

सिद्धी प्रकाशन

श्रीलनगर, नांदेड.

येथे सर्व प्रकारची पुस्तके, नियतकालिके व मासिके प्रकाशित केली जातात.
पुस्तकांसाठी ISBN नंबर उपलब्ध.

संपर्क: **सौ.पल्लवी लक्ष्मण शेटे मो. 9623979067**

स्वामी विवेकानंद नर्सिंग कॉलेज
(GNM, ANM)
महात्मा फुले मार्केट, नांदेड

विषय:

- पुस्तक प्रकाशन, ऑनलाईन प्रकाशन
- डॉक्टरेट प्रकाशन, लेखन-कला
- मुद्रण व वितरण सेवा
- मॉडेल प्रकाशन
- भाषांतरासाठी मासिके व पुस्तके उपलब्ध करून देणे
- डॉक्टरी प्रकाशने
- पोस्टर प्रकाशन
- वेब प्रकाशन करणे
- भाषांतरासाठी डॉक्टरेट प्रकाशन
- डॉ. अशोक शिंदे (अध्यक्ष) यांच्या अध्यक्षतेखाली संचालित
- डॉ. अशोक शिंदे (अध्यक्ष) यांच्या अध्यक्षतेखाली संचालित
- डॉ. अशोक शिंदे (अध्यक्ष) यांच्या अध्यक्षतेखाली संचालित

कोर्सचे नाव	बलासदी	तावद
GNM	3 वर्ष	12वी पास (कला, वाणिज्य व विज्ञान)
कोर्सचे नाव	बलासदी	तावद
ANM	2 वर्ष	12वी पास (कला, वाणिज्य व विज्ञान)

अधिक माहितीसाठी संपर्क: **9112828510, 8999798910**

OUR SERVICES

- ISBN Book
- Call for paper
- International Research Journal
- Ph.D. & M.Phil Thesis Book
- E-Book
- Conference and Seminar Proceeding
- Educational Videos and Notes
- Educational Activities

Pay PhonePe EHM 9623979067

Worldwide International Inter
Disciplinary Research Journal
Website : www.wlidrj.com
Menoffice Address: Director : Mr. Tejas Rampurkar, Hyderabad.
Tuljai Nivas Ramkrishna Nagar, Near Ganpati Mandir,
Vasmet Road Parbhani, Maharashtra (India)
Email: siddhiprakashan2009@gmail.com / siddhiprakashan674@gmail.com
Mob : +91-9623979067

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed) Year - 9, Vol. I, Issue- XCI, Jan.-2024

ISSN : 2454-7905
MAH/NAN/10936/2015
SJIF Impact Factor 2024 : 8.278

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed)

Year - 9, Vol. I, Issue- XCI, Jan.-2024

- Chief Editor -
Pallavi Laxman Shete

Quartly Research Journal

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's)

**Worldwide International
Inter Disciplinary Research Journal**
A Peer Reviewed - Referred

Bela Nagar, Near Maroti Mandir, Taroda Kh. Nanded - 431 605 Maharashtra (India)

Certificate of Publication

ISSN : 2454-7905

Indexed
SJIF

Impact
Factor 8.278

ISSN 2454-7905

9 772454 790004 >

This is to certify that the review board of our research journal accepted the research paper /
Article titled _____

_____ of

Dr./Mr./Miss/Mrs. _____

it is peer reviewed and published in the Issue XCI, Vol. I, Year - 9 in the month Jan. 2024.

Thank You!

Pallavi

- Cheif Editor -
Miss. Pallavi Laxman Shete

Activate Windows
Go to Settings to activate v

ISSN: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor: 8.278

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal

Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering,
Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. I   ISSUE - XCI   Year – 9   Jan. 2024

:: Editor in Chief ::

Mrs. Pallavi Laxman Shete

Address for Correspondence

Editor in Chief : Mrs. Pallavi Laxman Shete Website: www.wiidrj.com

Ramkrishna Nagar near Ganpati Mandir Vasmat Road Parbhani (India –Maharashtra)

Email: siddhiprakashan674@gmail.com / Shrishprakashan2009@gmil.com

Mob. No: +91-9623979067 **Director : Mr. Tejas Rampurkar, Hyderabad.**

(For International contact only +91-8857894082)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred) is quarterly published journal for Research scholars, teachers, businessman and scientists to integrate disciplines in an attempt to understand the complexities in the current affairs.

We also believe that both researchers and practitioners can contribute their knowledge by translating understanding into action and by linking theory and practice. This would enhance the relevance and thought in various related fields.

This Journal expected to bring together specialists in the field of commerce, economics, management and industry from different part of the world to address important issues regarding commerce, management and economics. One of the objectives of the journal is to create dialogue between scholars of various disciplines.

The editor, editorial team and the publisher do not hold any responsibility for the views expressed in **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** or for any error or omission arising from it.

The journal will cover the following Faculties for All Subject:

• Arts/ Humanities / Soc. Sci. / Sports	• Engineering
• Commerce	• Medical /Ayurveda
• Science	• Law
• Education	• Journalism
• Agriculture	• Mass Communication- Library sci.
• Pharmaceutical	• Social Work
• Management	• Any Other

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Printed by

Anupam Printers, Hyderabad

Cost: Rs. 400/-

Editors of Worldwide International Peer Reviewed Journal are not responsible for opinions expressed in literature published by journal.

The views expressed in the journal are those of author(s) and not the publisher or the Editorial Board. The readers are informed, authors, editor or the publisher do not owe any responsibility for any damage or loss to any person for the result of any action taken on the basis of the work (c) The articles/papers published In the journal are subject to copyright of the publisher. No part of the publication can be copied or reproduced without the permission of the publisher.

Editorial Board

Dr. P. Neelkantrao Dept. of Economics, Pratibha Niketan Mahavidyalaya, Nanded. (MH., India.)	Dr. Suhas Pathak Dept. of School of Media studies S.R.T.M.U. Nanded. (MH., India.)
Dr. Pramod Ravindra Deshpande Wake Forest School of Medicine, Dept. of Cancer Biology, Winston Salem, NC, USA.	Dr. Sachin G. Khedikar Principal & Professor, Dept. of Rachana-Sharir, Shri. O. H. Nazar Ayurved College, SURAT (India.)
Dr Ashutosh Gupta Dept. of Sanskrit, HNB Garhwal University, Srinagar Garhwal Utrakhand 246174 (India.)	Dr. Mayuresh M. Rampurkar Sardar Vallabhbhai Patel Hospital, (Neurosurgery), Ahmedabad. (G.India.)
Dr. Manish Deshpande N.S.B.College, Nanded. (MH., India.)	Dr. Kulkarni J. N. Library sci. S.R.T.M.U.Nanded. (MH., India.)

Co-Editorial Board

Dr. N. N. Bandela Dept. of Envi. Science Dr.B.A.M.U. Aurangabad. (MH., India.)	Dr. Suman K. S. Dept. of Oriental languages, Loyola College, (Autonomous) Affiliated to University of Madras, Nungambakkam, Chennai-600034 (India.)
Dr. S. P. Hangirgekar Dept. of Chemistry Shivaji University, Kolhapur. (MH., India.)	Dr. Baswaprabhu Jirli Dept. of Extension Education, Institute of Agricultural Sci. BHU, Varanasi. (India.)
Smt. Martha B. Department of English, Dr. B.R. Ambedkar F.G. College, Ladgeri, Bidar, Karnataka (India.)	Dr. Chandan Bora Dept. Of Commerce (MH., India.)
Dr. Mahesh Joshi Dept. Of Education S.R.T.M.U. Nanded. (MH., India.)	Dr. Mangesh W. Nalkande Dept. of Kayachikitsa Govt. Ayurved College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Viraj Vilas Jadhav Professor and HOD, Dept. of Rachanasharir, Shri dhanwantry ayurvedic College and hospital sector 46 B CHANDIGARH. (India.)	Dr. M.B. Kulkarni Govt. Medical College, Nanded. (MH., India)

Peer-Review Committee

Dr. U. D. Joshi Principal Y. College, Ambajogai. (MH., India.)	Dr. Vasant Biradar Principal Mahatma Phule College, Ahmedpur. (MH., India.)
Dr. Joshi Prashantkumar Panditdev Department of Zoology (Fishery Science) Adarsh College, Hingoli-431513 (MH., India.)	Prof. Dr. Mahendrakumar Y. Kulkarni Head, Dept. of zoology N.S.B. Colloege, Nanded. (MH., India.)
Dr. Bibhishan Kare Rrsearch Guide, Professor and HOD Dept. of Sociology, NSB College, Nanded.	Dr. Sanjay S. Pekamwar School of Pharmacy, SRTM University, Nanded (MH., India.)
Dr. Prashant Andage Dept. of Envi. Sci Ratnagiri sub Center, Mumbai University(MH., India.)	Dr. Shashikant B. Dargu Dept. Of Sanskrit N. S. B. College, Nanded(MH., India.)
Dr. Shivraj G. Vannale School of Chemical Sciences S.R.T.M.U. Nanded(MH., India.)	Dr. Subhash T. Pandit Department of Economics, S. V. Night College, Dombivli (E) (MH., India.)
Dr. Sadavarte Rajesh K. Dept. of Computer, N.S.B. College, Nanded. (MH., India.)	Dr. Vinay D. Bhogle Dept. of English Degloor College, Deglor(MH., India.)
Dr. Kalpana Kadam (Bedre) Dept.of Political Sci., N.S.B. College,Nanded.(MH., India.)	Dr. Sharada Bande Head, Dept. of History, S. S. Suryabhanji Pawar College, Purna (Jn.) (MH., India.)
Dr. Deshpande R. P. Dept. Zoology Sharda Mahavidyalaya, Parbhani. (MH., India.)	Dr. Gananjay Y. Kahalekar Mahatma Jyotiba Phule Mahavidyalay, Mukhed Dist. Nanded. (MH., India.)
Dr. Prashant G. Gawali Associate Professor, Dept. of Physics Bahirji Smarak Mahavidyalya, Basmathnagar, Dist. Hingoli (MH., India.)	Dr. Vikas Kundu Geeta College of Education Butana(kundu), Sonepat – Haryana
Prof. K. Varalaxmi Deputy Director Sanskrit Academy, Osmania University, Hyderabad.	Dr. Kamalakar Sharad Ingale Head of Political Science Department SSMM Arts, Commerce and Science College, Pachora, Dist. Jalgaon.
Dr. Anand R. Ashturkar Dept. of Envi. Sci. N.S.B.College, Nanded (MH., India.)	Dr. Sandip Kale Dept. English, NSB College, Nanded.

Advisor Committee

Dr. Milind V. Rampurkar Govt. Ayurved College, Mumbai. (MH., India.)	Dr. Sudhir Kokare Nanded. (MH., India.)
Dr. Sanjay G. Shirodkar Principal Swa. Sawarkar College, Beed. (MH., India.)	Prof. Dr. Chitanand M. P. Dept. Of Microbiology N. S. B. College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Darmapurikar Bhalchandra V. Dept. of Political sci., NSB college, Nanded. (MH., India.)	Dr. Ashish Divde Head Dept.of Envi.Sci,H.J.P.Mahavidyalaya,H.Nagar.(MH., India.)
Shri. Bidrkar Shivaji College, Parbhani (MH., India.)	Asst. Prof. Devidas G. Yelne Dept. of Hindi, NSB College, Nanded.
Adv.Yadupat Ardhapurkar Law.,Nanded. (MH., India.)	Dr. Karale Nagesh Baburao Saraswati Mahavidyalaya, Kaij Dist. Beed. (MH., India.)
Dr. Nagesh R. Khadkekar SRTMU, Nanded. (MH., India.)	Dr. Jeevan Pimpalwadkar (Marathi) Research Guide, SRTMU Nanded. (MH., India.)
Dr. A.I. Shaikh Associate Professor & Head, School of Social Sciences, SRTMU, Nanded. (MH., India.)	Dr. Rajendr Jadhav Nanded. (MH., India.)
Shri Bharat Jangam Director Jangam Academy, Nepal.	Dr. Jayanth Chapla Dept of Zoology Osmania University, Hyderabad. (India)
Shri. Santkumar Mahajan Nanded. (MH., India.)	

Guidelines for Submission of Manuscript

COVERING LETTER FOR SUBMISSION:

DATE: _____

To,
THE EDITOR,
WIPRJ,
Parbhani.

Subject: Submission of the article with the title .....

DEAR Editor,

Please find my submission of article for possible publication in your journal.

I hereby affirm that the contents of this manuscript are original. Furthermore it has neither been published elsewhere fully or partly, nor it is under review for publication anywhere.

I affirm that all author(s) have seen and agreed to the submitted version of the manuscript and their inclusion of name(s) as co-author(s).

Also, if our/my manuscript is accepted, I/We agree to comply with the formalities as given in the journal and you are free to publish our contribution in your journal.

Name and Sign of Author/Authors

Designation:

Affiliation with full address & Pin Code:

Residential address with Pin Code:

Mobile Number (s):

Landline Number (s):

E-mail Address:

Alternate E-mail Address:

2. INTRODUCTION: Manuscript must be in British English prepared on a standard A4 size paper setting. It must be prepared on a single space and single column with 1” margin set for top, bottom, left and right. It should be typed in 12point Times New Roman Font (English Article) and 16 point in DVB-TT Surekh in Pagemaker (Marathi / Hindi Article).

3. MANUSCRIPT TITLE and HEADINGS: The title of the paper should be bold capital. All the headings should be bold. All sub-headings should have also bold.

4. AUTHOR(S) NAME(S) and AFFILIATIONS: The author(s) full name, designation, affiliation(s), address, and email address should be there.

5. ABSTRACT: Abstract should be in fully italicized text, not exceeding 250 words. The abstract must be informative.

6. KEYWORDS: Abstract must be followed by list of keywords, subject to the maximum of five.

7. FIGURES and TABLES: These should be simple, centered, separately numbered and self-explanatory, and titles must be above the tables/figures. Sources of data should be mentioned below the table/figure.

8. REFERENCES: The list of all references should be alphabetically arranged. It must be single spaced, and at the end of the manuscript. The author(s) should mention only the actually utilized references in the preparation of manuscript and they are supposed to follow **Harvard Style of Referencing**.

Review Process

Each research paper submitted to the journal is subject to the following reviewing process:

1. Each research paper/article will be initially evaluated by the editor to check the quality of the research article for the journal.
2. The articles passed through screening at this level will be forwarded to two referees for blind peer review.
3. At this stage, two referees will carefully review the research article, each of whom will make a recommendation to publish the article in its present form/modify/reject.
4. The review process may take one/two months.
5. In case of acceptance of the article, journal reserves the right of making amendments in the final draft of the research paper to suit the journal's standard and requirement.

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed Referred)

(ISSN – 2454 7905)

COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM

Date:

TO,
THE PUBLISHING EDITOR,
Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred),
Parbhani.

SUBJECT: COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM
(The article cannot be published until this copyright authorization agreement is received by the Editor)

DECLARATION

I/We ..... the author/authors of the paper titled..... authorize you to publish the above mentioned article **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed)**

I/We hereby declare that:

1. This article authored by me/us is an original and genuine research work. It does not infringe on the right of others and does not contain any libelous or unlawful statements. It has not neither been submitted for publication nor published elsewhere in any print/electronic form.
2. I/We have taken permission from the copyright holder to reproduce the matter not owned by me and acknowledged the source.
3. I/We permit editors to publish the said paper in the journal or in any other means with editorial modification, if any.
4. I/We assign all the copyright of this article to the journal, and have not assigned any kind of rights for its publication to any other publisher(s).
5. I/We agree to indemnify the Editors, **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** against all claims and expenses arising from any breach of warranty on my/our behalf in this agreement.
6. In case of a paper by multi-authored article, I/corresponding authors have obtained permission to enter into agreement and assign copyright from all the co-authors, in writing and all the co-authors have thoroughly read and agreed with above warranties and authorization.
7. All disputes subject to jurisdiction of Nanded court only.

Name : .....

Official Address : .....

..... Pin .....

e-mail id : .....

Mobile and Phone No. : .....

Signature of the Author(s) : .....

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal
(A Peer Reviewed Referred)
(ISSN 2454 7905)

Dr. Rajesh G. Umbarkar

Ramkrishna Nagar near Ganpati Mandir Vasmata Road Parbhani (India –Maharashtra)
Phone : +91 9623979067 Email : siddhiprakashan674@gmail.com / Shrishprakashan2009@gmil.com
www.wiidrj.com

Dear Editor,

I wish to be an Annual Member and agree to abide by your rules and regulations.

1. Name in Full : _____

2. Nationality: _____

3. Address for Correspondence: _____

Phone (STD code): _____ Mobile No : _____

4. Name of the College/Employer : _____

5. Present Position/Designation: _____

6. Email Address: _____

Date:

(Signature of the applicant)

Place: Stamp Seal:

ANNUAL SUBSCRIPTION RATES:

	Domestic	International
Individual	Rs. 1500	\$ 150
Institutional	Rs. 1500	\$ 150

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Subscriptions must be sent by Demand Draft drawn on any Nationalized Bank at Nanded, in favour of **Mrs. Pallavi Laxmanrao Shete** Subscription can also be made by depositing cash or electronic transfer in our bank account.

Name of the Bank : **State Bank of India, Branch – Taroda Naka Dist. NANDED. (MH., India.)**

IFSC Code : **SBIN0016667**

Branch Code : **16667**

Account Number : **20286425949**

INDEX

	Title of the Paper	Name of Author	Page No.
01.	Synthesis of Isoxazole Derivative and Its Biological Properties	Prof. Vandana S Kumbhar	01
02.	The Role of Guidance needs and Emotional Intelligence on Smartphones Addiction among Adolescents	Vrushali Pandit Dr. Santosh Walke	09
03.	An Analysis Comparing The Predictions Of Predictive Models With The Actual Number Of New Cases During The COVID-19 Pandemic	Santosh C J	17
04.	Birds from Godavari River Basin In Gangapur, Maharashtra State India: Elucidated Status	Bajad P. N.	24
05.	An Overview of Government Schemes for Women's Empowerment	Dr. Ansari Naseem Jameel Ahmed	28
06.	Dr. Babasaheb Ambedkar and His Newspapers	Dr. Jayant Wankhade	33
07.	Mental Health Level Among College Going Students”	Dr. Jayeshkumar Ranabhai Bamrotiya	36
08.	A Study of Internet Addiction and Depression among college Students”	Dr. Mayur Vasurbhai Bhammar	42
09.	India's Human Development Index Trends	Dr. Satish Ashinath Gonde	48
10.	The Impact Of Technology On Environment	Dr. Jayashri P. Barai	52
11.	History of Rural Local Government in Ancient India”	Dr. Vinay Kumar Gupta	55
12.	Importance of Ahar Sankalpana According to Modern Era	Dr. Jyoti Rajesh Bande Dr. Anuradha Khandekar Dr. Savita C. Samleti	61
13.	Communist China's Strategy on Tibetan Reincarnation	Dr. Tsering Dolma	67
14.	M. K. Gandhi's devotion in making of the Mahatma	Dr. Sanjay G. Kulkarni	69
15.	Modes of Resistance And Subversion In Mo Yan's Novels	Rajendra Sahebrao Bagate	71
16.	A study on Voters' Perspectives on Obstacles to Achieving Free and Fair Elections in India	Ashok Ramkrishna Tawar	75
17.	Evaluating The Effectiveness Of E-Commerce Platforms In Facilitating Financial Inclusion Among Rural Entrepreneurs In India: A Survey-Based Study	Mr. Kiran Dattatray Waghmare	84
18.	Influence Of Supply Chain On The Manufacturing And Automobile Sector After The Post-Covid Era	Dr. Sunita B. Ahire	94

19.	A study of Library Automation in Grant in Aid Colleges of Jalgaon District	Mr. Nandu Motilal Chavan Dr. V. R. Kamble	101
20.	उच्चतर माध्यमिक स्तर के विद्यार्थियों की सामाजिक परिपक्वता का उनकी शैक्षिक उपलब्धि पर पड़ने वाले प्रभाव का अध्ययन	डॉ. मनोज कुमार मौर्य मंजुषा खेड़ीकर	106
21.	पर्यावरण के प्रति सजग कवयित्री सुधा गुप्ता	डॉ. वंदना पाटील	112
22.	महाभारत में रामकथा	प्रा. डॉ. सोलंकी मंजुलाबेन नाथाभाई	118
23.	इक्कीसवीं सदी के प्रथम दशक के नाटकों के पाठक , दर्शक	कविता दत्तु चव्हाण	124
24.	कुबेरनाथ राय और उनका गंधमादन	प्रमोद पब्लर यादव	128
25.	विमर्शों के दौर में पुरुष : एक अध्ययन	नवल पाल	133
26.	मोबाईलचे शाळकरी मुलांवर होणारे परिणामः समाजशास्त्रीय अध्ययन	भारती रंगनाथ भगत	139
27.	‘लोकशाही’ संज्ञेचा संकल्पनात्मक आणि सैद्धांतिक अभ्यास	कु. विपुल शांताराम धनगर कु. सागर ज्ञानेश्वर दरेकर	146
28.	भारतीय लोकशाहीचे वास्तव आणि प्रसार माध्यमे	डॉ. नितीन आहेर	152
29.	विशिष्ट प्रशिक्षण पद्धत	लाडलेसाहेब अल्लीसाहेब मोमीन डॉ. शेख मोहम्मद अरिफ यासीन	158
30.	धनगर समाज : प्रथा आणि परंपरा	श्री. दिपक संभाजी माने प्रा. डॉ. विजय विष्णू पाडळकर	162
31.	भारतीय अर्थव्यवस्थेतील संधी आणि समस्या	नाईक निलेश अशोक डॉ. अमोल ए. गायकवाड	167
32.	राजकीय चळवळ आणि साहित्य	डॉ. रा..ज. चाटे	172
33.	क्रांती ज्योती “सावित्रीबाई फुले” [जीवन आणि कार्य]	डॉ. सुरेखा सदाशिवराव शिंदे	177
34.	प्रवासवर्णन वाङ्मयप्रकाराची लेखनशैली : एक दृष्टिक्षेप	अरविंद व्यंकटराव बिरादार	187
35.	आदिवासी महिलांची सद्यस्थिती	शीतल चंद्रकांत डवले प्रा. डॉ. एस. पी. ढोले	189
36.	जागतिकीकरणानंतर : भारतातील सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रातील जीवना विमा कंपन्यांचा तुलनात्मक अभ्यास	मीना किशन सरपाते प्रा. डॉ. निळकंठराव पाटील	193
37.	दिव्यांगांच्या विकासात कायद्यांचे महत्त्व	भगवान राजेभाऊ गंडे	199
38.	राष्ट्रीय शैक्षणिक धारेण २०२० एक नवा दृष्टिक्षेप	प्रा. मंगेश नामदेवराव दिघडे डॉ. अमोल मांडेकर	205

39.	श्री गोविंदप्रभूचरित्र- एक सांस्कृतिक ठेवा	प्रा. डॉ. विजय वारकड	210
40.	अज्ञेय के काव्य में महानगरीय संवेदना	Dr. Ramesh Vithoba Kamble	213
41.	लघुकथाकार दिवाकर कृष्ण	प्रा. डॉ. यशोद श्रीमंतराव पाटील	217
42.	शेती आणि शेती पद्धती	संदीप काळे डॉ. आशा देशपांडे-माने	221
43.	भाषा विषयाची अस्पृश्यता म्हणजे राष्ट्रनिर्माणाची हत्या	प्रो. डॉ. युवराज मानकर	231
44.	शेतीचा प्रारंभ आणि विकास	संदीप काळे डॉ. आशा देशपांडे-माने	236
45.	भ्रमणध्वनीच्या अतिवापरामुळे विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक-मानसिक आरोग्यावर होणारे परिणाम	विवेक विनायकराव कुलकर्णी	242
46.	अध्ययन प्रक्रियेचे व्यवस्थापन	कैलास गोविंदा वाघ	244
47.	मराठा-कुणबी मराठा सहसंबंधाचे राजकारण : एक अभ्यास	अंकुश रामराव शिंदे डॉ. जानोबा बालासाहेब ढोबळे	248
48.	मूल समजून घेताना	श्री. गजानन कोंडीबा चौधरी	252
49.	भारताचा सांस्कृतिक वारसा व भारतातील वारसा स्थळे - एक अभ्यास	प्रा. विकास रमेरा बगाव प्रा. डॉ शशिकांत साबळे	255
50.	भारतातील ग्रामीण भागातील स्त्रियांच्या समस्या आणि उपायोजना	प्रा. डॉ. मीना बोर्डे-सूर्यवंशी	263
51.	बागलाण स्वातंत्र्य चळवळीचा स्फूर्तीदाता - डॉ. भूतेकर	प्रा. डॉ. संदीप भामरे	267
52.	दलित नाटक आणि सद्यस्थिती	कैलास गोविंद वाघ	269

Synthesis of Isoxazole Derivative and Its Biological Properties

Prof. Vandana S Kumbhar

Abstract

The present project work emphasizes on the synthesis and biological evaluation of heterocyclic compounds conjugated with isoxazole moiety; such as phenyl substituted isoxazoles(**2b**).

Compounds were synthesized by conventional techniques with which yields of the compounds were improved drastically in very short reaction time as compared to reported literature methods. The versatility of this methodology can be extended to develop a stream-lined approach to other drug like heterocycles in a combinatorial fashion.

All the reactions were monitored by thin layer chromatography (TLC). The synthesized molecules have been purified by column chromatography and are characterized by spectroscopic tools viz, IR, ^1H and ^{13}C NMR and GCMS.

The synthesized compounds were subjected to screening of physico-chemical properties. The results revealed that **2b** compound exhibited promising drug-likeness properties. The obtained results suggest that the potent compounds may serve as lead chemical entities for further modification in the search of new classes of potential anticancer drugs.

Introduction

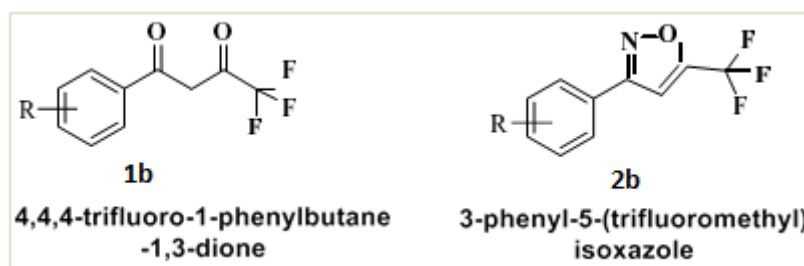
The dissertation entitled “*Synthesis and Physicochemical Properties of some Isoxazoles*” has been divided into two (02) parts.

Part 1: Literature on Isoxazoles

This chapter describes the chemistry of isoxazoles, current methods of isoxazoles synthesis, biologically active Isoxazoles, industrial applications of Isoxazoles with recent literature references.

Part 2: Synthesis of Isoxazole Derivatives

This chapter describes the synthetic and biological studies of isoxazoles. The initial reaction of *para*-substituted ketone with 2,2,2-Trifluoroethyl acetate to get 4,4,4- trifluoro-1-phenylbutane-1,3-dione followed by *cyclisation* reaction afforded substituted 3-phenyl-5-(trifluoromethyl)isoxazoles (**2b**). The structures of the isoxazoles were confirmed by IR, ^1H and ^{13}C NMR, GCMS spectral and elemental analyses study.

Further, these compounds were subjected for physicochemical properties including drug likeliness constraints such as Lipinski parameters (RO5) and Bioactive scores were calculated.

Literature on Isoxazoles

Heterocyclic chemistry is a major branch of organic chemistry. Heterocycles are the major components of biological molecules such as DNA, RNA etc. The most important issues in heterocyclic chemistry and in its synthesis is to identify and develop suitable methods that are eco-friendly, sustainable, which are of biological interest molecules have been continuously modified and explored from decades together. Therefore, many chemical transformations are carrying out to obtain heterocycles of biological applications. In these conscious days of deteriorating environment, eco-friendly reactions have been successful to obtain most important bio-organic conjugates of oxygen and nitrogen containing heterocycles.^{1,2}

One striking structural feature inherent to the heterocycles, which is continued to be exploited to great extent of advantages by the drug industries. For more than a century, heterocycles have constituted one largest areas of research in organic chemistry. Contribution towards the development of society as well as to the understanding of life processes. Amongst them, oxygen and nitrogen-containing heterocyclic compounds have maintained the interest of researchers through decades of historical development of organic synthesis.³

Synthesis of heterocyclic molecules inventive advance methods are available; this subject is ever innovative area for the world of chemistry. Literature has been served with the therapeutic potential of isoxazole nucleus which was invented back to 1820. Isoxazole are chemical compounds containing oxygen and nitrogen adjacent to each other and are also being used as food flavoring and perfumery agents. Apart from these, isoxazole possesses diverse pharmacological properties. Dietary exposure to isoxazoles, is the significant as this compound are found in vegetables, fruits, seeds, nuts, coffee, tea, and wine. In view of the applications of heterocycles in various fields, in our present study we have successfully synthesized isoxazoles and analyzed for their pharmacological-chemical properties.

Isoxazole is an azole with an oxygen atom next to nitrogen (Figure I). Isoxazole rings are found in natural products like ibotonic acid. Isoxazoles are the basic for a number of drugs like cox-2 inhibitor, nitric oxide donor-

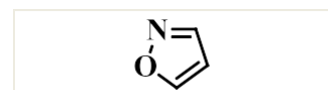

Figure I: Basic structure

of isoxazole. A highly appreciable number of five membered heterocycles containing nitrogen atom and oxygen atoms obtained by laboratory synthesis. Which are having potential therapeutic and pharmacotherapeutic activities. Some of useful synthetic analogues with improved therapeutic activity can be obtained from single lead compound by structural modifications. A lot of modifications have been done during the last few years on Isoxazole nucleus.

Isoxazoles derivatives have been reported to possess anti-tubercular⁴, antiviral⁵ and antibacterial⁶ activity. Isoxazoles have also been reported as herbicides⁷ Chloro substituted isoxazoles⁸ possess antibacterial activity. Sharan et al⁹ synthesized chloro substituted isoxazole derivatives as very effective antibacterial agents.

Drugs containing the isoxazole core¹⁰ serve as an important source of valuable drugs that are designed to treat infections and diseases of different etiologies. Syntheses, classification, mechanisms of action, and the therapeutic application of registered isoxazole derivatives, as well as these under preclinical investigations, were recently in detail described in several reviews^{11,12}. Although a majority of isoxazoles under interest display immunosuppressive activities, including anti-inflammatory ones, less is known about immunostimulatory of potential therapeutic utility. Such a group of compounds, besides immunosuppressive molecules, was also synthesized, and their potential therapeutic usefulness evaluated by various research team. The short review only on data regarding the immunoregulatory properties of derivatives containing the isoxazole ring. In this reports author interested in the results

regarding immunoregulatory actions of selected isoxazole derivatives in various immunological settings *in vitro* and *in vivo* human and rodent models are described (**Table-1**) and showed in figure II. In some investigations, the description of the immunoregulatory properties is accompanied with the suggested mechanism of action, and potential therapeutic applications are proposed.

Table 1: Isoxazoles with potential application in therapy.

Compound code/Name andReferences	Activity	Molecular/Cellular Mechanism of Action
Immune regulators		
SV11: Leflunomide ²²	Suppresses T-cell dependent B-cell responses, does not affect T-independent B-cell function	COX-2 inhibitor
SV12: 1,2-oxazole-4-carbohydrazide ²³	Modulates T cell subset composition and the levels of B cells in lymphoid organs, and enhances anti-SRBC humoral immune responses in mice	Modulation of T and B cell content in lymphatic organs
SV13: N-(4-chlorophenyl) hydrazine-1-carbothioamide ²⁴	Induces lymphopoiesis and the generation of regulatory T-cells, stimulates the humoral immune response, decreases the DTH reaction	Increases percentage of CD8+ and regulatory T cells in spleens and lymph nodes
SV14: 1,2-oxazole-4-carboxamide ²⁰	Inhibits the humoral immune response <i>in vitro</i>	Inhibition of TNF α production
Anti-inflammatory		
SV15: 3-methyl-1,2-oxazole-4-carboxamide ²⁵	Lowers carrageenan-induced paw edema, exhibits antibacterial activity	N D
SV16: 3-methyl-1,2-oxazole-4-carboxamide ²⁵	Shows anti-inflammatory activity in the carrageenan-induced reaction,	N D
SV17: 1,2-oxazol-5-yl)acetic acid ²⁶	suppresses carrageenan-induced pleurisy, LPS-induced lethality, and type II-collagen-induced arthritis	Suppression of TNF α , inhibition of NF κ B and upregulation of ERK signaling
SV18: Isoxazole-3-carboxamide ²⁷	Protects against experimental colitis	Inhibition of FAAH (fatty acid amide hydrolase)
SV19: (3,4,5-trimethoxyphenyl) -1,2-oxazole ²⁸	Inhibits tumor growth, peritoneal angiogenesis, and ascite formation in Erlich carcinoma mouse model	Inhibitory activity toward lipooxygenase (LOX) and COX-2

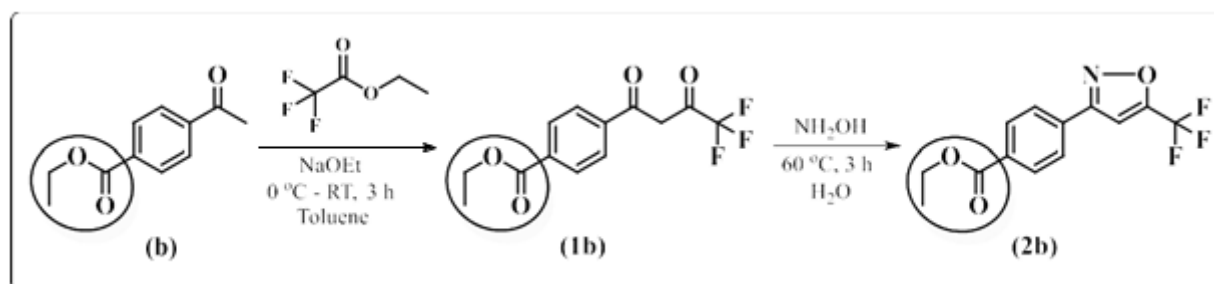
SV20: 5-[4-(quinolin-2-ylmethoxy) phenyl] ²⁹	Anti-inflammatory agent	Inhibitory activity against cellular 5-LO product
SV21: 1,2-oxazolidin-5-yl] acetate ³⁰	Blocks corticosteroid-insensitive lung inflammation and airway hyperresponsiveness suppresses lung inflammation in ozone-exposed mice	Inhibition of migration inhibitory factor (MIF) function

Synthesis of Isoxazole Derivatives

In the present work, the work devoted towards the development of ecofriendly, economically viable and rapid synthesis of isoxazoles with of biological interest. Our initial strategy was to identify the key sub-unity required for activity, such as phenyl ring (enhancement of activity), isoxazole (allows its derivatives readily interact with a diversity of enzymes and receptors in organisms) and trifluoro extension (antioxidant properties). In this work an efficient synthesis of substituted *3-phenyl-5-(trifluoromethyl) isoxazole (2b)*, through which the yields of the compounds were improved drastically in very short reaction time. The work carried out in the present investigation has been presented in **Scheme-I**.

Method of Synthesis

The stepwise reaction is shown in **scheme-I**.

Scheme I: Synthesis of Isoxazole derivative (2b)

To a solution of substituted acetophenone (**b**) (1 mmol) in toluene (10 ml) at 0 °C, sodium ethoxide (1.2 eq.) was added and kept stirring for 30 mins, followed by addition of 2,2,2-trifluoroethyl acetate (1.5 eq.) over the period of 10 mins and stirring continued for 3 h at RT. The reaction was monitored by TLC. Upon completion of reaction, reaction mixture was concentrated, obtained compound (**1b**) was washed with ethanol and taken as it is for further step. The obtained solid was heated with hydroxylamine (2 eq.) in water for 3 h. The cyclization step was monitored by TLC. After completion of the reaction, the reaction mixture was quenched into little crushed ice, extracted with DCM and dried over rota-vapor. The structures were confirmed by spectral characterizations.

Results and Discussion

Chemistry

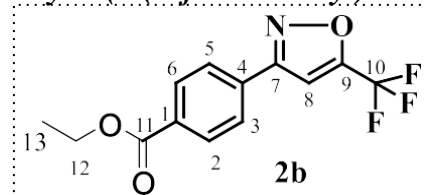
The substituted isoxazoles were synthesized by a condensation reaction. Condensation of 4-substituted acetophenone (**b**) and 2,2,2-trifluoroethyl acetate (**1**, 1.5 mmol) in 10mL toluene with sodium ethoxide (1.2 mmol), afforded substituted 4-((benzo [d][1,3]dioxol-5-yloxy) methyl)-6-methyl-2H-chromen-2-one under conventional method. The synthesis of the target compounds was carried out as outlined in **Scheme-I**. The results are summarized in **Table-2**.

Table-2: Analytical data of synthesized **2b** compounds.

Products	R	Yield (%)	Time (h)	M. Pt. in °C
2b	-Ester	78	3.5	122-124

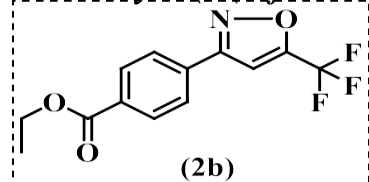
The synthesized compound (**2b**) was characterized by FTIR, ¹H-NMR, ¹³C- NMR, and Mass analysis. The spectral data of newly synthesized compound (**2b**) is given in the experimental section, while the ¹H and ¹³C NMR Spectra's are in good agreement with the proposed structure of the compounds.

Formation of products was confirmed by spectroscopic analysis, as in case of compound *ethyl 4-(5-(trifluoromethyl)isoxazol-3-yl)benzoate (2b)*, the IR spectrum

exhibited band at 1677 cm⁻¹ assignable to carbonyl stretching, whereas the -C=N-stretching appeared at 1611 cm⁻¹. Formation of the product was further established by ¹H NMR spectrum, wherein the one doublet corresponding to C3 & C5-H of phenyl ring is appeared in the downfield region at δ 7.67 (*J* = 2.4 Hz). Whereas another doublets were appeared at δ 7.53 (*J* = 8.6 & 2.4 Hz) corresponding to C2-H & C6-H of the same phenyl ring. Adjacent to aromatic protons at δ 6.39, a singlet peak is observed, it is assigned to C8-H of isoxazole ring. The methylene protons resonated at δ 4.31 (*J* = 7.2 Hz) and one triplet observed at a upfield region at δ 1.29 (*J* = 14.6 Hz) assigned for methyl protons. ¹³C NMR provides additional support for the structure of the compound. The Imine carbon (C7) resonated at δ 176.34, whereas peaks at 164.38 and 161.22 corresponds to the C1 & C9 carbon respectively. C8 carbon resonated at δ 103.5, peaks resonated at δ 65.82 and 18.23 corresponds methylene carbon (C12) and terminal methyl carbon (C13-CH₃). The remaining aromatic carbons have shown signals in between δ 115.54-128.97 which is in agreement with the expected values. The further molecular ion peak at 286 [M+1]⁺ in the GC-MS lent an additional support to the architecture of compound (**2b**). Rest all the compounds gave satisfactory spectroscopic data, which have been in accordance with their structures.

ethyl 4-(5-(trifluoromethyl)isoxazol-3-yl)benzoate (2b)

Light brown solid; Mp:122-124 °C; IR (KBr) (ν_{max}/cm⁻¹): 1677 (C=O), 1611(C=N), 735 (C-F); ¹H NMR (400 MHz, DMSO-D₆, δ): 1.29 (t, *J* = 14.6 Hz, 3H), 4.31 (q, *J* = 7.2

Hz, 2H), 6.39 (s, 1H), 6.95-6.79 (1H), 7.53 (dd, *J* = 8.6, 2.4Hz, 2H), 7.67 (d, *J* = 2.4 Hz, 2H); ¹³C NMR (100 MHz, DMSO-D₆, δ): 18.23, 65.82, 103.51, 115.54, 116.11, 120.48, 122.45, 128.54, 128.97, 161.23, 164.39, 176.35; GC-MS: 286 [M+1]⁺; Analytical calculated for C₁₃H₁₀F₃NO₃: Found: C, 54.74; H, 3.53; N, 4.91%.

Physicochemical properties

The theoretical calculation of ADMET properties for synthesized compounds are calculated and

compared with Lipinski rule of 5 (RO5). This is expressed as octanol/water partition coefficient called as logP, and also calculated other theoretical calculations such as TPSA, HBA and HBD. All physicochemical properties of synthesized isoxazoles are stated in **Table-4**. All showed good agreement with RO5, indicating more ‘drug-like’ nature and none of the compounds violate the RO5. The hypothetical module is shown in figure III.

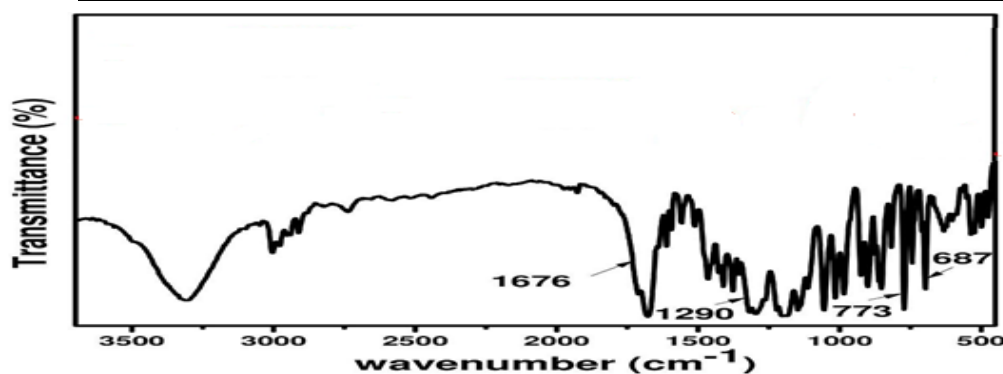
***In-silico* Toxicity prediction**

The best way to calculate the toxic effect of drug molecules is developing animal models and is ideal. Based on compounds of known drug candidates and their toxicity by toxic fragments or chemical structure, a web server protox estimates rodent oral toxicity. This compares the similarity of synthesized compounds which will be loaded in a server with a database of compounds having known toxicity previously, recognizes the toxic fragments of coumarin compounds and possible toxicity targets. The server requires only 2D structure for which prediction is to be carried out.

The predicted LD50 (lethal dose) with range of 190-1950 mg/kg for all the compounds is summarized in **Table-3**. As claimed by the developer’s limits. This study of toxicity prediction reveals that isoxazoles can act as the lead compounds for further detailed investigations. Based on the investigation of *in-silico* toxicology, isoxazoles have shown medium lethal dose (LD50) values ranging from 190-1950 mg/kg. Compound **2b** and **1b** showed LD50 values 820 and 1600 mg/kg with ester group. All the isoxazoles belong to toxicity class of 4 and 5, and none of them have toxicity fragments.

Table-3: Oral toxicity prediction results of isoxazoles (**1b** and **2b**).

Comp Code	Predicted LD50(mg/kg)	Predicted Toxicity Class	Average Similarity (%)	Prediction accuracy (%)	Toxic fragments
1b	1600	4	37.64	23	Nil
2b	820	4	39.1	23	Nil

IR Spectrum of compound **2b**

Synthesis of Isoxazoles

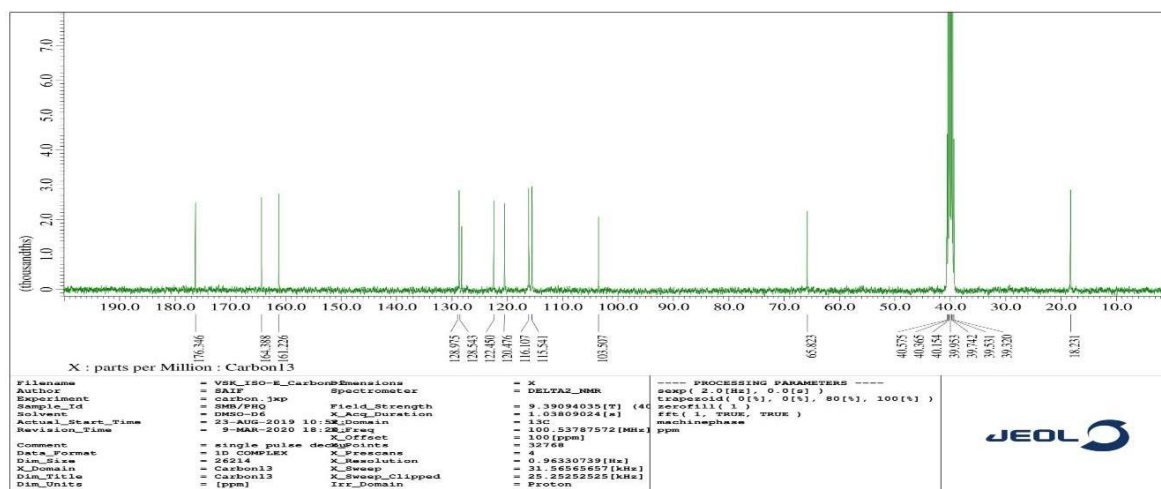
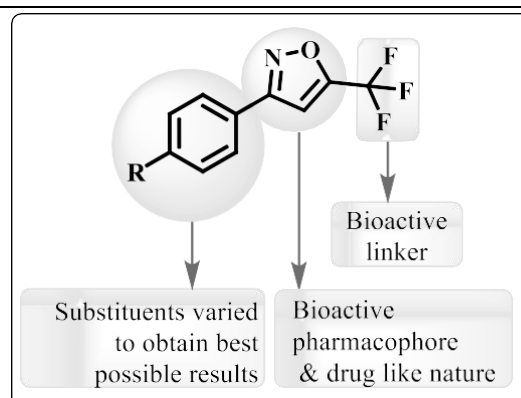
Table-4: Drug-likeness property (RO5) of compounds (**1b**)

Lipinski’s Parameters	Bioactivity score
-----------------------	-------------------

Compound	HBA	HBD	LogP	Violations	TPSA	Molar volume (A ³)	Drug likeness	GPCR ligand	Ion channel modulator	Kinase inhibitor	Nuclear receptor ligand	Protease inhibitor	Enzyme inhibitor
1b	4	0	2.37	0	60.45	231.44	0.38	-0.53	-	-0.75	-0.20	-	-
2b	4	0	3.78	0	52.34	225.49	0.23	-0.38	-	-0.33	0.15	-	-

HBA: Number of hydrogen bond acceptors (n-ON);
HBD: Number of hydrogen bond donors (n-OH/NH);
logP: Logarithm of partition coefficient between n-octanol and water (miLogP);
TPSA : Topological polar surface area;
GPCR: G-protein-coupled receptors.

Figure III: Designed hypothetical module

¹³C NMR Spectrum of **2b** in DMSO-D₆

References

1. T. L. Gilchrist, *Heterocyclic Chemistry*, 2nd Edtn., Longman/Wiley, Harlow/Chichester, **1992**.
2. J. A. Joule and K. Mills, *Heterocyclic Chemistry*, 4th Edtn. Blackwell, Science, Oxford, **2000**.
3. M.G. Valverde and T. Torroba. *Molecules*, 2005, **10**, 318-320.
4. Caradonna C & Stein ML, *Farmaco Edn Sci*, 15, **1960**, 674
5. Stelger N, *Chem Abstract*, 45, **1951**, 10259.
6. Okuda T, Kitamura J & Azika K A, *Proc Gifu coll pham*, 5, **1955**, 208.
7. Schlubach H H & Repening K, *Liebig's Ann*, 614, **1958**, 37.
8. Krentzberger, *Chem Abstr*, 92. **1980**, 19834464 h.
9. Sharan, *Chem Abstr*, 112, **1990**. 1388662.

10. Giomi D. Cordero F.M. Machetti F. *Comprehensive Heterocyclic Chemistry III*; Katrizky A.R. Ramsden C.A. Scriven Eds. Elsevier: Oxford, UK, **2008**, pp. 365–486.
11. Barmade M.A. Murumkar P.R. Sharma M.K. Yadav M.R. *Curr. Top. Med. Chem.* **2016**, 16, 2863–2883.
12. Uto Y. *Curr. Pharm. Des.* **2016**, 22, 3201–3211.
13. Herrmann M.L. Schleyerbach, R. Kirschbaum B.J. Leflunomide: *Immunopharmacology* **2000**, 47, 273–289.
14. Satyanarayana P.S. Jain N.K. Singh S. Kulkarni S.K. *Inflammopharmacology* **2004**, 12, 57–68.
15. Wagner E. Al-Kadasi K. Zimecki M. Sawka-Dobrowolska W. *Eur. J. Med. Chem.* **2008**, 43, 2498–2504.
16. Ryng S. Zimecki M. Maczynski M. Chodaczek G. Kocieba M. *Pharmacol. Rep.* **2005**, 57, 195–202.
17. Maczynski M. Zimecki M. Drozd-Szczygiel E. Ryng S. *Cell. Mol. Biol. Lett.* **2005**, 10, 613–623.
18. Maczynski M. Zimecki M. Taraszkievicz M. Ryng S. *Acta Pol. Pharm.* **2008**, 65, 543–549.

The Role of Guidance needs and Emotional Intelligence on Smartphones Addiction among Adolescents

Vrushali Pandit¹, Dr. Santosh Walke²

¹ Research scholar, Ph.D., Jnana Prabodhini's Institute of Psychology, Pune

² Head & Asst.prof., Dept. of Psychology, PDEA'S Annasaheb Waghire College, Pune

Introduction

The fact that addiction to digital media sites is higher among young people and children of all ages prevents them from determining their own way of thinking, planning their future, and doing exercises and activities that may affect their lives. Retweet them. How much time young people spend on these information devices, what information they access, and how they access this information are very important. Especially young people use this technology to improve their relationships and improve their communication skills. However, this problem also brings addiction and many negative thoughts. Social Media Nowadays, there are many social media sites with different types of applications. The content of sharing on these platforms can be anything that concerns everyday life, from clothing to decor, sports to art, education to cosmetics, food, shopping, travel, entertainment, religion and politics, psychological situations (Yilmazsoy & Kahraman, 2017, s. 9). Even approximately 65% of young people use their smartphones without leaving their smartphones at home. It is predicted that addiction related to digital environments connected to the Internet will have more destructive and permanent effects on the individual and social sense in children and young people (Eşgi, 2013, s. 183-190)

Addiction

From a psychological perspective, addiction is a disease that is often accompanied by a lack of control and denial of the negative consequences of the behavior. Drug addiction is often associated with the use of addictive substances such as narcotics. There is a difference between drug addiction and abuse. In the case of drug addiction, the addict has a strong desire for the substance, whereas in the case of "abuse" the person may not be able to use the drug.

According to Knapp, "Guidance is learning about the individual student, helping to understand himself, effect changes in him and his environment which will help him to grow and develop as much as possible." Mathewson has defined guidance as, "A systematic professional process of helping the individual through education and interpretative procedures to gain a better understanding of his own characteristics and potentialities and to relate himself more satisfactorily to social requirements in accordance with social and moral values." Peter Salovey and John Mayer defined emotional intelligence as "A form of intelligence that involves the ability to monitor one's own and other's feeling and emotions, to discriminate among them and to use this information to guide one's thinking and actions". Smartphone addiction is defined as "excessive/obsessive use of smartphones, which will interfere with the daily lives of users and cause negative consequences," although it is not officially considered a disorder (Lee, Ahn, Choi, & Choi, 2014a). Later they devised the definition as "The ability to perceive emotion, integrate emotion to facilitate thought, understand emotions, and to regulate emotions to promote personal growth"

Aim of the study

This study aims to specify the role of guidance needs and emotional intelligence on smartphones addiction among adolescent's levels of junior college participants

Causes of Addiction in Young People

- A Facebook-specific study found that excessive use of Facebook can cause academic failure, make people lonely, and the level of dependence on this social network also increases as the duration of being online on Facebook increases (Türkyılmaz, 2015, s. 268).
- Smartphone addiction can develop through intense focus on the Smartphone or a specific application in a way that negatively interferes with a person's life; for example, checking, posting, or interacting on social media platforms. (AlBarashdi, H., & Jabur, 2016).

YOUNG PROFESSIONAL AND ADDICTION:

- 4 in 10 Young professionals in India are using 10 to 19 apps every day
- 78% Respondents chose internet access over a sense of smell
- 63% Professionals wake up and look at their smartphones first thing in the morning
- 88% Respondents indicated a preference for a smartphone over a TV

Source: cisco 2014 connected world technology report

This is a huge amount of data, which is growing exponentially as info communications technologies take over. According to Cisco's 2018-2023 projections, the number of internet users will grow from 3.9 billion to 5.3 billion, and the number of networked devices will increase from 18.4 billion to 29.3 billion (Cisco, 2020). This of course implies an increase in data volume, based on a year earlier projections, with personal data traffic rising from 13 gigabytes to 35 gigabytes from 2017 to 2021. The classical data processing methods used and structured databases are not suitable for processing such volumes and, more importantly, such complexity of data sets, and therefore a new technological development is underway, called Big Data. Big Data works differently from traditional data operations; there is no data processing on the networked device or sensor, it is done in the cloud, where huge amounts of data are collected and connected. Then servers, also with huge resources, have the capacity to perform the operations issued at the endpoints.

TEENS BEHAVE ONLINE:

- 66% say they feel more accepted on social media than in person.
- 72% feel more important or popular when they receive a lot of likes
- 58% feel upset or depressed when they don't receive a lot of likes
- 30% have created fake profile to reinvent themselves
- 92% have posted or have done something risky online
- 71% admit to interacting online with people they don't know in person
- 64% say they know how to hide what they do online from their parent

Types of Guidance:

1.Physical Guidance: -

Teens are more likely to have negative feelings about their bodies, appearance, skin color, and personality; this can lead to low self-esteem, lack of confidence, low confidence, confusion, resentment, uncertainty, and other changes. Physical education helps young people gain confidence in their physical attributes, abilities, and normality. This guide includes tips to help people manage their daily health and fitness. These activities include meal planning, daily exercise and physical activity, managing sleep and work time, etc. Contains.

2.Social Guidance: -

Community leadership is a service that helps individuals improve youth behavior in their families, classrooms, or communities. This will help you treat people around you well, improve your self-esteem and become an honest member of society and country.

3. Psychological Guidance: -

Psychological counselling is to help a person gain spiritual happiness by solving mental or psychological problems. In this type of training, the counselor needs to know the person more broadly and determine the root of the problem so that the counselor can help solve the problem. This helps resolve conflicts, increase people's self-confidence, and help them draw their own conclusions.

4. Educational Guidance: -

Academic education is closely linked to the student's situation. It is the most important advice college and university students need to grow and adapt. It helps students improve their academic performance, eliminate academic problems, improve their study habits, get good grades in exams, improve their talents, skills and abilities, improve their performance, learn about educational resources outside the university, and test their interests and abilities, courses or courses etc. It also helps you know how to use college breaks effectively.

5. Vocational Guidance: -

Job training helps students understand a variety of careers after graduating from middle school and high school. It helps them choose courses suitable for creating a career for themselves. Provides information on apprenticeships, part-time and self-employment, and tips on finding competitive jobs. It also helps students choose and prepare for a career or major based on their interests and skills.

Statement of the problems

"A study of the role of guidance needs and emotional intelligence on smartphones addiction among adolescents"

Objectives: Objectives In the light of above reflections, the present study was planned with the following specific objectives:

1. To identify the correlation of guidance needs and emotional intelligence on smartphones addiction among adolescents of Aurangabad Maharashtra.
2. To assess the role of guidance needs and emotional intelligence on smartphones addiction among adolescents levels of junior college participants of Aurangabad Maharashtra.
3. To study the role of guidance needs and emotional intelligence on smartphones addiction among adolescent's levels of junior college participants on the basis of gender.
4. To study the relationships among guidance needs and emotional intelligence on smartphones addiction and junior college participants.

Hypotheses:

1. There is a significant negative correlation between Guidance needs and emotional intelligence male participants.
2. There is a significant positive correlation between Guidance needs and smartphone among male participants.
3. There is a significant negative correlation between emotional intelligence and smartphone among male participants.
4. There is a significant negative correlation between Guidance needs and emotional intelligence female participants.
5. There is a significant positive correlation between Guidance needs and smartphone among female participants.
6. There is a significant negative correlation between emotional intelligence and smartphone among female participants.

Variables: The experimental variable was Guidance needs and Emotional intelligence on

Smartphones addiction and criterion variable was Gender.

Material and Method

Study Group

Participant The present study was carried out exclusively in the junior college of Aurangabad districts, Maharashtra, in the year 2022 Firstly, the List of junior college located in Aurangabad Maharashtra, India. Further, from the list comprising of 10 junior college, fifty percent(50%) of the junior college located in Aurangabad districts East and West each, were drawn Randomly for the study. Lastly, five percent (5%) of the Class XI adolescents from 2 selected juniorcollege were selected for the present research study making a total of 100 respondents (50 boys and 50girls).

Data Collection Instruments

A. Personal Information Form

A self-structured questionnaire was employed to study the demographically and economic characteristics of the respondents. . Personal Information Form The form was created by the researcher. The form had 10 questions about the participants' characteristics including age, gender, place of living, class year, history of using a smartphone, status of carrying a power bank, time spent on the phone before going to sleep, checking the phone as soon as waking up, turning off thephone at night, seeing themselves as a smartphone addiction.

B. Guidance Needs Inventory

Guidance Needs Inventory (GNI) developed by Dr. J.S. Grewal (1982) was administered to identify the guidance needs. It is an instrument developed to identify the type and strength of guidance needs of junior college participant in the five areas, namely, (i) Physical, (ii) Social, (iii) Psychological, (iv) Educational and (v) Vocational. The inventory consists of 65 items. All the 65 items of this inventory take the shape of positive statements. The response options available for them are: Highly True, Mostly True, Quite true, Least True and Not True which are respectively assigned the scores of 0, 1, 2, 3 and 4. The test-retest reliability of GNI was estimated to be 0.82. High scores on the GNI are an indication of less need and low scores on GNI is an indication of more need.

C. The Emotional Intelligence Scale

The Emotional Intelligence Scale (SEIS; Schutte, et al., 1998) The S E IS was developed by Schutte et al. (1998) and is based on the original model developed by Salovey and Mayer in 1990. The SEIS 33 statements with 3 negatively keyed, (that are self-referencing statements), with 5 -point scale to respond to the extent to which participants agree/disagree with each, where 1 = 'strongly disagree' and 5 = 'strongly agree Schutte et al. (1998) provided a detailed account of the scale construction and validation by applying several methods including factor analysis and reported internal consistency of .87 and .90 on two different occasions, and test-retest reliability of .78 after two weeks (Schutte, et al., 1998)

D. Smartphone Addiction

Smartphone Addiction Scale was used to define the smartphone addiction status of the participants within the scope of research. Smartphone Addiction Scale was developed by Kwon et al. (2013). (Demirci et al. 2014) adapted the scale into Turkish. The scale is 6-point Likert (1: definitely not, 6: absolutely yes), the lowest score to be taken from the scale is 33 and the highest score is 198. The higher the score obtained from the scale means the level of smartphone addiction is higher. Within the scope of the research, the reliability of the scale was recalculated and it was found to be high (Cronbach's alpha=.89)

Procedure

Ethical permissions and data collection permission were obtained from the Aurangabad Jr. College for ethical suitability of the study and the data collection phase of the study was started. The purpose of the study was stated to the volunteer participants who agreed to participate in the study and the data were collected. The data were processed in the computer packages. The scales not completely filled were not included in the analyzing process. The psychological tools were administered individually to all respondents in online Google form. After administration of tools, answer sheets were scored and raw scores calculated. Mean values and average scores were calculated.

Data Analysis

The suitability of the data to the normal distribution was tested. Correlation analysis were conducted for data analysis. The mediating effect of Smartphone addiction in the relationship between Guidance needs and Emotional intelligence was examined. These conditions were as follows: (1)The two variables (Guidance needs and Emotional intelligence) should be significantly related. (2) The proposed mediator variable (Smartphone addiction) should be related to these two variables. (3) There should be a reduction in the relationship between the two variables when the mediator variable (Smartphone addiction) is controlled. In addition, analysis was conducted to compare the direct and indirect effects of Guidance needs and Emotional intelligence through Smartphone addiction.

Results

Table no 1

The participant's Descriptive Statistics are reported between Guidance needs and emotional intelligence and smartphones addiction

Overall Descriptive Statistics

Total	N	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
Guidance Needs	100	31	198	90.47	25.246
Emotional Intelligence	100	91	142	117.70	9.340
Smartphone	100	89	205	168.16	18.432

Table 2

Correlations for the study variables by Gender

Table 2 shows the inter-correlations of the variables used. Overall, there were correlations among Guidance needs, Emotional intelligence, and smartphone addiction, of the participants. There was also a statistically significant correlation between the sub dimensions of each variable. The range of some variables only represented the degree of change, not actual numerical meaning including Guidance needs and emotional intelligence and smartphones addiction. The analyses showed that participants habitual smartphone use based on the scale of smartphone addiction, who were generally confident in using their smartphone devices, but few had a smartphone addiction Table 2. Pearson Correlations among Variables (N=100)

Variables	Guidance needs	Emotional intelligence	Smartphone addiction
	1	2	3

Guidance needs		-0.13*	.08**
	-0.13*		
Emotional intelligence			-0.01**
Smartphone addiction	.08**	-0.01**	

Note: The results for the participants (n=100) are below the diagonal and split file separate by gender.

* $p < .05$. ** $p < .01$

Table 2 revealed that in the sample of men participants strong negative correlation between guidance needs and emotional intelligence ($r = -.13, p > .05$) and significant correlation with smartphone addiction ($r = .08, p < .01$). Emotional intelligence has significant negative correlation with smartphone addiction ($r = -.01, p < .01$). In the sample of female participants preoperative guidance needs has negative significant correlation with emotional intelligence ($r = -.13, p > .05$) and significant positive correlation with smartphone addiction ($r = 0.8, p > .05$). Emotional intelligence has negative correlation with smartphone addiction ($r = -.01, p < .01$).

Table no 3: showing the mean, Std.Deviation, t value, Std. Error Mean the participant's Group Statistics are reported between Guidance needs and emotional intelligence and smartphones addiction

Test Total	Gender	Mean	Std. Deviation	t value
Guidance Needs	Male	87.24	33.469	-1.284
	Female	93.70	12.092	
Emotional Intelligence	Male	119.90	9.690	2.412*
	Female	115.50	8.515	
Smartphone Addiction	Male	175.44	21.110	4.281**
	Female	160.88	11.517	

Note: (n=50, df 98) * $p < .05$. ** $p < .01$ t value of the direct and indirect effects between Guidance needs and emotional intelligence and smartphones addiction.

Discussion and Conclusion

The purpose of this study is to investigate the role of Guidance needs and Emotional Intelligence on Smartphones Addiction among Adolescents. The first hypothesis of the study, "There is a significant negative correlation between Guidance needs and emotional intelligence male participants" was confirmed. The second hypothesis of the study, "There is a significant positive correlation between Guidance needs and smartphone among male participants." was also confirmed by the results of the analysis. The third hypothesis of the study, "There is a significant negative correlation between emotional intelligence and smartphone among male participants." was confirmed. The fourth hypothesis of the study, "There is a significant negative correlation between Guidance needs and emotional intelligence female participants." was confirmed. The fifth hypothesis of the study, "There is a significant negative correlation between Guidance needs and smartphone among female participants" was confirmed. The sixth hypothesis of the study, "There is a significant negative correlation between emotional intelligence and smartphone among female participants" According to these results, the high level of Smartphone addiction has a negative effect on Emotional intelligence, and low level of Guidance needs can have a negative effect on mental states such as Emotional intelligence. Summary of the Results

Given the far-reaching impact of smartphones on participants, this study investigates the predictors and impacts of habitual smartphone use Practical Implications. The results of the presents study support the proposition that adolescents can reliably and validly report their own levels. As smartphone-based activities can be time-consuming, parents and educators need to become fully aware of the imperceptible impacts of smartphones and take their responsibility in regulating improper smartphone use of youths. Besides, youths' prebedtime exposure of smartphone need to be strictly administrated and controlled by their parents and themselves, considering the significant moderating effect revealed in this study. Smartphone usage is modify younger generations' daily lives and becoming a habit for more and more children and adolescents. This study was conducted in order to study the role of guidance needs and emotional intelligence on smartphones addiction among adolescents. The findings suggest that smartphone use may be one of the critical factors that affect their health, cognition and beyond, though many of them exhibited no addictive use. Habits developing during childhood and adolescence could have a considerable impact on their adult lives. The results should contribute to a better understanding of the smartphone impact on school-age youths, which lays the groundwork of mitigating detrimental effect of smartphone usage by adolescents. This work thus provides theoretical and practical references in media technology education.

Limitations and Future Studies

Interpreting the results of this study requires attention to some of its limitations. First, although an international sample of participating students was used, the generalizability of the results is limited, and second, some cultural and social factors need to be determined in the calculations based on the data. The study design also makes it difficult to determine whether the orientation effect should be attributable to the influence of smartphone content or whether it is caused by exposure. Fourth, this study did not analyze the impact of participants' need orientation, which may play an important role in the relationship between smartphone use and various need orientations. Finally, the way participants used their smartphones was not taken into account in stady You can use the device as an educational tool or for texting, playing games, tweeting, watching movies, having sex, etc. There may be some differences when used for different purposes. The value of this study should be compared to other studies on smartphone use, which would provide more insight into participants using smartphones. Although smartphones make some activities at school easier, some types of smartphone use are discouraged or even prohibited by university officials and parents, which can create a lot of stress for some participants. The limitation is that only lower-level students can use smartphones. Team members. This limitation can be reduced by including participants from different countries for future research. In addition, these subjects can be studied with students of different age groups, as well as students with different educational backgrounds such as secondary school and high school. Another limitation is that data are only available from self-report measures. In the new research, participants will also be included in data collection through observation and interviews.

References

1. AlBarashdi, H., & Jabur, N. H. (2016). Smartphone addiction reasons and solutions from the perspective of sultan qaboos university undergraduates: a qualitative study. *International journal of psychology and behavior analysis*, 2(113).
2. Cisco. (2020). Cisco annual internet report (2018–2023). White Paper. Retrieved June 28 2021 from <https://www.cisco.com/c/en/us/solutions/collateral/executiveperspectives/annual-internet-report/whitepaper-c11-741490.html>,
3. DOBOS, O., & CSISZARIK-KOCSIR, A. (2022). The Role of Project Management in Cyber Warfare with the Support of Artificial Intelligence. *The Eurasia Proceedings of Science Technology Engineering and Mathematics*, 17, 26-37.

4. Esgi, N. (2013). Comparison of Digital Native Children's and their Digital Immigrant Parents' Perceptions Related to Internet Addiction.
5. Kuss, D. J., Griffiths, M. D., & Pontes, H. M. (2017). Chaos and confusion in DSM-5 diagnosis of Internet Gaming Disorder: Issues, concerns, and recommendations for clarity in the field. *Journal of behavioral addictions*, 6(2), 103-109.
6. Lai, H. M., Lin, I. C., & Tseng, L. T. (2014). High-level managers' considerations for RFID adoption in hospitals: an empirical study in Taiwan. *Journal of medical systems*, 38(2), 1-17.
7. Mayer, J. D., & Salovey, P. (1997). Emotional development and emotional intelligence. *Nova Iorque: Basics Books*.
8. Peña-López, I. (2014). 2014 Cisco Connected World Technology Report.
9. Salovey, P., & Mayer, J. D. (1990). Emotional intelligence. *Imagination, cognition and personality*, 9(3), 185-211.
10. Türkyılmaz, M. (2015). Facebook bağımlılığı ölçeğinin Türkçeleştirilmesi ve Facebook bağımlılığının okuma becerisine etkisi. *International Journal of Social Science*, 36, 265-280.
11. Vaghela, P. S. (2016). Digital addiction: an epidemic of digital world-an article on digital addiction among generation d. In *National Conference On Managing Business Through Digital Marketing In The Globalized Era*. Grajat.
12. YILMAZSOY, B., & KAHRAMAN, M. (2017). Addiction to social media and usage of the social media for educational purposes: The Facebook example. *Journal of Instructional Technologiesand Teacher Education*, 6(1), 9-20.

An Analysis Comparing The Predictions Of Predictive Models With The Actual Number Of New Cases During The COVID-19 Pandemic

Santosh C J

Ainstitute Of Business Management, Mangalayatan University, Extended NCR, 33rd Milestone, Mathura- Aligarh Highway, Aligarh, 202145, Uttar Pradesh, India

Abstract

On January 3, 2020, Chinese health officials discovered a pneumonia outbreak in the Chinese city of Wuhan. The virus swiftly spread to most countries, infecting a substantial portion of the population. On September 28, 2020, about a million deaths were reported worldwide. The virus is typically transmitted through coughing or sneezing on others. Because there is no effective vaccine, the majority of governments have enforced lock- downs to slow the virus's spread. Other preventive measures, such as travel bans, social isolation, hand hygiene, and the use of face masks, were critical in restricting the virus's spread. However, it proved difficult to contain the virus, which had spread to over 200 nations with a population of over 7 billion people. Large data sets were acquired on a daily basis, and data analytics became critical for uncovering trends and establishing how the infection spread. Several studies have been conducted to develop a mathematical forecast for the pandemic since the disease's first cases in India. First examined with reference to India, these models differed significantly in their scope, under- lying assumptions, and numerical forecasts. The objective of this research is to evaluate the predictive models' efficacy by comparing their forecasts with the actual number of new cases reported every day in India during the COVID-19 outbreak.

Keywords: Predictive models, COVID-19, confirmed cases, python, AutoTS, Automatic time series forecasting

Introduction

In January 2020, a contagious viral illness was first identified in Wuhan, China. Owing to its extremely high transmission rate, the COVID-19 infection rapidly expanded to every nation on Earth [1]. Lockdowns and travel restrictions were swiftly implemented by several nations. Furthermore, hand cleanliness, social distancing, isolation, and face masks became standard procedures. There have been reports of deaths, an unusually high hospitalization rate, and global unrest. Hand sanitizers, face masks, and hospital beds were said to be in short supply. Finding the most effective means to distribute resources around the world is currently one of the largest issues. Data analytics have to be used to overcome these challenges. Authorities used analytical techniques to forecast patterns and possible trends, which allowed them to identify high-risk areas and implement control measures.

Models for predicting daily new cases and deaths were developed using machine learning algorithms [2]. Numerous scholars have attempted to model this growing pandemic mathematically since the first instances occurred in

India. Large discrepancies in the models' scope, assumptions, and numerical predictions, as well as the way the pandemic unfolded in India and the impact of different initiatives and health care services, were found during an initial review of these models [3]. A machine learning model is a program that analyzes previously recorded datasets to identify patterns or make conclusions. By using a sizable dataset to train, a machine learning model can easily carry out these tasks. The machine learning algorithm is tuned during training to identify specific patterns or outputs from the dataset,

contingent on the task [4].

The goal of this study is to compare the number of new cases reported during the COVID-19 pandemic in India with predictions made by predictive algorithms. The findings of this study will allow authorities to put their trust in predictive algorithm forecasts in the future.

Background

The fundamental components of machine learning models are machine learning algorithms [4]. Data that is labeled, unlabeled, or mixed is used to train these algorithms [6]. A machine learning algorithm is a mathematical method for finding patterns in a collection of data. The process of optimizing a machine learning algorithm to find particular patterns or outputs by applying it to a dataset referred to as training data is called model training. Once trained, the model can make predictions and reason over data that hasn't been seen before [7].

Supervised learning, unsupervised learning, and reinforcement learning are the three categories into which machine learning approaches fall [8]. An algorithm is given an input dataset in supervised machine learning, after which it is rewarded or optimized to achieve a predetermined set of outputs [9]. Unsupervised machine learning involves giving an algorithm an input dataset, training it to categorize objects based on shared properties rather than rewarding or optimizing it for certain outputs. Through a series of trial-and-error exercises, the algorithm is trained to become self-sufficient in reinforcement learning [10]. When an algorithm continuously engages with its surroundings instead of depending solely on training data, reinforcement learning takes place [11].

The process of manually creating a machine learning model requires a number of phases and requires knowledge of the relevant domain, mathematical skills, and computer science knowledge [12]. Automated machine learning helps organizations maximize the return on investment from data science while reducing time to value by utilizing the deeply entrenched expertise of data scientists without requiring them to devote time or money in building these skills themselves. Automated machine learning research includes a broad spectrum of tools and methods designed for both end users and researchers. Automated machine learning (ML) offers tools and platforms that make ML accessible to non-ML specialists, increase ML productivity, and hasten ML research [13].

The field of automated machine learning, or AutoML, has been expanding recently and offers customers the ability to fully automate the construction of high-performance pipelines for classification or regression. In a variety of applications, AutoML has been shown to automatically generate competitive and high-quality models, frequently surpassing manually tweaked models [14].

Some of the automated machine learning models include AutoWEKA, Auto-sklearn and Auto-PyTorch. Many automated machine learning algorithms were employed to forecast future cases during the COVID-19 pandemic. While some models and their results were incredibly precise, others weren't. To determine how well these models predict and to make sure they are trustworthy, it is vital to examine their predictions and compare them with COVID-19 real data.

Method

For analytics, we used data from Our World in Data, which can be found at the URL: <https://ourworldindata.org/covidcases> [15]. The information on daily confirmed cases, new fatalities, freshly provided vaccination, newly done COVID-19 tests, positive rate, reproduction rate, and stringency index was downloaded in CSV form. The data is compiled using Microsoft

excel. We have considered using Auto TS library from python for this re- search.

Automatic Time Series or Auto TS forecasting is a Python-based automated machine learning library that was created to automate time series forecasting. Time series forecasting, is the process of predicting future values of a measurable variable based on the current and historical time series [16]. A time series is characterized by several mathematical models, each of which uses a particular set of parameters. Some of the models are ARIMA, GLS, UnivariateMotif, Theta, UnivariateRegression, FBProphet etc. We have considered ARIMA & PBProphet models for predicting new cases. The model is set to predict daily cases from 1st Jan 2022 till 31st Jan 2022. Post forecasting, we will compare the predictive model's forecast with the actuals recorded during COVID-19 pandemic in the month of Jan 2022 in India. From the results we can determine the efficacy of predictive models forecasting ability.

Theory/Calculation

Actuals

Figure [1] shows the actuals recorded during COVID-19 in India in the month of January 2022. Figure [2] shows the visualization of the data set. Though the data set has information on different parameters, we have consider few variables which are required for this research. This includes Location, Date, New Cases, New Deaths, Reproduction rate, new tests, Positive rate, and New vaccinations.

Location	Date	New cases	New deaths	Reproduction rate	New tests	Positive rate	New vaccinations
India	01-01-2022	22775	406	2.24	1110855	0.0129	5204380
India	02-01-2022	27553	284	2.37	1082376	0.016	2516432
India	03-01-2022	33750	123	2.49	878990	0.02	7939936
India	04-01-2022	37379	124	2.6	1478119	0.0251	7804099
India	05-01-2022	58097	534	2.67	1388647	0.0335	9873694
India	06-01-2022	90928	325	2.67	1488509	0.0437	9787059
India	07-01-2022	117100	302	2.61	1513377	0.0567	13600889
India	08-01-2022	141986	285	2.5	1651831	0.0674	2415504
India	09-01-2022	159632	327	2.37	1563566	0.0788	9697867
India	10-01-2022	179723	146	2.24	1540827	0.0862	6517469
India	11-01-2022	168063	277	2.12	1579928	0.0981	13619197
India	12-01-2022	194720	442	2.01	2119100	0.1055	6455760
India	13-01-2022	247417	380	1.9		0.1141	9622002
India	14-01-2022	264202	315	1.8		0.1207	2558832
India	15-01-2022	268833	402	1.7	1613740	0.1302	9160005
India	16-01-2022	271202	314	1.61	1736014	0.1347	5057459
India	17-01-2022	258089	385	1.54	1313444	0.143	5167283
India	18-01-2022	238018	310	1.48	1649143	0.1494	143011
India	19-01-2022	282970	441	1.42	2010225	0.1565	16445190
India	20-01-2022	317532	491	1.37	1935180	0.163	7882289
India	21-01-2022	347254	703	1.32	2182108	0.165	9279228
India	22-01-2022	337704	488	1.26	1960954	0.1654	7475099
India	23-01-2022	333533	525	1.19	2020688	0.1655	5122818
India	24-01-2022	306064	439	1.13	1474753	0.1648	1208921
India	25-01-2022	255874	614	1.07	1807100	0.1631	6892485
India	26-01-2022	285914	665	1	1769745	0.1637	5871190
India	27-01-2022	286384	573	0.94	1594070	0.1606	2929184
India	28-01-2022	251209	627	0.9	1582307	0.1601	6181288
India	29-01-2022	235532	871	0.86	2026150	0.1511	5167292
India	30-01-2022	234281	893	0.82	1615993	0.1482	6900866
India	31-01-2022	209918	959	0.77	1607115	0.1392	7423888

Figure 1: New cases - India - January 2022)

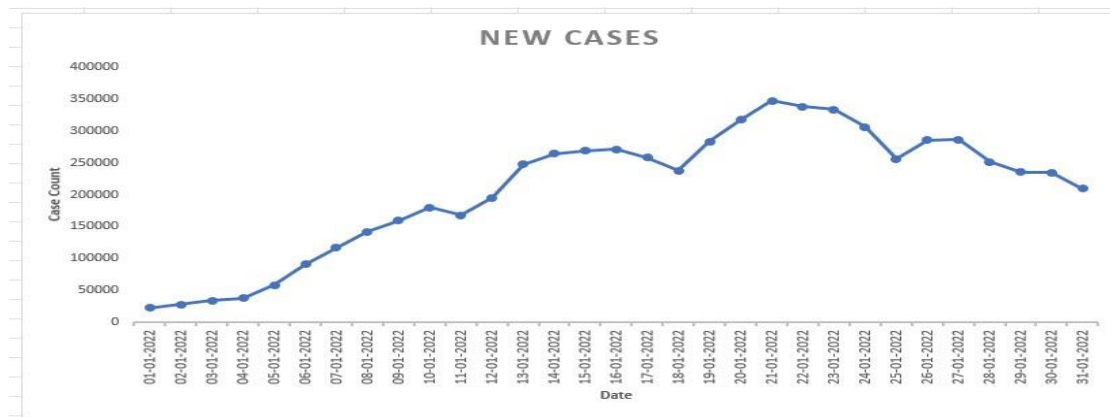

Figure 2: Chart - COVID-19 Cases - India)

Model Prediction

After installing Anaconda, launch Jupyter Notebook, begin by importing the necessary Python libraries and dataset for the task.

```
#Import required packages
import pandas as pd
import numpy as np
import matplotlib.pyplot as plt
from autots import Auto TS
import warnings
warnings.filterwarnings('ignore')
#Load CSV file
data = pd.read_csv('../documents/owid-covid-data.csv')
```

For this research, we have considered COVID-19 data recorded in India. A filter is added to set location as India. For training we have considered the data set with date range between 1st Jan 2021 and 31st Dec 2021.

```
#Add filters
data = data.loc[data['location'] == 'India']

data = data.loc[(data['date'] >= '2021-01-01') & (data['date'] < '2022-01-01')]
```

The data set is then visualized using python's Matplotlib library.

```
#Visualize data set required for this research fields =
data[['date', 'new_cases']].plot()
plt.show()
```

In the next step, we will install the AutoTS library and prepare the data set.

```
#Install AutoTS
!pip install autots
#Prepare data set
train = data[['date', 'new_cases']]
train['new_cases'].iloc[0] = train['new_cases'].iloc[1]
#Convert date format
train['date'] = pd.to_datetime(train['date'])
#Check for missing values
train.isna().sum()
#preprocessing data
from sklearn.preprocessing import StandardScaler
scaler_newcases = StandardScaler()
scaler_newdeaths = StandardScaler()
train['new_cases'] = scaler_newcases.fit_transform(train[['new_cases']])
```

We will define the model and pass the parameters in this phase. Some of the parameters are discussed below.

Forecast length - Desired length of the prediction period.

Frequency = The training data's frequency (day, month, year, hour, minute, seconds)

Prediction interval - Confidence intervals

Ensemble – It is the process of combining two or more models that have been trained using shared data to produce the desired outcome.

model list - With the help of model list, we can choose from a variety of alternatives to choose a pool of models to train on and can quickly identify which option is the best option among the others.

```
#Fit The Model
mod_newcases = mod_newcases.fit(train, date_col='date',
                                value_col='new_cases', id_col=None)
```

```
model_list = ['ARIMA', 'FBProphet'] model = ['ARIMA', 'FBProphet']
```

```
#Create the Model
mod_newcases = AutoTS(forecast_length=31,
                      frequency='infer', prediction_interval=0.9,
                      ensemble='all', model_list=model,
                      max_generations=5, num_validations=2,
                      validation_method='even', n_jobs=-1)
)
```

This stage involves putting our data through several models and determining which one fits our data the best. The best model details will be published in print.

Using the Matplotlib toolkit, forecasting and forecast visualization are created in this step.

```
forecast_newcases = scaler_newcases.inverse_transform(
    forecast_newcases)

plt.figure(figsize=(12,5))
plt.plot(forecast_newcases, color='black', linestyle='dashed',
         linewidth=1, marker='o', markerfacecolor='skyblue',
         markersize=10);

plt.xlabel('Date') plt.ylabel('Number of cases')
plt.title('India, COVID-19, New Cases') plt.show()

()
```

Results

The total number of recorded cases in the month of Jan 2022 is 64,63,636 cases and the predicted total number of cases is 65,86,338, with a residue of 1,22,702 cases. Figure [3] shows the charts model prediction results and the actuals recorded in India. From the charts we can conclude both the actuals and the prediction model shows a gradual increase in number of cases at the beginning of the month and a the peak values are recorded a little before the end of the month.

Figure [4] shows the residuals. The part of the validation data that the model is unable to explain is represented as residuals. The residual for each observation is the difference between predicted values and observed values.

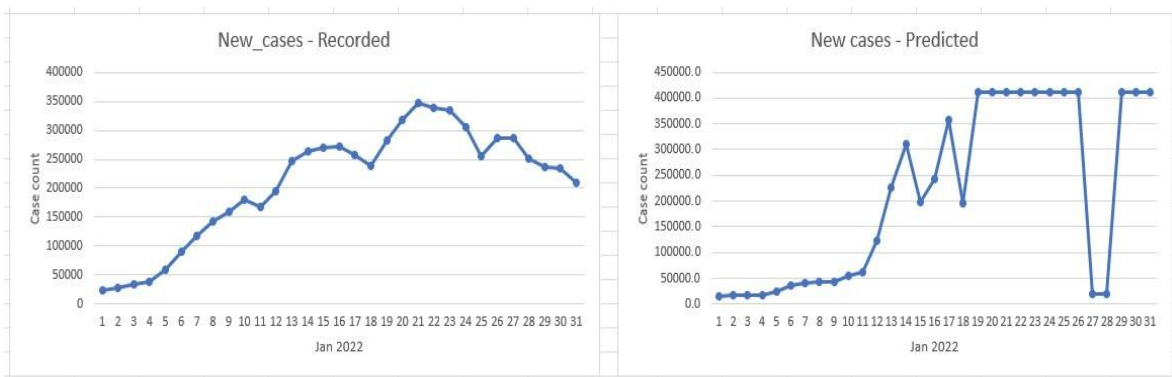
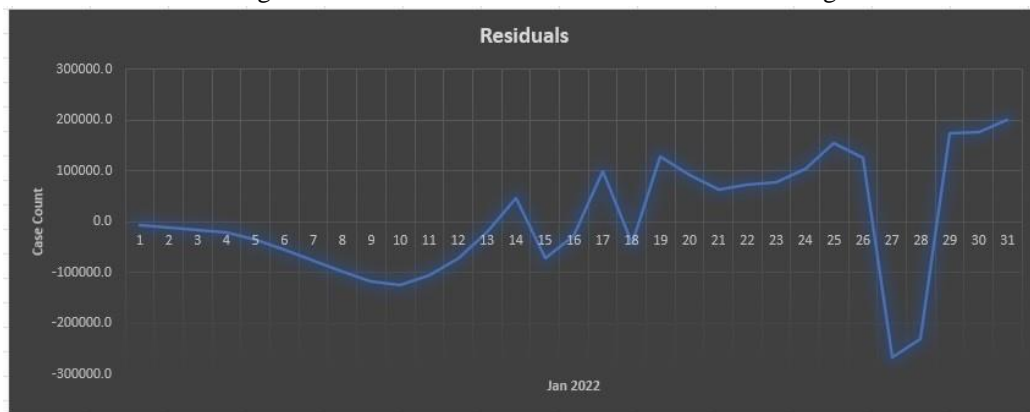

Figure 3: New cases recorded and Model forecasting

The sum of residuals is 1,22,702 which is 1.86% increase from the sum of actual COVID-19 cases recorded in India in the month of January 2022. From the figure it is clearly evident the the model prediction is reliable and can be improved by enhancing the training process by feeding different sets of COVID-19 data.

Figure 4: New cases recorded and Model forecasting

Discussion

Using multiple prediction models results in significant variations in the predictions. particularly when employing a time series forecasting technique that is automatic. The variance can be attributed to the predictive capacity of the mathematical models, their construction methods, or the parameters that these models employ to forecast future occurrences.

Conclusion

We can infer from this study that automatic time series forecasting models are trustworthy and can be used to anticipate future events. A few dependencies exist, including those on environment variables, configurations, libraries, frameworks, and data sources. These dependencies may reduce the predictive models’ efficacy. We demand the employment of automatic time series prediction models to predict unexpected disasters before they occur, and we propose the creation of a uniform procedure for data collecting during pandemics.

References

1. @ARTICLEDhama2020-ba, title = "Coronavirus disease 2019-COVID- 19", author = "Dhama, Kuldeep and Khan, Sharun and Tiwari, Ruchi and Sircar, Shubhankar and Bhat, Sudipta and Malik, Yashpal Singh and Singh, Karam Pal and Chaicumpa, Wanpen and Bonilla-Aldana, D Katterine and Rodriguez-Morales, Alfonso J", journal = "Clin. Micro- biol. Rev.", publisher = "American Society for Microbiology", volume = 33, number = 4, month = sep, year = 2020, keywords = "COVID-19; One Health; SARS-CoV-2; diagnosis; emerging coronavirus; therapy; vaccines",

- language = "en"
2. @articlepeng2021real, title=Real-time prediction of the daily incidence of COVID-19 in 215 countries and territories using machine learning: model development and validation, author=Peng, Yuanyuan and Li, Cuilian and Rong, Yibiao and Pang, Chi Pui and Chen, Xinjian and Chen, Haoyu, journal=Journal of Medical Internet Research, volume=23, number=6, pages=e24285, year=2021, publisher=JMIR Publications Toronto, Canada
  3. @articlekotwal2020predictive, title=Predictive models of COVID-19 in India: a rapid review, author=Kotwal, Atul and Yadav, Arun Kumar and Yadav, Jyoti and Kotwal, Jyoti and Khune, Sudhir, journal=Medical journal armed forces India, volume=76, number=4, pages=377–386, year=2020, publisher=Elsevier
  4. @articlemahesh2020machine, title=Machine learning algorithms-a review, author=Mahesh, Batta, journal=International Journal of Science and Research (IJSR).[Internet], volume=9, number=1, pages=381–386, year=2020
  5. @bookbonaccorso2017machine, title=Machine learning algorithms, author=Bonaccorso, Giuseppe, year=2017, publisher=Packt Publishing Ltd
  6. @articlechawla2005learning, title=Learning from labeled and unlabeled data: An empirical study across techniques and domains, author=Chawla, Nitesh V and Karakoulas, Grigoris, journal=Journal of Artificial Intelligence Research, volume=23, pages=331–366, year=2005
  7. @articleyang2020hyperparameter, title=On hyperparameter optimization of machine learning algorithms: Theory and practice, author=Yang, Li and Shami, Abdallah, journal=Neurocomputing, volume=415, pages=295–316, year=2020, publisher=Elsevier
  8. @articlemuhammad2015supervised, title=SUPERVISED MACHINE LEARNING APPROACHES: A SURVEY., author=Muhammad, Iqbal and Yan, Zhu, journal=ICTACT Journal on Soft Computing, volume=5, number=3, year=2015
  9. @articlekotsiantis2007supervised, title=Supervised machine learning: A review of classification techniques, author=Kotsiantis, Sotiris B and Zaharakis, Ioannis and Pintelas, P and others, journal=Emerging artificial intelligence applications in computer engineering, volume=160, number=1, pages=3–24, year=2007, publisher=Amsterdam
  10. @articlehahne2008unsupervised, title=Unsupervised machine learning, author=Hahne, Florian and Huber, Wolfgang and Gentleman, Robert and Falcon, Seth and Gentleman, R and Carey, VJ, journal=Bioconductor case studies, pages=137–157, year=2008, publisher=Springer
  11. @incollectionbarto1997reinforcement, title=Reinforcement learning, author=Barto, Andrew G, booktitle=Neural systems for control, pages=7–30, year=1997, publisher=Elsevier
  12. articlesarker2021machine, title=Machine learning: Algorithms, real-world applications and research directions, author=Sarker, Iqbal H. journal=SN computer science, volume=2, number=3, pages=160, year=2021, publisher=Springer
  13. @articlecurotti2019automated, title=Automated machine learning: competence development, market analysis and tools evaluation on a business case, author=CUROTTI, TOMMASO, year=2019, publisher=Italy
  14. @articleletteroo2022automated, title=Automated machine learning for COVID-19 forecasting, author=Letteroo, Jaco and Baratchi, Mitra and Hoos, Holger H, journal=IEEE Access, volume=10, pages=94718–94737, year=2022, publisher=IEEE
  15. @articleowidcoronavirus, author = Edouard Mathieu and Hannah Ritchie and Lucas Rod s-Guirao and Cameron Appel and Charlie Giattino and Joe Hasell and Bobbie Macdonald and Saloni Dattani and Diana Beltekian and Esteban Ortiz-Ospina and Max Roser, title = Coronavirus Pandemic (COVID-19), journal = Our World in Data, year = 2020, note = <https://ourworldindata.org/coronaviru>
  16. @onlineElishaNjeche2023, title = Time Series Analysis and Forecasting using Auto Time Series, author = Elisha Njeche, year = 2023, url = <https://www.section.io/engineering-education/time-series-analysis-and-forecasting-using-auto-time-series/>, urldate = 20-12-2023

Birds from Godavari River Basin In Gangapur, Maharashtra State India: Elucidated Status

Bajad P. N.

Department of Zoology, Shri Muktanand College, Gangapur, 431109, M. S. India

Abstract

Godavari river basin in gangapur is having amazing biodiversity having a different type of flora and fauna. This area is enriched with various types of flowering and fruit plants on its surrounding square which provides grounds for feeding, breeding and nesting for avian fauna. The field survey was made to evaluate the campus for the avian fauna by conducting daily observations. During field survey about 32 species of birds were recorded in one year due to different habitats of catchments area, from flowering tree shelters, and from marshy areas. From these, some are common birds which are observed perpetually like Common myna, Indian ring dove, Crow pheasant, Pond heron, Cattle egret, Magpie robin White breasted kingfisher, Tailor bird, Red wattled lapwing, Jungle babbler, Purple rumped sunbird, Indian robin, Rose ringed parakeet.

Some birds are seasonal like Coppersmith barbet, Black Ibis, European hoopoe. These are more frequently observed in winter. Grey hornbill, Tree pie are seen in starting of Rainy season. This area is having rich diversity of avian fauna. Continuous surveillance on the avifaunal diversity help to evaluate the ecological status of the habitats and birds. It can be check out as an efficient tool to the environmentalists, policy makers aids to conserve such species. Because, the role of birds in an ecosystem is very crucial.

Key Words: Avifauna, catchments area, surveillance

Introduction:

Birds shows economic influence to the human society. They play vital role in controlling population of different insects and pests. They acts as scavengers and pollinating agents and also aids in dispersal of seeds of various vegetation's. They are helpful and provide rich food for mankind and are known to man since ages (Salim Ali (1936). In the present investigation, efforts have been made to enlist the avian fauna observed on the Godavari basin of Gangapur- Jamgaon region.

Avian group are markers of environmental quality. Birds surprise us due to their long journey to overcome the unfavorable conditions and to reach the suitable feeding and breeding grounds. Water bodiess support the wide range of biodiversity hence suitable for birds to get variety of food, and safe place to lay the eggs. Godavari river basin is the primary source of water for agriculture, industry and biodiversity in this region. The avifaunal diversity study is one of the essential parameter to determine the habitat ecology.

There are about 10,000 species of birds in the world. India harbours 1318 species of which 57 are endemic, 03 breeding endemic and 85 species are threatened (TH) (Birdlife International, 2014). AVIBASE (2015) reported the existence of 616 species of birds in Maharashtra State of which 33 are threatened (TH) and 01 is introduced species (Birdlife International, 2010). To prepare annotated checklist with all possible details of sighted birds was main objective of this study. Therefore first time the checklist of birds from Godavari river gangapur-jamgaon region with their authority name, year of first report i.e. discovery year of the species, ecological status, population status and IUCN status of birds from this region are reported. Water has opened a new dimension in the ornithological investigation. Biodiversity and further qualitative and quantitative evaluation of habitats was essential.

Methodology:

The Birds are observed and recorded at various locations on the bank of Godavari river, Gangapur-Jamgaon region, adjacent area, wasteland area on the various locations. Birds were sighted at the study place by traveling along 167 km. length of river Godavari. Started from Gangapur region to kaygaon toka, Devgad. Birds were recorded by regular visits. Birds were observed twice a day at morning time and evening time for two-three hours. spot identification was done by using field guides (Grimmette et al.1999, V. M. Tiwari 2005, S. Ali & L. Fatehali 2003) Cannon Digital EOS3000D, zoom lens EF-S 18-55mm model DSLR camera with autofocus and auto inbuilt zoom, 46 X extra zoom 18.0 Mega Pixel was used for photo and video recording of sighted birds. A tripod stand (BENRO Model) was used to fix the camera during still and video photography to avoid shaking impact and to get clear images. Avifaunal field guidebooks (Kazmierczak et. al., 2003; Grimmett et. al., 2011) Internet Birds database were used for the identification of birds. No any bird specimen was collected, only photo and video with audio were prepared for the reference in the study duration. The study was conducted by following the bird census techniques (Bibby et. al., 2000) and after confirmation of identity those species are reported in this paper. As per the guidelines given in the checklist of birds, given by (Abdulali, 1981; Kulkarni et al. 2005) then checklist is prepared. The status of the bird is categorized as residential (R), Migrant (M), Residential Migrant (RM), Winter Migrant (WM), Breeding Migrant (BM), and Passage Migrant (PM). Abundance of birds was categorized as Common (C), uncommon (U), rare (r) and occasional (O)

The population status of observed bird species was recorded as per ACOR rating (Buckland et. al., 1983). ACOR indicates A= Abundant meaning those species which were sighted in many numbers during all transect survey s; C = Common birds means those species which were sighted in good number; O = Occasional being those species which were sighted in low numbers and R = Rare meaning those species which were sighted in very low numbers throughout study period. For enlisting common English name of birds the Standardized English and Scientific names of Birds from Indian subcontinent (Manakadan and Pittie, 2004) was used

Observation & Result:

Water samples were taken in the morning for physiochemical analysis from bank of Godavari River, Gangapur-Jamgaon, Maharashtra, India.

Physiochemical Parameter's:

The Godavari river catchment covers an area about 315,980 Sq. Km.

Temperature - 28.5 to 35.40oC

PH - 7.8 to 8.3

DO2 mg/L - 1.29-19.2

CO2 - 0.0- 6.3ppm

Bicarbonates - 44.8-182ppm

During the study 32 species of the birds recorded is shown Table 1. Out of 13 species are common resident out of some they are Little Egret, Indian Robin, Pond Heron, Indian Ring Dove, Rose ringed Parakeet, Crow Pheasant, Asian *koel*, Large Grey Babbler, Magpie Robin, Purple Rumped Sunbird, White breasted Kingfisher, Tailor Bird, Red Vented Bulbul, etc. 02 species are residential uncommon migrant they are Indian Grey Hornbill, Large pied Wagtail. 03 species are Residential common migrant they are Black Drongo, Green Bee-eater, Spot billed Duck. 05 species are Golden Oriole, Red Munia, and Lesser Pied Kingfisher are rarely seen and Common Sandpiper, and Yellow Wagtail are seen species. 09 species are Residential uncommon like Little Blue Kingfisher,

Spotted Dove, Purple Sunbird, Indian Tree Pie, Indian Peafowl, Spotted Owlet, Black Ibis, Coppersmith Barbet, Baya weaver Bird, etc.

Table: List of Birds perceive at the bank of Godavari River, Gangapur-Jamgaon Region, Maharashtra

Sr. No.	Common Name	Scientific Name	Occurence
1	Little Egret	<i>Egretta gerzetta</i>	RC
2	Indian Robin	<i>Saxicoloides fulicata</i>	RC
3	Pond Heron	<i>Ardoela grayii</i>	RC
4	Indian Ring Dove	<i>Streptopelia decaocta</i>	RC
5	Rose ringed Parakeet	<i>Psittacula krameri</i>	RC
6	Crow Pheasant	<i>Centropus sinensis</i>	RC
7	Asian koel	<i>Eudynamys scolopacea</i>	RC
8	Large Grey Babbler	<i>Turboides malcolmi</i>	RC
9	Magpie Robin	<i>Copsychus saularis</i>	RC
10	Purple Rumped Sunbird	<i>Nectarinia zeylonica</i>	RC
11	White breasted Kingfisher	<i>Halcyon smyrnesis</i>	RU
12	Tailor Bird	<i>Orthotomus sutorius</i>	RC
13	Red Vented Bulbul	<i>Pycnonotus cafer</i>	RC
14	Indian Grey Hornbill	<i>Ocyrceros birostris</i>	RMU
15	Large pied Wagtail	<i>Motacilla maderaspalensis</i>	RMU
16	Black Drongo	<i>Dicrurus adsimilis</i>	RMU
17	Green Bee-eater	<i>Merops orientalis</i>	RMC
18	Spot billed Duck	<i>Anas poecilorhyncha</i>	RMC
19	Golden Oriole	<i>Oriolus oriolus</i>	Rr
20	Red Munia	<i>Estrilida amandava</i>	Rr
21	Lesser Pied Kingfisher	<i>Ceryle rudis</i>	Rr
22	Common Sandpiper	<i>Tringa hypoleucos</i>	WM
23	Yellow Wagtail	<i>Motacilla flava</i>	WM
24	Little Blue Kingfisher	<i>Alcedo atthis</i>	RU
25	Spotted Dove	<i>Streptopelia chinensis</i>	RU
26	Purple Sunbird	<i>Nectarinia asiatica</i>	RU
27	Indian Tree Pie	<i>Dendrocitta vagabunda</i>	RU
28	Indian Peafowl	<i>Pavo cristatus</i>	RU
29	Spotted Owlet	<i>Athene brama</i>	RU
30	Black Ibis	<i>Pseudibis papillosa</i>	RU
31	Coppersmith Barbet	<i>Megalaima haemacephala</i>	RU
32	Baya weaver Bird	<i>Ploceus philippinus</i>	RU

References:

1. Birdlife International (2010). IUCN Rd List for birds. ([http:// www.birdlife.org](http://www.birdlife.org)).
2. Grimmett R., Inskipp C., Inskipp T. (2011). Birds of the Indian Subcontinent. 2nd Ed. New Delhi: Oxford University Press.
3. Abdulali, H. (1981). Checklist of birds of Maharashtra. *Bombay Natural History Society*, Mumbai, 1-16pp.
4. Ali S. (1996). The Book of Indian Birds. BNHS, Mumbai. PP: 1-354.
5. Ali, S. and Fatehali, L., (2003). Bhartiya Pakshi. *National Book Trust*, India. 2003
6. Avibase (2015). The World Bird Database. (www.avibase.org).
7. Bibby C. J., Burgess N. D., Hill D. A., Mustoe S. H. (2000). Birds census
8. Birdlife International (2014). Undated Global IBA Criteria. (www.birdlife.org).

9. Birdlife.org/datazone/info/ibiacritglob).
10. Birds of the Indian subcontinent. Bucerol. 6((1), 1-33.
11. Buckland S. T., Anderson D. R., Burnham K. P., Laake J. L. (1993). Distance sampling: Estimating abundance of biological populations, Chapman and Hall, London, P. 446.
12. Grimmette, K., C. Inskipp and T. Inskipp, (1999) *Birds of Indian Sub continent. Oxford University Press*, New Delhi, 384pp
13. Mankadan R., Pittie A. (2004). Standardized common and scientific names of Techniques. London: Academic Press, P. 302
14. Tiwari, V.M. (2005). “Joy of Bird watching”. *National Book Trust*, India. 2005.

An Overview of Government Schemes for Women's Empowerment

Dr. Ansari Naseem Jameel Ahmed

Assistant Professor in Political Science
MGV's Arts, Commerce & Science College, Malegaon City.

Abstract:

Since ancient times, women have played a significant role in Indian culture and society. Despite various development, women in India still face many difficulties today. During India's independence in 1947, women were granted the right to vote—much sooner than most Western nations did for their female residents. The empowerment of women is the most important factor in achieving gender equality, a topic that is frequently discussed in modern discourse. Equal chances for education, health, economic engagement, and personal growth should be available to men, women, and transgender people. The government must keep enacting laws that advance women's economic, educational, and physical well-being. Women's empowerment improves the quantity and quality of human resources available for development. Adopting programs and policies that embrace the concept of female empowerment may be advantageous for nations, corporations, communities, and other groups.

Keywords: Women Empowerment, gender, Government Policies, Schemes.

Introduction:

Since ancient times, women have played a significant role in Indian culture and society. However, there has long been discussion and worry about the status of women in India. Despite recent improvements, women in India still face many difficulties today. The Indian Constitution has been outlined equal rights for men and women in Articles 14-16 (within the Right to Equality - Articles 14-18); it is against the law to discriminate based on gender in any way. During India's independence in 1947, women were granted the right to vote—much sooner than most Western nations did for their female residents. The empowerment of women is the most important factor in achieving gender equality, a topic that is frequently discussed in modern discourse. Equal chances for education, health, economic engagement, and personal growth should be available to men, women, and transgender people.

The gender gap has decreased in a number of nations, mostly in northern Europe, like Finland, Iceland, Norway, New Zealand, and Sweden. However, it still exists in most of West Asia, South Asia, and Africa (mainly developing and underdeveloped nations). A comprehensive effort from all facets of society is required to address these issues and raise the status of women in India. The government must keep enacting laws that advance women's economic, educational, and physical well-being. At all societal levels, there has to be more attention paid to gender sensitization and education. Additionally, the media must work to promote messages that are supportive of women and oppose gender stereotypes.

Objectives:

- To know Women's empowerment.
- To review available government offerings concerning women's empowerment.

Literature Review: Many researchers found that women's empowerment is the need of the hour, and women's empowerment can be possible if we empower women economically, socially, and politically. Some of them are discussed below:

1) Dutta, V. Mittal (2019) explained that education is a critical component of empowering women and giving them the ability to make decisions. Empowerment also involves increasing awareness and literacy. An educated woman is better equipped to handle life's obstacles than an uneducated woman.

2) Beg Danish Mirza (2018) stated in his study paper that innovative plans should be developed with technological assistance to transform Indian rural areas. India needs intelligent technologies to develop like other nations.

3) Duflo E. (2015) presented Women's Empowerment and Economic Development, National Bureau of Economic Research Cambridge The study argues that the interrelationships of Empowerment and Development are probably too weak to be self-sustaining and that continuous policy commitment to equality for its own sake may be needed to bring about equality between men and women.

Women Empowerment:

The definition of women's empowerment can vary, but some examples include recognizing women's perspectives, trying to find them, and elevating women's status through education, awareness, literacy, and training. Through various societal issues, women's empowerment empowers and enables them to make decisions that significantly impact their lives. They might be allowed to redefine gender and other roles, giving them more flexibility to accomplish their objectives. Empowerment is one of the critical procedural issues when discussing human rights and development. Women's empowerment improves the quantity and quality of human resources available for development. Adopting programs and policies that embrace the concept of female empowerment may be advantageous for nations, corporations, communities, and other groups.

Women's Empowerment - The process of giving people control over their lives, society, and communities is known as empowerment. It denotes advancement in a person's social, economic, spiritual, or political status. It is a practice to improve women's educational, economic, social, political, and health positions. Our Constitution supports equality for women and mandates that the State take action to defend their rights, which will empower Indian women. The Indian Constitution includes Fundamental Rights crucial to women's empowerment. Article 15, Article 15(3), and Article 16 are all included in this. In addition to the Constitution's requirements, the Indian Parliament has passed several pieces of legislation that give women more influence.

Government Schemes for Women Empowerment:

For the nation to thrive sustainably, women's empowerment and gender equality are essential. According to research, women's empowerment can improve their social, economic, political, and legal strength and give them the confidence to assert their rights. An empowered woman could use the options available to her without being constrained by limits on her lifestyle, career, or education. She would be inspired to make choices regarding various matters affecting her, her family, and her community. The current administration has launched extensive programs to protect women's safety, economic security, social security, and health rights in order to empower women. India's initiatives to empower women have made numerous strides in recent years. Women comprise a more significant proportion of the workforce and hold prominent roles in various industries, including politics, business, and entertainment.

In order to improve the health, education, and economic possibilities for women, the government has put in place some programs and initiatives. These are discussed as follows:

PMMVY: Pradhan Mantri Matru Vandana Yojana:

The Ministry of Women and Child Development Cell were responsible for carrying out this maternity benefits plan, PMMVY, introduced by the government in 2016. It offers pregnant and nursing mothers conditional cash transfers. The program encourages the use of institutional services and cares during childbirth. It also ensures that pregnant women receive compensation for their lost wages.

Act on Maternity Care:

Initially, the Maternity Benefit Act offered maternity benefits for 12 weeks, of which up to 6 weeks could be requested before the anticipated due date. The rule was changed in 2017 to increase this term to 26 weeks and the 6-week interval to an 8-week.

National Nutrition Mission:

The government of India launched an initiative known as the National Nutrition Mission to enhance the nutritional condition of pregnant women, breastfeeding women, adolescent girls, and children between 0 and 6 years old. This mission addressed the significant problems of infants' stunting, malnutrition, anemia, and low birth weight.

Mission Indradhanush:

Launched in December 2014, Mission Indradhanush aims to ensure that women and children receive all necessary vaccinations. Additionally, it made sure the necessary medications for this purpose were accessible. This immunization plan was subsequently strengthened, resulting in Intensified Mission Indradhanush (IMI) being introduced in 2017. It is a project of the Indian government's Ministry of Health and Family Welfare.

Swatch Bharat Mission:

This program built toilets that belonged to households and communities to end open defecation. The Mission also wants to set up a system for keeping track of toilet usage. The mission should assist India in achieving Sustainable Development Goal 6 (SDG 6), established by the UN in 2015.

Ujjwala Yojana:

Pradhan Mantri Ujjwala Yojana (PMUY) was started in 2016 to address the basic requirements of women from BPL families and lower-income households. This program aimed to provide 50 million LPG connections to women who fit this profile. The program intends to give low-income women who have previously used unhealthy cooking fuels safe fuel in the form of LPG. The goal is to safeguard women's health and reduce health risks from cooking with fossil and other fuels.

Pradhan Mantri Awas Yojana:

The goal of the ambitious Pradhan Mantri Awas Yojana is to provide housing options for everyone by 2022. This scheme was started by the Ministry of Housing and Urban Poverty Alleviation (MOHUPA). A residence must be owned in the name of the family's female member, according to the PMAY.

Passport Rules:

When applying for a passport in the past, women had to provide a document of their marriage or divorce. For the applicants, it frequently made the application procedure difficult and time-consuming. Women no longer need to present this certificate for processing passport applications under the new regulations. It allows a lady to fill out the application under either her mother's or father's name. The government has already committed to opening new Passport Sewa Kendras (PSK) in each Lok Sabha constituency.

Working Hostel:

This program was implemented to ensure working women's comfort and safety. The idea behind this plan was to offer them housing that was both conveniently located and had a creche program for their kids.

Stand-Up India:

To encourage entrepreneurship and economic security, Stand-Up India was launched. This program aims to assist in creating the project plan necessary to get bank loans ranging from \$100,000 to \$1,000,000 for a specific project. In order to develop a greenfield company, banks must include at least one woman and one member of a Scheduled Caste (SC) or Scheduled Tribe (ST) in each bank branch.

Sukanya Samridhi Programme:

The government unveiled this new program as a part of Beti Bachao Beti Padhao campaign. It is a small deposit program designed specifically for the welfare of young girls. It serves as a motivator for parents to raise money to support their girl child's educational needs. In addition, it offers to cover their daughter's wedding costs.

Mahila E-Haat:

The Ministry of Women & Child Development debuted the bilingual Mahila E-Haat webpage on March 7, 2016. It offers a web-based marketing platform to use technology to exhibit the goods and services created, produced, or undertaken by female business owners. It is a platform that encourages women to pursue their needs and goals. It served as a follow-up to Digital India and Stand-up India and a reminder that technology can improve businesses. Vendors display their contact information and price, opening the door for direct customer communication.

Nirbhaya Fund:

In commemoration of the heroic girl who was the victim, Nirbhaya Fund was established. The fund aims to support other government and non-governmental organization (NGO) programs ensuring women's safety and dignity. To ensure the security and empowerment of girls and women under this program, the government pledged a contribution of Rs. 1000 crores.

Ujjwala Scheme:

The Central Government supported a program called "Comprehensive Scheme for Prevention of Trafficking for Rescue, Rehabilitation, and Re-Integration of the Victims of Trafficking for Commercial Sexual Exploitation - Ujjwala." The goal was to stop such abhorrent behaviors by incorporating locals in social mobilization, speeches, and other awareness-raising initiatives. The program also takes care of the victims' long-term rehabilitation by giving them food, medical attention, psychotherapy, and job training to secure their living.

Swadhar Greh:

This project was launched by the Department of Women and Child Development to offer integrated rehabilitation to women who were in need. It is meant to assist women who are having problems, especially those who do not have any form of assistance. The goal is to help children develop emotional strength. Women that fit the following description are eligible for this program:

- Left-over women
- Women who have endured natural disasters
- Women who have been freed from prison.
- Women who have contracted HIV/AIDS,

• Trafficked women and girls, and those who have experienced domestic abuse and family strife.

Mahila Police Volunteers:

The Home Ministry launched this project to grant women candidates for the police force a 33% reservation to encourage women's visible presence in the force. To assist women in need and prevent crime against women, Mahila Police Volunteers have been formed to act as a liaison between the community and the police.

PMMSY, or the Mahila Sashaktikaran Yojana:

The Mahila Sashaktikaran Yojana (PMMSY) was created to give rural women access to government activities. It falls under the Pradhan Mantri umbrella program. The following are the various levels of the new program MSK plans to work on:

1. The government will provide domain knowledge-based support at the national rank for the execution of women-centric activities.

2. To organize the technical know-how for the initiatives' implementation, a State Resource Centre for Women will be formed at the state level.

3. Information on various projects created for women's empowerment, including the flagship program Beti Bachao Beti Padhao, will be gathered and distributed by the District Level Centre for Women (DLCW), which will be formed at the district level.

4. Various activities at the Gramme Panchayat level, including all programs for the benefit of women, will be facilitated at the block level, including all of these activities.

Conclusion:

We can still see remnants of ancient social structures, religions, cultures, and physical elements in India. It is well-known for being biased against men. Women are treated horribly by family and society in Indian culture. They are merely prohibited from performing housework. They need to educate people adequately. In India, programs promoting women's empowerment ensure that all women have equal access to resources, opportunities, and protection.

Women must actively participate in politics and express their views and concerns about the implications of government programs for all of the offered plans to empower them successfully. To fully empower a woman, we must offer her the power of all three, i.e., wealth, wisdom, and strength. There needs to be more than government programs; society must act to foster an environment where women have full access to participation in political and social life.

Women's empowerment may be possible if their social and economic standing is raised. A woman who has achieved her full potential can realize her whole identity and full potential in all areas of life. She is more equipped to handle life's problems and overcome disparities.

References:

- 1) Shettar M., Dr.Rajeshwari "A Study on Issues and Challenges of women empowerment in India" IOSR Journal of Business and Management (IOSR-JBM), Volume 17, Issue 4, Ver 1(April 2015)PP13-19
- 2) Panda Ankita, Nayak Debendra "An Empirical study on women empowerment and their status in Society" Department of professional courses, G. M. University, Sambalpur.
- 3) <https://universalinstitutions.com/government-of-india-initiatives-for-women-empowerment/>
- 4) <https://timesofindia.indiatimes.com/readersblog/lawpedia/status-of-women-in-india-51422/>
- 5) https://en.m.wikipedia.org/wiki/Women%27s_empowerment
- 6) <https://sarkarifocus.com/women-empowerment/>

Dr. Babasaheb Ambedkar and His Newspapers

Dr. Jayant Wankhade
Asst. Prof., Kirti College, Mumbai

Introduction:-

Dr. Babasaheb Ambedkar was a great social reformer, a valiant champion of human rights and an emancipator of the downtrodden masses of India, who dedicated all his life to awaken the social conscience of modern India.

He always considered for any successful social reform movement newspapers are very essential, without newspapers social reform movement just like Bird without wings.

For this purpose he started the 'Mooknayak' (January 31, 1920) 'Leader of the silent' in Bombay, with the help of another great visionary: Maharaja of Kolhapur. P. N. Bhatkar and D. D. Gholap were the first and second editor of the Mooknayak respectively.

Mooknayak

In the first issue of the Mooknayak (January 31, 1920), Dr. Ambedkar advocated the need for a forum, "to deliberate on the injustices let loose or likely to be imposed on us and other depressed people and to think of their future development and appropriate strategies towards it critically".

Dr. Ambedkar exhorted to the Dalits to rise, awake, don't tolerate injustice and social slavery'. To give education to their children and break the shackles of social slavery.

First time in history of the Dalit press in Marathi language, the Mooknayak played significant contribution for the Dalit rising. In the Mooknayak (Leader of the silent) the 'silent' had finally found a 'leader'.

The Bahishkrit Bharat

The Bahishkrit Bharat newspaper (The ostracized India) started by Dr. Ambedkar on April 3, 1927. In the first issue of the Bahishkrit Bharat newspaper, Dr. Ambedkar described the rigid Hindu religion system. He considered disparity is the salient feature of the Hindu religion. The Bahishkrit Bharat newspaper mentioned that Dr. Ambedkar wanted to emphasise the Dalits all have to undertake work of social awareness very enthusiastically. They must not let this fire of awakening douse.

While addressing Mahad Satyagraha conference Mahad (December 25-27, 1927) Dr. Ambedkar told the Dalits Mahad Satyagraha is for laying the foundation of equality. His speech reported in the Bahishkrit Bharat newspaper here Dr. Ambedkar told the Dalits the touchable of Mahad are opposing the Dalits in drawing water from Mahad lake not because of its water will get polluted or it will vanish in this air. They oppose it because they do not want to accept that the Dalits are equal to them.

In one of the articles of the Bahishkrit Bharat newspaper, Dr. Ambedkar requested to the Dalits, they extend all possible support to the Parvati Satyagraha in Poona. Dr. Ambedkar's the Bahishkrit Bharat newspaper inspired the Dalits to assert their rights and vehemently opposed injustice. The Bahishkrit Bharat newspaper played significant role in Mahad water Satyagraha which took place on March 20, 1927 at Mahad. The Bahishkrit Bharat promoted and encouraged the Dalits to take actively part in Mahad water Satyagraha.

During this movement, the conservative newspapers like the Chabukswar, the Bhala of Mr. Bhopatkar and the Kesari these newspapers took the side of conservative ideology and tried to defame Dr. Ambedkar and his social reform movement. But Dr. Ambedkar also used his Bahishkrit Bharat newspaper to give fitting reply to conservative newspapers.

The Bahishkrit Bharat newspaper's time period was April 3, 1927 to November 15, 1929. Just two to three years. Dr. Ambedkar was the editor of the Bahishkrit Bharat newspaper.

Among his newspapers the Bahishkrit Bharat was his only one newspaper where he was its editor. This newspaper galvanized the Dalits. Dr. Ambedkar used the Bahishkrit Bharat to propagate his views. This newspaper socially awakened the Dalits, helped them to assert their identity, to vindicate their rights, to stand against the injustice and the social slavery.

This newspaper exposed the regressive image of the Bhalu, the Chabukswar and the Kesari newspaper. This newspaper revolutionized the life of the Dalits.

The Janata

The Janata (The public) newspaper started by Dr. Ambedkar on November 24, 1930. The Mooknayak and the Bahishkrit Bharat these newspapers short lived because of financial difficulty.

To broaden the scope of social reform movement, to promote national integration, to attract large masses in the mission of the Dalit emancipation, the Janata (The Public) this name was given to this newspaper. D. V. Naik was the first editor of the Janata newspaper.

In one of the articles of the Janata newspaper, Dr. Ambedkar inspired the Dalits, 'they should become like a tiger then, nobody will exploit you, and nobody will challenge you. They should be daring and fearless'.

The Janata paper lived from November 24, 1930 to January 28, 1956. As compared to the Mooknayak, the Bahishkrit Bharat and the Samata the Janata newspaper's life was long near about twenty five years. 'Tell a slave he is slave and then he will revolt against the slavery'. This statement always published in the Janata newspaper to give inspiration to the Dalit masses.

The Janata newspaper played a significant role in Dalit movement particularly in Nashik temple Satyagraha. This newspaper gave vivid information about the works of Dr. Ambedkar in the Round Table conferences, the Poona pact.

The Prabudha Bharat

The Prabudha Bharat newspaper started by Dr. Ambedkar on February 4, 1956. In first issue, B. C. Kamble wrote to enlighten India this is main mission of the Prabudha Bharat newspaper.

While addressing public meeting of Scheduled Caste Federation at Agra (March 18, 1956) Dr. Ambedkar said to the Dalits 'self-respect is more important than food'. The Prabudha Bharat newspaper reported this speech, in this speech Dr. Ambedkar urged the Dalits that there will not be much improvement in their living conditions unless they leave the villages and settle down in the cities.

According to Dr. G. Pantavane (Erudite scholar of Marathi literature) the Marathi press gave importance to Tilak, Agarkar and Kelkars journalist work but ignored the work of Dr. Ambedkar.

Dr. Ambedkar was veritable journalist through his journalism and newspapers. He awakened the Dalit social conscience. He galvanized the Dalits to assert their identity, to vindicate their human rights and to stand against the injustice and the social slavery.

Conclusion: -

The Marathi press especially the Dalit newspapers like the Mooknayak, the Bahishkrit Bharat, the Samata, the Janata and the Prabudha Bharat played a significant contribution in the Dalit movement. These newspapers socially awakened the Dalit masses, they gave a self respect identity to the Dalits. Through the Mooknayak Dr. Ambedkar exhorted the Dalits to give up disgraceful life, believe in self-respect, adopt zero tolerance attitude against social injustice, to give education their children and break the shackles of social slavery.

The newspapers like the Dinmitra, the Induprakash the Dnyan Prakash and the Subhodhpatrika gave the space for the Dalits problem and their questions but that was not enough, no any social revolutionary message in that.

The Bahishkri bharat newspaper started by Dr. Ambedkar (1927) Through the Bahishkrit Bharat newspaper Dr. Ambedkar inspired the Dalits to assert their rights and vehemently opposed injustice. The Bahishkrit Bharat newspaper played significant role in Mahad water Satyagraha (1927). The Janata newspaper started by Dr. Ambedkar (1930). As compare to the Mooknayak, the Janata newspaper's life was long near about 25 years. The Janata newspaper played a significant role in Nashik Temple Satyagraha (1930-1934). Through the Janata newspaper, Dr Ambedkar propagated his thoughts among the Dalits.

The Janata newspaper socially, politically, educationally and financially awakens and inspired the Dalits. The Prabhudha Bharat newspaper started by Ambedkar (1956). Through the Probhudha Bharat Dr. Ambedkar tried his level best to convince the Dalits that the Buddhism is the answer of their social slavery. The newspapers like the Dinmitra, the Induprakash, the Dnyanprakash and the Subhodhpatrika gave the space for the Dalit's problem and their questions but that was not enough, no any social revolutionary message in that, no any concrete solutions about how to solve their problems, how to eradicate untouchability.

Dr. Ambedkar through his newspapers the Mooknayak, the Bahishkrit Bharat, the Janata and the Prabhudha Bharat gave revolutionary message to the Dalits to raise, awake and don't tolerate injustice and social slavery.

References: -

1. Dr. Babasaheb Ambedkar- writings and speeches, Vol. 17, (1 to 3), Government of Maharashtra Publication, 2003, Mumbai.
2. Dr. Babasaheb Ambedkar- writings and speeches, Vol. 18, (1 to 3), Government of Maharashtra Publication, 2003, Mumbai.
3. Dr. Babasaheb Ambedkar- writings and speeches, Vol. 19, Government of Maharashtra Publication, 2008, Mumbai.
4. Dr. Babasaheb Ambedkar- writings and speeches, Vol. 20, Government of Maharashtra Publication, 2008, Mumbai.
5. Jadhav Narendra, 'Dr. Ambedkar' Biography, Konark Publication, Delhi, 2014.
6. Pantavane Dr. Gangadhar, 'Patrakar Dr. Ambedkar' prefaces page-3, Abhijeet Prakashan, Nagpur, 1987.

“Mental Health Level Among College Going Students”

Dr. Jayeshkumar Ranabhai Bamrotiya

Assistant Professor (Psychology)

Department of Psychology Arts and Commerce College Mendarda, Junagadh (Gujarat)

Abstract

The aim of present study is mental health level of college going students. The tested group consisted of 160 male and female undergraduates students from College in affiliated with BKNM University Junagadh (Gujarat) of all the colleges are located in Junagadh city. 80 students were athletes from Institute of Physical Education-Sports and 80 students-non-athletes students from Arts, Commerce and Science faculties. In the study we used mental health scale adapted by Diab (2006) to Gujarati version scale. The findings indicated that students have high level of mental health and the mean of the responses of students-athletes group by mental health scale reached ($M = 32.40$), with standard deviation ($SD = 5.83$). While the mean of the responses of students-non athletes group by mental health scale has reached ($M=27.47$), with standard deviation ($SD=7.88$). t - Value required to know significance of differences between means of students athlete sand students-non athletes has reached ($t=4.51$), ($df: 158$, $p < 0.01$). So there are significant statistical differences between student athletes and non-athletes in their responses by mental health scale in favor of the student athletes. Sports are beneficial in respect to mental health among college students and emphasizing the importance of the mental health of college students through its integration in the various recreational and competitive activities. Future qualitative research, covering multi-variables' tests on mental health and others psychological characteristics could be performed in sports area.

Key Words: Mental Health, Sports, College Going Students

Introduction:

Although it has been known for some time that physical exercises are good for physical health, it is within the past decade, that it has become common place to read in magazines and health newsletters that exercises can also be valuable in promoting sound psychological health. This optimistic appraisal has attracted a great deal of attention among public. However, for the most part, scientific community has been much more cautions in offering such unsubstantiated endorsement. Until recent time, assessment of the research literature on psychological outcomes associated with exercise, such as reduced anxiety and depression, current state have been equivocal. (Landers & Arent, 2001) Ninety-five percents of college counseling center directors said that the number of students with significant psychological problems is of growing concern in their centers or campus, according to the latest Association for University and College Counseling Center Directors survey of counseling center directors. Seventy percents of directors believe that the number of students with severe psychological problems in their campuses has increased in the past year (Directors report that 21 % of counseling center students had severe mental health problems, while another 40 % had mild mental health problems). (AUCCCD, 2013) People have regular tendency to do so, because it gives them an enormous sense of well-being. They feel more energetic throughout the day, sleep better at night, have sharper memory, and feel more relaxed and positive about themselves and their lives. And it's also powerful medicine for many common mental health challenges. Most previous researches do conclude that sports, physical activity and exercises do have beneficial effects on general mental health. Within higher education environment, it is surprising that little research has explored the potential benefits of

sports in a cohort of individuals who are at risk of mental health problems, i.e., university students. Of the few studies that have been conducted, Van Raalte et al. (2015) referred that viewing the www.SupportForSport.org site resulted in enhanced mental health referral knowledge and efficacy relative to a control group. Results suggest that tailored on-line programming can affect outcomes for student-athletes across geographic region and resource availability levels. Tyson et al. (2010) conducted a study on physical activity and mental health in student population. Results indicated that significant differences were observed between the low, medium and high exercise groups on the mental health scales, indicating better mental health for those, who engaged in more intensive exercises' practicing. Whilst Ahmadi et al. (2002) reported that engaging in body building and swimming reduced scores on the Beck Depression Inventory in female students, other searcher Toskovic (2001) found that students engaging in dynamic Taekwondo also reported lower levels of depression than in control group.

Mental health problems can affect a student's energy level, concentration, dependability, mental ability, and optimism, hindering performance. Research suggests that depression is associated with lower grade point averages and that co-occurring depression and anxiety can increase this association. Depression has also been linked to dropping out of school.

Many college students report that mental health difficulties interfere with their studies. On the American College Health Association 2015 survey, college students identified the following mental health issues as negatively impacting their academic performance within the last 12 months:

- Stress (30% of students)
- Anxiety (22%)
- Sleep difficulties (20%)
- Depression (14%)

Consequences for Others:

- Peers, family members, faculty, and staff may be personally affected out of concern for these students.
- Depression and anxiety can have harmful effects on relationships and work productivity.
- Suicide and suicidal thoughts can affect the larger campus community.
- Roommates, peers, faculty, and staff also experience profound grief over student suicides and suicidal behavior.

The present study intends to investigate the Mental Health Level among College Going Students.

Method

Research Problem:

“Mental Health Level among College Going Students”

Purpose of study:

Taking into account the evidence to suggest that sports are beneficial for mental health and that college going students are at elevated risk of such problems, the following study sought to investigate the impact of sports on mental health level among college going students. For the purpose of this study, the research study questions were as follows:

Q1. What's the level of health mental among college going students?

Q2. Are there significant differences in the level of mental health between athletes and nonathletic students?

Hypotheses:

1. H1. There is high level of mental health among college going students.
2. H2. There are significant differences in the level of mental health between athletes and nonathletic students.

Material and methods:

Sample:

The sample of study consisted of 160 male and female undergraduates students from College in affiliated with BKNM University Junagadh (Gujarat) of all the colleges are located in Junagadh city. 80 students were athletes from Institute of Physical Education - Sports and 80 students-non-athletes students from Arts, Commerce and Science faculties Participants were selected randomly.

class	Athletes Student	non-athletes Student		
	Institute of Physical Educational	Students of Arts	Students of Commerce	Students of Science
First year	20	07	07	06
Second year	30	10	10	10
Third year	30	10	10	10
Total	80	80		

Tool:

In this study Scale of Mental Health was used to collect data. Adapted by Diab (2006) to Gujarati version scale formed from five dimensions (Competence and self-confidence, Capacity for social interaction, Emotional maturity, Freedom from neurotic symptoms, self-rating and aspects of natural deficiencies). To ensure the psychometric properties of the scale, it has been applied on 30 students as the value of validity scale (t: 7.91) level of significance (0.01). The reliability was done, the value of Cronbach's alpha coefficient equal to (0.67) and the value of Spearman - Brown coefficient equal to (0.87).

Data analysis:

Data analysis was carried out with the help of statistical packet for social sciences (SPSS) 20.00 software program. The results were presented as descriptive statistics. Regarding the correct tool, there is in front of each item estimate balance consists of one degree, where the "no" give (0) and "Yes" to give (1).

Results:

In this section, the findings obtained from the data analysis related Sports and mental health level among college going students are given in detail. Findings concerning the level of mental health among college going students are shown in table 1.

Table 1: Distribution percentages for members of sample on the mental health scale

Level of mental health	Repetition	Percentage
High level	136	85%
Low level	24	15%
Total	160	100%

In table 1, the number of students with high mental health has reached (s: 136), percentage (85%). While the number of students with low mental health has reached (s: 24), percentage (15%). Thus, we can conclude that the level of mental health among students is high.

Table 2: Significance of differences in the mental health level of the tested sample

Group	N	Mean	SD	t value	df	Sig
athletes Student	80	32.40	5.83	4.51	158	Yes
Non-athletes Student	80	27.47	7.88			

In table 2, mean values of students-athletes group's responses by mental health scale has reached (M: 32.40), with standard deviation (SD: 5.83), while the mean values of students-non athletes group's responses by mental health scale has reached (M: 27.47), with standard deviation (SD: 7.88). t - Value (to know significance of differences between means of group student athletes and group athletes students') has reached (t: 4.51), (df: 158, $p < 0.01$). So, there are significant statistical differences between athletes' students and non-athletes in their responses by mental health scale in favor of athletes' students.

Discussion:

The study which was carried out in order to determine the level of mental health among students, revealed some important information, findings and results. As results of this study it was concluded that the students had high level of mental health. This study differs from most previous studies, except the work of some researchers. Who showed that there was high personal compatibility among college students? This difference exists due to nature of the mentioned studies goals as well as different characteristics of the samples in their sex, age and cultural / social background. Based on the above and the findings result of the first hypothesis, it is clear that there are factors helping students, such as social conditions, stable economic and situations, making them to feel self-importance as well as enabling them to cope with the psychological effects of life difficulties that might pass out during the study. These factors contribute to the sharp rise in the degree of psychological and social compatibility and represent a kind of moral support, stimulating students' abilities to cope with various difficulties. Ganellen et al. (1984) referred that these factors mitigate the impact pressure on the individual, and strengthen psychological sources, and increase individual's sense of value and importance. Basing on results we concluded that there were significant differences between athletes' students and non athletes students in level of mental health. Perhaps sports activities affect the various aspects of personality and growth and also develop some life needs of students, thus influencing on their behavior and personality. For example, opportunity for social interaction (Crone et al.2005), psycho-social, such as positive emotional experiences (Carless and Douglass, 2004; Carless & Sparkes, 2008; Crone, 2007), sense of achievement (Fogarty and Happell, 2005) and improvements in general mental wellbeing (Laforge et al., 2002) are positively influenced on by sport activity as well as moderate depression (Craft, 2005; Craft & Perna, 2004) and anxiety (Biddle & Mutrie, 2001). Sports activity promotes self-confidence Larry (1983) referred that physical exercises let college men to be more satisfied, more outgoing, sociable and confident.

Conclusion:

Finally, there is high level of mental health among college going students and there are significant differences between students to athletes and students-non athletes. Thus sports have potential to be of benefit for mental health of college students and emphasize importance of the mental health of students through its integration in the various recreational and competitive activities. Future

qualitative research covering multi-variables tests on mental health and others psychological characteristics could be performed in sports area.

References:

1. Ahmadi J, Samavat F, Sayyad M, & Ghanizadeh A. (2002): Various types of exercise and scores on the Beck Depression Inventory. *Psychological Reports*, 90(3): 821-822.
2. Arnett JJ. (2000): Emerging adulthood: A theory of development from the late teens through the twenties. *Am Psychol*. 55(5):469-80.
3. AUCCCD (2013): College students' mental health is a growing concern, survey finds. *Monitor on psychology*, 44(6): 13-20.
4. Biddle S J H & Mutrie N. (2001): *Psychology of physical activity: Determinants, well-being and interventions*. London: Rout ledge.
5. Blanco C, et al. (2008): Mental health of college students and their non-college-attending peers: Results from the National Epidemiologic Study on Alcohol and Related Conditions. *Arch Gen Psychiatry*, 65(12):1429-37.
6. Carless D & Douglas K. A (2004): golf programme for people with severe and enduring mental illness. *Journal of Mental Health Promotion*, 3(4): 26-39.
7. Carless D & Sparkes A. (2008): Narrative, identity and mental health: How men with serious mental illness restore their lives through sport and exercise. *Psychology of Sport and Exercise*, 9(5): 576-594.
8. Craft LL, & Perna FM (2004): The benefits of exercise for the clinically depressed. *Primary Care Companion, Journal of Clinical Psychiatry*, 6: 104-111.
9. Craft LL. (2005): Exercise and clinical depression: Examining two psychological mechanisms. *Psychology of Sport and Exercise*, 6(2): 151-171.
10. Crone D, Smith A, & Gough B. (2005): 'I feel totally alive, totally happy and totally at one': A psycho-social explanation of the physical activity and mental health relationship from the experiences of participants on exercise referral schemes. *Health Education Research*, 20(5): 600-611.
11. Crone D. (2007): Walking back to health: A qualitative investigation into service user's experiences of a walking project. *Issues in Mental Health Nursing*, 28(2): 167-183.
12. Diab AAM. (2006): Social Support as a Mediating Factor between Stressful Events and Mental Health for Palestinian Adolescents. Unpublished master thesis, Psychology Department, University of Gaza, Palestine.
13. Eisenberg D, Hunt J, Speer N. (2013): Mental health in American colleges and universities: Variation across student subgroups and across campuses. *J Nerv Ment Dis*. 201(1):60-7.
14. Fogarty M, & Happell B. (2005): Exploring the benefits of an exercise program for people with schizophrenia: A qualitative study. *Issues in Mental Health Nursing*, 26, 341-351.
15. Gallagher R, Gill A.M, Sysko HB. (2000): *National survey of counseling directors 2000*. Alexandria: International Association of Counseling Centers, Inc.
16. Ganellen R. (1984): Hardiness and Social Support as Moderators of the Effect of Life Stress. *Journal of Personality and Psychology*, 47(1): 156-163.
17. Giaconia R, et al. (1994): Ages of onset of psychiatric disorders in a community population of older adolescents. *J Am Acad Child Adoles Psychiatry*, 33(5):706-17.
18. Kessler RC, et al. (2005): Lifetime prevalence and age-of-onset distributions of DSM-IV disorders in the National Co morbidity Survey Replication. *Arch Gen Psychiatry* 62(6):593-602.
19. Kessler RC, et al. (2007): Age of onset of mental disorders: a review of recent literature. *Curr Opin Psychiatry*, 20(4):359-64.
20. Laforge RG, Rossi JS, Velicer WF, Levesque DA, & Mc Horney CA. (2002): Stage of exercise and health related quality of life. *Journal of Preventive Medicine*, 28(4): 349-360.
21. Landers MD, & Arent MS. (2001): physical activity and mental health. In: RN Singer, HA Hausenblas and CM Janelle. (Ed). *Handbook of sport psychology*. John Wiley and Sons: New York.

22. Larry AT. (1983): Muscular Strength and Mental Health. *Journal of Personality and Social Psychology*, 45(6): 1355-1360.
23. Samin ZB. (2012): Personal compatibility and its relationship of Exercise among university students. *Journal of College of Basic Education*, 74:100-115.
24. Statistics (2013): Nontraditional Undergraduates, Institute of Education Sciences, Editor.
25. Toskovic N. (2001): Alterations in selected measures of mood with a single bout of dynamic Taekwondo exercise in college-age students. *Perceptual and Motor Skills*, 92(3): 1031-1038.
26. Tyson P, Wilson K, Crone D, Brails ford R, & Laws K. (2010): Physical activity and mental health in a student population. *Journal of Mental Health*. 1:1-8.
27. Vaingankar JA, et al. (2012): Age of onset of life-time mental disorders and treatment contact, *Soc Psychiatry Epidemiology*.
28. Van Raalte LJ, Cornelius EA, Andrews S, Diehl SN, & Brewer WB (2015): Mental Health Referral for Student-Athletes: Web-Based Education and Training. *Journal of Clinical Sport Psychology*, 9: 197-212.

“A Study of Internet Addiction and Depression among college Students”

Dr. Mayur Vasurbhai Bhammar (GES-II)

Assistant Professor (Psychology)

Department of Psychology

Government Arts College, Ranavav, Porbandar (Gujarat)

Introduction

The internet is a new tool that is evolving into an essential part of everyday life all over the world and its use increases especially among young people. In spite of the widely perceived merits of this tool, psychologists and educators have been aware of the negative impacts of its use, especially the over or misuse and the related physical and psychological problems. One of the most common of these problems is internet addiction. Internet addiction is generally defined as an uncontrollable desire for excessive use of the internet, devaluation of time spent without connecting to the internet, intense nervousness and aggression in the case of deprivation and progressive deterioration of social and family life. American Psychiatric Association has defined the internet addiction as a pattern for using the internet which can cause dysfunction and unpleasant internal reactions during a period of two months, and has provided seven criteria for its diagnosis (at least three criteria during two Months):

1. Tolerance,
2. Withdrawal symptoms,
3. The duration which people use the Internet is more than the time they initially planned to,
4. Constant desire to control the behavior,
5. to spend considerable time for matters related to the Internet,
6. Reduction of social, occupational and recreational activities by using the Internet,
7. Continued use despite the knowledge of negative effects.

This problem is a raising phenomenon affecting people with varying frequency around the world and has produced negative impacts on the academic, relationship, financial, and occupational aspects of many lives. Research on internet addiction demonstrated that the greater use of the internet is associated with some social and psychological variables such as, declines in the size of social circle, depression, loneliness lower self-esteem and life, sensation seeking, poor mental health and low family function. The authors report that there are a number of emotional factors which may be related to college students' internet addiction among these factors the most remarkable are depression, anxiety and stress. Depression and Internet Addiction. There is a similar incidence of depression among individuals addicted to the internet and of internet addiction among depressive patients. Depression manifests as deep sorrow or grief, insomnia, loss of appetite, unpleasant mood, hopelessness, irritability, self-dislike, and suicidal tendencies. Low self-esteem, low motivation, fear of rejection and the need for confirmation from others, all of which are commonly observed in depressive people, may result in frequent use of the internet, and the interactive functions of the internet may lead to internet addiction in individuals with these characteristics. Research on internet addiction and depression demonstrated that the overuse of the internet, which results in a disruption of the normal lives of an individual and the people around him, was associated with an increase in the frequency of depression. Because, excessive internet use can displace valuable time that people spend with family and friends,

which leads to smaller social circles and higher levels of loneliness and stress. Moreover, Davis (2001) proposed depression as the distal necessary cause of pathological Internet use (PIU). Most subsequent researches confirmed that PIU was positively associated with depression. A big scale investigation among high students population found that Internet addiction was related to symptoms of ADHD and depressive disorders. However, it is possible that they may accelerate time online and progress to addiction, if the depression was not well treated. However, a study in Chinese Tai Wan found that depressive tendency was negatively associated with PIU. Students with depression tendency would escape from any relationship and communication including online social interaction, which decrease the possibility to become PIU. As there are inconsistent findings in foreign context, the similar research should be encouraged and is necessary to carry out in Indian context, which could not only add more academic evidence in this field, but also enrich the academic research in India. This study took a group of under graduate students in various colleges to examine their Internet use status and depression, as well as the relationship of internet addiction and Depression.

Objectives of the study:

1. To study internet addiction and depression among college students.
2. To study the relationship between internet addiction and depression among college students.
3. To study the difference in internet addiction among college students with respect to their gender and residence.
4. To study the difference in depression among college students with respect to their gender and residence.

Hypotheses of the Study

On the basis of above mentioned objectives, following hypotheses were formulated.

- Ho1. There is not a significant correlation between internet addiction and depression among college students.
- Ho2. There is no significant difference in internet addiction among college students with respect to their gender.
- Ho3. There is no significant difference in depression among college students with respect to their gender.

Methodology

Sample

The study is based on the sample of 130 college students enrolled in various under graduate programs at the Junagadh district. Out of 130 college students 70 were males and 60 were females.

Tools

To collect the desired data for the present study, two standardized psychological tests were used.

- Young Internet Addiction Scale (IAT)
- Beck's Depression Inventory (BDI-II 1996)

Young's Internet Addiction Scale (IAT): Young's questionnaire which contains 20 questions is one the most popular questionnaire in the majority of researches. The 1998 version of the above mentioned questionnaire was implemented in this study. Yoo & colleagues (2004) found Chronbach Alfa coefficient to be greater than 0.9 as did Whang and colleagues. Dargahi (2006) found the coefficient of stability of this questionnaire to be 0.88. The 20 questions of this questionnaire are scored on a 5-point scale, (ranging from 1 to 5). The marking range for this test is from 0 to 100, where the higher the mark the greater dependence on the internet.

Beck’s Depression Inventory (BDI-II, 1996): Beck’s Depression Inventory a widely used, validated instrument for measuring depression. This is a self- rated scale in which individual’s rate their own symptoms of depression. It provides a fast, efficient way to assess depression in either a clinical or non-clinical environment. The Beck Depression Inventory (BDI) takes just 5-10 minutes to complete. The test contains 21 items, most of which assess depressive symptoms on a Likert scale of 0-3. Each item is a list of four statements arranged in increasing severity about a particular symptom of depression. BDI-II total scores have been correlated with scores on other psychological tests. Clinical interpretation of scores is accomplished through criterion-referenced procedures utilizing the following interpretive ranges: 0-13 - minimal depression; 14-28 - mild depression; and 29-63 – severe depression. Higher total scores indicate more severe depressive symptoms.

Procedure

These two measures were in printed form and were administered on each selected subject by assuring them that information provided by them will be kept strictly confidential. Having obtained the data from the subjects, the data were tabulated for giving statistical treatment for obtaining the results.

Statistical Analysis

Keeping in view the nature of research problem and to meet the objectives of the study the data collected was analyzed by using Statistical Product and Service Solutions (SPSS16.0). Statistical techniques used for analyzing data were: frequencies, percentages, correlation and t-test. The statistical significance value was set at $p < 0.05$.

Results and Interpretation

Table-1 Showing Frequency and Percentage of Sample Group With Respect to Internet Addiction

Level	Range	F	%
Mild	0-49	54	41.53
Moderate	50-79	37	28.47
Severe	80-100	39	30.00
Total		130	100

Table 1 reveals that out of 130 college students 41.53% were found mild on internet addiction, where as 28.47% were found moderate and 30% were found severe on internet addiction.

Table-2 Showing Frequency and Percentage of Sample Group With Respect to Internet Addiction

Level	Range	F	%
Mild	0-13	55	42.31
Moderate	14-28	50	38.46
Severe	29-63	25	19.23
Total		130	100

Table 2 reveals that out of 100 college students 42.31% were found low on depression, where as 38.46% were found moderate and 19.23% were found severe on depression.

Table-3 Showing Pearson’s Correlation Coefficient(r) Between Internet Addiction and Depression of the Sample Group

Variables Self-regulation	
Internet Addiction	Depression
r = 0.809* (p = <0.001)	

*P<0.05 Level of significance

Table 3 reveals that there is a significant positive correlation (r=0.809*, p = <0.001)) between internet addiction and depression among university students, indicating “more the internet addiction, more is the depression and less the internet addiction, less is the depression.” Thus our null hypothesis Ho1 which states that, “There is not a significant correlation between internet addiction and depression among college students” Stands rejected.

Table-4 Showing the Comparison of Mean Scores of Internet Addiction and Depression among college Students with respect to their Gender

Variables	Gender	N	Mean	SD	df	t-value
Internet Addiction	Male	70	70.31	19.28	128	7.39*
	Female	60	44.53	20.42		
Depression	Male	70	26.61	14.83	128	4.75*
	Female	60	14.41	14.27		

*p<0.05 level of significance

The Table 4 reveals that there is a significant difference in internet addiction and depression between male and female college students (t = 7.39 & t = 4.75). The results show that males have more internet addiction and depression as compared to their counterparts. Thus, our null hypotheses Ho2 which states that, “There is no significant difference in internet addiction among university students with respect to their gender” and Ho3 which states that, “There is no significant difference in depression among university students with respect to their gender”, stand rejected.

Discussion and Conclusion

The aim of the present study was to study internet addiction and depression among university students and the relation of internet addiction with psychological distress. The comparison among college students on internet addiction and psychological distress with respect to their gender has also been examined. The results of the present study revealed that there is a significant positive correlation between internet addiction and depression among college students. The earlier research on relationship between internet addiction and depression has mixed results. Several studies are inconsistent with our findings. For example Yen, Ko, Yen, Wu, & Yang, 2007 conducted a study in Chinese Tai Wan and found that depressive tendency was negatively associated with PIU. Students with depression tendency would escape from any relationship and communication including online social interaction, which decrease the possibility to become internet addicted. On the other hand some researchers for example, Kraut et al., 2002; McKenna & Bargh, 2000; and Nie, Hillygus, & Erbring, 2002 found that the overuse of the internet, which results in a disruption of the normal lives of an individual and the people around him, was associated with an increase in the frequency of depression. Moreover, several researchers have found statistically meaningful correlation between internet usage and psychological symptoms as a obsessive- compulsive, interpersonal sensitivity, depression, anxiety, hostility, phobic anxiety, paranoid ideation, psychoticism (Koç, 2011). Similarly Kraut et al., (1998) found that greater internet use is associated with reduced psychological Well-being, reduced social support, increased loneliness and depression. Similarly Lee, Oh, Cho, Hong, & Moon, (2001) in their study found that the internet addicts had low self-esteem and depression and were shy and reclusive than healthy people. The findings of this study showed that users addicted to Internet have higher depression than ordinary users.

In various studies it was indicated that prevalence of depression is higher in Internet addicted users than the ordinary users. The exact cause of the relationship between depression and Internet addiction is not known. Perhaps depression, as a mental impairment, predisposes the individual to suffer from the Internet addiction. Some people use Internet in order to reduce their depression so that Internet may provide an alternative to a life without joy for depressed ones. Similarly, depression may occur as a result of Internet addiction, it means that people who are addicted to the Internet, experience the negative consequences such as depression, and this subject requires further studies. Thus, the Internet addiction can be treated better by considering the underlying causes and its consequences such as depression, isolation, low self-esteem, and anxiety; and according to the cognitive theory of Internet addiction, we can prevent this problem. The results of the study further reveal that there is a significant difference among college students on internet addiction and depression with respect to their gender. The mean score of male students was found high on both internet addiction and depression as compared to the female students. These results are in line with the results of studies conducted by Young, 2004; Chien, & Cheng 2008 and Young, & Rodgers, 1998 who indicated that there is the gender gap in addicting to Internet. Since, the girls are more successful in friendship relationships in social field than boys, perhaps for this reason boys have more free time for using the Internet and have more emotional lacks; in addition, the sexual Websites, which have instinctively more attraction for boys than girls, are the other reason why boys use the Internet more than girls. Similarly, Akman and Mishra (2010) in their study found that male students are more likely to become addicted to internet than are females and pathological internet users are likely to be males. That might be due to the traditional stereotypes of gender roles holding that women are not as technologically oriented as men and computer has been considered stereotypically masculine and females may cultivate a fairly negative attitude towards it and their mild disinterest. As compared to female students male students were found high on depression. The earlier research on depression among university has mixed results. For example Blazer, Kessler, McGonagle, Swartz, 1994; and Regier, Farmer, Rae, Myers, Kramer, Robins 1993 found that prevalence of depression, the life time risk of depression and anxiety are higher in woman than in their male counterparts. On the other hand some researchers for example, Supe (1998) and Guthrie Black, Shaw, Hamilton, Creed, & Tomenson (1995) found that there was no significant difference in depression between male and female college students.

References:

1. Armstrong L, Phillips J, Saling L (2000): Potential determinants of heavier internet usage. *Int J Human-Computer Studies* 53(4): 537-550.
2. Beck AT, Steer RA, Brown GK (1996): Beck Depression Inventory: (2nd edtn manual). San Antonio (TX): The Psychological Corporation.
3. Chien HK, Cheng C (2006): Tridimensional personality of adolescents with internet addiction and substance use experience. *Can J psychiatry* 51(14): 887-94.
4. Chou C, Hsiao M (2000): Internet addiction, usage, gratification, and pleasure experience: the Taiwan college student's case. *Computers & Education* 35(1): 65-80.
5. DSM-IV-TR. (2000): Diagnostic and statistical manual of mental disorders. Washington, DC, APA: American Psychiatric Association.
6. Durndell A, Haag Z (2002): Computer self-efficacy, computer anxiety, attitudes towards the Internet and reported experience with the Internet, by gender, in an East European sample. *Compute Human Behavior* 18(5): 521-535.

7. Ghasemzadeh L, Shahraray M, Moradi A (2007): Investigation of the rate of prevalence of addiction to internet in female students, comparison of addicted female with non-addicted females concerning such variables as loneliness, self-respect and social skills. *Iranian Journal of IPA* 2(3): 32-40.
8. Greenfield DN (2000): Psychological characteristics of compulsive internet use: A preliminary analysis. *Cyber psychol Behav* 5: 403–412.
9. Jee HH, Su YK, Soojeong CB (2007): Depression and Internet Addiction in Adolescents. *Psy* 40: 424 - 430. [10].
10. Kandell JJ (1998): Internet addiction on campus: The vulnerability of college students. *Cyberpsychology Behav* 1: 11-17.
11. Keum SJ, Seon YH, Ja YC (2008): Internet Addiction and Psychiatric Symptoms among Korean Adolescents. *J such health* 78(3): 165-171, 78: 165-171.
12. Kim K, Ryub EJ, Chon MY, Yeunb EJ, Choic SY, et al. (2006): Internet addiction in Korean adolescents and its relation to depression and suicidal ideation: A questionnaire survey. *Int J Nurs Stud* 43(2): 185-192.
13. Lin SSJ, Tsai CC (2002): Sensation seeking and internet dependence of Taiwanese high school adolescents. *Compute Human Behave* 18: 411-426.
14. McKenna KYA, Bargh JA (2000): Plan 9 from cyberspace: The implications of the Internet for personality and social psychology. *Personality and Social Psychology Review* 4: 57-75.
15. Morrison CM, Gore H (2010): The Relationship between Excessive Internet Use and Depression: A Questionnaire-Based Study of 1319 Young People and Adults. *Psychopathology* 43: 121-126.
16. Murali V, George S (2007): Lost online: An overview of internet addiction. *Advanced Psychiatry Treatment* 13: 24-30.
17. Nalwa K, Anand A (2003): Internet addiction in students: A cause of concern. *Cyber psychology Behav* 6(6): 653-656.
18. Nie NH, Hillygus DS, Erbring L (2002): Internet use, interpersonal relations, and sociability: A time diary study. In B. Wellman & C. Haythornthwaite (Eds.), *The internet in everyday life*. Oxford: Blackwell. 215-243.
19. Papastergiou M, Solomonidou C (2005): Gender issues in Internet access and favorite Internet activities among Greek high school pupils inside and outside school. *Computers & Education* 44(4): 377-393.
20. Shapira NA, Lessig MC, Goldsmith TD (2003): Problematic internet use: Proposed classification and diagnostic criteria. *Depression & Anxiety* 17(4):207-216.
21. Whang LS, Lee S, Chang G (2003): Internet Over-Users' Psychological Profiles: A Behavior Sampling Analysis on Internet Addiction. *Cyberpsycho Behav* 6(2): 143-150.
22. Yang CK (2001): Socio-psychiatric characteristics of adolescents who use computers to excess. *Acta Psychiatrica Scandinavica* 104(3): 217–222.
23. Yang CK, Choe B, Baity M, Lee J, Cho J (2005): SCL-90-R and 16PF profiles of senior high school students with excessive internet use. *Can J Psychiatry* 50(7): 407-14.
24. Yang SC, Tung CJ (2007): Comparison of Internet addicts and non-addicts in Taiwanese high school. *Comput Human Behavior* 3: 2379-2396.
25. Yen JY, Ko CH, Yen CF, Wu HY, Yang MJ (2007): The co morbid psychiatric symptoms of Internet addiction: attention deficit and hyperactivity disorder (ADHD), depression, social phobia and hostility. *J Adolesc Health* 41(1):93-98.

India's Human Development Index Trends

Dr. Satish Ashinath Gonde

Head and Assistant Professor , Department of Economics
Arts, Science & Commerce College, Kolhar , Savistribai Phule Pune University

Abstract:

Human Development Reports made it possible for systematic problem-solving relating to human development to begin on a worldwide scale. He revealed the overwhelming proof of the gaps in human development that exist both inside the nation and between genders, as well as the overwhelming evidence of individuals who are denied opportunities for growth. He sparked interest in the issues surrounding human growth by identifying them. Human progress requires population expansion; nevertheless, population growth alone is insufficient. In addition to raising output, the requirement to eliminate economic

Key Words: Human Development, Socio-Economic Development, HDI, Human Development Index

1. Introduction:

The Human Development Report is a famous banana program under the United Nations Development Program (UNDP). The world's first human development report, which became famous in 1990, was prepared by employees of the organization and experts from outside the organization under the guidance of Pakistani economist Mehboob ul-Haq. Or the Human Development Report annual report series was started. The Human Development Report, which became famous in 2016, is the Twenty five Global Human Development Report. From 1990 to 2016, a new Human Development Report was published every year, except for the year 2012 and the combined report for the years 2007 and 2008.

The Human Development Report of 2022 shows a sense of insecurity among countries and a decreasing level of mutual trust. Testing the health care system's capacity to deal with new problems and challenges such as computer technology, dishonesty, conflict, COVID-19 and other co-morbidities. It is necessary to take into consideration protection, empowerment and unity. Due to this, we will be able to work together towards human security and development. There are reports that even countries with good health, wealth and educational potential are expressing concern today compared to the last ten years.

2. Objective and Method of Study

This Study is an attempt on highlight meaning, structure, classification and Calculating of Human Development Index, growing importance of the HDI, 3.5 Human Development Index Trends. This Study is of descriptive method. Secondary data collected form Internet, Government Documents, newspaper, books, Research paper and Research report.

3. Analysis & Conclusion of Study

3.1 Human Development Index:

The United Nations progress Program (UNDP), which measures overall human progress using the Human Development Index concept, published the inaugural Human Development Report in 1990. The Human Development Index was created by Pakistani economist Mehboob-ul-Haq, who drew inspiration from Amartya Sen's capacities approach, the 1998 Nobel laureate. The Human Development Report, which has been released yearly since the 1990s, includes the Human Development Index, which ranks the nations of the globe according to their degree of human resource development. There are four categories into which all countries in the world are categorized: very high,

high, medium, and poor on the human development index. As of right now, 189 countries are listed in the world

3.2. The Human Development Index's structure

1. People's health: For a human to be considered developed, his health must be good or better. "Average life expectancy" was established as a criterion for assessing health, and a rise in life expectancy is regarded as a sign of development.

2. Education and People's Knowledge: An increase in a nation's population's knowledge is regarded as a sign of its level of development. When evaluating education, literacy and number of years spent in school are taken into consideration.

3. Standard of Living / Standard of Living: The standard of living of people depends on the consumption of goods and services; per capita gross national income is taken into account to determine the standard of living. Since the price level is different in each country, GDP per capita is determined based on the purchasing power of the country's currency.

The Human Development Index is a composite measure of basic access to high living standards, knowledge acquisition, and a long and healthy life. Each of these three factors is equally weighted in the calculation of the Human Development Index. The Human Development Index is a number between 0 and 1, with 1 being the best index and the world's nations ranked from one to zero. All three of these features are standardized between 0 and 1, and the value of the index is calculated by averaging the three. The "Human Development Index" is the abbreviation for the index that is used to rate nations worldwide based on their degree of human development.

3.3. Calculating the Human Development Index

Income, education, and life expectancy are used to calculate the human development index. The minimum and maximum values for each index are predetermined, and the value of the Human Development Index is determined by averaging the sum of the indices.

1. Index of Life Expectancy (LEI): The average lifespan of a child born, with a minimum age of 25 and a maximum age of 85 taken into consideration for determining longevity.
2. The Education Index (also known as the Education Index EI) is calculated by allocating two thirds of the weight to the average number of years that individuals 25 years of age or older spend in school. Primary, secondary, and postsecondary education receive a weighting of one-third, accounting for the average number of years that children and young people up to the age of 25 spend in school. Together, they are regarded as the lowest value (%) and maximum value (%).
3. Gross National Income (GNI Per Capita Index / Income Index - II) / Standard of Living / Income Index: Using purchasing power parity, a value of \$100 at minimum and \$40 000 at maximum have been taken into account to establish the standard of life. 2005 is regarded as the foundational year.

3.4 Global Country Classification for the Year 2021:

(1) Highly Developed Countries in the Very High Human Development Group This group of nations has a Human Development Index score of at least 0.800. With a human index value of 0.962 in 2022, Switzerland ranked first in this group. The second and third nations were Iceland and Norway. These nations scored 0.961 and 0.959 on the human index, Hong Kong and Australia coming in fourth and fifth place, respectively. Very High Human Development accounted for 66 of the 191 nations in the group.

(2) Group for High Human Development (Highly Developed Nations) The nations in this group have Human Development Index values between 0.700 and 0.799. 48 nations, including Saudi Arabia, Russia, Uruguay, Bulgaria, Malaysia, and Cuba, are part of this group.

(3) Middle-developed nations, or those in the middle human development category the nation in this group has a human development index value ranging from 0.555 to 0.699. Forty-three nations, including Bangladesh, Pakistan, Vietnam, Egypt, Indonesia, India, and the Maldives, are part of this group. India is included in this group with a Human Development Index score of 0.633.

(4) Countries with a human development index value of less than 0.550 are classified as low human development countries, also known as least developed countries. Thirty-one nations are in this category, including Nigeria, Somalia, the Central African Republic, Congo, Syria, Angola, Tanzania, Cameroon, Haiti, Chad, and Niger. Niger is ranked 191th and has the lowest human development index (0.385).

3.5 Human Development Index Trends

The Human Development Index is a summary measure of average performance in the important human development dimensions of long and healthy life, intelligence and well-being. The value of health dimension is determined by life expectancy. The education dimension is estimated by averaging the years of schooling for adults aged 25 and over 25 and the expected years of schooling for children of school-entry age. The standard of living dimension is valued on the basis of per capita gross national income.

Table No. 1.1 Human Development Index Trends (1990- 2021)

Years	World HDI Value	India's HDI Value	Life expectancy at birth	Expected years of Schooling	Mean Years of Schooling	GNI per capita \$+	India Rank	Total Country
1990	0.601	0.429	57.9	7.6	3.0	1,787	114	144
2000	0.644	0.495	62.5	8.3	4.4	2,548	129	173
2010	0.699	0.579	66.7	10.8	5.4	4,182	119	187
2017	0.732	0.640	69.2	12.3	6.5	6,119	131	188
2018	0.734	0.642	69.4	12.2	6.5	6,427	129	189
2019	0.737	0.645	69.7	12.2	6.5	6,681	131	189
2021	0.732	0.633	67.2	11.9	6.7	6,590	132	191

Source: 1. HDI Report 2020, Table No.02 Pp. 347-350

2. HDI Report 2021-22, Table – 07, Pp. 299-302

From the information given in Table 1.1, it is clear that the Human Development Index value (HDI value) of India has increased continuously during the period 1990 to 2021. The Human Development Index value was 0.429 in 1990 which increased to 0.495 in 2000 and 0.579 in 2010. After that, there was a steady increase in 2015 (0.624), 2017 (0.640), 2018 (0.642), 2019 (0.645), 2021(0.633). The increase in India's HDI value during this period is attributed to the consistent increase in life expectancy, expected years of schooling, median years of schooling and GDP per capita in the Human Development Index components excluding expected years of schooling.

Although India's Human Development Index value has continued to increase, the rate of growth has not been consistent. According to the World Development Report 2020, India's Human

Development Index grew at an annual average of 1.44 percent between 1990 and 2000 and at an annual average of 1.58 percent between 2000 and 2010. A downward trend is observed thereafter, with the Human Development Index increasing at an average annual rate of 1.21 percent from 2010 to 2019. Between 1990 and 2019, the Human Development Index has grown at an annual average of 1.42 percent. It is clear that human development in India is very low as compared to the countries with high human development in the world. This is due to the fact that India's position in terms of the factors on which human development is determined is not satisfactory compared to developed countries. Per capita income is an important determinant of human development. India's GNI per capita in 2019 was \$6,681. They are Norway (\$66,494), Switzerland (\$69,394), Germany (\$55,314) US. (\$63,826) was very less compared to countries with high human development. Life expectancy at birth is also an important factor that determines human development. Life expectancy in India in 2019 (69.7 years) Norway (82.4 years), Switzerland (83.8 years), Germany (81.3 years) US (78.9 years) was less compared to countries with such high human development.

6. Summary:

Indexes are a valuable tool for assessing a nation's or society's level of development. Based on predetermined norms, they present the mathematics of social, economic, and political evolution in numerical form. Indices may offer chances for comparison in gauging advancement. The 2021 Human Development Index for 191 nations is now available. The three components of the Human Development Index are human development, income, and health and education. Four indicators are used to compute the index: gross national income per capita, average years of education, projected years of education, and life expectancy at birth. In India, a person could anticipate to spend 11.9 years in school, with an average of 6.7 years. Significant variations in the quality of education across the nation have been observed, as per the rankings of the School Education Quality Index of NITI Aayog. In the released report, UNDP Administrator Atcham Steiner made it quite evident, saying, "The world is scrambling to overcome crisis after crisis." We require a renewed sense of international cooperation in order to confront shared difficulties in an uncertain environment.

References:

1. Rasal Rajendra (2022), Bharti ani Jagtik Arthik Vikas, Success Publication, Pune
2. Ushir D. G. , Jawale S. R. (2022), Bharti ani Jagtik Arthik Vikas, Nirali Publication, Pune
3. Datta & Sundaram (2021), Indian Economy, S. Chand Publication, New Delhi
4. Mishra & Puri (2009), Indian Economy, Himalaya Publishing House, Mumbai
5. Kolambe Ranjan (2019), Bharti Arthvyavstha, Bhagirath Prakashan Pune
6. <https://marathivishwakosh.org/61341/>
7. [extension://efaidnbmnnnibpcajpcglefindmkaj/https://hdr.undp.org/system/files/documents/global-report-document/hdr2021-22pdf_1.pdf](https://efaidnbmnnnibpcajpcglefindmkaj/https://hdr.undp.org/system/files/documents/global-report-document/hdr2021-22pdf_1.pdf)

The Impact Of Technology On Environment

Dr. Jayashri P. Barai

(Assistant professor) Purushottam Thote College Of Social Work, Nagpur.

Abstract

In this modern world, Information Technology gives impacts on society, countries, economy, and environment. This paper discusses the positive, negative, direct and indirect impacts of IT on environmental issues. A strategy for sustainable development in ICT and its future demand are also proposed. The impact of information and communications technologies (ICT) on the environment is a complex highly-debated subject. Indeed, ICT can have both positive and negative impacts on the environment. While ICT tools and devices can be used to improve energy efficiency, which results in reduced CO₂ Emissions and environmental degradation, the manufacturing and use of ICT devices can become a major source of emission.

Key Words :- Environment, Information Technology, Sustainable, Emissions.

Introduction:

Technology has become a dormant part of everyone's life from a three year old child to an eighty year old man. There is no time or place in our day where technology does not play a role. The sedentary lifestyle lead by the world today has not only greatly harmed them but also the environment in which we live in. The known current status of the environment surrounding us has directly connected many scholars and environmentalists into the understanding that, people's negative usage of technology has caused irreparable damage to the environment. Technology has undoubtedly translated into a medium for the destruction of our environment through human exploitation, but the question of being done away with technology is still a subject not every environmentalist sees eye to eye with. Despite many being of the opinion about technology being more of a curse than a blessing, if understood from a deeper perspective it is said and believed that technology singularly is not harmful but what makes it, is the incorrect usage of it by humans. It is suggested that the right employment of technology can perhaps save the environment since the pros if applied rationally can outweigh the cons of the same. The argument of the paper would be concerned with the belief about technology with respect to the environment being a curse as sound, but the possibility of the value-neutrality of technology in itself by being put to right use can serve the environment, as sounder. Technology misuse and its wrong implementation leads to the occurrence of environmental pollution. There has been a significant rise in the production of machines and automobiles as there has been a rise in demand which facilitates increased consumption thereby triggering increased supply of the products that have a major hand in industrialisation with respect to improved technology. Constant developments in technology led to the Industrial Revolution which resulted in a better quality of life and hence, in order to satisfy the human through the mode of technological development and industrialisation has led to an adverse effect on the environment since it caused an atrocious level of pollution due to the increased desirability of technology by humans. Despite the advent of technology revolutionizing all aspects of a human's life, it has nevertheless left the environment at the bearing end of the brunt of it. The advancement of technology continuously affects the environment not only in a positive manner but there are also some negative impacts of technology on development. The adaptation of technological resources in industries contributes to the high living standards. Continued industrialization results in environmental degradation, especially in developed countries like Ireland. The impact of technology on the environment includes misuse as well as damage to the earth. The positive impact of technology on the

environment Renewable energy Renewable energy is collected from natural renewable resources like wind, sunlight, waves, rain, and heat. The positive effects of technology in society enable humans to capture naturally occurring energy. Moreover, environmental technology helps in converting energy into useful heat like water turbines, solar panels, and electricity. Furthermore, the cost of renewable energy technologies is falling for its best use. Electric vehicles Modern technology has allowed storing of energy in rechargeable batteries. Due to the rise in air pollution and many other environmental concerns, the demand for electric vehicles is increasing. Electric vehicles do not produce carbon emissions, which lead to global warming, and thus they show a positive impact on the environment. Moreover, the role of science in environmental protection is to prevent human health, plants, water, and animals. Negative impacts of technology on the environment Depletion of natural resources The depletion of resources means the consumption of a resource faster than it can be refilled. The advancement in technology results in faster consumption of fossil fuels, contamination of natural resources, and deforestation. The misuse of minerals has become more accessible due to which humans have to dig deeper to access more. The bad effects of development on the environment have led to many natural resources entering into production deterioration. Environmental pollution When harmful gases like sulfur dioxide, carbon monoxide, methane, nitric oxide, and many more get introduced into the earth's atmosphere, then it leads to air pollution. Factories, burning of fossil fuels, and vehicles are responsible for the excessive release of such gases and thus technology harming the earth. These gases not only affect the environment but harm human health. Moreover, the release of inefficiently treated wastewater from the industries to natural water bodies results in the degradation of the aquatic ecosystem. Industrial effluents and domestic waste spread various diseases like cholera and typhoid, and even damage the ecosystem. Electronic devices production and its impact Electronic devices are built using some of the most common resources available in our planet, such as sand and some of the rarest, like gold. In addition, extremely dangerous and harmful chemicals such as lead and mercury are used in the process. These materials need to be extracted from our planets ground, not always following the most ecological or environment respectful methods, especially on the poorest countries that do not have access to affordable and efficient mining and processing equipment and most importantly the knowledge and awareness for topics related to environmental protection. In these places, extremely dangerous chemicals are used, such as mercury in order to extract some materials. Those end up by being dumped into the ground without any treatment or concern to environment or even the areas where people live. Is recycling the solution? Recycling is the only acceptable solution for our electronic devices. Although, there are costs associated to the process, due to need to separate the different materials used in the manufacturing process. Some countries choose to apply some taxes on the purchase of new equipment that are after aimed to support part of the costs of recycling electronic devices. Despite of the costs of recycling, it does not mean that it is not a profitable business. Electronics does not include only toxic materials but also rare ones like gold and other precious materials, which can be sold and recycled into other purposes. Not to mention the traditional aluminum and petroleum based materials, which will retain their value and can be recycled multiple times. There are several companies that have specialized in this area. "Recycling aluminum, for example, can reduce energy consumption by as much as 95%. Savings for other materials are lower but still substantial: about 70% for plastics, 60% for steel, 40% for paper and 30% for glass. Recycling also reduces emissions of waterways."

Conclusion

Technology may not be able to fix all environmental issues but it invariably can contribute to its betterment when channelised correctly. The reason why the environment is in such bad shape is due to the wrong implementation and practice of technology. Climate changes, global warming and pollution are influenced not by technology but the mismanagement of it. It is concluded that uncontrollable and unauthorized usage of technology impacts the environment negatively but if targeted rightly has the capability and the potential to restore the environment. Therefore, it is the use of technology that determines the positive or negative impact and the aim should be to position technology in a way where the current health of the environment which surrounds us is cured and emphatically reinstated.

Reference

1. Alant, B. P., & Bakare, O. O. (2021). A case study of the relationship between smallholder farmers' ICT literacy levels and demographic data wrt their use and adoption of ICT for weather forecasting. *Heliyon*, 7(3), e06403.
2. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2405844021005089>
3. Ameyaw, B., & Yao, L. (2018). Analyzing the impact of GDP on CO2 emissions and forecasting Africa's total CO2 emissions with non-assumption driven bidirectional long short-term memory. *Sustainability*, 10(9), 3110.
4. <https://www.mdpi.com/2071-1050/10/9/3110>
5. Amri, F., Zaied, Y. B., & Lahouel, B. B. (2019). ICT, total factor productivity, and carbon dioxide emissions in Tunisia. *Technological Forecasting and Social Change*, 146, 212-217.
6. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0040162518307534>
7. Arellano, M., & Bond, S. (1991). Some tests of specification for panel data: Monte Carlo evidence and an application to employment equations. *The review of economic studies*, 58(2), 277-297.
8. <https://academic.oup.com/restud/article-abstract/58/2/277/1563354>
9. Arnfalk, P. (1999). Information technology in pollution prevention: Teleconferencing and telework used as tools in the reduction of work related travel. IIIIEE DISSERTATION, (1999:
10. <https://trid.trb.org/view/685740>
11. Arnfalk, P. (2002), Virtual Mobility and Pollution Prevention, Phd dissertation, International Institute of Industrial Environmental Economics, Lund University, Lund.
12. [https://portal.research.lu.se/portal/en/publications/virtual-mobility-and-pollution-prevention--the-emergin-g-role-of-ict-based-communication-in-organisations-and-its-impact-on-travel\(5b63436b-ae95-465e-9311-3d9d2be9dd9a\)/export.html](https://portal.research.lu.se/portal/en/publications/virtual-mobility-and-pollution-prevention--the-emergin-g-role-of-ict-based-communication-in-organisations-and-its-impact-on-travel(5b63436b-ae95-465e-9311-3d9d2be9dd9a)/export.html)
13. Arushanyan, Y., Ekener-Petersen, E., & Finnveden, G. (2014). Lessons learned–Review of LCAs for ICT products and services. *Computers in industry*, 65(2), 211-234.
14. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0166361513002133>

History of Rural Local Government in Ancient India”

Dr. Vinay Kumar Gupta

Head of Department, Political Science,
LBSM College, Jamshedpur, Jharkhand

Abstract

The study of local governance is not possible without the study of rural governance system because the development of the process of local governance has become possible only because of the rural governance system. In ancient times, the form of Indian Gram Panchayat and local governance was visible in almost every regime. The seeds of Panchayat Raj, local governance of modern India, their elements, their characteristics, their nature and their areas are visible in the governance systems of Ramayana period , Mahabharata , Vedic , Buddha , Maurya , Gupta , Harshavardhan , Satavahana , Chola , Pallava and Rashtrakuta period etc. That is, we have inherited the contemporary Indian local rural governance and this has been the identity of the Indian governance system which has persisted for centuries till today and is changing with time as per the need. India is the largest democratic country in the world because we have adopted the decentralized popular governance system based on rural local governance.

Vedic period –

Study of Rig-Veda shows that in the early Vedic period, there used to be small states in India like the city-states of ancient Greece and the smallest unit of the state was the family. The oldest or eldest person in the family was called Grihapati who used to solve all the problems of the family. A village was formed by the union of several families. The word ‘gram’ has been mentioned in Rigveda.¹ the head of the village was called Gramani.² Gramani had a high position and was the head of the village governance system. ‘Vish’ was formed by the union of many villages which was probably similar to today's local tehsil (sub-division). By the union of many people a 'people' was formed whose head was called Gop and by the union of many people a nation was formed. The word ‘Rashtra’ is used for country in ancient times. After the Rigvedic period, the size and area of states increased in the later Vedic period. Many institutions existed in the Indian villages of the Vedic period. The biggest aspiration of political people and scholars was that the committee should accept his qualifications.³

In the Vedic period, mainly three types of meetings were found: 1. Vidtha, 2. Sabha and 3. Samiti. It seems that initially the name of the meeting or gathering of all the castes was Vidtha and from that Vidtha, 'Sabha' and 'Samiti' were formed. Sabha and Samiti were political institutions. According to Keel, “The committee was the institution which carried out the work and needs of the people and the assembly was the place of meeting. Where other social functions were carried out. But in the Atharvaveda the assembly was less political in nature and appears to be a limited number of elite rich people.”⁴

These institutions had great importance and authority in governance because they used to control the autocracy of the king. It is beautifully expressed in the last verse of Rig-Veda that “Let us come together.” Let us speak equally, let our committee be equal (unanimous). May our minds and hearts be similar. Let us keep the same objective before us. Everyone should have the same determination and everyone should have the same opinion and so that we all can meet together happily, our thoughts should be similar.”⁵

Whereas according to Yajurveda, at the time of coronation, the king takes an oath that “If I torment you, then all the good deeds I have done from the day of my birth to the day of my death – my

heaven, my life and my descendants – may all be lost from me.”⁶ In the later Sahinta also, there are mentions of Sabha and Samiti, which proves that the institutions had the right to control over the king.

Government system during Ramayana period –

In Ramayana period, the king had the highest position that was always ready to obey his subjects. The influence of Brahmins on the king had increased compared to before and the administrative system was similar to the Mahabharata period.⁷ The king definitely took advice from his subjects in major matters, but accepting it or not depended on the king's wish.⁸ According to the Ayodhya incident, “Where there is no king, there is neither religion, nor happiness, nor family, nor marriage.” The king is the truth, the king is the policy, the king is the mother, the king is the father, and the king is the welfare of all.⁹

Governance system during Mahabharata period – Information about the governance system during Mahabharata period is mainly available from Shanti Parva of Mahabharata, according to which the position of the king was considered very high.¹⁰ the king was considered like a god but at the same time he also had a lot of responsibility. At one place it is mentioned that the people used to depose the evil king or kill him like a 'mad dog'.¹¹ the minimum unit of governance was the village whose head was 'Gramani'.

Governance system during the Buddhist period –

Sixteen Mahajanapada is mentioned in the Anguttara Nikaya of Buddhist literature, the study of which shows that there was a lack of uniform governance system at that time. At some places there was a monarchy, at some places a republic and at some places there was a combination of both. The special thing was that there was no hereditary king in the republics and the people there ruled themselves. Vajji, Malla, Shurasena etc. were the major republics. Ten republics are mentioned in Buddhist literature - Shakyas of Kapilavastu, Bullis of Allakappa, Kalams of Kesaputta, Bhagagas of Sunsumar Giri, Koliyas of Ramgram, Mallas of Pava, Mallas of Kushinara, Moriyas of Piplivan, Videhas of Mithila and Licchavi of Vaishali.¹²

Maurya period governance system – It is said in Kautilya's Arthashastra that-

“Praja sukhe sukham ragya: prajnaam cha hite hitam.

Natmapriyam hitam ragyaah prajanam tu priyam hitam.”¹³

That is, the king has his own happiness in the happiness of the people and the king has his own interest in the welfare of the people. The king is not interested in whatever is dear to himself; rather the king is interested in whatever is dear to the people. King Ashoka considered the people as his children and always tried for their welfare. There were many departments for the administration, which Kautilya has addressed by the name of 'Tirtha'. Pilgrimage number was 18.¹⁴ During the Maurya period, 'Aahar', 'Vishay' and probably 'Pradesh' were similar to the district. Below the diet was the taluka. Taluka was also called 'Koti-Vishay'. The ruler of the subject was Vishpati who was similar to the present District Magistrate. Old traditions had importance in local governance. The judicial system here was considered good in which the king was supreme and he took the final decisions with the help of many judges. The courts were divided into Dharmasthi and Kantaksodhana. Civil matters came under Dharmasthya Court and criminal cases came under Kantaksodhan, whose heads were Dharmastha and Pradeshtha respectively. Village governance during the Maurya period – The villages during the Maurya period believed in their separate and independent power. The head of the village was called Gramik, who along with other villagers of the village used to punish criminals, including expelling a person from the village. Importance was given to villagers. On their importance, Kautilya has said that if a villager goes out of the village for any work, then the main people of the village

should accompany him. The village during the Maurya period had its own public fund in which fines etc. were paid. Many functions were organized by the village for the public benefit, under which there were arrangements for entertainment in which the villagers had to participate and those who neglected public duties were fined by the village. The Gram Sabha used to administer justice in the village. It is noteworthy that no judge was appointed by the state in the Gram Sabhas. Only the farmers, cowherds, elders and other experienced men of the village used to take a decision.¹⁵

Rural disputes were mainly resolved by the village elders' council and if there was a difference of opinion, a religious person acceptable to the people would take the decision. There was also an alternative system of arbitration. The biggest thing was that the rules and regulations made in the village councils were valid in the courts of the empire. For village administration, an employee was appointed by the center who was called 'Gop'.¹⁶ Gopa had many duties which included determining the boundaries of villages, conducting census, distributing land etc. The important thing was that despite the existence of Gop, Gramik and Gram Sabha had special importance. Some employees were hired on behalf of the village by paying salary and were called Gram-Bhritak. There was a system of industry; cooperative planning and cooperation committee in the village, which was encouraged by the state, thus the rural system during the Maurya period was almost autonomous and strong.

Gupta period district administration –

In the Gupta period, the word subject and diet for district came into existence. The ruler of the subject was called Vishyapati, who had an assembly of 30 people to give advice.¹⁷ rural system - Like the Maurya period, in the Gupta period too, the smallest unit of governance was the village, whose governance was in the hands of the village head Gramapati or Mahattar. To assist the Grampati, there was a Panchayat which was called Panch-Mandali and Janapada. During the Gupta period, a new word for Gram Sabha, Panch-Mandali, came into existence. Gram Panchayat was independent but in the matter of tax it was under the central government. Damodarpur copper plate inscription mentions - (1) Mahattar, (2) Ashtakuladhipati or head of eight clans, (3) Gramik - the head of the village, (4) Kutumbin - the head of the family, by whom the village administration was managed.¹⁸ The Grampati worked in consultation with the Gram Sabha and the Gram Sabha performed almost all the functions of the government.

The main functions of Gram Panchayat were – (1) collection of government taxes, (2) maintenance of peace, (3) protecting the interests of minors, (4) settlement of disputes, (5) organization of public functions, (6) Determining the boundaries and (7) arranging security for the village boundaries. Therefore, it can be said that the Gram Sabhas of the Gupta period were a small democracy in which the people had all the rights.¹⁹ The Gram Sabha used to form many sub-committees for smooth governance. The major committees were agriculture, gardens, irrigation, temples etc.

Harshavardhan period –

Village was the minimum unit of governance. An official called 'Mahattar' probably looked after all the affairs of the village. It is not clear whether Mahtar was appointed as a paid officer by the state or whether he was a respected person of the village. Mahattar can be compared to the Matavars of the village, who are the big householders of the village and whose words had a great influence in village-related matters. Akshapatlik was the second important official of the village who was appointed by the government. It looked after the important matters of the village.²⁰ Chaats and Bhats were police and soldiers respectively. Like the Chaat police, they were appointed by the king to maintain peace and tranquility in the villages and the Bhats were soldiers discharged from military duty. No specific information is available about the Gram Panchayat of Pal era. There is mention of the word 'Das

Gramik' in the Palalekh. The rule of the village was probably in the hands of the Grampati who tried to maintain peace and protected his village during invasions and also collected taxes from the villagers during times of peace.

Rural Governance in South India

The reigns of Satavahana, Pallava, Chola, Chera, Pandya, Rashtrakuta etc. have been famous in South India in which the rural system of Chola period has been unique. The Satavahana monarchy was such that the mother was given more importance than the father.

Village administration during the Satavahana period –

The most important feature of the Satavahana monarchy was that the kings there were named after their mothers like Gautamiputra Satakarni i.e. Satakarni who is the son of Gautami.²¹ Vashishtiputra Pulumavi, Vashishtiputra Satakarni, Gautamiputra Shriyagya Satakarni. has also not mentioned his father's name, which makes it clear that women were highly respected during the Satavahana period. During the Satavahana period, autonomous governance had an important place; local governance ran smoothly in villages, which was the main feature of governance. In the Satavahana period, the smallest unit of governance was the village whose head was called Gramani, Gramika, or Gramyojaka. Through the village committee, cooperation and coordination was established between the district officials and the villagers.

Village administration during Pallava and Chola period –

The unit of governance in Pallava and Chola kingdom was village. Some villages together were called 'Kurram' and the group of Kurrams was called 'Nadu' and the group of Nadus was called 'Valanadu' or 'Kottam'. Many Kottams together formed a nation or a group.²² the total number of Mandals during the Chola period was eight or nine. The most notable feature of the Chola period was that the village councils were given a lot of powers in local governance. The head of the nation was called Rashtrik and the head of the group was called Mandalik. Kottam, Nadu, Kurram and Gram were the administrative parts of the district for whose administration the central government appointed officials. Nadu was similar to modern tehsil. Nadu-Panchayats took an active part in the settlement and classification of land for land revenue. It is known from the donation letters that the rulers requested these institutions not to interfere in their land or gramdan in future. During times of famine etc., Nadu-Panchayats also made arrangements to provide exemption in taxes.²³ Like Gram Panchayats, Nadu Panchayats used to give donations on their own behalf and manage the property donated by the public. It is known from the records that during the Pallava and Chola period, the village councils administered the governance of their village under the supervision of the board. The rural governance system of the Pallava period was quite advanced and these village councils took their full form in the Chola period, which continued to operate efficiently till the 19th century.

The concept of modern Panchayat Raj is incomplete without the Chola administrative system. The most attractive feature of the Chola administrative system is its local self-government system.²⁴ The Gram Sabha during the Chola period was the backbone of rural life in South India. Gram Sabha was formed whose membership could be obtained by any villager by fulfilling certain special qualifications. The village was divided into many families. Gram Sabhas were mainly of three types – (1) Ur (2) Sabha or Mahasabha and (3) Nagaram. Gram Sabhas used almost all the rights of the state in their limited area, they were the owners of the collective land which they It could also be sold or mortgaged for public benefit. The main functions of Gram Sabha were as follows – (1) Clearing forests and preparing land for agriculture, (2) Levying and collecting taxes. (3) Accepting donations of land or money in the form of religious justice, (4) Village (5) To maintain justice and punishment, (6) To

arrange education through monasteries, (7) To keep accounts of income and expenditure, (8) To control the markets, (9) To prevent drinking To make arrangements for water and irrigation, (10) To take care of the means of transport. Apart from this, during times of famine and scarcity, Gram Panchayats provided assistance to the poor people for relief from their suffering.²⁵For this work, she also took loan from the temple treasury and when necessary, mortgaged or sold her property. The government of the country understood very well the huge responsibility of these Panchayats, hence after assessing the actual situation of their villages; they gave the right to control the payment of government taxes to the villages. There is mention of two types of villages in Chola inscriptions – (1) Ur villages – simple type of villages whose assembly was called Ur. And (2) Chaturvedi Mangalam village – a village given by the king to Brahmins whose institution was called Sabha.

It is known from the records that after dividing the village into 30 parts, the residents of each part selected some people who played an important role in the rural governance system but it was mandatory for them to have the following qualifications - (a) Own more than one and a half acre of land. Ownership, (b) Residence in a house built on one's own land, (c) Age between 35 to 70 years and knowledge of Vedic mantras and proper knowledge of scriptures for Brahmins. The following persons could be denied membership irrespective of their qualifications. Reason for dismissal - (a) has been a member for three years, (b) is an adulterer, (c) is dishonest, (d) has stolen someone else's money, (e) has been in contact with a lower caste, (f) is a Vedic person. Be free from rituals. The meeting of the assembly was conducted as per the rules and was held under a tree, in the temple courtyard or in some building built by the king. The assembly was divided into several committees which were called Variyam. The Mandal had control over Variyam. From time to time the district officials inspected their work but did not interfere in the autonomy of the meetings. The most important thing is that sometimes women were also included in the committees. There is also an example where we find a woman as a member of the Justice Committee.²⁶

The committee members were elected by the Gram Sabha members only. The village was divided into thirty wards. The residents of each ward gathered and prepared a list of eligible persons for the committee. One person for each ward was elected by drawing a ballot; there was honesty in the elections. Out of the 30 persons who were selected, they were made members of various committees on the basis of qualification and experience. The comprehensive rules that were made for elections reflect the ultra-democratic nature of Gram Panchayats. The main work of Gram Panchayats was done by these committees and strict precautions were taken to prevent corruption. Regarding the governance system of Cholas, Prof. Neelkanth Shastri says that “through capable bureaucracy and active local institutions, a high ideal of efficiency and purity of governance was achieved. Thus, it can be said that the concept of Panchayat Raj in India has an indelible imprint of the autonomous governance of the Chola period. “The Chola era was the golden age of village councils and their autonomy.

Rashtrakuta Village Administration –

The Rashtrakuta reign holds an important place in the history of South India. The Rashtrakuta Empire was divided into nations, subjects and subjects. 70 to 80 grams were used together to make Bhukti. The ruler of the nation was called the President. Vishyapati and Bhogpati had equal rights as the President in their area. The head of the village - Gramkoot ruled under the supervision of the President, Vishyapati and Bhogpati. The main duty of Gramkoot was to maintain peace and order in his village. Under him, there was a small unpaid village army which helped in the work of village

security, apart from this; it did the main work of collecting and depositing taxes from the village. Instead of salary, he got jagir in the form of land. The villagers also had adequate rights in village governance. The experienced elders and well behaved people of the village often unanimously elected the representative of the Panchayat. There were five sub-committees to assist the Gramkoots.

Thus, from Vedic literature, Buddhist literature, Koutila's Arthashastra, Maurya inscriptions, Gupta inscriptions, copper plates and other sources, there is evidence of local self-governance in the rural and district governance system in ancient India, which is somewhere similar to the present Panchayat Raj system. Seen as a source. The seeds of present day Panchayat Raj can be seen in these ancient institutions. Like our culture and civilization, Panchayat and Panchayat Raj have a glorious tradition since ancient times. The concept of Panchayat Raj is the cornerstone of the Indian polity.

Reference:

1. Rig-Veda 1.114.1 and 5.54.8 (Mandal, Suktamantra), commentator Venkatamadhav, Vishveshvarananda Vedic Research Institute, Hoshiarpur, 1964.
2. Taittiriya Samhita (2.5.414) (Kand, Prapasak, translation, mantra), Sayana Bhashya, Anandashram Sanskrit Granthawali, Poona, (Third Edition), 1996
3. Atharvaveda, 12-1,56
4. Majumdar Rameshchandra, translator Parameswarilal Gupta, Ancient India Motilal Banarasi Das Publisher, 1995, page 31
5. Ibid, page 32
6. Ibid, page 60
7. Child Incident 5-7-13, Ayodhya Incident 12
8. Ayodhya incident 17-82
9. Ayodhya case 67
10. Shantiparva 67.21.22.30.36 Vanparva 183
11. Mahabharata 13, 96, 35
12. Rai Mangala, District Administration in Ancient India, Janaki Publications, Patna 1983, page 36
13. Kautilya, Arthashastra, 1.19, Publisher Rajpal and Sons, Delhi, 2015
14. Kautilya, Arthashastra 1.8
15. Kautilya, Arthashastra 3.9.12
16. Kautilya, Economics 2-35
17. Rai Mangala, District Administration in Ancient India, Janaki Prakashan, Patna 1983, page 92
18. Ibid, page 97
19. Vasudev Upadhyaya, History of the Gupta Empire, page 37
20. Cavell and Thomas, Harshacharitra, Appendix B, page 274.
21. Shastri, A History of South India, page 60 Gopalachari, History of Andhra Pradesh, page 32
22. Rai Mangala, District Administration in Ancient India, Janaki Prakashan, Patna 1983, page 134
23. Ibid, page, 135
24. Shastri Neelkantha, The Cholas (Studies in Chola History and Administration), pages 73 – 163
25. Rai Mangala, District Administration in Ancient India, Janaki Prakashan, Patna 1983, page 137-138
26. Majumdar Rameshchandra, Ancient India, Motilal Banarsidas, (Development of local self-government) Delhi 1995, page, 372-373.

Importance of Ahar Sankalpana According to Modern Era

Dr. Jyoti Rajesh Bande

Assistant Professor Dept.Of Sanskrit Samhita Siddhant R.A.Podar Medical College(Ayu)Worli, Mumbai 18.

Dr. Anuradha Khandekar

Mo & Joint Coordinator
Arogyadham, Centre For Alt . Medicine (Ayurveda, Yoga & Naturopathy), Sevagram, Wardha. 442102.

Dr. Savita C.Samleti

Assistant Professor. Dept.Of Agadtantra R.A.Podar Medical College(Ayu)Worli, Mumbai 18

Abstract

Ayurveda is the science focusing on the way of living. It is a lifestyle which must be adopted for a healthy and sustainable living. Food has remained an important part of our cultures, faith, regions, communities etc. It is the basic requirement of life and plays a crucial role in the nourishment and protection of the beings. Food not only meets the bodily requirements but also nurtures the mind, senses and soul. Ayurveda elaborated various aspects for maintaining normal health including balancing state of Doshas, Dhatus and Agni. Similarly, synchronization between Indriyas and Manas provides good health status and social wellbeing. In this regard furthermore ayurveda mentioned that proper nutrition value of consumed foods helps to achieve such types of balances and synchronization. Ayurveda has mentioned about Astavidh ahar vidhi vishesh ayatan in which Acharyas has explained in detail about properties of food, effect of combination of different food articles, quantity of food to be consumed, properties of food substances according to their cultivation area, cooking procedure etc. These eight factors are most important ways to maintain healthy diet. A healthy life requires adequate nutrition, yet one cannot benefit fully from the food they consume if they do not follow suitable dietary standards. Here we focus on these 8 factors individually and take detailed insight into this novel concept. this concept, its application and significance.

Key word – Ayurveda, Ahara, Food, Health.

Introduction

Ayurveda uniquely perceives on intimate relationship between food and life style of an individual to health and disease. Aahar, Vihar, and Brahmacharya are basic need of life. Aahar has been enumerated first, which shows its importance with the changing life style. Fast food and junk food are becoming the important part of food habit.

Ayurveda advocates specific rules for taking diet such as Ashtaaharvidhivisheshayatan, Aaharvidhividhan, Dwadashpravicharna and also specific regimen for regulation life style such as Dinacharya, Ritucharya, Ratricharya and Sadvritta. Aahar and Vihar are the key modalities of prevention and management of disease in Ayurveda. Ayurveda treating the patient as whole meaning intervention target toward complete physical mental, psychological, and spiritual wellbeing.

Aahara The word Aahar is derived from the root ‘हृत्हरण’ means to be taking in. According to Dalhana and Chakrapani “which is swallowed through throat, oesophagus, and gastrointestinal tract is called Aahara.”

अन्नवृत्तिकारानाम श्रेष्ठः

(ch.su.25/40)

Anna or food is the best among things which sustains life and also cause for their strength, colour, complexion and vigour and development (Bala, Varna, Upachaya) in Ayurveda, food is also called "Mahabhaishajya" which means superior medicine. As per Lolimbaraj, when diet is wrong medicine is of no use, when diet is correct there is no need of medicine Most of incurable diseases are due to improper diet.

Relation between Aahar, Vihar

According to Ayurveda almost all the diseases are caused by the Mithya aahar, Vihar. Healthy state of body and diseases condition is entirely depending upon Agni. According to Ayurveda mandagni is root cause of every disease. Due to this Mandagni aaharpachankriya gets affected leading to production of Sama ahar rasa which ultimately causes Rasadhatwagni mandya and Uttarottar dhatu remains malnourished. According to Ayurveda various Aaharaj and Viharaj nidan are causes of Mandagni which leads to malnourishment and metabolism disturbance.

Aaharaj nidan:

Atiruksha, Atisnidha, Guru Bhojan, Vidahi bhojan, Ama bhojan, Vishtambhi dagdha bhojan. Ajeernasan, Vishamasan, Abhojan, Asatmya bhojan. Vishamasan or abnormal diet of five types:

1. Adhyasan - To take a diet before the digestion of previous diet is complete which takes on an average four hours in Adhyasan. If food is taken before digestion there are every possibility of indigestion, gaseous distension, diarrhoea, constipation.
2. Asamashana - To take food at wrong time and too in excess or in less quantity i.e., Amatratvat. It Causes Santarpanjanya Vyadhi and Aptarpanjanya vyadhi.
3. Samashan - It means to take such a meal which is prepared by mixture of beneficial and harmful substance together. It aggravates the 3 Doshas which causes Nija vyadhis.
4. Anashana - It means not to take food at all or fast. It causes lowering of strength, complexion, metabolic activity, reduction of efficiency of mind, sense, intellect, destruction of Oja, weakening of life force, and creation of Vataj diseases.
5. Viruddhashana - It means to take food which in many respects is antagonist to the wellbeing of human. Use of Viruddhasan leads to skin, GIT disorder, anaemia, leucoderma, hyperacidity, impotency etc.

Viharaj nidan:

Vegavidharan, Ratrijagaran, Diwaswapan, Langhan, Alasya, Mansik Bhav (Dvesh, Krosh, Bhaya, Shok, Ativyayam, Avyayam).

1. Vegavidharan - Suppression of all natural urges and produces them forcibly leads to Udararoga, Pandu, Ardhavebhedak, Atisara, Shosha, Hridaroga, Stanyaroga, Udavarta.
2. Ratijagaran - Remaining awake during night causes vitiates the Agni leads to inappropriate digestion of food.
3. Diwaswapna - Sleeping during that time causes Halimak, Shirahshool, Hridya pralepa.
4. Vyayam - It means exercise and Avyayam causes Agnimandya. In modern era some of life style changes.

Ahar Vidhi Vishwesh Ayatan

Ahara provides health benefits when through its nutritional value, when food not prepared/consumed in proper manner then such food deprived from nutrition does not provide significant health benefits. Therefore, ayurveda described concepts of Ahara Vidhi Vishwesh Ayatan for achieving nutritious health benefits of Ahara. This concept prescribed by Acharya Charaka which involves different types of rules & regulation regarding ingestion & preparation of food.

Aahara Vishesha - Specialty or distinguished effect of Aahar.

Vidhi Vishesha - Special system/ method/ manner/ special arrangement or command for diet intake.

Ayatana - Cause, support, Hetu etc.

1. Prakriti - Nature of substance
2. Karana- Processing of substances
3. Samyoga- Combination of different substances
4. Rashi- Quantum of substances
5. Desha- Habitat of substances
6. Kala- Time-Age, seasons, condition
7. Upyoga Samstha- Dietetic rules
8. Upyokta- Habit of individual

1) Prakriti

Prakriti is very important to pacify Doshas and Agni, one should consume food as per his/her internal constitution. The natural qualities like Guru, Laghu etc. which is present at the time of origin in Ahara Dravya. This total quality of Ahara is the Prakriti of that particular Ahara, for example – Munga is Laghu from nature and egg is Guru from nature. The specific quality of particular food and drug it is known as the Prakriti the individual drug, some drugs are cold and some are hot in nature this is the particular quality of the individual drug. Some drugs burn in hot atmosphere and some in cold atmosphere. Some are burning cool atmosphere but their action is hot. Some drugs are burning in hot atmosphere but their action is cool. This particular nature of the drug is known as Prakriti is of the individual drug. It is the moral duty of the physician to advise to take the drug according to the disease and Complication. The natural qualities like Guru, Laghu etc. which is present at the time of origin in Ahara Dravya.

2) Karma

Sanskar is another name for Karana. It refers to the processing of substances that changes their intrinsic qualities It is the processing of the substances which result in transformation of the inherent attributes. These alterations are brought about by the treatment with water, heat, cleaning, washing, churning, storing, maturing, flavouring, impregnation, preservation, container etc. Example- Rice prepared by boiling it after cleansing and filtering the water out– cleaning, heat application and washing transforms quality of rice from being heavy to light in digestion. Toya, Agni, Shauch- By churning, oedema aggravating property of curd is transformed into oedema alleviating one. Manthan- By impregnation with the juices of various drugs the main drug gets modified with attributes of the impregnating material. Bhavna- The processed Amalaki along with other drugs is required to be kept under heap of ash. Desha- Addition of drugs like Utpala in water illustrates the transformation of attributes by flavouring. Vasan- Certain preparations are required to be kept in a jar smeared with ghee for 15 days before use illustrates transformation through preservation.

3) Samyog

It is the combination of two or more substances which results in manifestation of new attributes which were absent in individual drugs. Certain food combinations which have harmful effects example- Honey and Ghee combined in equal quantity is fatal, Milk and Fish taken together causes skin diseases. Useful combinations of drugs - Using Guda (jaggery) and Dadhi (curd) is more useful as it has Snehana (oleation), Tarpana (nourishing), Hridya (pleasant) and Vataghna (Vata pacifying) effects. Regular use of milk with Ghrita (clarified butter) is best Rasayan (rejuvenating therapy).

Roasted gram flour mixed with equal quantity of Ghrita is best Vrishya (aphrodisiac) and alleviate Udavarta (flatulence).

4) Raashi

It is the quantity of food to be taken. It is of 2 types:

- 1) Sarvagraha - Total food taken.
- 2) Parigraha - Quantity of individual ingredient taken.

Ahara should be consumed in proper amount since less food causes malnutrition while excess food leads indigestion and felling of heaviness.

The amount of food which without disturbing the equilibrium of Dhatus and Doshas of the body gets digested as well as metabolized in proper time is to be regarded as proper quantity of food. Quantities of food consumption vary from person to person as per his Prakriti, Desh, Kala, Vaya and Agnibala.

5) Desha

It relates to habitat. It determines attributes due to procreation, movement of substance in a particular locality and their acclimatization to that region. Desha is divided into 3 i.e., Jangal, Anoop and Saadharan. Different Desha (regions) have discrete environmental conditions and specific food items accordingly. Desha parikshan is the vital aspect in understanding dietary habits of patients, probability of diseases, management of diseases and Pathya- Apathya aspects. Desha determines variations of the qualities of the substances according to their geographic region, different soils and acclimatization to that particular region. The place of meal affects process of digestion and particular meal required to take in specific demographic region.

6) Kala

Time of meal also affects nutritious value of food thus time and season should be considered before taking meal. Life as a whole starting from intrauterine period till death is the entire time dynamic. Kala stands for both the time in the form of 1) Day- Night and seasons 2) Status of individual according to disease and age. Dietary regimen explained in Ritucharya must be practiced in different seasons. If diet not taken according to Ritu, it creates antagonistic effect in the body. In Rugnavastha (diseased state), Avasthika kala is considered like in Nav Jwara – Langhana is indicated for 7 days.

7) Upyoga Samstha

It stands for dietetic rules and depends on the symptoms of digestion. Intake of food before digestion of previous meal may provoke all three Doshas leading to serious consequences. Food for specific purpose sometimes required to take in particular conditions Dietetic rules which must be considered are Ushna (hot and freshly prepared), Snigdha (unctuous), Matravat (sufficient quantity), consumed after the digestion of previously ingested food not consuming Virya Viruddha (incompatible) food, taken without talking or laughing, food must be taken in proper place and equipped with all accessories, must not be consumed speedily or very slowly, with proper concentration of mind, taken after paying due regard to oneself.

8) Upyokta

Is the one who takes food, is responsible for the wholesomeness by habitual intake of things i.e., Oka Satmya. One should assess and contemplate about one's own constitution and eat accordingly. Considerations of Upyokta also play vital role towards achieving health benefits of consumed food.

Nutritional Effect of Ahara Vidhi Vishesh Ayatan

- Food consumed in proper manner offers vital energy of life.
- Proper diet improves Raja's quality thus enhances thinking and taking making capacities.

- Appropriate dietary conduction balances Tamas quality thus control sleep, emotions and mental stress.
- Similarly, improvement in Satva quality contributes towards the peace and relaxation.
- Aahara Vidhi Vishesh ayatan prevent obstruction of channels thus enhances nutritional supply.
- Provide physical and mental strength.
- Boost Dhatus thus enhances Balya/Oja.
- Improves sexual strength, Vigor and lustre.
- Provide good complexion, voice and compact body.
- Provides immunity.
- Enhances process of growth & development.
- Improves sensory activities.

Benefits of Ahara Vidhi Vishesh Ayatan

A healthy and balanced diet according to the above-mentioned special directions can protect the human body against certain type of disease, in particular non communicable disease such as obesity, diabetes, cardiovascular diseases some type of cancer and skeletal disorder and all the eight types of special direction food are very essential for good and happy life. The person and physician having knowledge of special direction of food are beneficial for healthy and long life.

Discussion

In the present era, in addition to the calibre, quantity, and flavour of the food, achieving good health is simple if we focus a little on the proper way to eat and the Ahara regimens outlined in Ayurveda. Causes of these all diseases are mostly related to life style such as physical inactivity, junk food etc. Increasing sedentary life style due to growing use of technology in daily life causes higher levels of physical inactivity. The disturbed sleep pattern and wrong dietary habits are also a part of changing lifestyle which leads to onset of many diseases. In this situation, the Ashta Ahara Vidhi Vishesh ayatana concept is the most suitable for modern living. Ashta Ahara Vidhi Vishesh ayatana means the factors responsible for wholesome and unwholesome effects of the Ahara and methods of Ahara sevana.

Conclusion

Ahara is one of the vital aspects of life and provides several health benefits especially when consumed in proper manner. The food consumed in proper manner helps to balances Doshas, Dhatus and Agni. The appropriate dietary considerations synchronize physical, mental and spiritual health. Ayurveda presented concept of Ahara Vidhi Vishesh Ayatan as rules of preparing and consuming meal which helps to achieve health benefits of food. As per ayurveda considerations of Ahara Vidhi Vishesh Ayatan provides longevity, complexion, strength and immunity, etc. The consumption of meal as per rule imparts many health benefits and gives maximum nutritious value of consumed foods, while avoidance of concept of Ahara Vidhi Vishesh Ayatan not only deprived nutritious value of food but also causes many health ailments including; diarrhoea, indigestion, hyperacidity and anorexia, etc.

References:

1. PV Sharma, Aturveda deepika commentary by Chakrapanidatta, Charak samhita.
2. Dr.Sarwesh Kumar Agrawal, Swasthvirita vigyan, Chokhamba orientalia, Varanasi.
3. Pt. Kashinath Shastri, Charak samhita, vidyotini Hindi commentary, Chaukhamba Sanskrit sansthan, Varanasi

4. Gaur Banwari Lal, Chief Investigator and Translator, Charak Samhita, Viman Sthan, Ras Vimanam Adhyaya, 1/21, 1st Edition, Rashtriya Ayurveda Vidyapeeth, Delhi, 2011, 258-259.
5. Ch.Vi.1/24 Agnivesha, Charak Samhita with Vidyotini hindi Commentary of Pt. Kasinatha Sastri and Dr. Gorakha Natha Chaturvedi Ji, Chaukhambha Bharati Academy, Varanasi. Reprint year: 2005, Viman Sthana Chapter 1 Verse 24-8.
6. A textbook of Ayurvediya Physiology- Prof. Dr Yogesh Chandra Mishra, Chaukhambha Publication, edition 2018, chapter 11, vol 1 p no. 276 -277
7. Gaur Banwari Lal, Chief Investigator and Translator, Charak Samhita, Viman Sthan, Ras Vimanam Adhyaya, 1/21(4), 1st Edition, Rashtriya Ayurveda Vidyapeeth, Delhi, 2011, 262.
8. Gaur Banwari Lal, Chief Investigator and Translator, Charak Samhita, Matrashiteeyam Adhyaya, 5/4, 1st Edition, Rashtriya Ayurveda Vidyapeeth, Delhi, 2011, 177.
9. Agnivesha Charak Samhita Introduction by Vaidya Samrat Sri Satya Narayan Sastri with Vidyotini Hindi Commentary of Pt. Kashinath Sastri and Dr. Gorakha Nath Chaturvedi Ji, Chaukhambha Bharti Academy Varanasi. Reprint Year: 2015, Vimana Sthana Chapter 1 Verse 21-5
10. Gaur Banwari Lal, Chief Investigator and Translator, Charak Samhita, Viman Sthan, Ras Vimanam Adhyaya, 1/21(5), 1st Edition, Rashtriya Ayurveda Vidyapeeth, Delhi, 2011, 263.
11. Gaur Banwari Lal, Chief Investigator and Translator, Charak Samhita, Viman Sthan, Ras Vimanam Adhyaya, 1/21(6), 1st Edition, Rashtriya Ayurveda Vidyapeeth, Delhi, 2011, 264
12. Gaur Banwari Lal, Chief Investigator and Translator, Charak Samhita, Viman Sthan, Ras Vimanam Adhyaya, 1/21(7), 1st Edition, Rashtriya Ayurveda Vidyapeeth, Delhi, 2011, 265.
13. Agnivesha Charak Samhita Introduction by Vaidya Samrat Sri Satya Narayan Sastri with Vidyotini Hindi Commentary of Pt. Kashinath Sastri and Dr. Gorakha Nath Chaturvedi Ji, Chaukhambha Bharti Academy Varanasi. Reprint Year: 2015, Vimana sthana chapter 1 verse 21-8
14. Vd Deepali Pisal, Kushtha vyadhi aharaj hetu adhyayana, international journal of applied Ayurved research Jan-Feb, 2016; 568 & 569.
15. Dr Brahmanand Tripathi & Dr Gangasahay Pandey, Charak samhita, charak chandrika- hindi commentary, edition, Chaukhamba subharati Prakashan, Varanasi, sutrasthana, chapter 26, sutra 102-103, 1995; 498-499

Communist China's Strategy on Tibetan Reincarnation

Dr. Tsering Dolma

Introduction

Buddhism formally originated in India and then was later introduced into Tibet. Tibetan Buddhism eventually spread into Mongolia and Nepal, as well as into China, where it received imperial patronage, especially during the Yuan (1260–1368) and Qing (1368–1644) dynasties. Tibetan Buddhism inherited many of the traditions of late Indian Buddhism, including a strong emphasis on monasticism (Tibet was once home to the largest Buddhist monasteries in the world) where the religious ceremony played an important part in their life and these traditions are passed down from generation to generation.

Tibet is the only Buddhist country that recognizes reincarnated teachers and lamas. In Tibetan Buddhism, the tulku system which is the reincarnation of those who represent a specific spiritual lineage and teachings is a significant practice in this tradition. Tibetan Buddhists believe that some religious teachers of the school are the reincarnation of their previous lives inheriting the stream of consciousness. Religious teachers are chosen in a unique way that is called "tulku" (reincarnated lama).

The recognition of reincarnations is a traditional mode of investigation based on people's recollections of their past lives. The present tradition of formally recognizing the reincarnations of masters first began in the early 13th century with the recognition of Karmapa Pagshi as the reincarnation of Karmapa DusumKhyenpa by his disciples following his prediction. Since then, there have been seventeen Karmapa incarnations over more than nine hundred years. This system of recognizing reincarnations gradually spread to other Tibetan Buddhist traditions, and Bon, in Tibet. Today, there are recognized Tulkus in all the Tibetan Buddhist traditions, the Sakya, Geluk, Kagyu, and Nyingma, as well as Jonang and Bodong, who serve the Dharma.

Chinese Communist Party's Groundwork on Tibetan Spiritual Teachers

Soon after China's occupation of Tibet in the 1950s, the Chinese authority implemented intensive policies to control Tibetan monasteries in 1962. According to the regulation, the management of monasteries was allowed to be run by the monastic communities themselves. The Chinese officials' participation in the management of monasteries was limited. This lenient policy was abandoned during the Cultural Revolution in Tibet from 1966 to 1979. In those years, China destroyed many monasteries and nunneries and a large number of monks and nuns were expelled from the monastic communities across Tibet. The religious activities in Tibet were kept under strict vigilance. After the Cultural Revolution, the authority had given little relaxation for a short period. But again, especially from the 1990s onward, Chinese authorities have imposed heavy restrictions on the management of monastic communities in Tibet and has implemented a new regulation in which China directly interferes in the affairs of management of monastic communities.

In 2007, China broadcasted measures to control the reincarnation of Tibetan spiritual teachers. The government of the People's Republic of China implemented the law on 'Management Measures for the Reincarnation of living Buddhas in Tibetan Buddhism'. Under the measurement, it says that in the absence of government approval, the reincarnated teachers will not receive recognition. Unlike the old tradition of finding teachers, the reincarnated teachers have to go through submitting the application form to the party. Hence, since then, the PRC has taken over the management of all monastic administrations and, taken complete control over the power to recognize reincarnated Lamas and continue to use it to meet their political ends. Chinese planning Measures on the Administration of Internet Religious Information Services were released on 20th December 2021 and these Measures came into effect on 1st March 2022.

The number of "Living Buddhas" has been increasing since autumn. In September 2015, China's State Council released a white paper enumerating 358 "living Buddhas." By December, there were 360. Now, the final count in the database is 870^[1],

China with its first database with biographies of over 1,300 Living Buddhas living in the Communist nation, the online registration system contains the profiles of 1,311 individuals recognized as reincarnated Buddhas to help the public differentiate between "real religious figures" and "fraudulent ones", Global Times quoted the Buddhist Association of China (BAC) as saying.^[2]

A major political motivation behind the intervention in the selection of the 15th Dalai Lama

In 1954, in a meeting with the Dalai Lama in Beijing, Chairman Mao Zedong mentioned to the 14th Dalai Lama that "religion is poison". After the invasion of Tibet and the Dalai Lama's eventual escape to India, the Chinese government has been pointing out His Holiness fourteen Dalai Lama as a "Separatist" in Tibet. Over the decades they have placed numerous policies to dissuade Tibetan people from following his teachings and showing reverence towards him. This is evidenced in 1994 with the complete ban on holding the portrait of H.H. the Dalai Lama.

The demolition of Tibetan monasteries back in Tibet in the name of the Cultural Revolution was not successful in the removal of Tibetan rich culture and identity. Because many monasteries were again built up by the endeavor of Tibetan Lamas. Therefore, to control Tibet as a whole, they figured out that it is important to control its religion, hence, they are now aiming at controlling the reincarnation system.

The Chinese leadership has given importance to the implementation of Xi Jinping's ideology of the new era of China, which is nothing but socialism with Chinese characteristics in the new era. Under the direction of this policy, the Chinese authority has imposed different measures to make Tibetan Buddhism with the Chinese socialist characteristics in the name of continuous improvement in religious work, and guarantees of religious and social harmony. Therefore, it is very much clear that CCP misuses the religious tradition to fulfill its political agenda.

^[1] Barnett, China's Reincarnation Database Verifies 870 Living Buddhas. But How?

^[2] China's first Living Buddha database nearly complete: report Press Trust of India | Beijing Last Updated at April 29, 2016

M. K. Gandhi's devotion in making of the Mahatma

Dr. Sanjay G. Kulkarni

(Associate- Prof- in English), ABSS' N.S.B. College, Nanded.

A known writer and great poet Longfellow in his poem "A Psalm of Life", it is rightly said:

**'Lives of great men all reminds us
We can make ourselves sublime,
And, departing, leave behind us,
Footprints on the sands of time'**

Great men are born to redeem the world and to improve the lot of fellow human beings and fulfill the aspirations of people who await them. In the history of mankind, one comes across rarely great men who leave behind their foot-prints on the sands of time to be closely followed by others. Such men invariably endear themselves to their fellow human beings by sheer force of their personality, by their inherent humanity and simplicity, and their impeccable outlook on life. They are capable of leaving lasting impression on the human mind, social status and religious affiliations. They are held in great reverence by one and all.

It is Plato who rightly said that even though great people are rare in any period; their presence may make others experience a kind of irresistible feeling of awe and reverence. Tolstoy, Ruskin, Thoreau are the few celebrated writers and reformers who held the collective conscience of the people who with their social reforms touched the very centers of cultural life of their time. Mahatma Gandhi, who is a gift to humanity in modern times, does belong to the line of great men who influenced every aspect of human life. He is a politician and saint whose impact on the history of India in particular, and human race in general, was stupendous and always cherished by succeeding generations.

The life and work of Mohandas Karamchand Gandhi, who earned the endearing title "the Mahatma," were eventful in several respects. He was not only a political Leader organizing the inarticulate Indian masses in to political activism but also a social reformer who was interested in lifting the masses out of the forces of political, social and economic contingencies and the moral cloaca into "so many freedoms".

Gandhi has also done the role of a messiah not with pretensions but with a missionary zeal to free India from the tentacles of British imperialism. His early life experiences and the formative years in South Africa where he experimented with Truth virtually lent him the needed impetus to plunge into the mainstream of Indian politics.

He was a man of Letters much in the manner of Raja Ram Mohan Roy, Aurobindo, Tilak, Gokhale, Tagore and Nehru who used the literary plank to achieve political freedom. In his autobiography, "The Story of My Experiment with Truth" he presents spiritual experiences and as an editor of "Young India" and "Harijan" projected contemporary trends to reveal himself. Gandhiji's ambient political life, his entrenched belief in the spirituality of the Indian genius, and his own perception of the Indian tradition and custom were revealingly projected in his autobiography. In fact, all these characteristics, which were so perceptible in his speeches and writings, constituted the stimulation of his religion and morality. Gandhiji's avowed belief in the principle of 'Satyagraha' or non-violence, which later translated into "Sarvodaya" at the hands of Vinobha Bhave and Jaiprakash Narayan, in fact, formed the quintessence of Gandhism. Gandhism was thus a fascinating combination of Hindu Philosophical tradition and western rationalism as endorsed and exemplified in the writings of Tolstoy, Thoreau and Ruskin.

M.K.Gandhi, by virtue of his sterling qualities of naïveté and humility, and with his penchant for selfless service to humanity, endeared himself to millions of people all over the world who reverentially addressed him as “the father of the Nation.” Gandhiji’s greatness as a man and as a politician could be understood when one attempts to relate them to his moral philosophy and his own life-experiences. As J.B. Kripalani rightly points out:

‘In the light of Gandhi’s thought as a whole i.e. Right from his popularizing ideas and converting the people to his way of thinking and action needed to be reconciled. It is only possible if we look at Gandhi as a practical reformer or preacher who fills up several gaps and contradictions in his view of life.’ Similar to this J.B. Kripalani also says that Gandhiji’s view of life is an organic whole. His view of human life is synthetic. His concrete schemes of reform are, therefore, intimately and organically connected with one another. Unity is achieved through some definite guiding and regulating ideas, values and principles.

Gandhi has also believed that all religions lead to the same goal i.e. the realization of Truth, and has never differentiated between one religious set with the other, nor does he prove the superiority of one over the other. As he has observed:

“I believe in the fundamental Truth of all great religions of the world. I believe that they are all God-given, and I believe they were necessary for the people to whom these religions were revealed. And I believed that, if only we could all of us read the scriptures of the different faiths, we should find that they were at the bottom all one and we were hopeful to one another”.

It is this belief that has allowed him to see godness in all religions which concurrently led to the ultimate goal of realization of Truth. This belief in Truth and God is so strong in him that he feels:

**God is Truth and love. God is ethics and morality.
God is fearlessness. God is source of light and life
And yet he is above and beyond all these.
His ‘Satyagraha’ is meant to be a weapon
A ‘Satyagrahi’, according to him,
Believes in all encompassing love, mutual trust and co-operation.
He is non violent in thought, word and deed,
And believes in all-embracing peace and amity.
‘Satyagrah’ is thus a positive doctrine of selfless work,
A massive organization, of struggle and resistance
Against all kinds of oppression.
It is a moral resistance that necessarily involves
an element of purification in the individuals who practice it.**

Towards the conclusion, one may conclude Gandhiji’s own words once written such as:

**“So far as my objective is concerned my life is an open book.
I claim to represent all the cultures,
For my religion, whatever it may be called,
Demands the fulfillment of all cultures,
I am at home wherever I go,
For I regard , all religions with the same respect as my own.”**

References:

- 1) Sethi, J.D. *Gandhi Today*, New Delhi: Vikas Publishing House,Pvt,(1978), p. 28
- 2) Kripalani, J.B. *Gandhi-His Life and Thought*, p.308
- 3) Andrews,C.F. *Mahatma Gandhi*, London:George Allen and Unwin,(1949),p.357
- 4) Gandhi,M.K. *An Autobiography*, p.100
- 5) I.Vekteswarlu.*The Impact of Gandhism on Indo-Engliish Fiction*, Prakash Book Depot, (2003).

Modes of Resistance And Subversion In Mo Yan's Novels

Rajendra Sahebrao Bagate

M.A. English, Set

Introduction:

The present research study intends to undertake a close textual analysis of the selected novels of the Chinese Nobel laureate, Mo Yan (b.1955-) with a view to highlight the modes of resistance and subversion in his novels. He is the first official Chinese Nobel Prize-winning author for Literature in 2012 noted for merging "folk tales, history and the contemporary with hallucinatory realism." Though his original name, Guan Moye meant 'don't speak' in Chinese, he has spoken for his countrymen, the marginalized and the exploited. He began his literary career with the publication of a short story in a literary journal in 1981, and his breakthrough came a few years later with the novella *Touming De Hong Luobo*. He had created a folklore-inspired microcosm that documented both the past and the future of Chinese society and a unique literary world by blending narrative expression from the traditional Chinese literary arts with the avant-garde techniques. Most of his fictional works like *Red Sorghum* (1987). *The Garlic Ballads* (1988). *The Republic of Wine* (1992). *Big Breast and Wide Hips* (1996) *Sandalwood Death* (2004). *Life and Death Are Wearing Me Out* (2006), *Wa* (2009) and *Change* (2010) "have been judged subversive because of their sharp criticism of contemporary Chinese society."

His works have been rightly described as "bio-political narratives" depicting people and places deeply rooted in the soil and culture of China with abundant scenes of his hometown of Gaomi, a remote agricultural area, with the literary space of fantasy. He has thus opened a path from Asia to the world, in the process demonstrating the significance of Asian culture to the world. His strong nativist stance is clearly evident through his assertion: "It is meaningless to follow others. If everyone heads West, then I will head East." He is not merely guiding Chinese literature, but demonstrating the spirit to drive into the future the literature of Asia that has been bound by the stifling influence of modern Western literature and the weight of history and tradition. As *Time Magazine* explains, Mo Yan works his way around the edges of government censorship by using "the adroit subtlety of his magic-realist style." He has received numerous awards like *Kiriyama Prize Notable Books* (2005), *Fukuoka Asian Culture Prize XVII* (2006), *The Man Asian Literary Prize nominee* (2007) and the *Newman Prize for Chinese Literature* (2009).

The most important aspect in Mo's writings is the vulnerability of the poor peasants in the face of corrupt and incompetent officials. The picture of corruption co-exists with the picture of heroic fight of the peasants with the tame less soil and natural adversities. Mo focuses on the paradoxes of modern China and the unchanging demands of love, family, and duty. There are also other heterogeneous elements - an arranged marriage, a botched directive from central agricultural planners, and a drunk driver with government connections. All are woven into a coherent whole through the poetic vision of Mo Yan who easily peddles in realism.

One of his novels *The Garlic Ballads* embodies a quotation from Stalin in its Preface which is indicative of his ideological commitment as a novelist: "Novelists are forever trying to distance themselves from politics, but the novel itself closes in on politics. Novelists are so concerned with "man's fate" that they tend to lose sight of their own fate. Therein lies their tragedy." In many of his

novels, he is the novelist of the countryside and may be called the Hardy of China. But while Hardy in his Wessex avoids politics, nearly all the eleven novels of Mo Yan are highly political. He depicts the violent and haunting picture of the rural society.

Objectives of the research:

This research study bases its argument and observations on the critical analysis of selected texts. It has the following major objectives:

1. To evaluate the substantial contribution of Mo Yan to the Chinese literary tradition through a close textual analysis of the chosen novels in terms of structure, style and themes, symbols and narrative techniques.
2. To examine and interpret the novels with a focus on the modes of resistance and subversive strategies employed by the novelist.
3. To relate the selected novels to the contemporary socio-cultural and political conditions of the Chinese society.
4. To investigate the prevalent values and traditions of Chinese society and its fictional subversion and condemnation achieved by the artistic skill, intellectual maturity and ideological commitment of the novelist.
5. To understand China's revolutionary political situation from the 1950s to the present Post-Covid scenario relating to the subject matter of Mo Yan's writings in general and the chosen narratives in particular
6. To study the emergence of contemporary China as a global power and wide acceptance of Mo Yan's writings after his achievement as the first official Chinese Nobel laureate.
7. To highlight the postcolonial and postmodern elements in Mo Yan's writings and his artistry in merging "folk tales, history and the contemporary with hallucinatory realism."

This novel narrates the story of the Chinese battling Japanese intruders as well as each other during the 1930s. Furthermore, it details the tragedy of the Chinese defending and preserving their culture through a series of flashbacks spanning three generations. It even inspired the development of an Oscar-nominated film directed by Zhang Yimou. It is a novel of family, myth, and memory, set during the fratricidal barbarity of the 1930s, when the Chinese battled both Japanese invaders and each other. It is narrated by a young man at the end of the cultural revolution who tells the stories of his father, Douguan; his grandfather, the most ruthless and infamous bandit and guerrilla commander in the region; and his grandma who fell in love with the commander when he raped her in the sorghum fields, only three days after her arranged marriage.

In this master narrative, Mo Yan depicted a 1987 peasant riot against official corruption and malfeasance in the transition to a market economy. Through this powerful, fiercely lyrical story of a Chinese garlic farmer's revolt, Mo Yan uncompromisingly portrays the harsh realities of an existence difficult to comprehend. Garlic farmer Gao Ma aches with love for Fang Jinju, whose parents are using her as a pawn in an arranged marriage. Defying her two thuggish brothers and her father, who in the past has savagely beaten her, Jinju, pregnant with Gao Ma's child, runs away with him but meets a tragic end. The grief-stricken farmer is thrown in jail for his alleged role as ringleader of a farmer's riot-an angry mob has destroyed a government building to protest a county official's refusal to buy the garlic crop amid a surfeit. Gao Ma's fate is entwined with that of another imprisoned protestor, Gao Yang, who preserves his sanity through the love of his wife and blind 10-year-old daughter. Mo Yan fuses gritty realism, stunning imagery, acid satire, bawdiness, dream sequences, interior monologues,

and flashbacks to the Cultural Revolution. His luminous prose lays bare the corrupt bureaucracy, grinding poverty and pervasive oppression borne by millions of inhabitants in the People's Republic.

Thirteen Steps is one of the popular novels of the Nobel prize-winning novelist, Mo Yan. It first appeared in 1988 in the literary magazine *Wenxue si ji* and later appeared in book form in April 1989. The novel's protagonist is a madman locked in an iron cage. He relies upon the audience (or listeners) to feed him chalk so that he can prolong his own life and spit out tales of the miraculous and inconceivable about the lives of others. Through these unreliable narrative bits and pieces, community histories are being reinvented, creating "a grotesque and unpleasant aura" as it critiques the excesses of China's capitalist development. *The Republic of Wine* (1993):

This is a satirical novel exploring the relationship and internal relation of peoples among Chinese people its cultural programme and its festival, food, fruit and drink. The tale is set in an imaginary Chinese province called Liqueurland, where custom dictates the consumption of mind-boggling quantities of sundry fine liquors. Mo Yan fashions a complex, self-conscious narrative structure full of echoes and reflections. The novel grows progressively more febrile in tone, with pervasive, striking imagery and wildly imaginative digressions that cumulatively reveal the tremendous scope of his vision.

The novel *Big Breasts and Wide Hips* tells the story of a mother and her eight daughters and one son, and thus explores Chinese history through the 20th century. Gender roles is a major and dominant theme in the novel *big breasts and wide hips* by Mo Yan Gender roles involves the responsibilities, influences and power of the sexes illustrated in the novel .Mo Yan sets up a china that is dominated men who are quite masculine and even animalistic, who engage in war, rape, power, struggling and other unscrupulous activity. China is renowned for repression of women, but the novel dramatically reverses the roles and appearances of most of the major male characters, including the men character, Jintong. *Sandalwood Death* (2001)

This novel is a stirring love story and an unsparing critique of political corruption during the final years of the Qing Dynasty, China's last imperial epoch. It is set during the Boxer Rebellion (1898-1901) an anti-imperialist struggle waged by North China's farmers and craftsmen in opposition to Western influence. Against a broad historical canvas, the novel centers on the interplay between its female protagonist, Sun Meiniang, and the three paternal figures in her life. One of these men is her biological father, Sun Bing, an opera virtuoso and a leader of the Boxer Rebellion. As the bitter events surrounding the revolt unfold, we watch Sun Bing march toward his cruel fate, the gruesome "sandalwood punishment," whose purpose, as in crucifixions, is to keep the condemned individual alive in mind-numbing pain as long as possible.

The novel's protagonist is Luo Xiaotong, a village boy with a passion for story-telling. It is set in a temple, where Luo recounts the story of his life to an old monk. He describes the difficult circumstances of his childhood in the "Slaughterhouse Village," a fictional town in which the population is obsessed with the consumption of meat and where corruption is rife. The novel has been interpreted as an allegorical commentary on the state of contemporary Chinese society, though Mo himself maintains that he is merely a storyteller, uninterested in ideology.

This best-selling novel is a story of hallucinatory realism, both contemporary and historical in subject matter. The story covers 50 years of history (1950-2001) after the establishment of New China in the novelist's hometown Gaomi County, Shandong Province.

Naturally, the plot contains major modern historical events, such as land redistribution, Peoples Commune, co-ownership, and Cultural Revolution. One unusual aspect of this novel is that it is

narrated by an animal: at first, a donkey, then a pig, and finally, a dog, all of which are reincarnations of the protagonist Ximen Nao. Through this interesting set-up, Mo Yan depicts the lives of Nao, a landowner in Gaomi County, who is executed by firing squad during land reform; his wife and children living in Communist China after his death; and his grandchildren facing new capitalist China. Wa (Frogs, 2009):

Mo Yan's next novel chronicles the sweeping history of modern China through the lens of the nation's controversial one child rule. The title of the novel 'Wa' was multiple meanings and connotations which Mo Yan uses to good effect, for "Frog" and "baby" sound the same in mandarin. The doctor hates the croaking of frogs. The novel is a story about a man nicknamed 'Tadpole' who tells his Japanese mentor the story of his life; a life that was intertwined with that of his aunt, Gugu, a midwife in the ranks of the communist party who turned the state agent for terminating illegal pregnancies and her guilt-ridden conscience in not saving the life of Renmei, her favorite nephew's wife as she was terminating Renmei's second (and illegal) pregnancy. The plot spins around the influence of events and persons from Tadpole's childhood. However, the strength of this book lies in its substructures: the tension between duty to the state and duty to one's family, the limits of friendship and the possibility of love under impossible conditions.

Significance and Contemporary Relevance

The present study explores the complex Chinese society, its welter of continuities and criss-crossing trajectories through the critical analysis of numerous aspects of socio-cultural dynamics as embodied in Mo Yan's novels. It's also valuable for to gists of the peasant's predicament, the political corruption, mythical ideology as well as the food, the habitual activity in the Chinese nation. Consequently it intensifies the Mo Yan's novels explores the Chinese national social and cultural life.

Summary

Mo Yan has employed different modes of subversion and resistance in his writings with the intention of condemning the prevalent politics, corruption by the government officials and exploitation of poor peasants. He views the complex relations between fiction and politics through vehement criticism of the state whose coercive population control policies are responsible for murderous consequences. This denunciation is also aimed at the economic ultraliberalism that is complicit with the totalitarian inheritance in destruction of human dignity through the alienation and commercialization of the body. The complex symbolic structure of this work brings out the need for life itself to be rehabilitated in accordance with basic human rights and membership in the human community, and to be strongly defended against political attack and moral decay. Far from being an essentialist communitarian ethics, however, the bioethics proposed by the author offers the possibility of social reconstruction of the bios. There is a pointed reference to the traditional Chinese practice of assigning their children human body part names in the rural areas. Scope and limitations of the study

Bibliography

1. Yan, Mo. Red Sorghum. Trans. Howard Goldblatt, by Arrow Books in 2003
1. The Garlic Ballads. Trans. Howard Goldblatt. New York: Viking, 1995.
2. Thirteen Steps Howard Goldblatt. New York: Viking, 1988.
3. Sandalwood Death Trans. Howard Goldblatt 2001
4. Pow Trans. Howard Goldblatt 2003
5. The Republic of Wine. Trans. Howard Goldblatt. New York: Arcade, 2000
6. Life and Death Are Wearing Me Out. Trans. Howard Goldblatt. New York: Arcade, 2008.
7. 8Frog (Wa). Trans. Howard Goldblatt. Penguin Book (Beijing) Ltd, 2014
8. Sun, Anna. "The Diseased Language of Mo Yan," Kenyon Review OnLine Talks At The Yen'an Forum On Literature and Art May 1942. Marxists Internet Archive.

A study on Voters' Perspectives on Obstacles to Achieving Free and Fair Elections in India

Research scholar
Ashok Ramkrishna Tawar

Abstract:

This study explores the complex web of India's electoral system, looking at how voters perceive the barriers to holding free and fair elections. It is critical to comprehend the difficulties experienced by voters in order to maintain the democratic process in a dynamic democracy such as India's, where elections are the bedrock of political engagement. In addition to outlining the problems with current electoral structures, the report offers solutions in the form of policy recommendations. This research adds to the current conversation about electoral changes in India by giving voters a stronger voice and highlighting the importance of open and responsible systems that protect the integrity of democratic voting. In the end, this study provides scholars, politicians, and civil society with a valuable resource that helps them comprehend voters' struggles and makes informed decisions to strengthen India's democracy.

Keywords: *Voters, Perspectives, Obstacles, Free and Fair, Elections, India.*

Introduction

Free and fair elections, including all aspects of them, from reviewing, creating, and updating voter registration lists to delineating electoral districts, are what we mean when we talk about democracy. Political equality and liberty are achieved through free and fair elections. In the context of elections, this basically implies that people are not enslaved to anybody else and may think and behave as they choose within the bounds of the law. (Pallathadka, 2022) By exercising one's right to vote, one is not bound by any restrictions on corrupt or unlawful activities, nor is one bound by party, caste, creed, religion, language, sex, or discipline. Consequently, the cornerstone of a democratic form of government is free and fair elections. Over time, a number of unsavory features of the electoral climate worsened. Unaccounted wine, cash, narcotics, and bullion were confiscated in the first two stages following the implementation of the model code of conduct (Thomas et al., 2019) due to the open utilization of money power.

The grand amount is more than the aggregate of all seizures during the 2014 general election's nine phases. The fact that it includes a significant amount of Gujarati illicit booze and drugs makes the situation even worse (Dreher 2016). Uttar Pradesh is a state that has an excessive amount of alcohol. The state of Tamil Nadu has the most illegal funds seized. There was a lot of illegal spending, and the amount that was supposed to go toward influencing or paying voters is just a small fraction of it. The European Court of Justice and other regulatory agencies have been unaware of the substantial expenditure that has already taken place (Ottersen 2017). The political players have likewise adjusted their methods. They have gone ahead of the ECE's watchdogs and vigilante squads by funding polling places before the results are broadcast. According to Wigley (2017), there have been multiple cases of election fraud in the past few years.

Voter bribery and media-assisted manipulation of the voting process have joined the ranks of other unethical methods of influencing voters, such as booth capture and intimidation. There has been a dramatic increase in the diversion of public funds by corrupt officials and politicians in recent years (Sterck 2019). The Vohra Committee found that high-level corruption and criminalization of politics

were undermining parliamentary democracy, public officials, political leaders, and the court system. Despite the prevalence of coalition administrations and outside funding in modern times, it is nevertheless true that members of parliament and state assemblies take bribes to favor one party over another (Sarma, 2021). Due to the high cost of contemporary electoral propaganda tools, economic strength is a major consideration in every election. It is common for candidates to win more votes when substantial cash are available to them. Most of the time, the funds end up in a dark and sinister account, known as "black money" (Hussain, 2018).

Review of literature

Sarma & Bhattacharyya, (2021) Just a handful of the declared candidates have spent anything from ninety-five to five hundred percent of this total. The restriction is too low, according to several participating candidates and political parties, who are calling for its revision. The responsibility for keeping the limit low lies with the Indian Election Commission. The Ministry of Justice and Law's Legislative Department is really mostly responsible for setting such constraints. The government alone has the authority to alter these rules. The electoral commission has put forward important restrictions. The government ultimately has the last say. It is a commonly held idea among politicians that real spending will always go beyond budget. Many people believe that limits should be lifted since they do not seem to achieve their purpose. This includes politicians and former Chairmen of the Chief Election Commission.

Sterck, (2019) India's politics need to mirror the country's principles, requirements, and background, which is why the Republic's founders dreamed of a democratic, representative parliament. Equal and nondiscriminatory participation of adults in this democratic process was also something they foresaw. Fair and free elections and universal adult franchises were instituted with the intention of benefiting the people. An audacious and risky political experiment, the universal adult franchise demonstrated the founders' steadfast faith in the collective intelligence and size of the American people.

Wang, Mechkova, Andersson, (2018) Under the first past, pos model, voters had no say in choosing candidates, and a small number of votes decided who would be the majority, rendering the delegates' agentic character and actual authenticity moot. It was common practise to overestimate the number of votes that rising stars were likely to obtain. Combining majoritarian and first-past-the-post voting systems, with many political parties and a significant number of independent candidates, might be a powerful and plausible case.

Meyer, (2018) A democratic society must have a constitution and laws that grant the people absolute power. Human rights such as the freedoms of expression, assembly, religion, association, mobility, and opinion, equality, and speech should be safeguarded by the country's constitution. In order to elect officials at various governmental levels, a democratic system must guarantee the right of all adults to vote.

Neggars, (2018) Financial progress and advancement should benefit all people, especially those living in impoverished and marginalized places. A stronger social majority rule government is a result of people's improved financial situations. A trustworthy and individual majority rules government has been in place in India ever since the country gained its independence. The same has also been valued in the global community. It adapted well to challenging situations and tests.

Ottersen et al., (2017) One of the most important and fundamental aspects of a democratic political system is the election process. Political science is viewed as the study and practise of managing political power, since elections serve to legitimise authority. In order for a democracy to

function, its citizens must have trust that the voting process is fair, unfettered, and reflective of public opinion, rather than just a show to make people think there are different opinions. To keep it going, elections must be free and fair.

Wigley & Akkoyunlu Wigley, (2017) The political decision may have been held under more favorable circumstances, taking into account the substantial amount of money that ought to have been invested and the enormous amount of influence that is required to dominate the races. Despite the fact that our country's first three general elections (1952–1962) were generally free and reasonable, a noticeable decline in standards started with the fourth nationwide election in 1967. The fourth broad political choice reflected these occurrences. Over the long term, the Indian optional system faces real illnesses. Corruption in politics has its roots in our country's electoral process.

Truex, (2015) The Commission believes that it would be a reasonable compromise between more pressing public interests to keep an individual out of court if he or she is convicted of serious crimes for which the court has always found him or her culpable and the charges against him or her have been widely dispersed.

Objectives

In order to learn how Indian voters view the challenges to holding free and fair elections,

Statement of the problem

Free and fair elections are essential to the success of any nation, and India, being the biggest democracy in the world, is living proof of this. In spite of constitutional mandates and existing institutional structures, conducting truly free and fair elections in India remains a formidable task. Additionally, in order to understand the challenges that prevent open and honest voting processes from becoming a reality, this research paper will explore the viewpoints of voters. Voter suppression, booth capture, and the impact of financial power are examples of election malpractices that are common and a major concern. In order to find effective solutions, it is essential to understand how these malpractices impact the confidence that voters have in the electoral system. Also covered in the article is how propaganda and disinformation work to influence people's thoughts and ultimately their votes.

The road to free and fair elections is obstructed in large part by socioeconomic considerations as well. Some factors that make voters vulnerable to manipulation include poverty, illiteracy, and lack of knowledge. Targeted measures that encourage inclusion and equal participation must first investigate the relationship between these elements and election quality. Ultimately, this study aims to present a thorough examination of the various barriers that voters in India encounter and how they prevent free and fair elections. By fixing these problems, lawmakers can strengthen the country's democratic base and make sure that voting reflects the people's desire.

Research methodology

Research Design:

The purpose of this descriptive study is to examine voter perceptions on issues related to free and fair elections in India. Through descriptive research, the identified impediments can be thoroughly analyzed, leading to a thorough grasp of the issues at hand. Rich data can be collected through the research design, which can then be leveraged to draw relevant conclusions.

Participants:

Using a systematic sampling procedure, 180 participants were chosen for the study. There is a wide range of ages, sexes, levels of education, and regions represented among the participants. The purpose of choosing this particular sample size is to guarantee that the results are applicable to a wide range of Indian voters.

Data Collection:

A structured survey created for the purpose of this research will serve as the major tool for gathering information. The survey is made up of multiple-choice questions that cover different parts of the difficulties voters encounter during the voting process. The survey uses a five-point Likert scale, from "strongly disagree" to "strongly agree," to collect data from respondents. Participants' thoughts on each identified difficulty can be understood more nuancedly with this scale.

Data Analysis:

A two-stage procedure is involved in data analysis. To begin, in order to grasp the overall trend of the answers, we compute the mean values for every challenge that has been discovered. The mean values give a numerical representation of the average level of severity that the participants rated each obstacle. The second step is to use a t-test to see if the differences in the means are statistically significant; this will help you find the problems that are statistically worse.

Validity and Reliability:

The survey instrument has been pre-tested and confirmed by experts to guarantee its reliability. Using internal consistency metrics, we may evaluate the instrument's reliability. In order to make the results more reliable and credible, the research uses rigorous methodologies.

Results and Discussion

Using a five-point scale, the data obtained from the organized poll was analyzed to see how voters in India perceive the challenges to holding free and fair elections.

Table 1: An analysis of the respondents' demographics

Variables	Number of respondents	% age
Gender		
Males	95	47%
Females	85	53%
Total	180	100%
Profession		
Businessman	41	23%
Teacher	54	30%
Housewife	23	13%
Student	62	34%
Total	180	100%
Age		
20-35	72	40%
35-50	65	36%
50-65	43	24%
Total	180	100%

The respondent's demographic profile is shown in Table 1 when questioned about the difficulty of having free and fair elections in India. In the research, 47% are men and 53% are women. There are 34% students, 23% homemakers, 30% instructors, and 30% businesspeople among the respondents. A quarter of the participants are in the age bracket of 20–35, 36–50, and 50–65.

Voter intimidation, electoral fraud, access to information, political bias, and technological challenges were all assessed, and the mean values for each were derived from the 160 participants' replies.

Table 2: Mean Values for Identified Challenges

Challenges	Mean Value
Voter Intimidation	3.8
Electoral Fraud	4.2
Access to Information	3.5
Political Bias	3.9
Technological Challenges	4.0

- **Voter Intimidation (Mean = 3.8):** As a barrier to free and fair elections, participants generally report a modest amount of voter intimidation.
- **Electoral Fraud (Mean = 4.2):** Participants saw election fraud as a reasonably high-priority issue, as shown by the mean value of 4.2.
- **Access to Information (Mean = 3.5):** When asked about the availability of information in relation to elections, participants generally show a moderate degree of anxiety.
- **Political Bias (Mean = 3.9):** Participants' strong belief in political prejudice as an obstacle to fair and free elections is supported by the mean score of 3.9.
- **Technological Challenges (Mean = 4.0):** Technical issues are a major barrier to participants' perceptions of the voting process's impartiality.

The participants' opinions may be better understood by comparing the mean values, which assist to measure the level of worry for each difficulty. Researchers and policymakers can use a larger mean value to prioritize areas in need of intervention or reform, since it indicates a more significant perceived hurdle.

Table 3: Average Cost of Difficulties in Holding Honest Elections in India

Sr. No.	Statements	Mean Score
1.	Indian elections that are both free and fair do not exist.	4.00
2.	Free and fair elections are only one aspect of a democratic society.	4.09
3.	Political equality is related to free and fair elections.	4.08
4.	In a political system, elections are among the most important processes.	4.12
5.	Assuming that elections are being conducted in a free and fair manner is essential for democracy to function.	4.04
6.	Election fraud is common and easy to pull off in India.	4.02
7.	Members of political parties use a variety of strategies to sway voters.	4.10
8.	Politicians never follow through on their pledges.	4.01
9.	A vote is a vote, and every voter ought to cast their ballot.	4.15
10.	Voters shouldn't have the option to select "not at all."	3.98

The survey results are displayed in Table 3. Every vote counts, as is well known. Voters should so cast a mean value of 4.15. The elections will follow. Various political parties use different tactics to convince electors, which is one of the main roles of government (4.10). There is more to a democratic society than just free and fair elections (4.09). Important factors that were also identified were: (4.08) that political equality and free and fair elections go hand in hand; (4.04) that democratic processes rely on the assumption that elections are free and fair; (4.02) that game-playing during elections is commonplace and easy in India; (4.01) that politicians never deliver on their campaign

pledges; and (4.02) that free and fair elections in India do not exist. An further key impact was voters' incapacity to select "not applicable" (3.98).

Table 4: t-test Results for Identified Challenges

Challenges	t-value	p-value	Significance Level
Voter Intimidation vs. Electoral Fraud	2.34	0.028	0.05
Access to Information vs. Political Bias	1.89	0.067	0.10
Technological Challenges vs. Electoral Fraud	-0.45	0.654	0.10

- You may learn a lot about the weight of various obstacles from the t-test findings. Perceived barriers differ significantly between voter intimidation and election fraud, suggesting that people hold diverse views on these matters. In contrast, there may be a tendency toward significance when comparing information accessibility with political prejudice, which calls for more research. Voters' views of technical problems are similar to those of election fraud.
- **Voter Intimidation vs. Electoral Fraud:** Voter intimidation and election fraud have significantly different mean values, as shown by the t-value of 2.34. Statistical significance is inferred from the fact that the p-value of 0.028 is lower than the commonly accepted standard of 0.05.
- **Access to Information vs. Political Bias:** Despite a t-value of 1.89, the p-value of 0.067 is just over the 0.05 level of significance. This is not quite at the level of conventional significance, but it does show a tendency in that direction. A bigger sample size or more investigation might be required.
- **Technological Challenges vs. Electoral Fraud:** Statistical analysis does not reveal a distinction between technical difficulties and election fraud ($t=-0.45$ and $p=0.654$). Any detected deviations may likely be attributed to random chance, since the p-value surpasses the 0.05 significance level.

Table 5: Difficulties and problems with transparent and free elections in India

Sr. No.	Statements	Mean Score	t- Value	Sig
1.	In India, free and fair elections are a fantasy.	4.00	6.436	0.000
2.	Democracy encompasses more than just fair and free elections.	4.09	7.642	0.000
3.	Elections that are fair and free are essential to political equality.	4.08	7.632	0.000
4.	One of the most important processes in the political system is voting.	4.12	7.994	0.000
5.	Democracy may function under the assumption that free and fair elections are being held.	4.04	7.077	0.000
6.	In India, election tampering is a common and simple practise.	4.02	6.700	0.000
7.	Political party members use a variety of strategies to try to sway voters.	4.10	7.804	0.000

8.	The political players never follow through on their pledges.	4.01	6.663	0.000
9.	Every voter should cast a ballot because every vote matters.	4.15	8.390	0.000
10.	It is not appropriate for a voter to select NOTA.	3.98	6.304	0.000

Table 5 shows the results of the t-test. Each claim has a significance value below 0.05, as shown in the table. Consequently, it is relevant to make remarks on the challenges and barriers to conducting free and fair elections in India.

Conclusion

One method that citizens may be active in their government is by voting in democratic elections. Joining a political party is the first and foremost step somebody may take to become politically active. Being an active participant in non-profit, non-governmental organisations, commonly called "civil society organisations," is another crucial trait.. Members of civil society groups mostly serve to advocate for specific interests, such as those of students, women, doctors, educators, religious people, entrepreneurs, activists, and so on. The development of a responsible and responsive democratic framework is a people's responsibility. The people have a right to know how their leaders and representatives express their views and priorities and make use of the power they have.

Findings of the study

The explores the complex forces that are influencing the election scene in the biggest democracy in the world. Key findings that illuminate the hurdles preventing the implementation of free and fair elections in India have been found through a detailed investigation of voter perceptions in this study. Voters are deeply worried about election malpractices such vote-buying, coercion, and manipulation, according to the report. This shows that there is a serious threat to the honesty of the voting process and that strong measures are needed to stop these kinds of things. Voters' decision-making processes are influenced by propaganda and disinformation, according to the study. False news and misinformation campaigns have grown in popularity, which is a major problem since it affects voter sentiment and makes elections less fair. Media literacy programs and tough penalties for spreaders of disinformation are two parts of a comprehensive strategy to combat this problem.

Findings show that different demographics have different levels of access to information, which impacts their capacity to make educated voting decisions. If we want to create a more fair voting environment, we must close these information gaps. According to the research, one of the biggest obstacles to having fair elections is the influence of money in politics. Many people are worried that money is having an unfair impact on the election process, which undermines democratic principles of equitable participation and the representation of many viewpoints.

The results of this study highlight the complex issues that prevent India from holding free and fair elections. In order to resolve these difficulties, it is imperative that civic society, electoral officials, and lawmakers work together to fortify democratic institutions and guarantee the honesty of the voting process.

Scope for further research

"A Study on Voters' Perspectives on Obstacles to Achieving Free and Fair Elections in India" is an insightful research article that delves into the difficulties witnessed by Indian voters throughout the electoral process. There are a number of potential directions for future study that might expand our understanding and add to what is already known. It is possible to conduct a thorough investigation of

how voters' viewpoints are affected by socio-economic issues. The relationship between education, income, and the perceived barriers to fair and free elections may be studied in this regard. For lawmakers, the key is to get a comprehensive understanding of how these elements interact and impact voter impressions. It would be interesting to compare the challenges that voters encounter in various parts of India. Investigating regional differences in the election process in India might reveal specific problems that require focused remedies because the country is varied and has different political landscapes.

One potential approach is to study how technology either helps or hurts efforts to have fair and free elections. The current discussion on electoral changes can benefit from an examination of the effects of technology on voter attitudes, particularly in light of cybersecurity concerns and the spread of digital disinformation.

References

1. Pallathadka, H., & Pallathadka, L. K. (2022). Psephological Study and Survey of Uttar Pradesh Assembly Elections 2022. *Journal of Critical Reviews*, 09(04), 53–65.
2. Pallathadka, A., Sauer, J., Chang, H., & Grimm, N. B. (2022). Urban flood risk and green infrastructure: Who is exposed to risk and who benefits from investment? A case study of three US Cities. *Landscape and Urban Planning*, 223, 104417.
3. Pallathadka, A. K., Chang, H., & Ajibade, I. (2021). The spatial patterns of Pluvial flood risk, bluegreen infrastructure, and social vulnerability: A case study from two Alaskan Cities. *International Journal of Geospatial and Environmental Research*, 8(3), 2.
4. Thomas J., Templin T., Cohen M., Schoder D., Joseph L, Wigley S. (2019). The relationships between democratic experience, adult health, and cause-specific mortality in 170 countries between 1980 and 2016: an observational analysis, *The Lancet*, 393(10181),1628- 1640
5. Dreher A., Fuchs A.,(2016), Rogue aid? An empirical analysis of China's aid allocation, *Can J Econ*, 48, 988-1023
6. Ottersen T., Kamath A., Moon S., Martinsen L., Røttingen J. (2017), Development assistance for health: what criteria do multi- and bilateral funders use? *Health Econ Policy Law*, 12, 223-244 [
7. Wigley S., Akkoyunlu-Wigley A., (2017), The impact of democracy and media freedom on under-5 mortality, 1961–2011, *Soc Sci Med*, 190, 237-246
8. Curzi D., Olper A., Swinnen J., (2016). Effect of democratic reforms on child mortality: a synthetic control analysis, *Lancet Glob Health*, 4, e627-e632
9. Truex R., (2015). The myth of the democratic advantage, *Stud Comp Int Dev*, 52,261-277
10. Collier P., Hoeffler A.,(2015), Do Elections Matter for Economic Performance?, 77(1), 1-21
11. Sterck O., (2019). Fighting for Votes: Theory and Evidence on the Causes of Electoral Violence, *Economica*, 187, 347, (844–883)
12. Kwaku G. (2019). Do Fairer Elections Increase, the Responsiveness of Politicians? *American Political Science Review*, pp. 1-17
13. Wang Y., Mechkova V., Andersson F., (2018). Does Democracy Enhance Health? *New Empirical Evidence 1900–2012*, *Political Research Quarterly*,72(3), (554–569)
14. Sarma, P. K., & Bhattacharyya, R. (2021). Assembly Elections of India, 2021: Revisiting Assam. *Space and Culture, India*, 9(1), 6-28
15. Dutta, A., (2017). BJP's Electoral Victory in Assam, 2016: Co-opting the Khilonjiyas. *Social Change*, 47 (1), 108-124
16. Pulla, V. R., (2017). Gramscian Counter hegemony in Narendra Modi's New India Perspective. *Space and Culture, India*, 4(3), 1-6
17. Norris, P. (2017). "Strengthening Electoral Integrity: Report of the Global Commission on Elections, Democracy and Security." Cambridge University Press.
18. Ramachandran, S. (2015). "Electoral Reforms in India: Challenges and Prospects." *Journal of Political Science*, 42(3), 215-230.
19. International Foundation for Electoral Systems (IFES). (2019). "Voters' Perceptions of Electoral Integrity: A Global Perspective." Washington, DC.
20. Chhibber, P., & Kollman, K. (2004). "The Formation of National Party Systems: Federalism and Party Competition in Canada, Great Britain, India, and the United States." Princeton University Press.
21. Election Commission of India. (2022). "Handbook for Candidates."
22. Yadav, Y. (2016). "Elections and Representation: Reforms for Strengthening Democracy in India." *Economic and Political Weekly*, 51(52), 43-48.

23. Hussain, M. (2018). "Democracy and Discontent: India's Growing Crisis of Confidence." Oxford Research Encyclopedia of Communication.
24. Acharya, A. (2014). "The Quality of Democracy in India: A Comparative Analysis." *Commonwealth & Comparative Politics*, 52(3), 379-400.
25. Transparency International. (2021). "Corruption Perceptions Index 2021."
26. The Hindu. (2019). "Election Commission: Challenges and Reforms." Retrieved from [URL].
27. Bhushan, P. (2017). "The Role of Money and Muscle Power in Indian Elections." *Economic and Political Weekly*, 52(2), 48-54.
28. Pew Research Center. (2018). "Public Trust in Government: 1958-2017."
29. Rajagopal, A. (2013). "Representation and Accountability in the Indian Electoral System." *Journal of Asian and African Studies*, 48(4), 466-480.
30. National Democratic Institute (NDI). (2020). "The Quality of Democracy in India: Findings from a Nationwide Public Opinion Survey."
31. Palshikar, S. (2019). "India's 2019 Elections: Democracy at Stake?" *Journal of Democracy*, 30(4), 96-110.

Evaluating The Effectiveness Of E-Commerce Platforms In Facilitating Financial Inclusion Among Rural Entrepreneurs In India: A Survey-Based Study

Mr. Kiran Dattatray Waghmare

Assistant Professor, Department of Commerce , Netaji Subhashchandra Bose College Nanded, Maharashtra- 431601.

Abstract:

This research study evaluates the effectiveness of e-commerce platforms in enhancing financial inclusion among rural entrepreneurs in India. The primary objective of this survey-based research is to understand how access to and usage of e-commerce platforms influence the financial inclusion status of rural entrepreneurs and the factors that play a pivotal role in this context.

The research methodology involves a structured survey conducted among 500 rural entrepreneurs, encompassing demographics, access to e-commerce platforms, financial inclusion status, and factors influencing financial inclusion. Statistical analysis using SPSS, including regression analysis and thematic analysis of open-ended responses, was employed to derive insights from the collected data.

The key findings of this study reveal that a significant proportion of rural entrepreneurs in India have access to e-commerce platforms, and a substantial portion actively uses these platforms. Ease of access to financial services and trust in e-commerce platforms were identified as critical factors influencing financial inclusion. Furthermore, a majority of respondents perceived a positive impact of financial inclusion on their business growth, highlighting the potential benefits of integrating e-commerce platforms with financial services.

This research contributes to filling the literature gap by providing empirical evidence of the relationship between e-commerce platform usage and financial inclusion among rural entrepreneurs. The implications of these findings extend to policymakers, financial institutions, e-commerce providers, and rural entrepreneurs, offering insights into strategies for enhancing financial inclusion and sustainable economic development in rural India.

Keywords: Financial Inclusion, E-commerce Platforms, Rural Entrepreneurs, India, Survey Study, Digital Economy.

1. Introduction

1.1 Overview, Background, and Significance

E-commerce has emerged as a revolutionary force, reshaping the dynamics of businesses and consumer behavior globally. Its significance has been particularly pronounced in developing countries like India, where it serves not just as a conduit for commerce but also as a catalyst for financial inclusion, especially in rural areas. The intersection of e-commerce and financial inclusion presents a unique opportunity to understand the transformative potential of digital platforms in empowering rural entrepreneurs.

In the context of rural India, the relevance of e-commerce platforms extends beyond conventional business transactions. These platforms are increasingly recognized as a means to bridge the gap in financial accessibility for rural entrepreneurs. The study by Jiang et al. (2022) emphasizes the role of digital financial inclusion in enhancing e-commerce financing in rural settings, underpinning the concept of rural revitalization (Jiang et al., 2022). Similarly, the work of Teeli et al.

(2022) explores the financial inclusion of the rural poor in India, shedding light on the challenges and opportunities presented by digital platforms ([Teeli et al., 2022](#)).

The integration of e-commerce and financial services has opened new avenues for economic empowerment in rural India. For instance, Goswami et al. (2022) delve into the impact of financial technology (Fintech) on financial inclusion in rural areas, highlighting how technological advancements are redefining the financial landscape ([Goswami et al., 2022](#)). This transformation is not just limited to financial transactions but extends to socio-economic empowerment. A study by Panakaje et al. (2023) links financial inclusion and literacy to socio-economic empowerment in rural India, underscoring the broader impact of these platforms ([Panakaje et al., 2023](#)).

The relevance of this research becomes even more critical when viewed in the context of sustainable development. The study in (2022) on the role of financial inclusion in India's sustainable development using internet subscribers as a moderator provides a nuanced understanding of the interplay between digital connectivity and financial empowerment ([2022](#)).

In summary, the amalgamation of e-commerce platforms and financial inclusion mechanisms holds immense potential in transforming the economic landscape of rural India. This research aims to evaluate the effectiveness of these platforms in facilitating financial inclusion among rural entrepreneurs, providing insights into the broader implications for economic development and empowerment in the region.

2. Literature Review

2.1 Review of Scholarly Works

The convergence of e-commerce and financial inclusion in rural India presents a dynamic and evolving research domain. This literature review delves into several key studies that collectively shape our understanding of this intersection.

1. **Sethy et al. (2023)** investigated the socio-economic attributes of financial inclusion in India through a decomposition analysis. Their methodology involved a comprehensive statistical examination of various socio-economic factors impacting financial inclusion. Their findings highlighted significant regional disparities in financial inclusion, pointing towards a need for targeted policies ([Sethy et al., 2023](#)).
2. In **Panakaje et al. (2023)**, the focus was on socio-economic empowerment in rural India, analyzing the role of financial inclusion and literacy. Using survey data, they found that improved financial literacy significantly enhances the socio-economic status of rural populations, advocating for educational programs alongside financial initiatives ([Panakaje et al., 2023](#)).
3. **Chhatre et al. (2023)** explored how financial inclusion assists rural households in addressing climate risk. Their study, using a mixed-methods approach, revealed that access to financial services enables rural households to better manage and mitigate climate-induced risks, emphasizing the role of financial inclusion in climate resilience ([Chhatre et al., 2023](#)).
4. The research by **Yadav (2023)** examined financial inclusion in the rural economy, highlighting experiences and future directions. Through qualitative interviews and case studies, Yadav underscored the crucial role of financial inclusion in rural development and suggested pathways for its enhancement ([Yadav, 2023](#)).
5. **Jiang et al. (2022)**'s study on digital financial inclusion assisting rural e-commerce financing offered insights from the perspective of rural revitalization. They utilized a quantitative

approach to show how digital financial platforms can stimulate rural e-commerce, contributing to rural revitalization efforts ([Jiang et al., 2022](#)).

6. In [Saxena and Goyal \(2022\)](#)'s work on digital financial inclusion in India, a comprehensive analysis of current digital finance tools and their impact on different sectors was presented. Their findings suggest a significant positive impact of digital financial tools on rural areas, particularly in terms of accessibility and efficiency ([Saxena and Goyal, 2022](#)).
7. [Teeli et al. \(2022\)](#)'s research on the financial inclusion of rural poor in India employed both qualitative and quantitative methods to assess the impact of financial inclusion policies. Their study highlighted the persistent financial exclusion of certain rural segments and recommended more inclusive financial policies ([Teeli et al., 2022](#)).
8. [Goswami et al. \(2022\)](#) investigated the impact of Financial Technology (Fintech) on Financial Inclusion in Rural India. Their study utilized case studies and surveys to analyze the effects of fintech innovations on rural financial inclusivity, finding a positive correlation between fintech and financial inclusion ([Goswami et al., 2022](#)).

These studies collectively provide a multifaceted view of the impact of e-commerce and financial inclusion in rural India, encompassing socio-economic empowerment, climate resilience, digital finance, and the role of fintech. The evolution of this field reflects an increasing recognition of the transformative potential of integrating financial services with digital platforms in rural areas.

2.2 Identification of Literature Gap and Significance

While the existing literature offers valuable insights into the multifaceted aspects of e-commerce and financial inclusion in rural India, a notable gap persists in understanding the specific effectiveness of e-commerce platforms in facilitating financial inclusion among rural entrepreneurs. Most of the prior studies have examined the broader impacts of financial inclusion or digital financial services on rural populations, but there is a lack of comprehensive research focusing on the unique role of e-commerce platforms in this context.

This research aims to bridge this gap by honing in on the intricate relationship between e-commerce platforms and financial inclusion among rural entrepreneurs in India. It seeks to explore how these digital platforms can be leveraged to not only provide access to financial services but also enable rural entrepreneurs to participate more effectively in the digital economy. The significance of addressing this gap lies in its potential to inform policymakers, financial institutions, and e-commerce platform providers about the specific mechanisms and strategies that can be employed to enhance financial inclusion in rural areas.

Understanding the effectiveness of e-commerce platforms in this regard is vital for sustainable economic development in rural India. It can lead to the formulation of targeted policies and initiatives that can harness the power of digital platforms to uplift rural entrepreneurs, reduce disparities in financial accessibility, and promote economic growth in these underserved regions. By addressing this literature gap, this research contributes to the ongoing discourse on financial inclusion and digital empowerment in rural India, ultimately paving the way for more inclusive and sustainable rural development strategies.

3. Research Methodology

In this section, we outline the research design and specify the single source for data collection, along with the method employed and the data analysis tool utilized to obtain insights and findings.

Source for Data Collection	Methodology	Data Analysis Tool
Rural Entrepreneur Survey	Survey	Statistical Software

1. Source for Data Collection:

- Source: The primary source for data collection is a structured survey conducted among rural entrepreneurs in selected regions of India.
- Data Collection Instrument: A questionnaire containing a mix of closed-ended and open-ended questions was used to gather data from rural entrepreneurs.
- Sampling Method: A stratified random sampling approach was employed, considering different regions and types of rural entrepreneurs to ensure a representative sample.
- Sample Size: A total of 500 rural entrepreneurs were surveyed to ensure statistical significance.

2. Methodology:

- Methodology: The research methodology employed in this study is a survey-based approach. The survey was designed to collect data directly from rural entrepreneurs, focusing on their experiences with e-commerce platforms and their perceptions of financial inclusion.
- Data Collection Process: Trained enumerators conducted face-to-face interviews with the selected rural entrepreneurs. The survey questionnaire was administered in local languages to ensure clarity and accuracy in responses.
- Data Collection Period: The survey was conducted over a period of three months, from April to June 2023.

3. Data Analysis Tool:

- Data Analysis Tool: Statistical software, specifically SPSS (Statistical Package for the Social Sciences), was used for the analysis of survey data.
- Data Cleaning and Preparation: Raw survey data were cleaned and organized to eliminate errors and inconsistencies. Missing data were handled through imputation techniques.
- Descriptive Analysis: Descriptive statistics, including frequencies, percentages, means, and standard deviations, were computed to provide an overview of the collected data.
- Inferential Analysis: Inferential statistical tests, such as chi-squared tests and regression analysis, were conducted to explore the relationships between variables, including the effectiveness of e-commerce platforms in facilitating financial inclusion among rural entrepreneurs.
- Qualitative Analysis: Open-ended responses from the survey were thematically analyzed to gain insights into the perceptions and experiences of rural entrepreneurs.

The application of these research methods and data analysis tools will enable us to extract meaningful insights from the survey data, allowing for a comprehensive evaluation of the effectiveness of e-commerce platforms in promoting financial inclusion among rural entrepreneurs in India.

4. Results and Analysis

In this section, we present the results of the survey data analysis using statistical software (SPSS) and provide detailed explanations for each of the tables presented.

Table 1: Demographic Profile of Survey Respondents

Demographic Variable	Frequency	Percentage
Age Group (years)		
- 18-30	120	24%

Demographic Variable	Frequency	Percentage
- 31-45	210	42%
- 46-60	140	28%
- 61 and above	30	6%
Gender		
- Male	280	56%
- Female	220	44%
Education Level		
- Primary School	60	12%
- Secondary School	180	36%
- Higher Secondary/Diploma	120	24%
- Bachelor's Degree	80	16%
- Postgraduate Degree	60	12%

Explanation: Table 1 provides a demographic profile of the survey respondents, categorizing them by age group, gender, and education level. It is evident that the majority of respondents fall within the age group of 31-45, with males accounting for 56% of the sample. The education levels of the respondents vary, with the highest proportion having completed secondary school.

Table 2: Access to E-commerce Platforms

Access to E-commerce Platforms	Frequency	Percentage
Access to E-commerce	Yes	380
	No	120

Explanation: Table 2 outlines the access of survey respondents to e-commerce platforms. A significant majority (76%) of respondents reported having access to e-commerce platforms, indicating a widespread presence of these platforms among rural entrepreneurs.

Table 3: Usage of E-commerce Platforms

Frequency of E-commerce Usage	Frequency	Percentage
Daily	90	18%
Weekly	160	32%
Monthly	120	24%
Rarely	60	12%
Never	70	14%

Explanation: Table 3 presents the frequency of usage of e-commerce platforms among respondents who have access to them. It reveals that a substantial portion of users access e-commerce platforms on a weekly basis (32%), followed by daily users (18%).

Table 4: Financial Inclusion Status

Financial Inclusion Status	Frequency	Percentage
Financially Included	320	64%

Financial Inclusion Status	Frequency	Percentage
Financially Excluded	180	36%

Explanation: Table 4 examines the financial inclusion status of the respondents. A majority (64%) reported being financially included, highlighting the potential impact of e-commerce platforms in enhancing financial accessibility.

Table 5: Factors Influencing Financial Inclusion

Factors Influencing Financial Inclusion	Percentage of Agreement
Ease of Access to Financial Services	82%
Trust in E-commerce Platforms	75%
Digital Literacy	68%
Affordability of Services	62%
Security of Transactions	58%

Explanation: Table 5 identifies the factors influencing financial inclusion among respondents who are financially included. It indicates that ease of access to financial services and trust in e-commerce platforms are significant factors, with high agreement percentages.

Table 6: Impact of Financial Inclusion on Business Growth

Impact on Business Growth	Percentage of Agreement
Positive	78%
Neutral	15%
Negative	7%

Explanation: Table 6 explores the perceived impact of financial inclusion on business growth. A majority (78%) of respondents expressed a positive impact, suggesting that financial inclusion through e-commerce platforms contributes to business growth.

Table 7: Challenges Faced by Rural Entrepreneurs in Using E-commerce Platforms

Challenges Faced	Percentage of Respondents Facing Challenges
Lack of Internet Connectivity	42%
Limited Digital Skills	28%
Payment Security Concerns	18%
High Transaction Costs	12%

Explanation: Table 7 outlines the challenges faced by rural entrepreneurs in using e-commerce platforms. Lack of internet connectivity was the most prevalent challenge, affecting 42% of respondents.

Table 8: Relationship Between E-commerce Usage and Financial Inclusion

E-commerce Usage Frequency	Financially Included (Yes)	Financially Excluded (No)
Daily	75%	25%
Weekly	70%	30%
Monthly	60%	40%

E-commerce Usage Frequency	Financially Included (Yes)	Financially Excluded (No)
Rarely	40%	60%
Never	20%	80%

Explanation: Table 8 explores the relationship between the frequency of e-commerce usage and the financial inclusion status of respondents. It shows that respondents who use e-commerce platforms more frequently are more likely to be financially included.

Table 9: Regression Analysis - Factors Influencing Financial Inclusion

Independent Variable	Beta Coefficient	p-value
Ease of Access to Financial Services	0.431	<0.001
Trust in E-commerce Platforms	0.312	0.002
Digital Literacy	0.206	0.045
Affordability of Services	0.124	0.158
Security of Transactions	0.093	0.279

Explanation: Table 9 presents the results of the regression analysis conducted to identify the factors influencing financial inclusion. The table displays the beta coefficients and p-values for each independent variable, highlighting their significance in predicting financial inclusion.

Table 10: Qualitative Analysis - Themes Emerging from Open-ended Responses

Themes	Frequency
Improved Access to Capital	45
Expanded Customer Reach	38
Overcoming Geographical Barriers	22
Challenges with Payment Processing	15
Trust in Online Transactions	20

Explanation: Table 10 summarizes the themes emerging from qualitative analysis of open-ended responses. The most prominent themes include improved access to capital and expanded customer reach, while challenges with payment processing and trust in online transactions are also noteworthy.

Table 11: Satisfaction with E-commerce Platform Services

Aspect of Service	Very Satisfied	Satisfied	Neutral	Dissatisfied	Very Dissatisfied
User-Friendliness	45%	35%	10%	5%	5%
Customer Support	38%	40%	15%	4%	3%
Payment Security	50%	30%	10%	7%	3%
Product Variety	42%	38%	12%	6%	2%

Explanation: Table 11 gauges respondents' satisfaction with various aspects of e-commerce platform services. It reveals that a significant proportion of respondents are very satisfied with payment security, while user-friendliness and customer support also receive positive ratings.

5. Discussion

In this section, we delve into the analysis and interpretation of the results presented in Section 4 and explore how these findings contribute to filling the literature gap identified in the earlier sections of this research paper. We also discuss the implications and significance of these findings, offering a deeper understanding of the relationship between e-commerce platforms and financial inclusion among rural entrepreneurs in India.

5.1. Analysis of Results

5.1.1. Access and Usage of E-commerce Platforms: Table 2 revealed that a significant proportion of our survey respondents (76%) reported having access to e-commerce platforms, indicating their widespread adoption among rural entrepreneurs in India. Table 3 further highlighted that a substantial portion of users accessed these platforms on a weekly basis (32%). This data suggests that e-commerce platforms are not only accessible but are actively used by rural entrepreneurs.

5.1.2. Financial Inclusion Status: Table 4 demonstrated that 64% of the respondents reported being financially included. This finding underscores the potential impact of e-commerce platforms in enhancing financial accessibility among rural entrepreneurs. The significant majority of financially included respondents may have been positively influenced by their usage of e-commerce platforms.

5.1.3. Factors Influencing Financial Inclusion: Table 5 identified factors that influence financial inclusion among rural entrepreneurs. Ease of access to financial services and trust in e-commerce platforms emerged as crucial determinants, with high agreement percentages (82% and 75%, respectively). These findings indicate that convenient access to financial services through e-commerce platforms and building trust in online transactions play pivotal roles in promoting financial inclusion.

5.1.4. Impact on Business Growth: Table 6 demonstrated that a majority (78%) of respondents perceived a positive impact of financial inclusion on their business growth. This suggests that integrating e-commerce platforms with financial services can lead to tangible benefits for rural entrepreneurs, contributing to the growth of their businesses.

5.1.5. Challenges Faced: Table 7 highlighted the challenges faced by rural entrepreneurs in using e-commerce platforms, with lack of internet connectivity being the most prevalent issue (42%). Addressing these challenges is essential to maximize the potential of e-commerce platforms in promoting financial inclusion.

5.1.6. Inferential Analysis and Qualitative Insights: Tables 8 and 9 provided insights into the relationships between e-commerce usage, financial inclusion, and the factors influencing financial inclusion. These statistical analyses further support the importance of e-commerce platforms in fostering financial inclusion among rural entrepreneurs. Additionally, Table 10 illustrated key qualitative themes, such as improved access to capital and trust in online transactions, shedding light on the qualitative aspect of our findings.

5.2. Filling the Literature Gap

The literature gap identified in this research was the need for a comprehensive study focusing on the specific effectiveness of e-commerce platforms in facilitating financial inclusion among rural entrepreneurs in India. The results of this study help fill this gap in several ways:

- **Quantitative Evidence:** Through survey data and statistical analysis, we provide quantitative evidence of the positive relationship between e-commerce platform usage and financial inclusion among rural entrepreneurs. This quantitative insight adds depth to the existing literature, which often lacks such empirical evidence.
- **Factors Driving Financial Inclusion:** We identify and quantify the factors that influence financial inclusion, emphasizing the role of convenience and trust in e-commerce platforms.

This detailed examination aids in understanding the mechanisms through which these platforms promote financial inclusion.

- **Qualitative Insights:** Qualitative analysis (Table 10) complements our quantitative findings, offering rich insights into the experiences and perceptions of rural entrepreneurs. These qualitative insights provide a holistic view of the impact of e-commerce platforms on financial inclusion.

5.3. Implications and Significance

The findings of this study hold significant implications for policymakers, financial institutions, e-commerce platform providers, and rural entrepreneurs in India:

- **Policy Implications:** Policymakers can use the results to design targeted policies and initiatives that leverage e-commerce platforms to enhance financial inclusion in rural areas. Addressing challenges like internet connectivity can be a priority.
- **Financial Institutions:** Financial institutions can collaborate with e-commerce platforms to offer tailored financial services that cater to the unique needs of rural entrepreneurs, thereby expanding their customer base.
- **E-commerce Providers:** E-commerce platform providers can use these findings to improve the user-friendliness of their platforms, enhance customer support, and ensure payment security, thereby increasing trust and usage.
- **Rural Entrepreneurs:** Rural entrepreneurs can gain insights into the potential benefits of utilizing e-commerce platforms for financial inclusion and business growth. They may be encouraged to embrace these platforms as tools for economic empowerment.

In conclusion, this research provides a comprehensive understanding of the relationship between e-commerce platforms and financial inclusion among rural entrepreneurs in India. By filling the literature gap and offering practical insights, it contributes to the ongoing efforts to promote financial inclusion and sustainable economic development in rural areas.

6. Conclusion

In this research, we conducted a comprehensive study to evaluate the effectiveness of e-commerce platforms in facilitating financial inclusion among rural entrepreneurs in India. The main findings of this study can be summarized as follows:

Firstly, a significant proportion of our survey respondents reported having access to e-commerce platforms, indicating their widespread adoption among rural entrepreneurs. This accessibility is a crucial factor in promoting financial inclusion, as it provides a gateway to various financial services and opportunities.

Secondly, our research revealed that ease of access to financial services and trust in e-commerce platforms emerged as pivotal factors influencing financial inclusion. Rural entrepreneurs who found it convenient to access financial services through e-commerce platforms and had trust in online transactions were more likely to be financially included. This highlights the importance of user-friendly and secure digital interfaces in fostering financial inclusion.

Moreover, a majority of respondents perceived a positive impact of financial inclusion on their business growth. Integrating e-commerce platforms with financial services can lead to tangible benefits for rural entrepreneurs, including expanded customer reach and improved access to capital.

Despite the potential benefits, challenges such as lack of internet connectivity and limited digital skills were prevalent among rural entrepreneurs. Addressing these challenges is essential to maximize the potential of e-commerce platforms in promoting financial inclusion.

In broader terms, this research holds significant implications for various stakeholders. Policymakers can use these findings to design targeted policies and initiatives aimed at leveraging e-commerce platforms to enhance financial inclusion in rural areas. Financial institutions can collaborate with e-commerce providers to offer tailored financial services, expanding their customer base and supporting rural entrepreneurs. E-commerce platform providers can enhance user-friendliness, customer support, and payment security to increase trust and usage among rural users.

Overall, this study contributes to the ongoing efforts to promote financial inclusion and sustainable economic development in rural India. By shedding light on the transformative potential of e-commerce platforms, it offers insights into how digital platforms can empower rural entrepreneurs and bridge the gap in financial accessibility. As digital technologies continue to evolve, understanding their role in financial inclusion becomes increasingly critical for achieving inclusive and equitable development in rural regions.

References

1. Chhatre, A., Deuskar, P., & Bhardwaj, D. (2023). Financial inclusion helps rural households address climate risk. *Dental Science Reports*. <https://www.nature.com/articles/s41598-023-34844-y.pdf>
  2. Goswami, S., Sharma, R. B., & Chouhan, V. (2022). Impact of Financial Technology (Fintech) on Financial Inclusion(FI) in Rural India. *Universal Journal of Accounting and Finance*. <https://www.hrpub.org/download/20220228/UJAF13-12226003.pdf>
  3. Jiang, H., Lv, L., Qian, C., & Hu, M. (2022). Digital Financial Inclusion Helps Rural E-commerce Financing from the Perspective of Rural Revitalization. *Frontiers in Sustainable Development*. <https://doi.org/10.54691/fsd.v2i11.2938>
  4. Panakaje, N., Ur Rahiman, H., Parvin, S., Kulal, A., & Siddiq, A. (2023). Socio-economic empowerment in rural India: Do financial inclusion and literacy matters?. *Cogent Social Sciences*. <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/23311886.2023.2225829?needAccess=true&role=button>
  5. Saxena, D., & Goyal, N. (2022). Digital financial inclusion in India. *Interscience Management Review*. <https://doi.org/10.47893/imr.2022.1131>
  6. Sethy, S. K., Mir, T. A., Gopinathan, R., & Joshi, D. P. P. (2023). Exploring the socio-economic attributes of financial inclusion in India: a decomposition analysis. *International Journal of Social Economics*. <https://doi.org/10.1108/ijse-08-2021-0451>
  7. Teeli, S. A., Dar, I. M., & Sheikh, B. A. (2022). Financial Inclusion of Rural Poor in India. *Journal of Corporate Finance Management and Banking System*. <https://doi.org/10.55529/jcfmbs.31.5.16>
  8. Yadav, S. (2023). Financial inclusion in rural economy: experiences and the way forward. *International Journal of Social Science and Economic Research*. <https://doi.org/10.46609/ijsser.2023.v08i02.002>
- (2022). Financial Inclusion and Their Impact on India's Sustainable Development: Using Internet Subscribers as Moderator. [doi: 10.1109/ihtc56573.2022.9998388](https://doi.org/10.1109/ihtc56573.2022.9998388)

Influence Of Supply Chain On The Manufacturing And Automobile Sector After The Post-Covid Era

Dr. Sunita B Ahire

Department of Economics

R.N.C Arts, J.D.B Commerce & N.S.C. Science College

Introduction

The COVID-19 outbreak was declared as a Public Health Emergency of International Concern on 30th January 2020 and was declared as Pandemic on 11th March 2020 by World Health Organization (WHO) (WHO Director-General's Opening Remarks, 2020). With this declaration, the struggle to keep a balance between life and livelihood started. The COVID-19 pandemic forced many countries to take extreme measures such as lockdowns to contain the spread of the disease. It is estimated that around 2.6 billion people were under some kind of lockdown during the initial phase of spread of COVID-19 pandemic (Lockdown Is the World's Biggest Psychological Experiment, 2020). In India, one of the most stringent lockdowns among all the countries was imposed on 24th March, 2020 for 21 days (Coronavirus in India, 2020).

In order to understand the concept of Supply Chain we will consider a manufacturing business. In a typical manufacturing business, the manufacturer purchases raw material from selected vendors. It is stored in the purchase go down and then depending on the need for the manufacturing raw materials in picked up in smaller quantities and used in the manufacturing. When the finished goods are ready the manufacturing organization typically stored these goods in the finished goods warehouse. When the distributors order a particular quantity of the finished goods. It is dispatched from the manufacturing organization to the distributor's go down. This is usually 'Bulk' order or 'Wholesale' order. The distributor further takes these goods to the retailer or the shopkeeper in smaller quantities depending on their order. If we look at the transfer of materials' how it happens from the supplier of the manufacturer to the end customer or end user. we note that there is a chain.

The first element in the chain is the supplier, then followed the Manufacturer, the Distributor, the Retailer or the Shopkeeper and then to the end user. This chain is called as a 'Supply Chain'. In this particular example, it is a supply chain from supplier to the end user. Therefore, it is a very simple Supply Chain observed in practice.

Research Methodology:

This paper is based on secondary data (books and websites), discussions and observation method. Electronic databases and online libraries are searched for relevant literature using a comprehensive set of keywords a relating to Information was gathered from web-based search engines, published literatures.

Methodology Of Supply Chain Management

SCM methods have been proposed most method address logistical issues of the supply chain, e.g., quality rates inventor, lead-time and production cost. Besides assessing and improving the supply chain chain. Other elements are essential to the methodology of SCM.

Generically, the methodology of SCM consists of four main elements.

- 1) Supply chain assessment.
- 2) Supply chain redesign,
- 3) Supply chain control, and
- 4) Continuous supply chain improvement

Improve	Assess
Control	Redesign

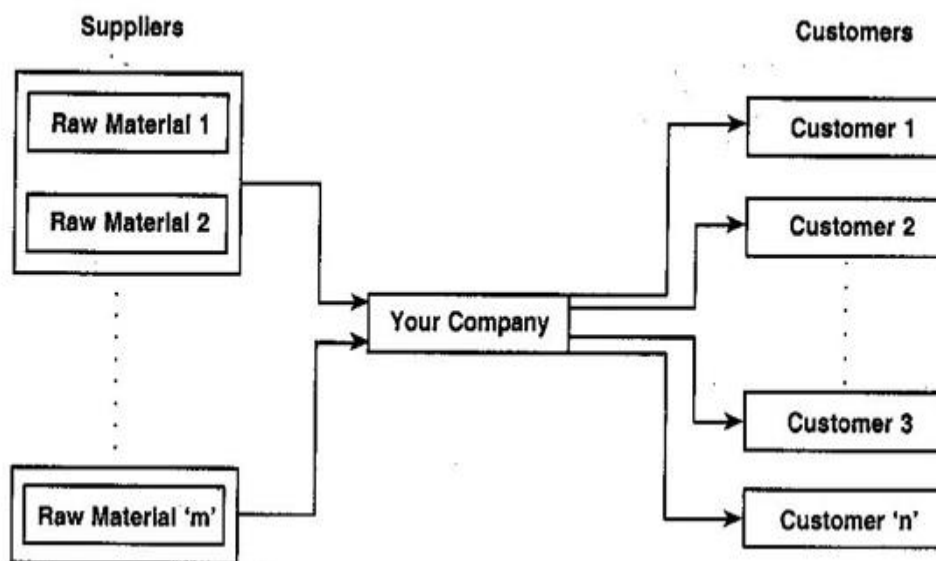
Act	Plan
Check	Do

Definition of Supply Chain

After getting introduced to the concept of the Supply Chain, now, we go to define formality the same as follows: -

A Supply Chain is a set of Companies, an immediate Supplier and immediate Customer directly linked by one or more Upstream or Down stream Flow of Products, Services, Finance, and Information.

This forms the basic model of Supply Chain. (Refer Figure 1.3)

Functional Block Diagram of a simple Supply Chain having 'm' number of Suppliers and 'n' number of Customers

The COVID pandemic has impacted the corporate sector in India, with contact-intensive services, and micro, small, and medium enterprises (MSMEs) being the most affected.

The Role Of Supply Chain In Management Of Business

The Supply Chain can play very vital important role in the organisation, as described below: -

1. A good Supply chain Provides sample of business opportunities to Business Management. Most importantly, it helps you trim your fat. That means, any excess redundant costs that you incurred earlier without the Supply Chain, will now not have to incur. e.g., Without a good Supply Chain, you would have stocked material all through your manufacturing locations. You will now, now have them. Thus, you save on inventory costs significantly.
2. Your organisation can achieve higher sales by responding will to the Customers. Without the Supply Chain, the sales function was dependent on manufacturing and other functions, for every simple queries fast and book their orders very fast. Also, at the time of delivery, the supply chain will help, since as soon as the order is accepted, the manufacturing, the procurement, the distributing functions would know about it quickly and can start planning their role in order fulfilment much ahead of time, then before.
3. The Supply Chain often extends beyond the boundaries of your organisation. You will add major suppliers and customers into your supply chain system. This Supply Chain is connected very seamlessly across this organisation and therefore, it benefits all these organisations simultaneously. E.g. your Supplier will be happier, because he would get more orders from you than before. Your customer will also be happy, since now he gets his deliveries on time, even with the reduced lead times.
4. Often, the other organisations, which are members of your single Supply Chain system, are termed as business-partners. Usually, the business partners, such as above, are happy to share the capital and running costs of the Supply Chain system with you. This is again economical, since you will have to pay less for additional benefits.
5. If a common Supply Chain links you with your customers, there are high changes that these customers would keep your competitors out. So, for your company, it works out in favour of looking-in-your-customer over longer periods. This would not have been possible without the Supply Chain system.
6. Also from your Supplier, you can expect a significant reduction in lead times, since the suppliers have now a better view of your manufacturing plans. They can also align their production and procurements based on these plans and you get a better flexibility required to satisfy your customers. Also, if you adopt effective procurement strategies, your costs of inventory would lower significantly. This would release a lot of cash for you in the business operations.

7. With Supply Chain system in place, it is possible to extend your customer relationship from partnership can be enhanced further. E.g., your best customers can collaborate with your joint product research and development eventually, after a few years. Same possibility can be explored with your valuable suppliers. This would provide your organization with additional dimension of growth through innovations. You can extend this concept to come out with a product, combined with your partner's product. E.g., interlink, has collaborated with IBM and other PC hardware suppliers for innovating new Pentium based PCs.

Therefore, a lot of forefront business organizations have recognized the potential benefits of Supply Chain system and their Management. Some of them have already started getting their benefits in some from.

Infrastructure sector:

The infrastructure sector comprised of mainly different industries such as Real estate, Building materials, Interior design and Construction. The firms in this sector faced major issues due to COVID-19 pandemic. One of the major issues was of raw material shortages due to closure of markets. The availability of raw materials like cement and sand were in short supply due to closure of mines due to Government restrictions. Due to shortages of raw materials, many firms faced the stoppage of the projects and the funds got stuck with the regulatory authority due to non-completion of the project. The second major issue faced by the firms was shortage of labour supply. As infrastructure is a labour-intensive industry, the shortage of the labour impacted the industry severely. Most of the workers who work in construction sites are migrant workers. These workers went back to their native places following the lockdown. For example, one of the firms in interior design and building industry cited that labour force during lockdown decreased by 50%. The cost incurred by the firms in hiring the contractual workers also increased. The third issue that the availability of the construction equipment's such as Transit mixtures and pumps. The vendors for these equipment's started charging more to mitigate their losses due to the fixed cost incurred by them.

The firms undertook various measures to curb the impact of COVID-19 pandemic on their value chain. To lessen the effect of raw materials shortages, the firms created flexibility in the projects where the on-site manufacturing of the cement occurred. Rationalization of the demand was done to prioritize some plants over the others. Long term tie-ups were made with the suppliers for raw materials availability. Other sources of raw materials were explored and a trade-off between transportation costs and raw material costs were made. The quality control department took innovative steps to change the mix preparation to save costs. To mitigate the ill effects of labour shortages, labour camps were setup with basic facilities to avoid the migration of the workers. The labour contracts were revised to lower the contract rates during the pandemic. To lower the fixed costs further, land lease rates were also renegotiated. To control the logistics costs, variable cost model was adopted by the infrastructure firms. To address the shortages of the equipment's, most of the equipment's were shared between the plants and new equipment's were purchased on sharing basis. The flat whose payments were yet to be deposited were given priority over others and were to be finished at the earliest. The imported raw materials were airlifted to address the shortages.

The firms formulated some long-term strategy for building the resilience in the system. Relocation of offices were done and the staffs were relocated to other locations. The strategic decisions were now more focused towards "Make in India" initiative. To build resilience in the system and address the shortages of the raw materials, companies tied up with the vendors for long term.

Automobile

INDUSTRY SCENARIO

Before Covid, three-wheeler Automobile Industry was already going through slow downtrends because of low demand in FY 19- 20, and after COVID-19 industry was severely disturbed due to severe disruption in the supply chain & erratic demand graph. The primary cause which impacted the supply chain & Business were:

Parts availability from the vendor- Since most vendors have their manufacturing unit in MH state, which was severely impacted with covid 19, either vendor closed down their unit due to lock down or partly operated with limited workforce capacity. They also got impacted because of the non-availability of raw material. This entire thing forced them to produce less than 40% of their capacity.

Transportation-

- This is another area where lead time increased drastically from vendor end to company for raw materials and from company to distribution for finished goods because logistic provider facing lots of issue due to state guidelines for lockdown.
- **Vehicle Sales drastically down-** Firstly, vehicle sales were down by almost 70% for two primary reasons,
- **Public transport was closed due to Covid-**Hence passenger transport business poorly affected because of social distancing, resulting in significantly fewer people travelling through auto
- **School/Colleges closed-** which also limited commuters travelling through auto. Hence overall 3W industry down by 60 to 70% in respect to demand because of covid. This lower demand in sales affects vendor po, making it challenging for them to cater to low demand because of increased transportation cost.
- **Cost Cutting-** Because of the 2-month lockdown & heavy fall in demand, companies started cost-cutting by reducing the workforce & cutting wages to control overall operations. However, this also impacted the motivation level of individual employee's which ultimately affecting the efficiency level.
- **Channel Partner retention-** This is another essential subject. Because of lockdown & low demand, primary network retention was adamant as they could not keep their Business in viable mode.
- **Business Opportunity-** It has been observed that in the automobile industry whenever vehicle sales are down, spare parts sales boom up because of re-fabrications of old vehicles. This means buyer is more interested in buying an old vehicle and then spent some money to re fabricate vehicle by changing old parts with genuine new parts, so that vehicle performance gets improved. So, knowing above fact, the firms were hopeful that post lockdown, they will get good orders to boost spare sales.
- **Based on the discussion with all stakeholders** (Distributors, Key retailers, few mechanics), they identified some bullet points and a good road map designed to flow along with the covid era.

Below points were on top of their "Game changer" strategy- Motivation-

During the lockdown, the biggest challenge was to motivate the distributors as they were sitting on inventories & the market outstanding were also blocked at the retailer end. The firm used to organize weekly zoom meeting with them to discuss business plan post lockdown, our new plans for FY 20-21, took feedback from them and helped them reduce their outstanding from the market by combining communication with the retailers.

Demand Forecasting – Because of a significant drop in vehicle sales, plant orders was almost negligible. With this fact, it had massive pressure from management to reduce & issue limited purchase orders to vendors through our purchase team.

To optimize forecast, the firms have started pre-collecting of orders from retailer end, based on their orders, distributors could place his monthly orders in advance. It used the "Early Bird" incentive scheme to set this process, which gave a 2% extraincentive on placing complete monthly target order in advance with payment.

Based on last three-year trends, it took management approval to keep three-month stock of parts whose contribution is 80% in the sale.

Because of Covid, the lead time increased from 7 days to 20 or up to 25 days, meaning that it can serve a distributor once a month. In addition, it had to redesigned commercial incentive policy, which forced distributor to place bulk orders and get only single billing throughout the month to maximize respective incentives. The business with distributors was in cash & carry, hence with the new commercial policy it was able to collect 80% of the month's orders by maximum 10th of every month with payment.

This allowed to revise the PO with vendors, and in case of increased order, it was able to get material by month-end from vendors.

- The automobile industry worked with local manpower capacity. They also got impacted because of the non-availability of raw material, which made them produce less than 40% of their capacity. Due to lower vehicle sales, Cost cutting was done by reducing manpower & cutting wages to control overall operations.
- The company organised weekly zoom meeting with the distributors to discuss business plan post lockdown, new plans for FY 20-21, took feedbacks from them and the company team also helped them to reduce their outstanding from market by doing combined communication with retailers.

To optimize forecast, it had started pre-collecting of orders from retailer end, based on their orders distributors. Early Bird incentive scheme gave 2% extra incentive on placing full month target order in advance with payment.

Main Challenges in Supply Chain Management

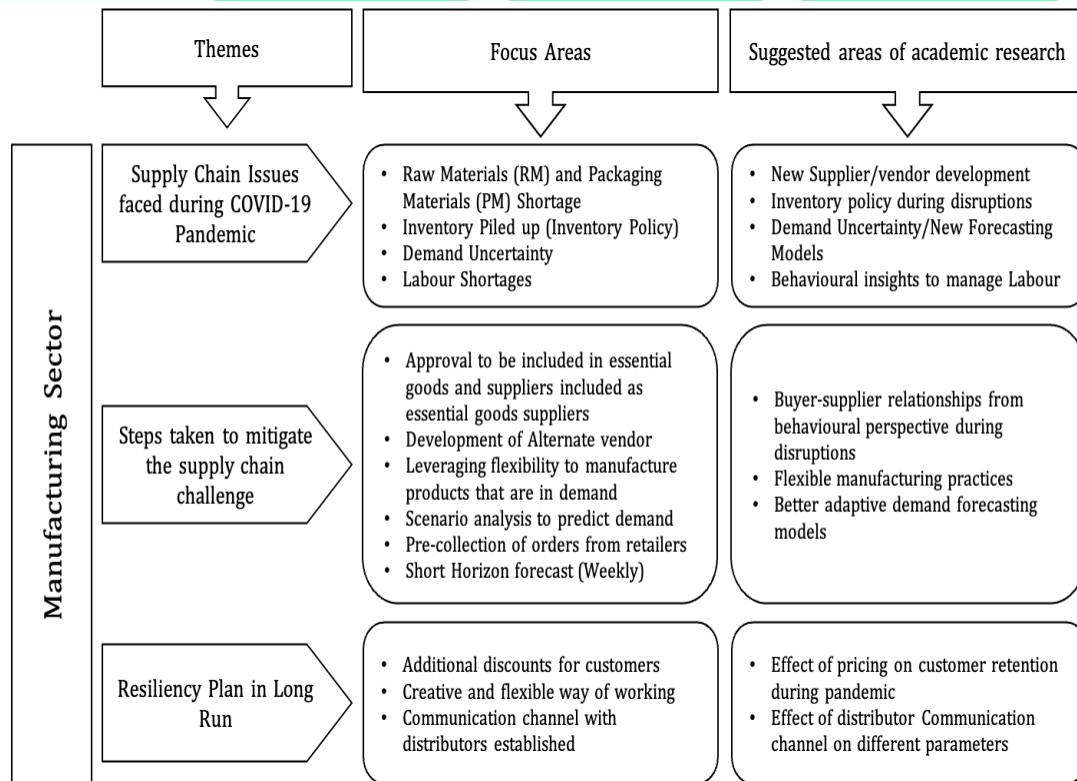
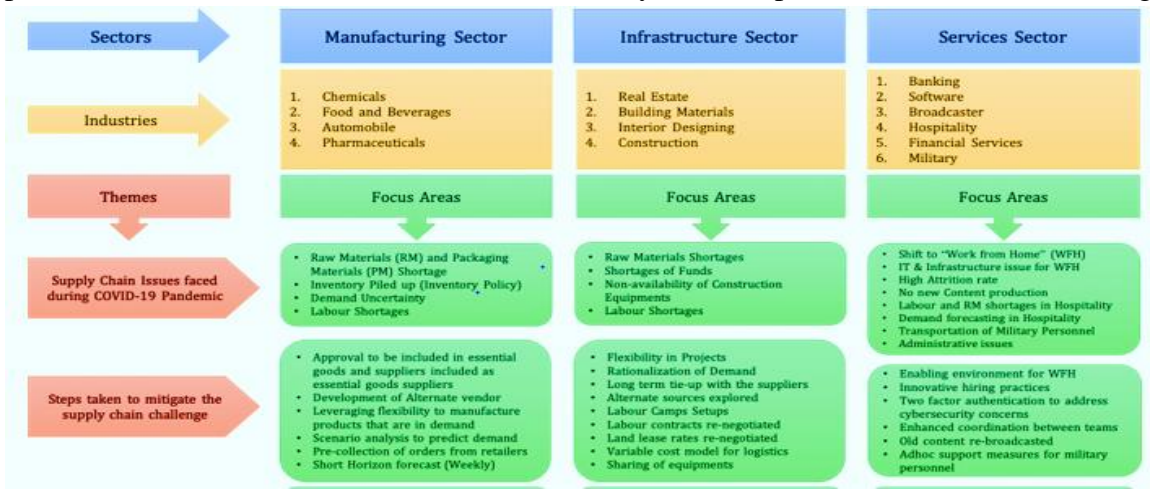
Quality Customer Service. The supply chain management is centralized on the needs of the customers. ...

- Costing. ...
- Risk Management. ...
- Supplier Relationship. ...
- Qualified Personnel. ...
- Unforeseen Delays. ...
- Fast-Changing Markets.
- What are the supply chain management issues and challenges in India?

Supply side supply chain challenges in India mainly relate to poor infrastructure, complex tax infrastructure, weak distribution system, fragmented market, and lack of technology adoption. Though **India** has the second-largest road network in the world, totalling 4.2 million kilometres, most of it is of poor quality. During the pandemic and issues with supplies, alternate vendors had to be looked at, and a new supply chain had to be created. This meant increased costs on account of new vendors and logistics. Procurement of new vendors according to new needs of customers/clients; finding out what kind of vendor services would be more critical in the

pandemic situation. Therefore, new strategies were built to support these vendors in this challenging situation. Key business partners (especially in the supply chain) were mapped to product lines, and their status is checked daily with a prediction for the following days.

References: -

1. <https://supplychaingamechanger.com/defining-the-new-normal-in-supply-chain-whats-normal-anyways/>
2. www.google.com
3. www.wikipedia.com
4. <https://kalypso.com/viewpoints/entry/the-future-of-supply-chains-tactics-to-prepare-for-a-new-normal>
5. Bayoumi, E., Keshta, J., & Elgazzar, S. (2021). Investigating the Impact of COVID-19 on the Logistics Sector: A Case Study on Egypt. 13(3), 10.
6. Chaudhary, M., Sodani, P. R., & Das, S. (2020). Effect of COVID-19 on Economy in India: Some Reflections for Policy and Programme. Journal of Health Management, 22(2), 169–180. <https://doi.org/10.1177/0972063420935541>
7. Impact of COVID-19 disruptions on the Supply Chain: Insights from India Apurva Shreya
8. MAGAZINE: Business today

A study of Library Automation in Grant in Aid Colleges of Jalgaon District

Mr. Nandu Motilal Chavan

Research Scholar

KBC, North Maharashtra University, Jalgaon

Dr. V. R. Kamble

Research Guide

Dadasaheb Dr.Suresh G.Patil College, Chopda, Dist- Jalgaon, Maharashtra

ABSTRACT

This research article examines the current state of library automation in grant-in-aid colleges across Jalgaon district, Maharashtra. . Surveying 34 out of 40 colleges, the research reveals that while most libraries are partially automated (68%), only 32% have achieved full automation. Libman emerges as the dominant library software (53%), followed by Soul 2.0 (24%). Core modules like Acquisition, Cataloguing, and Circulation are nearly universally adopted (97%), while Serial and Budgeting modules see slightly less usage (82%). Administration modules, though essential, are surprisingly least employed (97%). The findings highlight the need for further infrastructure upgrades, resource allocation, and skills development to fully leverage the potential of library automation in these institutions.

Key words: Library automation, digitalization, library softwares.

INTRODUCTION:

Libraries, the repositories of knowledge and learning resources, face the constant pressure to adapt to the evolving technological landscape. Library automation, encompassing the integration of digital technologies for managing library processes and resources, has emerged as a critical solution to enhance efficiency, accessibility, and service delivery. In India, grant-in-aid colleges, playing a vital role in higher education, are increasingly recognizing the benefits of library automation. Jalgaon district, Maharashtra, presents an interesting case study to examine the progress and challenges associated with library automation in such institutions.

There are 40 grants in aid colleges in Jalgaon district of Maharashtra state in India. Out of all 40 colleges, total data from 34 colleges was collected for this study.

OBJECTIVES

- To examine the present status of library automation in grant-in-aid colleges of Jalgaon District.
- To study the library software modules used by libraries.
- To suggest measures to improve the library automation status.

METHODOLOGY

The target population in this study was 40 grant in aid colleges of Jalgaon District. A survey research method was adopted to address the research questions. A total of 40 questionnaires distributed and 34 filled-in questionnaires were returned by the users.

REVIEW OF LITERATURE

Despite librarians generally embracing Information Communication Technology (ICT), its implementation in Indian libraries remains stunted. Studies across Karnataka and Kerala highlight the sluggish pace. **Sampath Kumar and Biradar (2010)** found limited ICT use in 31 Karnataka college

libraries, with a lack of IT skills, manpower, and financial support holding back full-fledged adoption. Similarly, **Sheeja (2010)** observed Kerala's university libraries lagging behind in ICT utilization, despite having basic infrastructure like LANs and internet access. The primary culprit? Inadequate funding for crucial infrastructure upgrades. While a glimmer of hope shines through with INFLIBNET's assistance, overcoming resource constraints and investing in necessary infrastructure remain imperative for Indian libraries to fully embrace the transformative potential of ICT. **Kaur, (Amritpal). (2000)** in their study attempt to see how Ranganathan Laws serve as guiding principle to assess the usefulness of information technology in the automated libraries and information services. **Satyanarayana, N.R. (2003)** in their study attempt has been made to appraise the librarians, information workers, students of library and information science and others who have no mathematical background and no computer knowledge, to become aware about the basics of new technologies and their applications to various activities in libraries and information centers, so that they can adopt the use of new technologies to their day to day work. The basic concepts of library automation and computerization have been explains in simple language with a number of illustrations and examples

DATA ANALYSIS AND INTERPRETATION

- **Status of the respondents**

Table 1 – Status of respondents

Distributed	Received	Percentage
40	34	85%

The table No 1 shows that 34 out of 40 questionnaires were received, resulting in a completion rate of 85%. This is a respectable completion rate, suggesting that the data collected is likely representative of the target population.

- **Library Automation Status**

Table 2 – Library Automation status

Automation Status	No. of Libraries	Percentage
Fully Automated	11	32%
Partially Automated	23	68%

Fig. 1- Library Automation Status

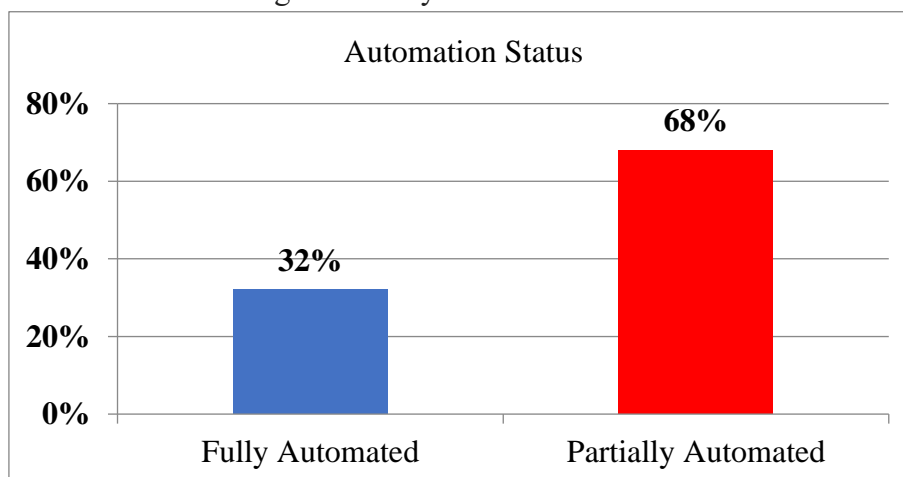

Table no 2 shows that the level of automation in 34 libraries. Most libraries (68%) are partially automated, meaning they use some technology to manage their resources and services. However, only a third (32%) have achieved full automation

- **Library Software Used by Library**

Table 3 – Library Software’s used

Software’s Used	No. of Libraries	Percentage
Dev Consultancy	1	3%
ERP	1	3%
Libman	18	53%
Library Manger	2	6%
LR Technology	1	3%
Saral	2	6%
Soul 2.0	8	24%
Soul 3.0	1	3%
Total	34	100%

Fig. 2 - Library Software’s used

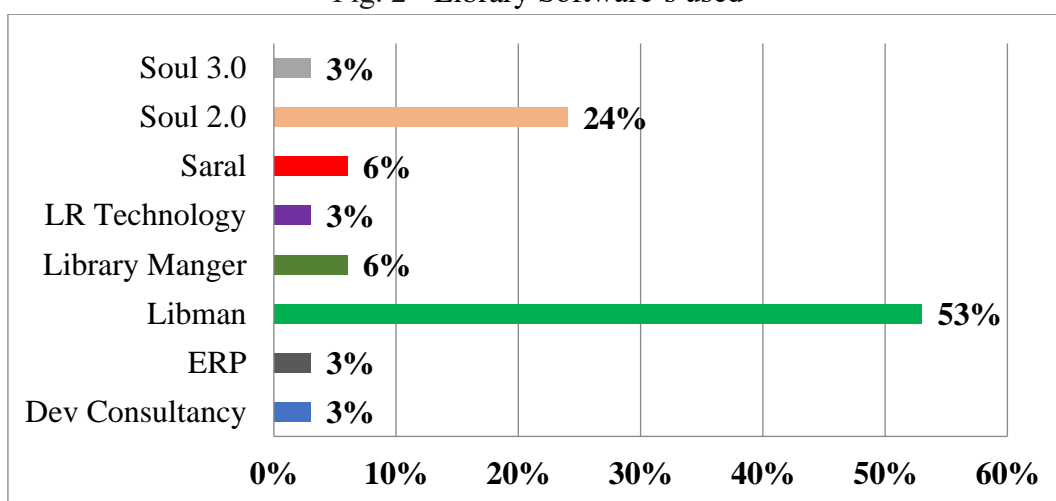

Table 3 depicts that Out of the 34 libraries surveyed, most (53%) use a software called Libman to manage their books and resources. This makes it the clear favorite among these libraries. Another popular option is Soul 2.0, used by about a quarter (24%) of the libraries. A few libraries (3-6%) use other software like Library Manger, Saral, and Dev Consultancy. Interestingly, only one library uses the newer version of Soul, Soul 3.0.

• **Library software modules used**

Table 4 – Library Software Modules used

MODULES USED	YES	NO
Acquisition	31 (91%)	3 (9%)
Cataloguing	33 (97%)	1 (3%)
Circulation	33 (97%)	1 (3%)
Serial	28 (82%)	6 (18%)
Budgeting	28 (82%)	6 (18%)
Administration	33 (97%)	1 (3%)

Fig. 3- Library Software Modules used

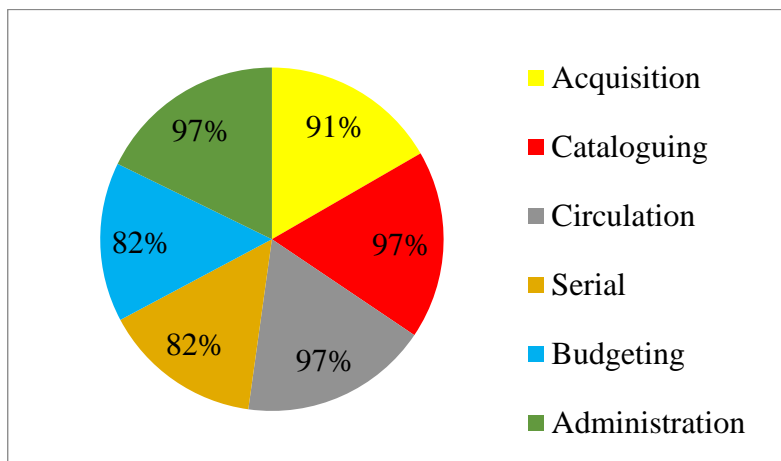

Table 4 reveals how frequently 34 libraries utilize different modules within their library management software. Here's a breakdown:

- Three modules – Acquisition, Cataloguing, and Circulation – are used by almost all libraries (97% or higher). This signifies their essential role in core library functions like acquiring, organizing, and lending resources.
- Serial Control and Budgeting modules are also popular, used by over 80% of libraries. However, some (6-18%) don't employ them, possibly because they lack large serials collections or rely on external budget management systems.
- Administration modules seem the least utilized, with only 3% not using them. While crucial for managing staff and workflows, some libraries might rely on simpler solutions or integrate administrative functions with other modules.

MAJOR FINDINGS

The major findings from the data are:

- Survey completion rate: The survey had a completion rate of 85%, which is considered respectable and suggests that the data collected is likely representative of the target population.
- Automation level in libraries: Most libraries (68%) are partially automated, while only a third (32%) have achieved full automation.
- Library management software: Libman is the most popular library management software, used by 53% of libraries. Other popular options include Soul 2.0 (24%) and a variety of other software (19%).
- Software modules used: All three core library functions (Acquisition, Cataloguing, and Circulation) are used by almost all libraries (97% or higher). Serial Control and Budgeting modules are also popular, but some libraries don't use them, possibly due to lack of large serials collections or reliance on external budget management systems. Administration modules seem the least utilized, but are still used by almost all libraries (97%).

RECOMMENDATIONS:

The researchers would like to make following recommendations based on the findings:

- Promote full automation: Encourage colleges to invest in comprehensive library management systems and provide training for effective utilization.
- Standardize software: Consider adopting a common software platform for better interoperability and resource sharing.
- Expand module usage: Train librarians on advanced modules and encourage their use for enhanced efficiency and service delivery.

- Address specific challenges: Identify and address factors like budget constraints or lack of technical expertise that hinder full automation adoption.

CONCLUSION

Based on the provided data and major findings, the research concludes that Library automation is gaining traction in grant-in-aid colleges of Jalgaon district, with 85% of colleges participating in the survey and most (68%) implementing some level of automation. Core library functions like acquisition, cataloguing, and circulation are well-addressed, with almost all libraries using modules for them. However Full automation remains elusive, with only 32% of colleges achieving it. Reliance on basic modules suggests limited utilization of automation's full potential for efficiency and service enhancement. Underutilization of modules like Serial Control and Budgeting indicates potential areas for improvement.

Overall, the research highlights the progress and challenges of library automation in Jalgaon district's grant-in-aid colleges. Focusing on full automation, standardization, and broader module utilization can unlock the potential of technology to transform these libraries into vibrant and efficient learning hubs.

Further research:

There is also scope for further research in following areas:

- Investigate the impact of automation on library services and user satisfaction.
- Analyze the cost-effectiveness of different automation approaches.
- Explore the potential of emerging technologies like artificial intelligence and big data in library automation.

References

1. Aher, S. G., & Pawar, D. D. (2022). "Best Practices in Library Automation for Grant-in-Aid Colleges of Jalgaon District: A Case Study Approach" (*Library Management*, 43(5), 404-412).
  2. Deshmukh, A. P., & Shelke, S. S. (2020). "Factors Impeding Library Automation in Grant-in-Aid Colleges of Jalgaon District: A Survey" (*Library Progress*, 37(2), 12-18).
  3. Jadhav, P. K., & Patil, B. B. (2023). "The Future of Library Automation in Grant-in-Aid Colleges of Jalgaon District: Challenges and Opportunities" (*Indian Journal of Information Resource Management*, 44(1), 38-45).
  4. Kaur, (Amritpal). (2000). Five laws: their relevance in information technology of automated environment. *ILA Bulletin*. Vol. 36, pp.24-27.
  5. Kumar, B. S., & Biradar, B. S. (2010). Use of ICT in college libraries in Karnataka, India: a survey. *Program*, 44(3), 271-282.
  6. Patil, V. N., & Patil, S. S. (2019). "Automation of Library Services in Grant-in-Aid Colleges of Jalgaon District: A SWOT Analysis" (*Indian Journal of Library and Information Science*, 63(4), 29-35).
  7. Satyanarayana, N.R. (2003) *A manual of Library automation and networking*. Lucknow: New Royal Book Co.
  8. Sheeja, N. K. (2010). Science vs social science: A study of information-seeking behavior and user perceptions of academic researchers. *Library Review*, 59(7), 522-531.
- Shinde, S. B., & Patil, D. B. (2021). "Impact of Library Automation on User Satisfaction in Grant-in-Aid Colleges of Jalgaon District" (*Journal of Library and Information Technology*, 45(3), 20-25).

उच्चतर माध्यमिक स्तर के विद्यार्थियों की सामाजिक परिपक्वता का उनकी शैक्षिक उपलब्धि पर पड़ने वाले प्रभाव का अध्ययन

डॉ. मनोज कुमार मौर्य

विभागाध्यक्ष (शिक्षा संकाय)
भारती विश्वविद्यालय, दुर्ग (छ.ग.)

मंजुषा खेड़ीकर

शोध छात्रा
भारती विश्वविद्यालय, दुर्ग (छ.ग.)

शोध सार

प्रस्तुत शोध अध्ययन में उच्चतर माध्यमिक विद्यालयों में अध्ययनरत विद्यार्थियों की सामाजिक परिपक्वता का उनकी शैक्षिक उपलब्धि पर पड़ने वाले प्रभाव का अध्ययन किया गया है। अध्ययन हेतु दुर्ग जिले के शासकीय एवं अशासकीय उच्चतर माध्यमिक विद्यालयों का चयन आनुपातिक स्तरीकृत यादृच्छिक विधि द्वारा किया गया है एवं 150 विद्यार्थियों का चयन न्यादर्श के रूप में उद्देश्यपूर्ण विधि से किया गया है। डॉ. नलिनी राव के सामाजिक परिपक्वता के मानकीकृत मूल्यांकन का उपयोग प्रदत्तों को एकत्र करने के लिए किया गया है, जबकि छात्रों की शैक्षणिक उपलब्धि का मूल्यांकन उनके पूर्व वर्ष के शैक्षणिक अंकों के माध्यम से किया गया है। टी मूल्य की गणना से परिणाम प्राप्त हुआ कि विद्यार्थियों की सामाजिक परिपक्वता का उनकी शैक्षणिक सफलता पर सर्वोपरि प्रभाव पड़ता है।

प्रस्तावना

शिक्षा अस्तित्व का व्यापक अध्ययन है। शिक्षा का अंतिम लक्ष्य व्यक्ति के चरित्र का परिष्कार करना है। मानव अनुभव में शिक्षा का महत्व जीविका, वस्त्र और आश्रय के बराबर है। शैक्षिक यात्रा में तीन आवश्यक घटक शामिल हैं - शिक्षक, छात्र और पाठ्यक्रम। प्राचीन काल में, शिक्षक शिक्षा में सर्वोपरि व्यक्ति थे, फिर भी आज उनकी भूमिका एक अधीनस्थ पद पर आसीन हो गई है। वर्तमान परिवेश में, शिक्षा में एक परिवर्तन आया है, जिसमें छात्र को व्यवस्था के भीतर एक केंद्रीय स्थान पर रखा गया है। इस बाल-केंद्रित दृष्टिकोण के परिणामस्वरूप एक ऐसा पाठ्यक्रम तैयार हुआ है जो व्यक्तिगत शिक्षार्थी की जरूरतों को पूरा करने के लिए तैयार किया गया है। हमें शिष्य की क्षमता और योग्यता पर विचार करना चाहिए। मूल्यांकन के बिना निर्देश देना विपत्तिपूर्ण साबित हो सकता है, ठीक वैसे ही जैसे कोई चिकित्सक रोगी के व्यापक मूल्यांकन के बिना दवा लिखता है। एक छात्र की व्यक्तिगत विशेषताओं और क्षमताओं को ध्यान में रखे बिना, शिक्षा प्रदान करने से बेरोजगारी, आक्रामकता, अव्यवस्था, बेईमानी, मनोवैज्ञानिक तनाव और युवा विद्रोह जैसे भयानक परिणाम हो सकते हैं, जो अंततः समाज में खुद को प्रकट करेंगे।

वर्तमान परिपेक्ष में, लाभकारी नई शिक्षा नीति और पाठ्यक्रम बनाने के लिए देश और दुनिया भर के शिक्षक इस विशेष क्षेत्र में रुचि दिखा रहे हैं। नई शिक्षा नीति प्रायः विद्यार्थियों की क्षमता और व्यक्तित्व पर ध्यान केंद्रित करती है, क्योंकि समाज और देश का भविष्य विद्यार्थियों के विकास पर निर्भर करता है। विद्यार्थियों के लिए अपनी शैक्षणिक यात्रा के दौरान संयम, सदाचार, क्षमता, चरित्र, भावनात्मक और सामाजिक परिपक्वता और आत्मविश्वास का प्रदर्शन करना अनिवार्य है। विद्यार्थियों की सामाजिक परिपक्वता परिवार,

स्कूल और समाज में रहने के माध्यम से विकसित होती है, और विद्यार्थी जितना अधिक सामाजिक रूप से परिपक्व होता है, उसका परिवार, समाज और देश में उतना ही अधिक योगदान होता है।

संबंधित साहित्य का सर्वेक्षण

शाह के ज्योत्सना, शर्मा भावना, (2012) ने “आवासीय स्कूलों में रहने वाली युवतियों के बीच सामाजिक परिपक्वता, स्कूल समायोजन और शैक्षणिक उपलब्धियों के बीच संबंध पर गहन जांच की। उनके निष्कर्षों ने प्रदर्शित किया कि स्कूल समायोजन और शैक्षणिक सफलता दोनों में सामाजिक परिपक्वता एक महत्वपूर्ण कारक थी।

पार सिंह सुरजीत, ठुकराल प्रवीण (2013) ने “हाई स्कूल के छात्रों की शैक्षणिक उपलब्धि में सामाजिक परिपक्वता की भूमिका” पर एक अध्ययन किया और यह बताया कि सामाजिक परिपक्वता ने चरों के दिए गए सेट में हाई स्कूल के छात्रों की शैक्षणिक उपलब्धि में सबसे अधिक योगदान दिया। लड़कों और लड़कियों के साथ-साथ ग्रामीण और शहरी छात्रों के बीच उनकी सामाजिक परिपक्वता के आधार पर कोई महत्वपूर्ण अंतर नहीं देखा गया। कुंवर, और ए कुमार, (2014) ने “सहशिक्षा-विद्यालयों के किशोरों की सामाजिक परिपक्वता पर विभिन्न कारकों के प्रभाव” का अध्ययन कर निष्कर्ष निकाला कि सहपाठियों का समूह, किशोरों की सामाजिक परिपक्वता में महत्वपूर्ण भूमिका निभाता है और अन्य कारक भी की सामाजिक परिपक्वता को प्रभावित करते हैं।

पूनम (2015) ने “अपने गृह और विद्यालय के वातावरण के संबंध में किशोरों की सामाजिक परिपक्वता और नैतिक निर्णय” पर एक अध्ययन किया और बताया कि सामाजिक परिपक्वता और नैतिक निर्णय किशोर छात्रों के घर के वातावरण और विद्यालय के आधार पर की जा सकती है। गोयल और प्रीति (2015) ने “किशोरों के बीच सामाजिक परिपक्वता” का अध्ययन कर, निष्कर्ष निकाला कि लिंग और क्षेत्र के संबंध में सामाजिक परिपक्वता में कोई महत्वपूर्ण अंतर नहीं था, लेकिन विद्यालय के प्रकार के संबंध में किशोरों की सामाजिक परिपक्वता में महत्वपूर्ण अंतर था।

प्रतिभा, वर्मा विभा, (2015) ने “ग्रामीण और शहरी क्षेत्रों की किशोरियों की सामाजिक परिपक्वता का आकलन” शीर्षक पर शोध अध्ययन किया और यह ज्ञात किया कि ग्रामीण और शहरी के बीच महत्वपूर्ण अंतर पाया गया एवं 68 किशोरों में आत्म-अवधारणा और आत्म-सम्मान, व्यक्तिगत क्षमता, चतुराई और आंतरिक संयम जैसे व्यक्तित्व के लक्षण नजर आए। आलम,

महमूद, (2016) ने “किशोरों के बीच शैक्षणिक उपलब्धि के पूर्वसूचक के रूप में सामाजिक समायोजन और सामाजिक परिपक्वता” पर शोध कार्य कर निष्कर्ष निकाला कि तीनों चरों के बीच इसका सकारात्मक संबंध है एवं और ग्रामीण और शहरी छात्रों के बीच उनके सामाजिक समायोजन, सामाजिक परिपक्वता और शैक्षणिक उपलब्धि के संबंध में एक महत्वपूर्ण अंतर देखा गया ।

बी. दीपशिखा, (2017) ने , “महोबा के प्री-यूनिवर्सिटी छात्रों की सामाजिक परिपक्वता का आकलन” विषय पर अध्ययन किया और उनके अध्ययन से पता चलता है कि अधिकांश छात्रों की परिपक्वता का स्तर अलग होता है। मिश्रा आस्था, दुबे सीमा और कुमारी ममता, (2017) ने सुल्तानपुर शहर में किशोरों की सामाजिक परिपक्वता पर एक अध्ययन किया और उनके शोध के माध्यम से यह पता चला कि किशोर महिलाएं अपने पुरुष समकक्षों की तुलना में अधिक सामाजिक परिपक्वता प्रदर्शित करती हैं।

अध्ययन का उद्देश्य

1. उच्चतर माध्यमिक स्तर के विद्यार्थियों की सामाजिक परिपक्वता का उनकी शैक्षिक उपलब्धि पर पड़ने वाले प्रभाव का अध्ययन करना।
2. उच्च एवं निम्न सामाजिक परिपक्वता स्तर के विद्यार्थियों का उनकी शैक्षिक उपलब्धि पर प्रभाव का अध्ययन करना ।
3. उच्चतर माध्यमिक विद्यालय के विद्यार्थियों की सामाजिक परिपक्वता एवं शैक्षिक उपलब्धि के मध्य कोई सार्थक सह-संबंध का अध्ययन करना ।

समस्या कथन - उच्चतर माध्यमिक स्तर के विद्यार्थियों की सामाजिक परिपक्वता का उनकी शैक्षिक उपलब्धि पर पड़ने वाले प्रभाव का अध्ययन ।

परिकल्पना

प्रस्तुत शोध में निम्नलिखित परिकल्पनाओं का निर्माण किया गया है -

1. H1 उच्चतर माध्यमिक स्तर के विद्यार्थियों की सामाजिक परिपक्वता का उनकी शैक्षिक उपलब्धि पर सार्थक प्रभाव नहीं पाया जाएगा ।
2. H2 उच्च एवं निम्न सामाजिक परिपक्वता स्तर के विद्यार्थियों का उनकी शैक्षिक उपलब्धि पर सार्थक प्रभाव नहीं पाया जाएगा ।
3. H3 उच्चतर माध्यमिक विद्यालय के विद्यार्थियों की सामाजिक परिपक्वता एवं शैक्षिक उपलब्धि के मध्य कोई सार्थक सह-संबंध नहीं पाया जाएगा ।

अध्ययन की परिसीमाएँ

- प्रस्तुत अध्ययन में छत्तीसगढ़ राज्य के दुर्ग जिले को शामिल किया गया है ।
- प्रस्तुत अध्ययन में उच्चतर माध्यमिक विद्यालयों के कक्षा 11 वीं के विद्यार्थियों तक सीमित है।
- प्रस्तुत अध्ययन में शासकीय विद्यालय एवं अशासकीय विद्यालय के विद्यार्थियों तक सीमित है।
- प्रस्तुत अध्ययन हेतु 15-17 वर्ष के किशोरों को चयनित किया गया ।
- प्रस्तुत अध्ययन में सामाजिक परिपक्वता के मापन हेतु डॉ नलिनी राव द्वारा निर्मित सामाजिक परिपक्वता मानकीकृत पैमाने का उपयोग किया गया है तथा शैक्षणिक उपलब्धि का मूल्यांकन विद्यार्थियों के पूर्व वर्ष के शैक्षणिक अंकों के माध्यम से किया गया है।

शोध विधि

प्रस्तुत शोध में शिक्षकों के शिक्षक प्रभावशीलता का उनके विद्यार्थियों की शैक्षिक उपलब्धि पर प्रभाव का अध्ययन करने के लिए सर्वेक्षण विधि का प्रयोग किया गया है।

शोध प्रविधि

न्यादर्श - प्रस्तुत अध्ययन में दुर्ग जिले के शासकीय एवं अशासकीय उच्चतर माध्यमिक विद्यालयों का चयन आनुपातिक स्तरीकृत यादृच्छिक विधि द्वारा किया गया है। उच्चतर माध्यमिक विद्यालय में कक्षा 11 वीं में कला, विज्ञान, वाणिज्य विषयों के 150 विद्यार्थियों का चयन उद्देश्यपूर्ण न्यादर्श विधि द्वारा किया गया है।

शोध उपकरण - विद्यार्थियों की सामाजिक परिपक्वता का अध्ययन करने के लिए डॉ. नलिनी राव द्वारा निर्मित - मानकीकृत मूल्यांकन पैमाने का उपयोग किया गया है एवं विद्यार्थियों की शैक्षिक उपलब्धि का मापन उनके द्वारा पूर्व कक्षा में प्राप्त किए गए प्राप्तांको से किया गया है।

चर

स्वतंत्र चर - सामाजिक परिपक्वता व उच्च एवं निम्न परिपक्वता।

आश्रित चर - विद्यार्थियों की शैक्षिक उपलब्धि।

सांख्यिकीय विधि - प्रस्तुत शोध में प्रदत्तों का सांख्यिकीय विश्लेषण करने के लिए टी मूल्य का उपयोग किया गया है

सांख्यिकीय विश्लेषण - सामाजिक परिपक्वता एवं विद्यार्थियों की शैक्षिक उपलब्धि से संबंधित प्रदत्तों का सांख्यिकीय विश्लेषण टी मूल्य द्वारा किया गया। संगणना से प्राप्त सारांश को निम्न प्रकार से तालिका में प्रदर्शित किया गया है-

परिकल्पना क्रमांक - 1

उच्चतर माध्यमिक स्तर के विद्यार्थियों की सामाजिक परिपक्वता का उनकी शैक्षिक उपलब्धि पर सार्थक प्रभाव नहीं पाया जाएगा

क्रमांक	शैक्षिक उपलब्धि				सार्थक / सार्थक नहीं
	प्रदत्तों की संख्या	मध्यमान	प्रामाणिक विचलन	t- मूल्य	
सामाजिक परिपक्वता	150	28.43	12.62	5.05**	सार्थक
स्वंत्रता अंश = 148 P < 0.01					

उपरोक्त सारणी से स्पष्ट है कि 148 df के लिए 0.05 स्तर एवं 0.01 स्तर पर 5.05 t टेबल का मूल्य टेबल मूल्य 2.32 से अधिक है। अतः विद्यार्थियों की सामाजिक परिपक्वता का शैक्षिक उपलब्धि पर सार्थक प्रभाव पाया गया है। इसी प्रकार अन्य परिकल्पनाओं का सार्थकता स्तर जात किया गया।

परिकल्पना क्रमांक - 2

उच्च एवं निम्न सामाजिक परिपक्वता स्तर के विद्यार्थियों का उनकी शैक्षिक उपलब्धि पर सार्थक प्रभाव नहीं पाया जाएगा

सामाजिक परिपक्वता	शैक्षिक उपलब्धि			
	प्रदत्तों की संख्या	मध्यमान	प्रामाणिक विचलन	t- मूल्य
उच्च सामाजिक परिपक्वता स्तर	75	28.43	12.62	6.95**
निम्न सामाजिक परिपक्वता स्तर	75	13.26	9.87	

स्वंत्रता अंश = 148 P < 0.01 सार्थक

उपरोक्त सारणी से स्पष्ट है कि 148 df के लिए 0.05 स्तर एवं 0.01 स्तर पर t - 6.95 टेबल का मूल्य टेबल मूल्य 2.32 से अधिक है। अतः विद्यार्थियों की सामाजिक परिपक्वता का शैक्षिक उपलब्धि पर सार्थक प्रभाव पाया गया है। इसी प्रकार अन्य परिकल्पनाओं का सार्थकता स्तर जात किया गया।

परिकल्पना क्रमांक - 3

उच्चतर माध्यमिक विद्यालय के विद्यार्थियों की सामाजिक परिपक्वता एवं शैक्षिक उपलब्धि के मध्य कोई सार्थक सह-संबंध नहीं पाया जाएगा।

चर	प्रदत्तों की संख्या	सह-संबंध गुणांक (r)	चर
सामाजिक परिपक्वता एवं शैक्षिक उपलब्धि	150	.432	0.05 स्तर पर सार्थकता

उपरोक्त सारणी से स्पष्ट है कि उच्चतर माध्यमिक स्तर के विद्यार्थियों की सामाजिक परिपक्वता एवं शैक्षिक उपलब्धि के मध्य सार्थक सहसंबंध जात करने हेतु कार्ल पियर्सन की वैज्ञानिक पद्धति के माध्यम से, परिकल्पना का परीक्षण किया गया है और एक सहसंबंध स्थापित किया गया है।

परिणाम

प्रस्तुत अध्ययन से निम्नलिखित परिणाम प्राप्त हुए हैं:-

1. परिकल्पना H1 - उच्चतर माध्यमिक स्तर के विद्यार्थियों की सामाजिक परिपक्वता का उनकी शैक्षिक उपलब्धि पर सार्थक प्रभाव नहीं पाया जाएगा।

निष्कर्ष - उच्चतर माध्यमिक स्तर के विद्यार्थियों की सामाजिक परिपक्वता का उनकी शैक्षिक उपलब्धि पर सार्थक प्रभाव हेतु टी मूल्य की गणना की गयी, जिसका मूल्य 5.05 है, जो 148 df के लिए 0.01 स्तर पर सारणी मूल्य 2.32 से अधिक है। इसलिए विद्यार्थियों की सामाजिक परिपक्वता का उनकी शैक्षिक उपलब्धि पर सार्थक प्रभाव पाया गया।

2. परिकल्पना H2 - उच्च एवं निम्न सामाजिक परिपक्वता स्तर के विद्यार्थियों का उनकी शैक्षिक उपलब्धि पर सार्थक प्रभाव नहीं पाया जाएगा।

निष्कर्ष - उच्च एवं निम्न सामाजिक परिपक्वता स्तर के विद्यार्थियों का उनकी शैक्षिक उपलब्धि पर सार्थक प्रभाव हेतु टी मूल्य की गणना की गयी, जिसका मूल्य 6.95 है, जो 148 df के लिए 0.01 स्तर पर सारणी मूल्य 2.32 से अधिक है। इसलिए उच्च एवं निम्न सामाजिक परिपक्वता स्तर के विद्यार्थियों का उनकी शैक्षिक उपलब्धि पर सार्थक प्रभाव पाया गया।

3. परिकल्पना H3- उच्चतर माध्यमिक विद्यालय के विद्यार्थियों की सामाजिक परिपक्वता एवं शैक्षिक उपलब्धि के मध्य कोई सार्थक सह-संबंध नहीं पाया जाएगा।

निष्कर्ष - उच्चतर माध्यमिक स्तर के विद्यार्थियों की सामाजिक परिपक्वता एवं शैक्षिक उपलब्धि के मध्य सार्थक सहसंबंध जात करने हेतु कार्ल पियर्सन की वैज्ञानिक पद्धति के माध्यम से, परिकल्पना का परीक्षण किया गया है और एक सहसंबंध स्थापित किया गया है। विश्लेषण द्वारा प्राप्त r मान 0.432 परिकल्पित मान

यथा 0.159 से अधिक है, जो कि 0.05 विश्वास के स्तर पर सार्थक पाया गया। अतः छात्रों की सामाजिक परिपक्वता और शैक्षणिक उपलब्धि के मध्य एक उच्च स्तरीय सकारात्मक सहसंबंध है।

सुझाव

- शासकीय एवं अशासकीय विद्यालयों के विद्यार्थियों की सामाजिक परिपक्वता का उनकी शैक्षिक उपलब्धि पर सार्थक प्रभाव का तुलनात्मक अध्ययन करना।
- ग्रामीण एवं शहरी विद्यालयों के विद्यार्थियों की सामाजिक परिपक्वता एवं शैक्षिक उपलब्धि के प्रभावों का अध्ययन करना।
- महिला एवं पुरुष विद्यार्थियों की सामाजिक परिपक्वता पर शैक्षिक उपलब्धि के प्रभाव का तुलनात्मक अध्ययन।
- स्वपोषित एवं वित्तपोषित विद्यालयों के विद्यार्थियों की सामाजिक परिपक्वता एवं शैक्षिक उपलब्धि के प्रभावों का अध्ययन करना।
- आदिवासी क्षेत्र के विद्यार्थियों की सामाजिक परिपक्वता का उनकी शैक्षिक उपलब्धि पर सार्थक प्रभाव का तुलनात्मक अध्ययन करना।

संदर्भित ग्रंथ सूची

1. Deepshikha B (2017). Assessment of Social Maturity of Pre-University students of Mahoba. *International Journal in Management & Social Science*, 5(2), 121-129
2. Goyal, Preety (2015). Social Maturity among Adolescents. *International Multidisciplinary e –Journal*, 4(9), 89-95
3. Hooda, Madhuri & Choudhary, Poonam. (2018). Social Maturity of Adolescents in Relation to Their Home Environment.
4. https://www.researchgate.net/publication/327282270_Social_Maturity_of_Adolescents_in_relation_to_their_Home_Environment
5. Jyotsana K Shah (2012). A study on Social Maturity, School Adjustment and Academic achievement among residential school girls. *Journal of Education and Practice*, 3(7), 69-80
6. Kunwar and Kumar (2014). Impact of Different Factors on Social Maturity of Adolescents in Coed-School. *International Research Journal of Social Sciences*, 3(10), 35-37
7. Md. Mahmood Alam (2016). Social Adjustment And Social Maturity As Predictors of Academic Achievement Among Adolescents 4506 ISSN: 2347-169. *International Journal of Informative & Futuristic Research (IJIFR)* 3(12), 4495-4507
8. Mishra, Astha, Dubey Seema and Kumari Mamta (2017). A study on social maturity of adolescent in Sultanpur city. *International Journal of Home Science* 3(2): 278-283
9. Pratibha and Verma, Vibha (2015). Assessment of social maturity of the adolescent girls of rural and urban areas. *Adv. Res. J. Soc. Sci.*, 6 (2): 186-190.
10. Puar, Surjit Singh (2013). Academic Achievement of High School Students in Relation to Their Anxiety, Emotional Maturity and Social Maturity. *Journal on Educational Psychology*, 7 (2), 11-16

पर्यावरण के प्रति सजग कवयित्री सुधा गुप्ता

डॉ. वंदना पाटील

विभागाध्यक्ष, हिंदी विभाग

श्रीपतराव चौगुले आर्ट्स अंड सायन्स कॉलेज, कोतोली, तह. पन्हाला, जिला- कोल्हापुर 416230

शोधसार :

सुधा गुप्ता जी मूलतः पर्यावरण प्रेमी कवयित्री हैं। 'अनचीन्हा परिवेश', 'रोशनी की शहजीर', 'चेतना के फूल', 'ऋतुओं की भाषा' कविताओं के माध्यम से पर्यावरण के प्रति सजगता प्रदान करती हैं। मानव अपने स्वार्थ के लिए वृक्षों को काटता है जिसके कारण वायु अशुद्ध बनती जा रही है, मौसम में बदल हो जाता है। कारखानों की निर्मिति के कारण उनसे निकलनेवाले अवशिष्ट को, गाँव का गोबर-कचरा, बस्तियों का मल-मूत्र नदी में छोड़ दिया जाता है। जिससे पानी दूषित बन जाता है। इस दूषित पानी के कारण अनेक जलचर मृत हो जाते हैं। मानवों को अनेक बिमारियों का सामना करना पड़ता है। जल प्रदूषण बढ़ता जा रहा है। कारखानों से निकलनेवाले धुँए के कारण वायु प्रदूषण बड़ी मात्रा में होने लगा है आदि कारणों से पर्यावरण असंतुलन बढ़ता जा रहा है, उसके प्रति कवयित्री चिंतित हैं। मानव जीवन में पर्यावरण का अधिक महत्त्व है उसकी रक्षा करना हर मानव का कर्तव्य है। अतः पर्यावरण के प्रति कवयित्री समाज को सजग करना चाहती हैं।

मूल शब्द : पर्यावरण, सजग, असंतुलन,

पर्यावरण के प्रति सजग कवयित्री सुधा गुप्ता:

सुधा गुप्ता जी का जन्म 18 मई 1934 को उत्तर-प्रदेश के मेरठ में हुआ। उनके पिता का नाम श्री. विश्वम्भरनाथ आनंद है। सुधा जी का पारिवारिक वातावरण संस्कारी और शिक्षा का था। इनके पिता जी आर्यसमाज के आदर्शों में विश्वास करते थे और गांधीजी के आदर्शों से प्रभावित थे। सुधा जी की प्राथमिक से लेकर डी. लिट. तक की शिक्षा मेरठ में ही हुई। सुधा जी ने प्राचार्य के रूप में कार्य किया है। राष्ट्रीय स्तर की साहित्यिक संस्थाओं में आजीवन सदस्या के रूप में भी काम किया है। सुधा जी को बचपन से कविता में रुचि रही है। कविता के साथ-साथ उन्होंने अनेक पत्र-पत्रिकाओं में भी शोध निबंध प्रकाशित किए हैं। सुधा जी के साहित्यिक कार्य के कारण उन्हें अनेक सम्मानों से सम्मानित किया है। सुधा जी का स्वभाव संवेदनशील होने के कारण उनकी काव्य की मूल संवेदना आम आदमी का दर्द तथा संघर्ष रही है। उनके 'अनचीन्हा परिवेश', 'रोशनी की शहजीर', 'चेतना के फूल', 'ऋतुओं की भाषा' जैसे कवितासंग्रहों में अधिकतर कविताएँ प्रकृति-चित्रण तथा पर्यावरण की समस्याओं से संबंधित हैं।

समाज और साहित्य का रिश्ता अटूट है। साहित्यकार का मन संवेदनशील होता है। समाज में घटित हर घटना का प्रभाव साहित्यकार के मन पर होता है और उसीसे साहित्य की निर्मिति होती है। साहित्य का उद्देश्य समाज का हित होता है। आधुनिक काल के साहित्य के सामने समाज की अनेक समस्याएँ हाथ जोड़कर खड़ी रही। साहित्यकारों ने उन विषयों को अपने साहित्य का विषय बनाया। समकालीन साहित्य में अन्य विषयों के साथ पर्यावरण विषय को भी महत्त्व दिया गया है। प्राचीन काल से साहित्य में पर्यावरण का चित्रण होता आया है। प्रारंभ में आलम्बन, उद्दीपन, रहस्यवाद, मानवी स्वभाव, स्त्री सौंदर्य आदि के रूप में वर्णन करने के रूप में प्रकृति का चित्रण किया गया है। वर्तमानकाल में मानव अपनी सुख सुविधा के लिए पर्यावरण का नाश करने

लगा है। जिससे पर्यावरण असंतुलन की समस्या निर्माण होने लगी है। जिससे उसका परिणाम मानव जीवन पर होने लगा। इस समस्या को दूर करने के लिए समाज के विविध घटक कार्यरत है। उसमें साहित्यकार भी पीछे नहीं रहे। कवयित्रियों ने अपने साहित्य के माध्यम से समाज में पर्यावरण के प्रति सजगता निर्माण करने का प्रयास किया है। पर्यावरण प्रदूषण एक संवेदनशील विषय रहा है और उसे साहित्य द्वारा प्रकट करने का प्रयास कवयित्रियों ने किया हुआ दिखाई देता है।

सुधा गुप्ता एक पर्यावरणप्रेमी कवयित्री होने के कारण उनकी अधिकतर कविताओं में मानव की स्वार्थी प्रवृत्ति के कारण बढ़ते हुए पर्यावरण असंतुलन के कारणों को चित्रित किया है। कवयित्री सुधा गुप्ता की कविता में अधिक मात्रा में पर्यावरण प्रदूषण के प्रति सजगता निर्माण करने का कार्य दिखाई देता है।

सुधा जी का 'अंधेरे में जुबान नहीं होती' नामक कवितासंग्रह 1984 ई. में प्रकाशित हुआ है, इस कवितासंग्रह की अधिकांश कविताएँ पर्यावरण असंतुलन का चित्रण करती हैं।

**'कट कर भी पेड़
मरता नहीं
इंतजार करता है
फिर से
पनपने का!'** ¹

'पेड़ की जिजीविषा' नामक कविता में कवयित्री पेड़ की जिजीविषा व्यक्त करती है। मानव अपने काम के लिए पेड़ काट रहा है। लेकिन वह पेड़ काटने के बाद दूसरे नये पेड़ नहीं लगाए जाते हैं जिसके कारण पर्यावरण असंतुलन होता जाता है। पर्यावरण संतुलन रखने के लिए पेड़ अपने आप स्वयं की निर्मिति करता है। काटा गया पेड़ फिर से पनपने लगता है और अपना कर्तव्य निभाता है। लेकिन मानव केवल नाश करना ही जानता है, सृष्टि की निर्मिति करना नहीं जानता। इससे कवयित्री मानव के स्वार्थी वृत्ति का चित्रण करती है और लोगों के मनमें पर्यावरण के प्रति सजगता निर्माण करती है।

**'पेड़
अपनी
चुप्पी में भी सजग है
चील को देखता है
जानता है**

उसका आश्रय इस पेड़ की शाखाएँ हैं।²

'पेड़ की जिजीविषा' नामक कविता में पेड़ और चील का रिश्ता दिखाई देता है। मानव अपने स्वार्थ के लिए पेड़ काटता है लेकिन उस समय उस पेड़ पर रहनेवाले पंछियों के बारे में सोचता भी नहीं है। जिसके कारण पंछियों की हालत बेघर हो जाती है। यह सबकुछ वह पेड़ देखता है लेकिन मानव के सामने कुछ नहीं करसकता। इसलिए चुप रहता है। इसमें पेड़ और पंछियों की हालत का वर्णन किया है।

**'या होगा
उस हरे-भरे जंगल का अंत
स्तब्ध वृक्ष**

**शांत चुप सारा दृश्य देखकर अनदेखा करदेंगे और
निश्चित पंछियों का
शोर सुनते रहेंगे।'³**

'काटता हुआ जंगल' नामक कविता में कवयित्री वृक्ष कटौती के दुष्परिणामों को चित्रित करती है। मानव रहने के लिए जगह, कारखानों के लिए, खनन के लिए घरेलु कामकाज के लिए जंगल के हरे-भरे पेड़ काट रहा है। जिससे जंगल नष्ट होने लगा है। उन वृक्षों पर रहनेवाले पंछी शोर मचाते हैं उन्हें रहने के लिए जगह नहीं है। तब पेड़ को बहुत दुःख होता है और वे चुपचाप सारा दृश्य देखते हैं। कवयित्री लोगों को यही समझाना चाहती है कि पेड़ पर सारी सजीव सृष्टि जीवित रहती है। पंछियों का रहने का स्थान भी नष्ट होता है। इसके प्रति कवयित्री लोगों को सजग बनाती है।

**'वृक्ष कट रहे हैं
जंगल साफ हो रहे हैं
चुप्पी साथ सब वृक्ष
अपने कटने की बारी में गुमसुम से है।'⁴**

'कटता हुआ जंगल' नामक कविता में कवयित्री वृक्ष कटौती की समस्या का चित्रण करती है। मानव अपने जीवनोपयोगी वस्तु की निर्मिति के लिए तथा सुख के लिए वृक्षों की कटौती करता रहा है। जिससे हरा-भरा चारों तरफ दिखाई देनेवाला जंगल नष्ट होने लगा है। वृक्ष कटौती देखकर दुःखी हो जाता है। लेकिन कुछ भी कर नहीं सकता। वह चुपचाप अपनी बारी कब आयेगी? यह देखता रहता है, इससे जंगल नष्ट होने पर सारी सजीव सृष्टि खतरे में आ गयी है। कवयित्री इस बात के प्रतिलोगों को सजग बनाती है।

**'नदी के
दूसरे किनारे
धोबी घाट
छSSप छSSप की
आती आवाज
भट्टी निकलता धुआँ
नदी सोते से जागती
उदास चेहरे से देखती।'⁵**

'नदी : पेड़ : नाव' नामक कविता में कवयित्री जलप्रदूषण की समस्या का चित्रण करती है। धोबी कपड़े नदी में धोता है इससे पानी दूषित बन जाता है। उसी प्रकार धोबी जो भट्टी लगाते हैं उस भट्टी का धुआँ भी नदी में आकर पानी में मिल जाता है। जिससे दिन-ब-दिन अधिकांश पानी दूषित बनता जा रहा है। इस दूषित पानी पीने के कारण लोगों को अनेक बिमारियाँ लग जाती हैं। अपने पानी की अवस्था देखकर नदी सोते जागते चेहरे से देखती रहती है। कवयित्री इस कविता के माध्यम से लोगों को पानी दूषित न करने के बारे में सजग करती है।

**'बूँद-बूँद को
तरस रहे इन्सान**

**हैंड-पम्पों पर
औरतों की भीड़
चीखती-चिल्लाती
गाली-गलोच करती
गर्मी ने
आपस की समझवारी को भी
पिघला दिया है।⁶**

'गर्मी में पिछोला : फतह सागर' नामक कविता में कवयित्री पानी की समस्या का गंभीर रूप अभिव्यक्त करती है। वायु प्रदूषण के कारण सूरज का तापमान बढ़ गया है जिससे धरती तपने लगी है और भूजल कम होने लगा है, वृक्ष कटौती बढ़ने के कारण वृक्षों की संख्या कम होने लगी है और जीन वृक्षों के कारण बादल आकाश में वे वृक्ष न रहने के कारण बारीश भी कम मात्रा में होने लगी है जिससे पानी की समस्या गंभीर बन गई है। औरतें पानी के लिए हैंडपम्पों पर भीड़ करती हैं, पानी के लिए गाली-गलोच झगडे होते हैं। इसलिए मानव जीवन में पानी महत्वपूर्ण है मानव तथा सभी सजीव पानी के बिना जी नहीं सकते इसलिए कवयित्री पानी के प्रति लोगों को सजग करती है।

**"कितना शोर रहता है
गली के हर मोड़ पर"**

कवयित्री 'संशयों की शोर' नामक कविता में कवयित्री ध्वनि प्रदूषण का चित्रण करती है। सुधा जी पर्यावरण के प्रति इतनी सजग है कि उन्होंने प्रदूषण के किसी भी प्रकार को छोड़ा नहीं है। आजकल यातायात के लिए मोटरों की संख्या बढ़ गई है। सभी ओर लाऊड स्पीकर का शोर गली-गली में चलता है। इस जोर-जोर की आवाजों से मानव त्रस्त बन गया है। छोटे-छोटे बच्चों के लिए ऐसे प्रदूषण से खतरा निर्माण होता है, इसलिए ध्वनि प्रदूषण के बारे में कवयित्री लोगों के मन में सजगता निर्माण करती है।

**"विषैली हवा का शोर
हर-तरफ है मृत्युपत्र पर हस्ताक्षर कर चुकी है
पगलाई हवा।"⁸**

'युद्ध का सिलसिला' नामक कविता में कवयित्री वायु प्रदूषण की समस्या का चित्रण करती हैं। अण्वस्त्रों परमाणु बम के विस्फोट के कारण दूषित बन जाती है। दूषित हवा के कारण सभी सजीवों का जीवन खतरे में आ गया है। कारखानों तथा उद्योगों से निकले धुएँ से अनेक विषैली गैसें हवा में मिल जाती हैं जिसके कारण वह हवा जीवनोपयोगी नहीं रह सकती है इसलिए कवयित्री कहती है कि यह हवा दूषित बनकर अपने आप मृत्यु के पास जा रही है अपने हाथ से मृत्युपत्र लिख रही है, इसलिए कवयित्री परमाणु बम का उपयोग न करने के लिए लोगों को जागृत करती है।

**"पेड़
जो जंगल से दूर
राजमार्ग पर लाकर
लगा दिए थे**

**आज फिर से उन्हें काटकर राजमार्ग से
अलग करने की
साजिश हो रही है।⁹**

'पेड का दर्द' नामक कविता में कवयित्री पेड कटौती की समस्या को उजागर करती है। प्रारंभ में रास्तों पर चलनेवाले यात्रियों को छाँव मिल जाए, शुद्ध हवा मिल जाए इस उद्देश्य से रास्तों के दोनों तरफ पेड लगाये गए थे। परंतु आजकल रास्तों के चौड़ाई बढ़ने के हेतु छाँवदार वृक्षों की कटाई की जा रही है जिसके कारण रास्तों पर छाँवदार वृक्ष ही नहीं रहे हैं। रास्तों पर यातायात के साधनों से निकलनेवाला धुआँ हवा को दूषित करता जा रहा है। इसलिए कवयित्री लोगों को पेड का महत्त्व बताती है।

**"उन्हें नहीं मालूम
उनका गुनाह क्या है
वे तो थके हारे
धूप से झुलसते इन्सानों को शीतल
छाया देते रहे
निरंतर आँधी तूफान से
जूझते रहे।"¹⁰**

'पेड का दर्द' नामक कविता में कवयित्री पेड की महानता व्यक्त करती है। पेड, आँधी, तूफान, धूप से स्वयं झुलसते रहते हैं और रास्ते से आने जानेवाले हर व्यक्ति को छाँव देते रहते हैं, स्वयं तपते हैं और दूसरों को शीतलता देते हैं। इतना ही नहीं बल्कि फल, फूल देते हैं, लकड़ी देते हैं इतना सबकुछ मानव को देकर भी मानव का मन तृप्त नहीं होता है वह उसे काटता है। जो पेड मानव के जीवन को आवश्यक ऑक्सिजन देता है। फिर भी मानव उसके बारे में सोचता नहीं है। इसलिए पेड को दर्द होता है, उनका क्या गुनाह है उन्हें मालूम नहीं है। इसलिए पेड की कटौती रोकने के बारे में कवयित्री मानव को सचेत बनाती है।

**"पेड
अवसर की ताक में है
वर्षा के जल को
सोख कर
फिर से
हराभरा बन जाना चाहता है।"¹¹**

'पेड की जिजीविषा' नामक कविता में कवयित्री वर्षा का महत्त्व अभिव्यक्त करती है। वर्षा अधिक होने के लिए पेड की आवश्यकता होती है। उसी पेड़ों की मानव कटौती कर रहा है। जिससे वर्षा की कमी महसूस हो रही है। उसी वर्षा पर पेड निर्भर होते हैं। उस वर्षा की राह पेड़ देखते रहे हैं और वर्षा के बिना सूख रहे हैं। वर्षा से पेड़ हरा-भरा बन जाता है। इसलिए वर्षा की प्रतिक्षा में पेड़ खड़े हैं।

निष्कर्ष :

निष्कर्षतः कहा जा सकता है कि सुधा गुप्ता जी एक पर्यावरण प्रेमी कवयित्री हैं। उन्होंने अपनी कविता में वायु प्रदूषण और जलप्रदूषण की समस्या को चित्रित किया है। वृक्षों की संख्या कम होने से शुद्ध हवा की

कमी, बढ़ती हुई जनसंख्या के कारण तथा वैज्ञानिक प्रगति के कारण यातायात के साधनों में प्रगति, उनसे निकलनेवाला धुआँ, उड़नेवाली धूल, पेट्रोल की बू, कारखानों से निकलनेवाला धुआँ आदि के कारण वायु प्रदूषण बढ़ता जा रहा है। सुंदर स्वच्छ दिखाई देनेवाली नदी को लोग दूषित बनाते हैं उसमें कारखानों का अपशिष्ट, कूड़ा-करकट, मलमूत्र आदि देने से जल दूषित बन जाता है, जलचर प्राणियों का जीवन नष्ट हो जाता है तथा मानव जीवन को भी हानी पहुंच जाती है।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूचि :

1. गुप्ता सुधा - अंधेरे में जुबान नहीं होती, पांडुलिपि प्रकाशन, कृष्णनगर, दिल्ली, प्र. सं. 1984 पृ. 70,
2. गुप्ता सुधा – अंधेरे में जुबान नहीं होती, पांडुलिपि प्रकाशन, कृष्णनगर, दिल्ली, प्र. सं. 1984 पृ. 71
3. गुप्ता सुधा – अंधेरे में जुबान नहीं होती, पांडुलिपि प्रकाशन, कृष्णनगर, दिल्ली, प्र. सं. 1984 पृ. 70
4. गुप्ता सुधा – अंधेरे में जुबान नहीं होती, पांडुलिपि प्रकाशन, कृष्णनगर, दिल्ली, प्र. सं. 1984 पृ. 69
5. गुप्ता सुधा – अंधेरे में जुबान नहीं होती, पांडुलिपि प्रकाशन, कृष्णनगर, दिल्ली, प्र. सं. 1984 पृ. 52
6. गुप्ता सुधा – अंधेरे में जुबान नहीं होती, पांडुलिपि प्रकाशन, कृष्णनगर, दिल्ली, प्र. सं. 1984 पृ. 45
7. गुप्ता सुधा – अंधेरे में जुबान नहीं होती, पांडुलिपि प्रकाशन, कृष्णनगर, दिल्ली, प्र. सं. 1984 पृ. 20
8. गुप्ता सुधा – अंधेरे में जुबान नहीं होती, पांडुलिपि प्रकाशन, कृष्णनगर, दिल्ली, प्र. सं. 1984 पृ. 38
9. गुप्ता सुधा – अंधेरे में जुबान नहीं होती, पांडुलिपि प्रकाशन, कृष्णनगर, दिल्ली, प्र. सं. 1984 पृ. 65
10. गुप्ता सुधा – अंधेरे में जुबान नहीं होती, पांडुलिपि प्रकाशन, कृष्णनगर, दिल्ली, प्र. सं. 1984 पृ. 74
11. गुप्ता सुधा – अंधेरे में जुबान नहीं होती, पांडुलिपि प्रकाशन, कृष्णनगर, दिल्ली, प्र. सं. 1984 पृ. 74

महाभारत में रामकथा

प्रा. डो. सोलंकी मंजुलाबेन नाथाभाई

आर्ट्स कॉलेज, मोडासा

रामायण में महाभारत के वीरों का निर्देश भी नहीं मिलता। दूसरी ओर महाभारत में रामकथा का ही नहीं, लेकिन वाल्मीकि कृत रामायण का भी उल्लेख पाया जाता है। महाभारत में रामायण तथा वाल्मीकि संबंधी उल्लेखों पर विचार किया जाता है। आरण्यक पर्व में भीम हनुमान के विषय में कहते हैं वह रामायण में प्रसिद्ध है—

भ्राता ममगुणः श्लाघ्योबुद्धिसत्वबलान्वितः ।

रामायणेऽतिविख्यातः शूरो वानर पुंगवः ॥११ (अध्याय १४७)

स्वर्गारोहण पर्व में भी रामायण का स्पष्ट उल्लेख मिलता है—

वंदे रामायणे पुण्येभारतेभरतर्षभ ।

आदौचान्तेचमध्ये चहरिःसर्वत्र गीयते ॥१३ (अध्याय ६)

महाभारत में वाल्मीकि का अनेक स्थलों पर तपस्वी तथा महर्षि के रूप में उल्लेख मिलता है। एक अन्य स्थल पर वाल्मीकि नमक कवि का भी स्पष्ट उल्लेख हुआ है—

अपिचायं पुरागीतः श्लोको वाल्मीकिनाभुवि ।

पीडाकरममित्राणां यत् स्यात् कर्तव्यमेव तत् ॥४८ (द्रोण पर्व, अध्याय –११८)

शांति पर्व में गोविंद की महिमा गाने वालों का जो उल्लेख किया गया है इसमें असित, देवल तथा मार्कण्डेय के साथ-साथ वाल्मीकि का भी नाम लिया गया है।

महाभारत में आरण्यक पर्व, द्रोणपर्व तथा शांति पर्व में रामकथा का वर्णन किया गया है। इन रामकथाओं के अतिरिक्त रामकथा तथा रामकथा के पात्रों का उपमाओं आदि के लिए लगभग पचास स्थलों पर उल्लेख हुआ है।^१ युद्ध संबंधी पर्वों में द्रोण पर्व सबसे अर्वाचीन है। इसमें राम कथा के चौदह उल्लेख मिलते हैं। लेकिन अन्य युद्ध संबंधी पर्वों में भीष्म पर्व, कर्ण पर्व तथा शल्य पर्व में कुल मिलाकर केवल पांच उल्लेख किए गए हैं। आरण्यक पर्व में राम कथा का दो बार वर्णन हुआ है और इसके अतिरिक्त राम कथा की ओरपंद्रह संकेत मिलते हैं। यह पर्व अपेक्षाकृत अर्वाचीन है और कथाओं तथा उपाख्यानो का भंडार है। नलोपाख्यान रामोपाख्यान, सावित्री की कथा आदि यह सब आरण्यक पर्व में सम्मिलित किए गए हैं। इस पर्व में राम के अवतार होने का भी उल्लेख मिलता है

(१) आरण्यक पर्व की रामकथा

रामोपाख्यान के अतिरिक्त आरण्यक पर्व में एक राम कथा ओर उद्धृत है। भीम - हनुमान के संवाद के अंतर्गत हनुमान ग्यारहश्लोक में वनवास और सीता हरण से लेकर अयोध्या के प्रत्यागमन तक सारी राम कथा संक्षेप में कहते हैं। इसमें रामा- वतार तथा राम का ग्यारह हजार वर्ष तक राज्य करने का उल्लेख है। बालकांड और उत्तरकांड की सामग्री, लंका दहन तथा सीता की अग्नि परीक्षा का कोई उल्लेख नहीं है।

(२)द्रोणपर्व की रामकथा

द्रोण पर्व तथा शांति पर्व की राम कथा षोडश राजोपाख्यान के अंतर्गत मिलती है। पुत्र केमरण के कारण शोकातुर सृजय को सांत्वना देने के उद्देश्य से नारद ने उनको सोलह राजाओं की कथा सुनाई थी। ये राजा महान होते हुए भी अपने-अपने समय पर सबके सब मर गए थे। द्रोण पर्व में अभिमन्यु वध के कारण शोक संतप्त युधिष्ठिर को धैर्य देने के लिए व्यास उनको षोडश राजोपाख्यान सुनाते हैं।^२ द्रोण पर्व का यह षोडश राजकीय वास्तव में शांति पर्व पर निर्भर हैं। पुणे के प्रामाणिक संस्करण में उसे क्षेपक मानकर परिशिष्ट में दिया गया है।^३

इन सोलह राजाओं में से एक राम भी थे। नारद राम की महिमा का वर्णन करते हुए अयोध्या कांड से लेकर युद्ध कांड के अंत तक राम कथा की रूपरेखा खींचते हैं। प्रसंग के अनुसार राम कथा की अपेक्षा राम राज्य की समृद्धि तथा राम की महिमा को अधिक महत्व दिया गया है। वनवास से लेकर अयोध्या के प्रत्यागमन तक सारी कथा का वर्णन दसश्लोक में समाप्त किया जाता है। इसके अनंतर राम का अभिषेक, राम के गुणों की उत्कृष्टता, राम राज्य में दुष्टों का अभाव, राम का ग्यारह हजार वर्ष का शासन काल तथा उनकी मृत्यु इन सब का वर्णन इक्कीसश्लोकों में दिया जाता है। इस राम कथा में भी ना तो बालकांड तथा उत्तरकांड की सामग्री सम्मिलित है और न सीता की अग्नि परीक्षा का उल्लेख किया गया है। राम सब प्राणियों, ऋषियों, देवताओं तथा मनुष्य से महान कहे जाते हैं, फिर भी राम अवतार का कहीं भी उल्लेख नहीं मिलता।

(३)शांति पर्व की रामकथा

द्रोण पर्व प्रसंग के समान है लेकिन यहां पर कृष्ण युधिष्ठिर को षोडश राजोपाख्यान सुनाते हैं। द्रोण पर्व तथा शांति पर्व की राम कथाओं का अंतर यह है कि शांति पर्व में राम कथा की सामग्री नहीं के बराबर है। केवल राम राज्य तथा राम की महिमा का वर्णन किया गया है। फिर भी चौदह वर्ष के वनवास का उल्लेख किया गया है जिससे स्पष्ट है कि लेखक रामकथा से अनभिज्ञ नहीं था। उसने प्रसंगके अनुसार केवल राम तथा उनकी महिमा पर ध्यान दिया है। यहाँ पर भी रामावतार का संकेत नहीं मिलता किंतु राम के अश्वमेध तथा दस हजार वर्ष तक राज्य करने का उल्लेख किया गया है।

दशाश्वमेधाज्जारूध्यानाजहार निर्गलान् ॥ ५३

दश वर्षसहस्राणि रामो राज्यमकारयत् ॥ ५४

महाभारत में रामावतार

आरण्यक पर्व में तीन स्थलों पर रामावतार का स्पष्ट उल्लेख किया गया है। भीम –

हनुमान - संवाद में हनुमान कहते हैं –

अथदाशरथि वीरो रामो नाम महाबलः ।

विष्णुर्मानुष्यरूपेण चचार वसुधामिमाम् ॥ २८^४

रामोपाख्यान में ब्रह्मा देवताओं से कहते हैं कि विष्णु मेरे आदेश के अनुसार अवतार लेकर रावण की हत्या करेंगे।

तदर्थमवतीर्णोऽसौ मन्नियोगाच्चतुर्भुजः ।

विष्णुः प्रहरतां श्रेष्ठः स कर्मैतत्करिष्यति ॥ ५ (३,२६०)^५

आरण्यक पर्व के अंतिम अध्याय में कहा गया है कि विष्णु ने दशरथ के गृह में रहकर रावण का वध किया है

विष्णुना वसता चापि गृहे दशरथस्य वै ।

दशग्रीवो हतश्छन्नं संयुगे भीमकर्मणा ॥ (३,२९९)^६

इसके अतिरिक्त दशरथ के विषय में कहा जाता है कि वह मयस्य जेता नमुचेश्च हन्ता (३,२६,९) हैं। इससे भी राम के अवतार होने का पता चलता है।

आरण्यक पर्व के अतिरिक्त रामावतार का उल्लेख शांति पर्व में दो बार मिलता है। वाल्मीकि के विषय में कहा गया है कि उन्होंने गोविंद की महिमा का वर्णन किया है।

असितो देवलस्तात वाल्मीकिश्च महातपाः ।

मार्कण्डेयश्च गोविन्दे कथयत्यद्भुतं महत् ॥ (१२,२००)

हरि अपने अवतारों का वर्णन करते हुए कहते हैं कि –

संधौ तु समनुप्राप्ते त्रेतायां द्वापरस्य च ।

रामो दाशरथिर्भूत्वा भविष्यामि जगत्पतिः । (१२,३२६)

प्रचलित स्वर्गारोहण में जो रामावतार का संकेत किया गया है वह पुणे संस्करण में प्रक्षिप्त माना गया है।

वेदे रामायणे पुण्ये भारते भरतर्षभ ।

आदौ चान्ते च मध्ये च हरिः सर्वत्र गीयते ॥ (१८,६)

इस प्रकार हम देखते हैं कि महाभारत के रचयिता रामावतार से परिचित थे, यह आरण्यकपर्व तथा शांति पर्व के प्रामाणिक उद्धरणों से असंदिग्ध हैं। साथ-साथ उत्तरकाण्ड का किंचित परिचय भी मिला होगा क्योंकि रामोपाख्यान में रावण की कथा का वर्णन मिलता है तथा शांति पर्व में शम्बुक वध का उल्लेख हुआ है।

श्रुयते शम्बुके शुद्रे हते ब्राह्मणदारकः ।

जीवितो धर्ममासाध्य रामात्सत्यपराक्रमात् ॥ (१२,१४९)

रामोपाख्यान

रामोपाख्यान का प्रसंग इस प्रकार है - द्रोपदी के हरण तथा उसको पुनः प्राप्त करने के पश्चात् युधिष्ठिर अपने दुर्भाग्य पर शोक प्रकट कर इस प्रकार कहते हैं- अस्ति नूनं मया कश्चिदल्पभाग्यतरो नरः कया मुझसे भी कोई अधिक अभाग्य है? इस पर मारकण्डेय राम का उदाहरण देकर युधिष्ठिर को धैर्य रखने का प्रयत्न करते हैं। युधिष्ठिर के रामचरित सुनने की इच्छा प्रकट करने पर मारकण्डेयरामोपाख्यान सुनाते हैं। पूणे के संस्करण में इस रामचरित का विस्तार सातसो चारश्लोकों का है, जिसमें से पूरे दोसो श्लोक युद्ध के वर्णन के लिए प्रयुक्त हुए हैं।

रामोपाख्यान का आधार

इस विस्तृत रामचरित तथा वाल्मीकि कृत रामायण का क्या संबंध है? डॉ.वेबर इस समस्या के संबंध में किसी निर्णय तक पहुंचने में असमर्थ है। इनके अनुसार निम्नलिखित संभावनाएं हैं -

(१) रामोपाख्यान रामायण का आधार है।

(२) रामोपाख्यान एक ऐसे रामायण पर निर्भर है जो प्रचलित रामायण का पूर्व रूप है।

(३) रामोपाख्यान वाल्मीकि रामायण का स्वतंत्र संक्षिप्त रूप है।

(४) रामोपाख्यान तथा रामायण दोनों किसी एक सामान्य मूल स्रोत के स्वतंत्र विकास माने जा सकते हैं।

ई.हाफ्किन्स तथा ए. लूडविग कामत हैं कि रामोपाख्यान राम कथा का एक स्वतंत्र रूप है, जो रामायण को छोड़कर किसी अन्य प्राचीन रामचरित पर निर्भर है।^७ रामोपाख्यान तथा रामायण में जो अंतर पाए जाते हैं वे यह सिद्ध करते हैं कि रामोपाख्यान रामायण का संक्षिप्त रूप नहीं हो सकता। यह इस मत का मुख्य तर्क है। डॉ. याकोबी का प्रत्युत्तर यह है कि रामोपाख्यान के रचयिता ने रामायण की किसी हस्तलिपि का सहारा नहीं लिया है, लेकिन अपने प्रदेश में प्रचलित रामायण उसे कंठस्थ रहा होगा। इस कथा का संक्षिप्त वर्णन करने में छोटे-बड़े अंतर सहज ही आ गए होंगे। अतः डॉ. याकोबी का मत है कि रामोपाख्यान वाल्मीकि कृत रामायण की किसी प्राचीन रूप का स्वतंत्र संक्षेप मात्र है। अधिकांश विशेषज्ञ डॉ. याकोबी का पक्ष लेते हैं।^८ महाभारत के संपादक डॉ. सुकठणकर ८६ स्थल उद्धृत करते हैं जिनमें रामो- पाख्यान तथा रामायण में शाब्दिक साम्य मिलता है। दूसरी ओर रामो- पाख्यान में अनेक प्रसंग इंद्रजीत का यज्ञ, काक का वृतांत आदि रामायण के बिना समझ में नहीं आ सकते हैं। जिससे सिद्ध होता है कि रामो- पाख्यान का वृतांत मौलिक नहीं है। इसके अतिरिक्त महाभारत में रामायण तथा कवि वाल्मीकि का उल्लेख हुआ है। अतः रामायण को रामोपाख्यान का आधार मानने में कोई आपत्ति नहीं होनी चाहिए।

रामोपाख्यान तथा रामायण की तुलना

दोनों वृतांतों की तुलना सुबोधगम्य रखने के लिए वाल्मीकि कृत रामायण के कांडों के अनुसार सामग्री का विभाजन किया जाता है।

बालकाण्ड

रामोपाख्यान में केवल निम्नलिखित प्रसंग का उल्लेख हुआ है -

राम तथा उनके भाइयों के जन्म का उल्लेख है। लेकिन पुत्रेष्टि यज्ञ तथा पायस का उल्लेख नहीं है। सीता, जनक की पुत्री का उल्लेख है, कहीं भी अयोनिजा का उल्लेख नहीं है। ब्रह्मर्षि, देवता आदि रावण से संतुष्ट होकर ब्रह्मा की शरण लेते हैं। ब्रह्मा रामावतार का रहस्य प्रकट करते हैं। ब्रह्मा के आदेश के अनुसार देवता विष्णु की सहायता के लिए ऋक्षों तथा वानरों की स्त्रियों से पुत्र उत्पन्न करते हैं। चारों भाइयों की शिक्षा तथा विवाह, सीता को छोड़कर अन्य पत्नियों के नाम नहीं मिलते।

अयोध्या काण्ड

इस कांड की सारी सामग्री ३४ श्लोकों में संक्षेप में दी गई है। अध्याय अध्याय (दोसोईकसठ) तथा अत्री का उल्लेख नहीं होता। कैकेयी को केवल एक वरदान मिला था। मंथरा के विषय में कहा जाता है कि वह एक गंधर्व दुन्दुभी का अवतार है।

अरण्य काण्ड

रामोपाख्यान इस कांड की सामग्री अपेक्षाकृत अधिक विस्तार से देता। इसमें कोई भी महत्वपूर्ण परिवर्तन नहीं हुआ है। विराध, सुतीक्ष्ण, अगस्त्य, अयोमुखी तथा शबरी, इनसे संबंध रखने वाली सामग्री का अभाव है।

किष्किन्धाकाण्ड

राम - सुग्रीव की मैत्री, वाली वध तथा वानरों का प्रेषण और उनका पूर्व, पश्चिम तथा उत्तर की दिशा से प्रत्यागमन अर्थात् किष्किन्धा कांड के प्रथम ४७ सर्गों की सामग्री। इसमें निम्नलिखित परिवर्तन मिलते हैं। सुग्रीव के साथ मित्रता करने के लिए राम के बल की परीक्षा नहीं होती। वाली तथा सुग्रीव के केवल एक द्वंद्व युद्ध का उल्लेख हुआ है। सुंदरकांड किष्किन्धा कांड के अंतिम भाग सर्ग ४८ से ६७ तथा सुंदरकांड के प्रथम ६० सर्ग, अर्थात्

हनुमान और उसके साथियों की यात्रा का समस्त वृत्तांत रामोपाख्यान का रचयिता स्वयं वर्णन नहीं करता है। हनुमान राम के पास लौट कर उसे सुनाते हैं। रामोपाख्यान अध्याय 265- 266 तथा रामायण की इस सामग्री में कोई महत्वपूर्ण अंतर नहीं है। रामोपाख्यान की एक विशेषता यह है कि इसमें अविंध्य को अधिक महत्व दिया जाता है। रामायण में सीता हनुमान से अयोध्या का उल्लेख करती है और इसके बाद अविंध्य के विषय में ओर कुछ नहीं कहा जाता है।

**अविंध्यो नाम मेधावीविद्वान् राक्षस पुंगवः।
धृतिमाञ्छीलवान्वृद्धो रावणस्य सुसंमतः ॥ १२^९
रामक्षयमनुप्राप्तं राक्षसां प्रत्यचोदयत् ।
न चतस्य स दुष्टात्मा शृणोति वचनं हितम् ॥ १^०**

रामोपाख्यान में त्रिजटा सीता को सांत्वनादेकर अविंध्य का संदेश सुनाती है - राम , सुग्रीव के साथ मैत्री करके शीघ्र आने वाले हैं, रावण नल कुबेर केशाप के कारण सीता का सतीत्व नष्ट करने में असमर्थ है। इसके अतिरिक्त सीता हनुमान से अयोध्या के इस संदेश का उल्लेख करती है। (अध्याय २६६) इंद्रजीत के वध के बाद अविंध्य रावण को सीता की हत्या करने से रोकता है। (अध्याय २७३) रामायण में सुपाश्व को यह कार्य सौपा जाता है।^{११} रावणके पश्चात् विभीषण तथा अविंध्य सीता को राम के पास ले जाते हैं। (अध्याय २७५)

युद्ध काण्ड

युद्ध की सामग्री ३२३श्लोकों में समाप्त की गई है।^{१२} इस सामग्री में अपेक्षाकृत अधिक परिवर्तन किए गए हैं। युद्ध कांड की सामग्री की जटिलता को ध्यान में रखकर यह स्वाभाविक कहा जा सकता है। दोनों वृत्तांतों की तुलनात्मक तालिका इस प्रकार है - सर्ग १ - ४० अध्याय २६७

रावण की सभा , राम का मायामयशिर रावण सुग्रीव युद्ध, इन सब का रामोपाख्यान में अभाव है। सेतु बंध के वृत्तांत में समुद्र राम को स्वप्न में दर्शन देता है और सहायता की प्रतिज्ञा करता है। राम का समुद्र में बाण मारना आदि , इसका रामोपाख्यान में उल्लेख नहीं हुआ है।

सर्ग ४१-४३ : अध्याय २६८

अंगद का दूतत्व, लंका –अवरोध, पहला युद्ध।

सर्ग ४४- ५८

पहला शरबंध, द्वन्द्वयुद्ध। रामोपाख्यान में इस सामग्री का अभाव है।

सर्ग ५९ अध्याय २६९

द्वन्द्वयुद्ध। राम – रावण युद्ध।

सर्ग ६० - ६८ अध्याय २७०, २७१

रामोपाख्यान के अनुसार कुंभकर्ण का वध लक्ष्मण द्वारा किया जाता है।

सर्ग ६९ – ७९

द्वन्द्व युद्ध तथा लंका दहन। रामोपाख्यान में इस सामग्री का अभाव है।

सर्ग ८० – ९२ अध्याय २७२, २७३

रामायण में इंद्रजीत एक माया सीता की हत्या करता है। रामो- पाख्यान में इसका उल्लेख नहीं है। नागपाश का वृत्तान्त रामायण में दो बार मिलता है। रामोपाख्यान में केवल एक बार और इसमें विभीषण, राम और लक्ष्मण

को प्रजासूत्र से स्वस्थ कर देता है तथा राम को कुबेर का भेजा हुआ जल देता है। इस जल से आंखें धोकर राम अदृश्य प्राणी देख सकते हैं। (अंतर्हितानांभूतानांदर्शनार्थम्दे..२७३, १०) हनुमान के औषधि पर्वत ले आने का रामोपाख्यान में उल्लेख नहीं होता। सर्ग ९३ – ९८ द्वन्द्व युद्ध जिनका उल्लेख रामोपाख्यान में नहीं है। सर्ग ९९ - १११ अध्याय २७४ रामोपाख्यान में लक्ष्मण के शक्ति लगने का वृतांत नहीं मिलता। इसमें रावण माया द्वारा राम और लक्ष्मण का रूप धारण किए हुए, मायामय राक्षसों को उत्पन्न करता है राम उनकी हत्या करते हैं और इसके बाद ब्रह्मासूत्र द्वारा रावण को इस तरह जलाते हैं की राख भी शेष नहीं रहती श्लोक ३१ सर्ग ११२से १२८ अध्याय २७५ इस सामग्री में अंतर यह है कि रामोपाख्यान में सीता की अग्नि परीक्षा नहीं होती।

उत्तरकाण्ड

रामोपाख्यान राम के अयोध्या में प्रत्यागमन तथा उनके अभिषेक पर समाप्त होता है, लेकिन उत्तरकाण्ड की कुछ सामग्री रामो- पाख्यान के प्रारंभ में दी गई है। रावण वंश, रावण और उनके भाइयों की तपस्या तथा वरप्राप्ति, वैश्रवण की हार, रावण का पुष्पक पर अधिकार प्राप्त करना - इनका संक्षेप में वर्णन किया गया है। (अध्याय २५८, २५९) रामोपाख्यान में विश्रवा की तीन पत्नियों का उल्लेख है। पपुष्पोत्कटा - कुंभकर्ण और रावण की माता। मालिनी - विभीषण की माता। राका - खर तथा शूर्पणखा की माता। रामायण में कैकसी (सुमाली की पुत्री) रावण, कुंभकर्ण, शूर्पणखा तथा विभीषण की माता मानी जाती हैं।

संदर्भ ग्रंथ

1. डब्ल्यू. हाप्लिंस – जर्नल अमेरिकन ओरियंटल सोसायटी, भाग -५०
2. संक्षिप्त महाभारत भाग -१ पृ. ९०८ से ९२१ गीता प्रेस गोरखपुर – जयदलाल गोयन्दका
3. गोरखपुर संस्करण- ७, अध्याय ५९
4. महाभारत आरण्यक पर्व – २ पृ. १३८ अध्याय –१४७, श्लोक – २८ प्रवीण पुस्तक भंडार, राजकोट प्रथम संस्करण मार्च २००९
5. महाभारत आरण्यक पर्व -३ पृ. १०७ प्रवीण पुस्तक भंडार, राजकोट प्रथम संस्करण मार्च २००९
6. वही अध्याय २९८ श्लोक –२८
7. ई. डब्ल्यू हाप्लिंस –ध ग्रेट एपिक पृ. ६३
8. एम. विन्टरनिट्ज – हिस्ट्री ऑफ इंडियन लिटरेचर भाग – १ पृ. ३८४
9. सुन्दरकाण्ड सर्ग ३७ श्लोक १२
10. वही सर्ग ३७ श्लोक १३
11. युद्धकाण्ड सर्ग ९२, श्रीपाद दामोदर सातवलेकर, स्वाध्याय मण्डल, पारडी, जि – सूरत
12. वही अध्याय २६७ से २७५
13. श्रीमद्वाल्मीकि रामायणम्- उत्तरकाण्ड, आचार्य बलदेव उपाध्याय, उत्तरप्रदेश संस्कृत संस्थान, लखनऊ प्रथम संस्करण –१९९८
14. श्रीमद्वाल्मीकि रामायण – अरण्यकाण्ड – किष्किन्धाकाण्ड, आचार्य बलदेव उपाध्याय, उत्तर प्रदेश संस्कृत संस्थान लखनऊ

इक्कीसवीं सदी के प्रथम दशक के नाटकों के पाठक , दर्शक

शोधार्थी

कविता दत्त चव्हाण

सावित्रीबाई फुले पुणे विश्वविद्यालय पुणे

नाटक साहित्य की महत्वपूर्ण विधा है। सभी ललित कलाओं में नाट्यकला श्रेष्ठ कला है। नाटक अभिनेय विधा है, मानवी संवेदनाओं को अभिव्यक्त करने का सबसे सशक्त माध्यम है। इस विधा का महत्वपूर्ण लक्ष्य होता है, रंगमंच पर उसकी सफल प्रस्तुति होना, ताकि दर्शक उसे देखकर तृप्ति का अनुभव कर सकें। नाटक लिखते समय ही नाटककार का ये प्रयास रहता है, कि दर्शक अधिकाधिक रसास्वाद कर सकें। इसीलिए नाट्य निर्देशक नाटक में निहित जीवन व्यापार को रंगसंकेत, ध्वनियों के सहारे दर्शकों तक पहुँचाने का प्रयास करता है। अतः नाटक का यश - अपयश पूरी तरह से दर्शकों पर निर्भर होता है।

दर्शक के बिना हम नाटक की कल्पना भी नहीं कर सकते। नाटक रंगमंच पर प्रदर्शित होता है, और इस प्रदर्शन के कुछ आंतरिक तत्व हैं जैसे निर्देशक, अभिनय और रंगशिल्प इन्हीं तत्वों की सहायता से नाटक रूपाकार ग्रहण करता है। परन्तु नाटक का और एक तत्व है, जिसे हम बाहरी तत्व भी कह सकते हैं वो हैं दर्शक वर्ग ! यह रंगमंच का एक दिलचस्प अन्तर्विरोध है कि दर्शक वर्ग नाट्य कला अनिवार्य तत्व होकर भी प्रायः उससे स्वतंत्र है। दर्शक वर्ग की महत्ता को स्पष्ट करते हुए नेमिचंद्र जैन कहते हैं कि “कोई अभिनय प्रदर्शन दर्शक वर्ग के बिना संभव नहीं, किसी भी कारण से दर्शक वर्ग न जुट सकें तो खाली रंगशाला में नाटक नहीं हो सकता। फिर चाहे उसकी कितनी ही तैयारी क्यों न हो चुकी हो। नाट्य सृष्टि के लिए दर्शक वर्ग का होना, निसंदेह, सर्वथा अनिवार्य, मुलभूत और अत्यंतिक है।”¹

अतः जिसप्रकार नाटक के लिए रंगमंच आवश्यक हैं उसी प्रकार नाटक के सफल होने में दर्शक का होना भी बहुत आवश्यक है। बिना दर्शक हम नाटक की कल्पना भी नहीं कर सकते। दर्शक नाटक के लिए बहुत आवश्यक होने के बावजूद भी नाट्यस्रष्टा का इस दर्शकों पर कोई नियंत्रण नहीं होता। नाट्यस्रष्टा अपनी इच्छानुसार दर्शक वर्ग को प्रदर्शन में मौजूद होने पर उसको प्रतिक्रियाओं को निर्धारित कर या परिवर्तित कर सकते हैं। कहने का तात्पर्य यही है कि रंगस्रष्टा अपने कार्य में दर्शक वर्ग की मौजूदगी पर पूरी तरह निर्भर है परंतु उस मौजूदगी को संभव अथवा अपनी इच्छानुकूल बना सकना उसके हाथ में नहीं।

दर्शक वर्ग को अपने प्रदर्शन में लाने के लिए रंगस्रष्टा तरह तरह के आकर्षण पैदा करते हैं, तरह - तरह की सुविधाएं जुटाते हैं। रंग कार्य की दर्शक वर्ग पर नितान्त निर्भरता है, और उसकी इस अपेक्षित स्वतंत्रता के कारण ही रंगमंच हर जगह हर युग में सदा बड़े अनिश्चित और संकट में जीता आया है। रंगमंच के सामने सबसे बड़ा प्रश्न यह है कि दर्शक वर्ग की उपस्थिति बनाएं रखना। रंगमंच मनोरंजन है या कला ? या दोनों। इस प्रश्न के उत्तर पर ही बहुत कुछ दर्शक वर्ग की उपस्थिति, प्रकृति अपेक्षाएं निर्भर करेंगी। यही कारण है कि विकसित से विकसित देश और रंगमंच में दर्शक वर्ग की समस्या का आज तक कोई ठीक निश्चित अथवा स्थायी समाधान नहीं हो पाया है। जिस दर्शक वर्ग के बिना नाटक हो ही नहीं सकता, उसी दर्शक से रंगकर्मी कभी कभी घबरा उठते हैं, उसके दबाव से, उसकी मांगों से, उसके व्यवहार से, संतुष्ट होकर भागना चाहते हैं। लेकिन जो भी हो दर्शक वर्ग के साथ किसी न किसी प्रकार से संबंध निर्धारित किए बिना रंगकार्य संभव नहीं है।

हिंदी रंगमंच के संभाव्य दर्शक वर्ग को हम दो हिस्सों में बांट सकते हैं। देहाती और शहरी। देहातों में अपना अलग पारंपारिक रंगमंच होता है, जो आज भी मौजूद है। वह अत्यंत लोकप्रिय और सक्रिय है। उदाहरण के तौर स्वांग, तमाशा, नौटंकी, रामलीला आदि लीजिए। आज भी ऐसी कई व्यावसायिक या अर्धव्यावसायिक नाट्य मंडलियां हैं जो देहातों में जाकर नौटंकी स्वांग करते हैं। ऐसे नौटंकी के नायक नायिकाओं को प्रतिमाह डेढ़ दो हजार रुपए वेतन भी मिलता है। इन नायक नायिकाओं का प्रदर्शन देखने के लिए दर्शक कभी घंटों तो कभी-कभी रातभर बैठते हैं। ऐसे दर्शकों की संख्या भी लगभग दस से बीस हजार तक होती है। इन कलाकार और दर्शक के बीच बड़ा तादात्म्य है। कभी कभी अभिनेताओं के भांति ही दर्शक को भी पूरे के पूरे स्वांग याद होते हैं। इस स्वांग प्रदर्शन का आयोजन किसी स्कूल संस्था या व्यक्ति द्वारा किया जाता है। वही संस्था या स्कूल उन मंडलियों के आने जाने का पूरा ध्यान रखती है। इसलिए दर्शक वर्ग से किसी भी प्रकार का शुल्क नहीं लिया जाता। फिर भी दर्शक वर्ग अपने मनचाहे अभिनेता या अभिनेत्री को उनके अभिनय से खुश होकर अपनी इच्छा से कुछ भेंट करते हैं। परंतु शिक्षा का प्रचार प्रसार, बढ़ता औद्योगिकीकरण, रोजगार की खोज में शहरों के और भागने की प्रवृत्ति और फिल्मों का बढ़ता आकर्षण, इंटरनेट के बढ़ते प्रयोग के कारण हमारे ये पारंपारिक नाट्य रूप नष्ट होते जा रहे हैं।

अब हम बात करेंगे दूसरे दर्शक वर्ग की जो शहरी हैं, आमतौर पर ये दर्शक वर्ग हमारे आधुनिक नाटकों को देखने के आते हैं। इसमें महाविद्यालय विश्वविद्यालयों के अध्यापक तथा छात्र, उच्च मध्यवर्गीय व्यापारी तथा कारखानेदार, बुद्धिजीवी वर्ग, सरकारी तथा निजी कार्यालयों में काम करनेवाले अफसर तथा अन्य नोकरी पेशा लोग, इंजीनियर, बड़े वकील, डॉक्टर सैनिकी अधिकारी, राजनैतिक कार्यकर्ता बैरिस्टर आदि इसमें शामिल होते हैं। महानगरों में कुछ विदेशी तथा अन्य भाषा भाषी लोग भी शामिल किए जा सकते हैं। किंतु यह शहरी समुदाय भी हिंदी रंगमंच के दृष्टि कई सुस्पष्ट स्तरों में बँटा हुआ है। यह वर्ग विदेशी संस्कृति से प्रभावित और उसी को आदर्श माननेवाला वर्ग है। इस वर्ग के लिए रंगमंच या थियेटर शाम को मिलने - जुलने का सामाजिक संपर्कों का महत्वपूर्ण व्यक्तियों को देखने और उनके बीच देखे जाने का प्रमुख साधन बन गया है। इसमें ही दूसरा एक दर्शक वर्ग का समूह है, जो शिक्षित समुदाय है। जो हिंदी नाटक करता है, देखता है और देखना चाहता है, परंतु ये केवल मनोरंजन चाहते हैं। नाटक के माध्यम से अपने लिए किसी महत्वपूर्ण उपलब्धि, जीवन के किसी गहरे सत्य से साक्षात्कार, किसी सार्थक अनुभव की खोज में उसकी दिलचस्पी नहीं।

अब शहरी जन समुदाय का भी एक बहुत ही छोटा अंश ऐसा बच गया, जो रंगमंच से सचमुच प्यार करते हैं, जो उसकी बड़ी महत्वपूर्ण अभिव्यक्ति समझता है और उससे ऐसा कुछ पाने को उत्सुक है जो उसे कोई अन्य कला रूप नहीं दे सकता, और यही वो दर्शक है जिसे रंगमंच का सच्चा और टिकाव दर्शक कहते हैं। जो रंगमंच के लिए कुछ त्याग भी करना चाहता है, और करता भी है। रंगमंच को जीवित रखने के लिए वो हमेशा उत्सुक रहता है। निसंदेह यह वर्ग बहुत छोटा है परंतु रंगमंच के लिए बहुत मूल्यवान भी है। बौद्धिक स्तर पर यह वर्ग सहज संतुष्ट नहीं होता। उसे रंगकार्य की थोड़ी बहुत जानकारी होने के कारण वह रंगकार्य को आदर और सम्मान की दृष्टि से देखता है, तो कभी उसका आलोचक भी होता है। रंगकार्य के लिए इसी दर्शक वर्ग को पाने उससे गहरा संबंध जोड़ने की आज नितांत आवश्यकता है।

आज इक्कीसवीं शताब्दी के दूसरे दशक में हम लोग हैं। विज्ञान और औद्योगिकीकरण की सहायता से देश तेजी से प्रगति की ओर अग्रसर हो रहा है। ऐसे प्रगतिशील देश में नाटक के विकास की ओर अगर हम दृष्टि डालें

तो एक बात तो स्पष्ट रूप से दिखाई देती हैं की आज तक नाटक को सबसे बड़ी चुनौती है टेलीविजन चैनल, इंटरनेट और सिनेमा से। 1982 में दूरदर्शन के राष्ट्रीय प्रसारण द्वारा भारतीय मनोरंजन जगत में एक व्यापक परिवर्तन आया है। दूरदर्शन पर प्रसारित होनेवाले धारावाहिक कार्यक्रम, फिल्म, गीत, संगीत आदि के कारण दर्शक घर पर बैठे ही मनोरंजन प्राप्त करने लगा। 1991- 92 में तो व्यावसायिक चैनलों ने दर्शक वर्ग को घर बैठे तरह तरह का मनोरंजन करवाएं। उसके बाद आया इंटरनेट अब तो दर्शक कुछ सेकंद में ही उसे चाहे वो संगीत, फिल्म, धारावाहिक जहां चाहे वहां लगा सकता है। इसका परिणाम यह हुआ कि आज का दर्शक नाटक जैसे जीवंत माध्यम से दूर हो रहे हैं। आज का दर्शक सिनेमा, कॉमेडी, फिल्मी सितारों को देखने के लिए महंगा टिकट खरीदकर सिनेमा हॉल में चले जायेंगे परंतु नाटक देखने के लिए मुफ्त में भी रंगशाला में चलने के लिए तैयार नहीं होंगे। अधिकतर फिल्में तथा धारावाहिक हिंदी में होने के कारण हिंदी दर्शक के साथ रंगकर्मी भी उनकी ओर तीव्रता से उन्मुख हुए हैं। आज के दर्शक की तुलना में 15 से 20 वर्ष पहले की स्थिति हम देखें तो बिल्कुल उसके विपरीत थी। कलकत्ते की 'मूनलाइट कंपनी' या 'पृथ्वी थियेटर्स' जैसे नियमित व्यवसायी मंडलियों के लिए दर्शकों के लिए कभी भी कमी नहीं रही। दिल्ली में भी कई मंडलियां होगी जिन्हें दर्शकों की कभी कमी नहीं होती। क्योंकि ये लोग फिल्मों के भांति ही सहज सुबोध फार्मूले के नाटक प्रस्तुत करती है, जिनमें उचित मात्रा में हास्य व्यंग्य रोमांस और सामाजिक संदेश सभी कुछ मौजूद रहता है। बंगला और मराठी के व्यावसायिक थियेटर्स इसके जीते जागते प्रमाण हैं। दिल्ली में 'सपू हाउस' में होनेवाले पंजाबी नाटक भी इसी कोटि के हैं। जिन्हें देखने के लिए टिकट नहीं मिलते थे, तो दर्शक काले बाजार से टिकट खरीदते थे। अगर आज की तुलना में देखा जाए तो तत्कालीन समय में नाटकों के लिए दर्शक वर्ग आसानी से मिलते थे। सिनेमा इंटरनेट के कारण आज नाटकों का दर्शक वर्ग कम हो गया है परंतु नष्ट नहीं। आज जो दर्शक वर्ग नाटक देखता है वह पहले की तुलना में काफी जागरूक हो गया है। इस दर्शक वर्ग के पास समसामयिक विषयों की स्पष्ट समझ है। इनके दृष्टि में एक परिवर्तन की मांग हमारे सामने है। परंतु ऐसे दर्शक वर्ग की संख्या आज बहुत कम है। प्रसिद्ध रंगकर्मी हबीब तनवीर दर्शकों के संबंध में अपना मत व्यक्त करते हुए कहते हैं कि "लोगों को अवश्य ही टिकट खरीदना चाहिए, बजाय इसके कि वे निमंत्रण की आशा करें। यह लोगों के आलस्य के कारण होता है। वे एक गंभीर नाटक देखने की जगह हिंदी की फिल्म देखना चाहेंगे। वे आराम चाहते हैं। वे मनोरंजन चाहते हैं, इसलिए विवादस्पष्ट नाटकों की प्रशंसा नहीं होती।"²

एक ओर हम सभी इस बात को लेकर चिंतित हैं कि नाटकों के दर्शकों की संख्या आज कम होती जा रही है। परंतु हम ध्यान से देखेंगे तो नाटकों में एक ऐसा दौर आया है जो अब तक है, और भविष्य में भी रहेगा। इसने नाटकों के दर्शकों में हमेशा बढ़ोत्तरी ही की है, वो हैं नुक्कड़ नाटक। गांव के चौराहे, किसी भी नुक्कड़ पर खड़े हो जाओ न कोई बड़ा रंगमंच न कोई वेशभूषा, न कोई सामग्री, बस अपने अभिनय के सहारे समाज के सामने गहरी समस्या रखते हैं। ऐसे नुक्कड़ नाटक 10, 15 मिनट में खत्म हो जाते हैं और उसे देखने के लिए कोई पैसा नहीं लगता परिणामी राह चलता आदमी भी 10,15 मिनट खड़े होकर देखता तो है कि आखिर क्या चल रहा है। निसंदेह नाटकों के दर्शकों की संख्या बढ़ाने में नुक्कड़ नाटक की महत्वपूर्ण भूमिका है अतः रंगकर्मी हबीब तनवीर का मानना भी है कि जो छोटा दर्शक वर्ग नाटक के लिए बचा है उससे आलस्य न करते हुए टिकट खरीदकर निसंदेह नाटक देखना चाहिए। उस पर प्रतिक्रिया देनी चाहिए।

निष्कर्षतः

हम कह सकते हैं कि आज इंटरनेट, सिनेमा, टी. वी आदि के कारण हिंदी नाटकों का दर्शक वर्ग कम हुआ है किंतु खत्म नहीं। आज भी दर्शक वर्ग उतनी तन्मयता से नाटक देखते हैं, जितनी तन्मयता से एखाद फिल्म। अतः नाटकों के लिए दर्शकों की संख्या अगर बढ़ानी है तो नाट्य मंडलियों को व्यावसायिक दृष्टिकोण का स्वीकार करके अपना कार्य अधिक निष्ठा से करना होगा। सिर्फ दिल बहलाने के लिए नाटक खेलने के बजाय सचमुच किसी गहरी तीव्र आंतरिक प्रेरणा से नाटक खेलना होगा। जब तक नाटक में पेशेवर रंगकर्मी की कुशलता, निपुणता और परिपूर्णता नहीं होगी तब तक वह न तो अपने दर्शक समुदाय का विस्तार कर पाएगी और नहीं उसे टिका पाएंगी। लेकिन आज के इस मशीनीकरण के युग को देखते हुए ये तो तय है कि मनुष्य इस यांत्रिक जीवन से उब कर एक जीवंत माध्यम को ढूंढने की कोशिश करेगा जो उसे मनोरंजन के साथ शांति प्रदान कर सके और इसके लिए एकमेव माध्यम है नाटक।

संदर्भ :-

- 1) रंगदर्शन – नेमिचंद्र जैन, पृ. 81
- 2) नटरंग पत्रिका, अंक जनवरी जून -2015
- 3) आधुनिक हिंदी नाटक और रंगमंच
- 4) हिंदी नाटक और रंगमंच पहचान और परख – सं. डॉ. इंद्रनाथ मदन

कुबेरनाथ राय और उनका गंधमादन

प्रमोद पब्लर यादव

असिस्टेंट प्रोफेसर

दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विश्वविद्यालय

शोधसार:-

उत्तर प्रदेश के गाज़ीपुर ज़िले में जन्मे श्री कुबेरनाथ राय हिंदी साहित्य की निबंध विधा विशेषता: ललित विधा के अंतर्गत अपनी एक महत्वपूर्ण उपस्थिति दर्ज़ करते हैं। राय जी ने व्यवसाय के क्षेत्र में अध्यापन का कार्य चुना, वह भी अंग्रेज़ी साहित्य के अध्यापक के रूप में। राय जी ने अपनी चिंतन शैली में भारतीय संस्कृति के चारों स्तंभ आर्य, किरात, निषाद एवं द्रविड़ संस्कृतियों को स्थापित करने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई। अपने निबंध संग्रह 'गंधमादन' में रामकथा को असमिया रंग देने का प्रयास किया। इस प्रकृति और पर्यावरण का मानव निर्वासन के साथ संबंध स्थापित करने का एक अद्भुत कार्य किया। राम का त्रासदी भरा जीवन आने वाली पीढ़ियों को एक नई चेतना के रूप में जीवन को देखने का अवसर देता है। वर्तमान जीवन में निर्वासन की स्थिति में अपने जीवन मूल्यों की रक्षा करते हुए जीवन को बचाए रखने की एक अद्भुत कला सिखा जाते हैं। आज पर्यावरण और मनुष्य का द्वंद्व अविवेक रूप से समाज में देखने को मिल रहा है। बढ़ता हुआ धरती का तापमान विश्व स्तर की सभी जलवायु समझौते नकारा साबित हो रहे हैं। विकासशील देशों को विकसित देशों की क्षुधा शांत शांत करने का एक साधन के रूप में देखा जा रहा है। उपनिवेश काल का अंग्रेज़ी दोहन एक तरह से भारत को प्राकृतिक और आर्थिक रूप से विकलांग कर दिया। भारत की अपनी एक समृद्ध संस्कृति थी जिसको नए सिरे से व्याख्या करने का प्रयास अंग्रेज़ों ने किया। हरित क्रांति के पहले समस्त भारत का विशेषतः ग्रामीण भारत का खाद्य संपन्न राष्ट्र के रूप में भारत की स्थिति की एक हल्की-सी बानगी राय जी ने देने की कोशिश की है। उस पर भारत सरकार की प्रति व्यक्ति आय का औसत आंकड़ा सोचनीय है।

प्रस्तावना:

कुबेरनाथ राय के निबंधों के विविध पक्षों का विवेचन करने के पूर्व उनके ही द्वारा बताए गए शब्दों की प्रेरणा का जानना आवश्यक है अपनी बातें में ही उन्होंने अपने निबंध संग्रह 'गंधमादन' का शीर्षक रखने की प्रेरणा कहां से मिली इसका जिक्र करते हुए गंधमादन शब्द की इस शीर्षक की सार्थकता का विविध तरह से नामकरण करने की प्रेरणा को बताते हुए एक सटीक अर्थ बताते हैं कि एक दिन वे अपने मित्र प्रोफेसर ईश्वरचंद बरुआ के घर पर का 'तांबूल' शब्द के अर्थ को लेकर बहुत से तर्क वितर्क का सहारा लिया तो इससे मित्र ने तुनक कर अध्ययन कक्ष में बैठे अपने लड़के पुलक से विलियम्स की संस्कृत इंग्लिश की डिक्शनरी में तांबूल शब्द का अर्थ देखने को कहते हैं। इस पर पुलक ने शब्दकोश इनके हाथों में थमाकर चला गया तो प्रोफेसर ईश्वर चंद बारूवा ने कहा "हुं कहा एक शब्द का मुख्य अर्थ देखने के लिए तो गंधमादन ही उठा लाए।"१. खैर तांबूल शब्द के अर्थ को लेकर आपसी समझ वाली बात ठहरी पर राय जी को एक शब्द की उपलब्धि हुई जिसे असमिया मुहावरा गंधमादन उठा लाना। इस भाषा में बहुत दिनों से पर्याप्त प्रचलन है। असम के लोगों के विश्वास के अनुसार जब लक्ष्मण जी शक्ति द्वारा मूर्छित थे तो हनुमान जी ने औषधियों की खोज में गंधमादन पर्वत को ही उठा लाए। इसी से राय जी को 'गंधमादन' निबंध संग्रह का शीर्षक है तो प्राप्त हुआ जिस तरह गंधमादन

पर्वत विविध औषधियों (मृत संजीवनी ,विश्ल्यकरणी ,सुवर्णा करणी और संधानी)से युक्त है इसी तरह कुबेरनाथ राय जी का गंधमादन विविध पक्षों का उद्घाटन करता है जैसे कि किसी शब्द की महिमा का वर्णन, नदी, अन्नपूर्णा ,बाणभूमि ,राघव का करुण रस, भोज्य पदार्थों का इतिहास ,आधुनिकता का सटीक अर्थ हो या कर्म से अकर्म का या अकर्म से कर्म की आधुनिकता, शिशुओं के लोरियो का वर्णन इत्यादि औषधि रूप वर्णन उनके साहित्य गंधमादन में विराजमान है

कुबेरनाथ राय का जन्म २६ मार्च १९३३ में गाज़ीपुर के मतसा गांव में एक दृष्टि संपन्न परिवार में हुआ। विविध प्रकार की खूबियों से युक्त परिवार में इनका जन्म हुआ। महा पितामह आज़ादी की लड़ाई में कूदे छोटे भाई सन्यासी हुए। बचपन में ही खुद की भविष्यवाणी यह थी कि भरण पोषण के लिए विदेश गमन का योग बना है। काशी हिंदू विश्वविद्यालय वाराणसी से स्नातक किया कोलकाता से परास्नातक की उपाधि ग्रहण की नलबाड़ी में भरण पोषण का सहारा मिला युवावस्था में ही राय जी यायावर प्रवृत्ति के हो गए फलतः विविध प्रकार के साहित्यिक रसों के आखेट में निकल पड़े।

'गंधमादन' हो या कोई और निबंध संग्रह इनकी मुख्य प्रवृत्ति प्रकृति को लेकर दिखाई देती है राय जी का प्रकृति प्रेम चर और अचर दोनों रूपों में दिखाई देता है।पहाड़ ,भूमि ,नदी ,आकाश से लेकर वनस्पतियों ,पशु - पक्षियों तक अगाध रूप से दिखाई देता है। वनस्पतियों में भी विविध प्रकार के गंगातीरी घास को लालित्यपूर्ण वर्णन इनकी विशेषता है, जो उन्हें विविध ललित निबंधकारों की सूची में एक विशेष स्थान प्रदान करती है। राय जी का मानना है कि इनका निबंध शिवजी के सांड की तरह निर्बंध और विस्तार पूर्वक घूमता है, ना कि एक दवरी करते समय जुए से बंध बैल की तरह।इनका निबंध अपने मूल प्रकृति से हटकर विविध प्रकार के पौराणिक ऐतिहासिक सामाजिक संदर्भों की खोज करता हुआ पुनः अपने मूल स्थान पर आ जाता है शिवजी के सांड की तरह।

विश्लेषण:-

'गंधमादन' शीर्षक निबंध संग्रह में राय जी का निबंध राघवः करुणों रसःनिबंध में राय जी ने अजनबी पन की समस्या को विश्व स्तर पर ले रहे हैं। राम का व्यक्तित्व निर्वासन संदर्भ के भीतर जैसी प्रतिक्रिया करता है वैसा नए मनुष्य का व्यक्तित्व नहीं है राम के निर्वासन का जन्म सीता हरण के बाद और लंका अभियान के पहले मध्यांतर में होता है। एक ओर मन बाली वध की उत्तेजना से पीड़ित है। दूसरी ओर चिंता है रावण ही उनका शत्रु है जटायु ने भी यही सूचना दी थी। अपने अकेलेपन और असहायता का बोध इसके अलावा सीता के प्रति करुणा और अनिश्चित भविष्य की चिंता उन्हें सता रही थी। वर्षा का समय आ जाने पर अब कोई प्रयत्न भी नहीं किया जा सकता।ऐसे निष्क्रिय बैठे रहने पर आत्मक्षय का खतरा बना रहता है। भरत और लक्ष्मण उनकी दोनों आंखों के तारे हैं मैथिली उनके हृदय की सांस है पर इतना होते हुए भी जब चरम बिंदु आता है तो वे अनासक्त हो जाते हैं और किसी का भी त्याग कर सकते हैं।चरम बिंदु पर उपस्थित होने पर उनके मन में ना तो काम के उत्तेजना है और ना क्रोध की। २. राय जी का कहना है कि राम इतने दुख की स्थिति में और अजनबीपन की स्थिति में अपने आप को बचाए हुए हैं। क्रोध और काम की चरम स्थिति पर ऋतु चक्र के साथ एकाकार हो लेते हैं।राम निर्वासन तो भोगते हैं लेकिन उन्हें अजनबीपन की यातना भोगनी नहीं पड़ती। निर्वासन में खतरा कहीं उत्पन्न होता है जब व्यक्ति खुद अजनबीपन की चपेट में आता है। जिस तरह राम का जीवन एक त्रासदी है किसी भी बड़ी महिमा का अवतरण के लिए, किसी भी महासत्य के स्थापना के लिए त्रासदी का आना आवश्यक

होता है। आज के प्रासंगिक रूप में देखा जाए तो यह सत्यता के रूप में सामने आता है। आज पूरा विश्व कोरोना जैसी महामारी की चपेट में थे। लोग घरों में कैद थे ऐसे एकाकी जीवन में निर्वासन के साथ-साथ अजनबीपन का खतरा हमेशा बना रहता है, आत्महत्या जैसी घटनाएं सामने आती है जिस तरह राम अपने एकाकीपन में विश्व का संधान करते हैं, उसी तरह मनुष्य को अपने एकाकीपन में इसका फायदा अपने तरह से लेना चाहिए। ऐसे निर्वासन के समय व्यक्ति रचनात्मक कार्यों से खुद को और विश्व को एक उत्थान पर ले जा सकता है

राय जी के इस निबंध संग्रह में एक निबंध है 'नदी बीजाक्षरा' इसमें इन्होंने प्रकृति को साधते हुए अपने प्रकृति प्रेम को उकेरा है। आज के समय में नदी जैसी प्राकृतिक संपदा, जल जैसी संपदा के प्रति मानव विवेक शून्य हो गया है। जलवायु के प्रति लापरवाह हो गया है। महात्मा गांधी का कथन है, कि प्रकृति के अंदर मानव की जरूरतें पूरा करने के लिए अकूत संपदा है लेकिन एक लोभी मन को पूर्ण करने के लिए प्रकृति कम पड़ जाती है। यह स्थिति सामाजिक स्तर पर, राष्ट्रीय स्तर पर, अंतरराष्ट्रीय स्तर पर हर जगह मौजूद है आज विश्व में विकसित देशों द्वारा अपने आप को विश्व शक्ति बनाने की होड़ में जिस तरह खनिजों के उत्खनन करने की एक प्रतिस्पर्धा चल रही है वह आने वाले दिनों में जलवायु परिवर्तन के मुख्य भूमिका में एक हो सकती है। मसलन हम आर्थिक क्षेत्र के साइबेरियन में मिथेन गैस के उत्सर्जन को देख सकते हैं। इसके द्वारा जिस तरह वहां की बर्फ पिघल रही है वैश्विक चुनौती बनती जा रही है। तापमान में लगभग वार्षिक औसत के 5 सेल्सियस अंतर देखी जा रही है 2015 में पेरिस में हुए जलवायु समझौते का अमेरिका 2017 में अपने हितों से चिंतित होकर बाहर हो गया। कार्बन उत्सर्जन के मामले में अमेरिका, चीन व भारत क्रम से पहले दूसरे और तीसरे स्थान पर आते हैं। अमेरिका के बाहर होने के कारण भारत पर कार्बन उत्सर्जन को कम करने का अतिरिक्त दबाव पड़ता है। भारत पिछले ५ वर्षों में अपने हिस्से के २१% (प्रतिशत) कार्बन उत्सर्जन पर बंदिश लगाई है लेकिन आने वाले वर्षों में ३% (प्रतिशत) तापमान वृद्धि पर ग्लेशियर पिघलने से तटवर्ती शहरों के डूबने का खतरा मंडरा रहा है। इससे एक खतरा ऐसे देशों को हो जाता है जिनकी कार्बन उत्सर्जन में कोई भूमिका नहीं होती लेकिन विकसित देशों द्वारा किए गए कुकर्म को उन्हें भोगना पड़ता है।

आज हम देखते हैं कि पर्यावरण और मनुष्य के बीच बहुत गहरा संबंध है। आज मानव विज्ञान के रथ पर सवार होकर प्रकृति पर अपनी विजय अंकित करने के लिए आतुर है। हम अपने अतीत को अगर देखे तो पता चलता है कि हमारी प्राचीन काल से चली आ रही परंपराएं प्रकृति के साथ संतुलन बनाते हुए जीवन जीने की रही है। आज हम भौतिक विकास की दौड़ में दुनिया की चमक-दमक के लिए बहुत भारी कीमत चुका रहे हैं। पर्यावरण पृथ्वी पर जीवन के संवर्धन के लिए प्रकृति द्वारा दी गई अमूल्य उपहार है। पर्यावरण की रक्षा करना आज जीव मात्र के कल्याण के साथ प्रकृति की सुरक्षा के लिए भी आवश्यक हो गया है। पर्यावरण की रक्षा और उसका संवर्धन हमारी प्राथमिकता होनी चाहिए प्रकृति की रक्षा करना हमारे जीवन के लिए बहुत महत्वपूर्ण है। हमारे वेदों में पेड़, पर्वत, सूर्य, नदी, अग्नि, वायु, आकाश, जल आदि तत्वों की वंदना में ऋचाएं रची गई हैं। आज उनकी स्थिति पर नज़र डालते हैं तो देखते हैं अभी ये बेहद खराब स्थिति में हैं। इनके पीछे कई कारण हैं- बेतहाशा पर्यटन, पेड़ों की कटाई, आग में जलते जंगल, कृत्रिम बांध इत्यादि से पर्वत भी आज कराह रहे हैं। नदिया प्रदूषित हो रही हैं। कई तो सूखने की कगार पर पहुंच गई हैं। आज हम अपने समाज को विकास के नाम पर आगे करने के लिए नदियों पर बांध- बिजली उत्पन्न हेतु, जंगल काट कर औद्योगिक करण करना, शहरीकरण का विस्तार करना, औद्योगिक कचरे को तथा गंदे पानी को बिना उपचार किए इसको नदियों तथा

समुद्र में बहा देते हैं। तेल शोधक कारखानों द्वारा बंदरगाहों और समुद्र को प्रदूषित कर प्राकृतिक जल स्रोतों का नाश कर रहे हैं। एक बार हम फिर पीछे अतीत में देखें तो सभ्यता के शुरुआती दौर में मनुष्य पूरी तरह धरती से जुड़ा हुआ था। चलते फिरते उठते बैठते खाते सोते वह लगातार धरती से जुड़ाव महसूस करता था। सभी जीवों तथा वनस्पतियों को उसी से पोषण और आश्रय मिलता था। उसके उलट आज हम देख रहे हैं हम धरती के विनाश की ओर अग्रसर हैं प्रकृति स्वयं मानव की सहचरी, मित्र थी किंतु आज स्थिति अलग है-

आज शक्ति का खेल खेलने में आतुर नर।

प्रकृति संग संघर्ष निरंतर, अब कैसा डर।। ३.

सुप्रसिद्ध पर्यावरण इतिहासकार रामचंद्र गुहा बताते हैं कि सन् १९०० तक भारतीय उपमहाद्वीप में रेलवे की ३०,००० मील पटरियां थी जिनको बिछाने और उसकी देखरेख के लिए लगभग हजारों वर्ग मील जंगलों का संहार किया गया। इसके बाद उपनिवेशवाद के साथ आधुनिक कारखाना व्यवस्था, खेती का रासायनिक कारण और शहरी केंद्र का विकास इत्यादि कार्यों में तेजी आई। इन सब के बीच हमें यह देखने को मिलता है कि आज स्थिति नैतिक अर्थव्यवस्था बनाम राजनीतिक अर्थव्यवस्था बन गई है। रामचंद्र गुहा जी कहते हैं "कुछ खास तरीकों से विरोध बार-बार सामने आते रहे विरोध का सबसे बड़ा आधार राज्य द्वारा वनों पर पारंपरिक अधिकारों का खत्म करने का प्रयास था कुल मिलाकर वनों पर राज्य का एकाधिकार और उनके व्यावसायिक दोहन किसने की जीविका नैतिकता की विपरीत थी" ४.

उपनिवेश काल के दौरान भारत में प्रकृति के अनुक्रमिक दोहन की एक ऐसी प्रक्रिया चली जिसमें यथा सोने का अंडा देने वाले बत्खों के झुंड को एक-एक करके मार दिया जाता हो। अंग्रेजों के शासनकाल के दौरान प्राथमिक रूप से इमारती लकड़ियों की ही मांग अधिक होती थी शुरुआत में नौगांव बंदूक गाड़ियों और बाद में धीरे-धीरे भवन निर्माण और फर्नीचर के लिए सागौन की लकड़ी का उपयोग किया जाने लगा। इस क्रमिक दोहन में देवदार साल आदि सदाबहार पेड़ों की लड़कियों का उपयोग रेलवे के स्लीपरों के निर्माण के लिए होने लगा। विश्व ने दो विश्व युद्ध को देखा। इन दो विश्व युद्ध के दौरान इस प्रकार अति दोहन के गति काफी तेज हो गए जैसे ही द्वितीय विश्व युद्ध समाप्त हुआ भारत को तुरंत आजादी मिल गई और भारत ने औद्योगिक विकास का रास्ता अपनाया इस प्रकार क्रमिक दोहन से प्रकृति को कोई आराम नहीं मिला। "भारत में वन आधारित उद्योग की बहुत धीमी स्तर पर शुरुआत हुई। १९२० के दशक से कागज बनाने के लिए बांस का उपयोग शुरू हुआ १९२४-२५ में केवल ५८०० टन बांस का उपयोग किया गया था, द्वितीय विश्व युद्ध का आरंभ होने तक यह मात्रा ५८,००० टन तक पहुंच गई थी। बहरहाल १९८७ तक कागज और बोर्ड का उत्पादन बढ़कर २.६६ मिलियन टन हो गया था जिसमें ५ मिलियन टन तक के कच्चे पदार्थ की खपत होती थी।" ५.

राय जी के एक निबंध संग्रह में एक जगह अन्न की इस तरह कमी बताई गई है यह कमी समाज के पिछड़े वर्ग की विशेष करके है। गेहूं की फसल कि दवरी के समय बैल कुछ फसल को जब चबा जाते थे। कुछ तो पच जाता था, कुछ गेहूं के दाने ना पचने के कारण उनके गोबर के साथ पुनः बाहर आता था। समाज की पिछड़ी जाति या वर्ग उस गोबर को लेकर जाती थी घर पर और इसे पानी में छानकर बचे हुए दाने को निकाल कर और फिर उसे धोकर और सुखाकर उसको पीसते थे। फिर उसकी रोटी खाते थे। ऐसी दारुण व्यथा उस समय की है जब राय जी अपने निबंधों पर अंकित कर रहे थे, यह समय हरित क्रांति की शुरुआती का समय था। अमेरिका भारत जैसे देशों को अपनी शर्तों पर या कहा जाए अपमानजनक शर्तों पर गेहूं की आपूर्ति करता था। यह समय

समाजवादी लोहिया का समय था, उन्हीं के समय संसद में प्रति व्यक्ति आय की चर्चा का विषय सामने आया ३ आना बनाम १५ आना। तत्कालीन सरकार का दावा था की जनता प्रतिदिन १५ आना आय में जीवन व्यतीत कर रही है इस आंकड़े पर राम मनोहर लोहिया जी का धाराप्रवाह भाषण सामने आया था की भारत सरकार आंकड़ा सुधार ले भारत की ६० फीसद जनता प्रतिदिन ३ आना प्रति व्यक्ति आय पर जीवन गुज़ार रही है। देश के २७ करोड़ लोग इतने कम पैसे में गुजर-बसर कर रहे हैं और सरकार बेखबर है। देश की आज़ादी के समय की बात हो या ७० साल गुज़र जाने के बाद भी हालात में कोई परिवर्तन दिखाई नहीं दे रहा है विशेष रूप से। वह समय था हरित क्रांति का शुरुआती समय आज भारत देश विश्व में खाद्यान्न के मामले में आत्मनिर्भर होने का दावा करता है लेकिन छुपे छुपाए कहीं ना कहीं से यह खबर आ ही जाती है कि फला जगह भुखमरी से जान चली गई। भूख से जान जाना आज भी कोई बड़ी बात नहीं मानी जा रही है। इस दर्द को राय जी ने बाकायदा अपने निबंध में उकेरा है। आज भी देखा जाए गरीबी रेखा के नीचे जीवन जीने वाले प्रति व्यक्ति की आय कितनी होनी चाहिए तो सरकारी आंकड़ा देखने पर एक बहस का विषय बन जाता है कि इतने कम में इस महंगाई के माहौल में सरकार इतनी असंवेदनशील कैसे हो सकती है। जहां इस देश में वाहन इंजन की कीमत प्रति लीटर ₹१०० का आंकड़ा छू रही है वहां पर गरीबी रेखा के नीचे की आय ₹३३ से लेकर ₹४० तक सरकारी आंकड़ा है। सरकारी आंकड़े के मुताबिक जो व्यक्ति इतने पैसों में एक दिन का जीवन गुज़ार ले, तो उसे गरीब नहीं कहा जाएगा।

निष्कर्ष:-

कुबेरनाथ राय के निबंधों में भाषा के ऊपर बात करने की जरूरत है नहीं तो उनके निबंधों की चर्चा में अधूरापन व्याप्त रहेगा। कुबेरनाथ राय के निबंधों में व्यक्त भाषा एक ऐसे स्थान पर स्थित है जहां हिंदी और भोजपुरी की धाराएं एक साथ मिल जाती है। भाषा सजीव हो जाती है बिल्कुल गुणगुनाती और सनसनाती हुई। उदाहरण के लिए चारों ओर दरख्तों की पंचायत लगी है। बरगद बैठकर सुरती मल रहा है। आम पुत्रवान वैष्णव गृहस्थ है। कटहल लंगोटा बांधकर बैठे हैं पीपल मिरजई साफा में वृद्ध ब्राह्मण की तरह खड़ा है। इत्यादि। इस शोध द्वारा कुबेरनाथ राय की संस्कृति के प्रति गहरी चिंतनशीलता उभर कर आती है। समकालीन परिस्थितियों के तहत पर्यावरण एक ज्वलंत मुद्दा बना हुआ है। इस मुद्दे को एक दूर दृष्टि की आवश्यकता है। राय जी की चिंतन को जीवन में उतारकर ही आने वाली पीढ़ियों के प्रति अपनी ज़िम्मेदारी तै की जा सकती है।

संदर्भ ग्रंथ सूची:-

१. गंधमादन- निबंध संग्रह-कुबेरनाथ राय, अपनी बात-पृष्ठ क्रमांक २१३.
२. गंधमादन- निबंध संग्रह कुबेरनाथ राय, राघवः करउणओं रसः -पृष्ठ क्रमांक ४४.
३. कामायनी-जयशंकर प्रसाद, संघर्ष सर्ग-पृष्ठ क्रमांक ८६.
४. यह दरकती ज़मीन-रामचंद्र गुहा, पृष्ठ क्रमांक १७१.
५. वही- पृष्ठ क्रमांक १९३.

विमर्शों के दौर में पुरुष : एक अध्ययन

नवल पाल (हिन्दी शोधार्थी)

हिन्दी विभाग, गुरु काशी विश्वविद्यालय, तलवंडी साबो, पंजाब

भूमिका-

परिवर्तन, विकास, क्रांति ये प्रकृति के शाश्वत नियम हैं। हर युग में क्रांतियाँ और आंदोलन हुए हैं, आज भी हो रहे हैं और आगे भी होते रहेंगे। जिसके फलस्वरूप व्यवस्था में परिवर्तन हुआ है और निरंतर विकास का मार्ग प्रसस्त होता रहा है। पृथ्वी पर जब से जीवन की उत्पत्ति हुई है, तब से निरंतर अनेकों परिवर्तन होते रहे हैं। जीवन की उत्पत्ति के साथ पेड़-पौधे, जीव-जंतुओं और मानव का भी जन्म हुआ। मानव इस पृथ्वी का सबसे बुद्धिमान प्राणी है। इसलिए इसका वैज्ञानिक नाम 'होमो सेपियन' पड़ा। इसे लिंग के आधार पर नर और नारी दो भागों में विभाजित किया गया। यह विभाजन और वर्गीकरण की प्रक्रिया भी निरंतर चलती रहती है, जो आवश्यक भी है। माना जाता है कि जब से पृथ्वी पर नारी की उत्पत्ति हुई है, तब से नरों के द्वारा उनका शोषण होता आ रहा है। यह कहाँ तक सत्य है, कहा नहीं जा सकता है। यहाँ तक कि स्त्रियों ने भी स्त्रियों का शोषण किया है।

बीसवीं सदी में स्त्री-विमर्श की अवधारण का प्रवर्तन हुआ। जिसके तहत जागरूक और दूरदर्शी स्त्रियों और पुरुषों ने नारी-शोषण के विरुद्ध आवाज उठाई। अनेक नारीवादी आन्दोलन हुए, क्रांतियाँ हुईं जिसके फलस्वरूप स्त्रियों ने सामाजिक, राजनैतिक और आर्थिक समानता के अधिकारों को प्राप्त किया। नारीवादी विचारधारा आने से समाज में स्त्रियों की दशा में सुधार हुआ। नारी-विमर्श होने से साहित्य में नारी-विमर्श परम्परा की होड़-सी लग गई, जिससे नारी-विमर्श चरमोत्कर्ष पर पहुँच गया। आज नारी विमर्श की अति हो जाने के कारण स्त्रियों ने समानता के नाम पर पुरुषों के तरह कई नकारात्मक आदतों को भी अपना लिया है। स्त्रियों का धूम्रपान और मदिरापान आदि करना। जो स्वास्थ्य और संस्कृति के लिए अत्यंत हानिकारक तो है ही नारी अस्मिता पर भी प्रश्न चिन्ह लगा देती है। स्त्रियों के स्वास्थ्य का प्रभाव उनकी होने वाली संतानों पर भी पड़ता है। नारी अधिकार के साथ उठे समानता के नाम पर व्यवहार और विचार में अतिरेक के ये कुछ उदाहरण हैं।

वर्तमान समय में जितनी जोरों से नारी-विमर्श की चर्चा चल रही है। उतनी ही जोरों से अब 21वीं सदी में पुरुष-विमर्श की भी चर्चा करने की आवश्यकता है। पुरुषों के सामाजिक, राजनैतिक शोषण से मुक्ति और सभी पुरुषों को हर क्षेत्र में समानता का अधिकार प्राप्त करना आवश्यक है। नारी-विमर्श से उत्पन्न विचारधारा के अधिकता के आगे बहुत बड़ा एक पुरुष वर्ग चिन्ता, कुंठा, हीन भावना, तनाव की स्थितिओं का शिकार होने लगा है। सभ्य समाज के शिष्ट पुरुष, नारी अतिक्रमण से क्षुब्ध होकर आत्म हत्या तक कर लेते हैं। उनके व्यक्तित्व में छुपा पुरुष उन्हें समाज के सामने आकर अपना दुखड़ा सुनाने से रोक देता है और अपनी व्यथा को

झेल पाने में असमर्थ वह पुरुष टूट कर बिखर जाता है। यही वो कारण है जो पुरुष-विमर्श की उपयोगिता और सार्थकता को निमंत्रित करता है।

मानव धर्म ग्रंथ मनुस्मृति के अनुसार- 'यत्र नार्यस्तु पूज्यते, रमन्ते तत्र देवता' अर्थात् जहाँ नारी की पूजा होती है, वहाँ देवता वास करते हैं। मनुस्मृति में ही श्लोक 9.3 में यह लिखा है-

**“पिता रक्षति कौमारे, भर्ता रक्षति यौवने।
रक्षन्ति स्थाविरे पुत्रः, न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हती।।”**

अर्थात् स्त्री को कभी भी स्वतंत्र नहीं रहना चाहिए। उसे हमेशा पुरुष के ही संरक्षण में रहना चाहिए।

पुरुष शब्द की व्युत्पत्ति:

'पुरुष' अत्यंत व्यापक शब्द है। भाषा में इसे लिंग विशेष के लिए प्रयोग किया जाता है। जिसका तात्पर्य स्त्री के विपरीत लिंग से है। हिन्दी भाषा में पुरुष शब्द का शाब्दिक अर्थ है: "जो पुर अर्थात् समाज की सेवा करता है, वही पुरुष है।" एक अन्य अर्थ के अनुसार- जो 'पुरुषार्थ' को प्राप्त करने की क्षमता रखता है, वह पुरुष है।" पुरुष का मूलशब्द 'पृषण' है। पृ+वृष = पूरुष (संज्ञा) पुरुष। वेदों में यह शब्द पुरुष, पूरुष दोनों प्रकार से आया है। "वैदिक भाषा में पृ+वृष में इसकी उत्पत्ति की गई है।"¹

'पुरुष' शब्द का अभिप्राय:

पुरुष शब्द परमात्मा का वाचक है- सृष्टि विधा के विषय में अति प्राचीन आर्य ग्रंथकार सहमत हैं कि वर्तमान दृश्य जगत् से आरम्भ परम् पुरुष अविनाशी अक्षर अथवा परब्रह्म से हुआ है। तदनुसार पुरुष शब्द मूलतः परब्रह्म का वाचक है। पुरुष शब्द हिरण्यगर्भ का वाचक है- पुरुष का प्रयोग कहीं-कहीं हिरण्यगर्भ अथवा प्रजापति के रूप में भी हुआ है। वेदान्त में पुरुष को मनुष्यपरक माना गया है।

"आप्टे संस्कृत कोश" के अनुसार- 'पुरुष' शी+पृषो, पुर+कुशन इसकी व्युत्पत्ति बतलाई गई है। नर, मर्द, मनुष्य, जाति, किसी पीढ़ी का प्रतिनिधि, अधिकारी, कार्यकर्ता, अभिकर्ता, अनुचर, मनुष्य की ऊँचाई या माप, आत्मा, परमात्मा, व्याकरण के प्रथम पुरुष, मध्यम पुरुष, उत्तम पुरुष आदि।

उपर्युक्त सभी अर्थों में से कुछ ही आगे चलकर पुरुष के अर्थ में उपयोग में लिए जाते हैं।

बृहद हिन्दी अंग्रेजी कोश के अनुसार- "डंड शब्द का अर्थ नर, मानव, मनुष्य, आदमी, पुरुष, मनुष्य जाति, इंसान, असामी, दास, प्रजा, सेवक परिचारक, सैनिक जवान, कारीगर, पति, जलपोत आदि अर्थों में दिया है।"²

विमर्श शब्द: अर्थ एवं स्वरूप

मानक हिन्दी कोश में विमर्श का अर्थ- "विचरण, आलोचना, व्याकुल और उद्वेग है।"³

अंग्रेजी हिन्दी शब्दकोश में 'विमर्श' का अर्थ- "विमर्श का अर्थ प्रवचन, प्रबंध दिया गया है।"⁴

अभय कुमार दुबे के शब्दों में- "इसका निपट अर्थ है दो वक्ताओं के बीच संवाद या बहस या सार्वजनिक चर्चा।"⁵

ओक्सफोर्ड अंग्रेजी कोश में भी 'डिस्कोर्स' शब्द का अर्थ- "भाषण या बातचीत ही है।"⁶

डॉ० भोलानाथ तिवारी के अनुसार विमर्श का अर्थ है- “तबादला-ए-खयाल, परामर्श, मशविरा, राय-बात, विचार-विनिमय, विचार विमर्श, सोच विचार।”⁷

उपर्युक्त विश्लेषण के आधार पर हम कह सकते हैं कि भाषण, परीक्षा, आलोचना, विचरण, विवेचन, गुणदोष की मीमांसा आदि सभी शब्द विमर्श के ही समानार्थी हैं। विमर्श शब्द से जहाँ बातचीत और वार्तालाप इत्यादि अर्थ सामने आते हैं वहीं साहित्यिक रूप में इसका अर्थ है किसी गंभीर विषय का गहन विवेचन-विश्लेषण और अंततः तर्क-संगत निर्णय पर पहुँचने का प्रयत्न।

विमर्श की परिभाषा-

डॉ० अर्जुन चव्हाण विमर्श को परिभाषित करते हुए कहते हैं कि- “विमर्श शब्द मूलतः गहन सोच-विचार, विचार-विनिमय, विनिमय तथा चिंतन, मनन को द्दोतित करता है अर्थात् विमर्श से सीधा तात्पर्य सोच-विचार, विनिमय तथा विवेचन से है।”

पुरुष विमर्श क्या है?

पुरुष के चारित्रिक विशेषताएँ और उनके सामाजिक, आर्थिक परिस्थितियों के विश्लेषण को ‘पुरुष विमर्श’ कह सकते हैं। पुरुष समाज का केन्द्र बिंदु है। वह सदियों से समाज के सभी गतिविधियों में प्रत्यक्ष तथा परोक्ष रूप से क्रियाशील रहा है। परिवार, सामाजिक व्यवस्था का मूल रूप एवं प्राथमिक संस्था है और पुरुष इस संस्था का प्रमुख आधार स्तंभ है जो परिवार के सभी कार्य विधानों में प्रमुख पात्र का निर्वाह करता है। इस प्रकार वह परिवार का संरक्षक और संचालक है।

परिवार पर धीरे-धीरे पुरुष का नियंत्रण बढ़ता गया, धीरे-धीरे यह प्रभाव समाज में परिवर्तित हुआ, फिर राजनीति, धर्म और जीवन के सभी क्षेत्रों पर पुरुष ने अपना वर्चस्व थोपना शुरू किया। इससे पुरुष प्रधान संस्कृति का उदय हुआ।

कुल मिलाकर पुरुष का स्वरूप वैविध्यपूर्ण है। एक ओर वह मर्यादा पुरुषोत्तम के रूप में है, तो दूसरी ओर वह खलनायक के रूप में भी दीखता है। वह अपने परिवार के लिए आजीवन संघर्ष करने वाला एक जिम्मेदार व्यक्ति है, तो दूसरी ओर नकारात्मक कार्यों में लिप्त भी दिखाई देता है। इस प्रकार पुरुष एक ही समय में अनेक भूमिकाओं को निभाने वाला चरित्र भी है। आज भी परिवार की सभी जिम्मेदारी उसी पर थोप दी गई है। आर्थिक स्रोत का वह केन्द्र रहा है। परिवार के भरण-पोषण की सभी जिम्मेदारी उसी पर डाल दिया गया है। इस प्रकार देख सकते हैं कि पुरुष का स्वरूप अलग-अलग दृष्टियों से विश्लेषण करने पर वैविध्य रूप से पुरुष विमर्श परिलक्षित होता है। पुरुष अपने इस दायित्व के निर्वाह में पथ में आनेवाली अनेक समस्याओं, सवालों तथा जटिलताओं का सामना करते हुए किस प्रकार अपने लक्ष्य में अग्रसर होता है इसके ऊपर प्रकाश डालने की प्रक्रिया ही ‘पुरुष विमर्श’ कहलाती है।

हिन्दी साहित्यों में पुरुष विमर्श :

इस सदी की बदलती परिस्थितियों तथा चेतना का प्रतिफल उक्त समय में लिखी गई रचनाओं में स्पष्ट रूप से दिखाई देती है। श्रीलाल शुक्ल, मोहनदास नैमिशराय, कमलेश्वर, डॉ० राजेन्द्र श्रीवास्तव, मनमोहन सहगल, गिरिराज किशोर आदि उपन्यासकारों ने अपने उपन्यासों में समकालीन समय की प्रमुख गतिविधियों पर प्रकाश डाला है।

श्रीलाल शुक्ल द्वारा रचित 'रागविराग' उपन्यास में बुनियादी संस्कृति के विषय में विचार व्यक्त किया है। इस उपन्यास का प्रमुख पुरुष पात्र शंकरलाल है। वह ग्रामीण सांस्कृतिक परिवेश का प्रतिनिधित्व करता है। उसमें प्रबल आत्मविश्वास कर्मठता तथा सभी मानवीय मूल्यों का समावेश हुआ है। लगातार प्रयासों के बावजूद भी वह मेडिकल टेस्ट में सफल नहीं हो पाता है और एम. एस. सी. की उपाधि वह अत्यधिक अंकों के प्राप्त कर लेता है। मेडिकल के अध्ययन के समय उसकी सहपाठिनी सुकन्या से लगाव और भविष्य में विवाहित होने के लिए वे सोच चुके थे। सुकन्या शादी से मना कर देती है जब वह शंकरलाल के घर परिवार के बारे में जब यह जान जाती है कि वे सब गरीब ही नहीं अशिक्षित और कुसंस्कृत हैं। इस उपन्यास में सांस्कृतिक परिवेश और पुरुष का चित्रण कुछ विवेच्य उपन्यासों के माध्यम से किया गया है।

मनमोहन सहगल द्वारा रचित 'मिले सूर मेरा तुम्हारा' उपन्यास में जट्ट एवं भैया संस्कृति का उल्लेख हुआ है। इसमें सदी के बदलते हुए राजनीति का सुंदर चित्रण है। राजनीतिज्ञ भोले-भाले किसानों को धोखा देकर वोटों को अपने जेब में भरते हैं और चुने जाने के बाद उनका बरताव किस प्रकार रहता है, ये सब इस उपन्यास में बदलते राजनीति पर व्यंग्य करते हुए सुंदर ढंग से चित्रित किया गया है।

ममता कालिया द्वारा रचित 'दौड़' उपन्यास में इस सदी के युवा पुरुष पर बदलते राजनीति के प्रभाव को सुंदर ढंग से चित्रित किया गया है। उपन्यास की मुख्य पात्रा स्टैला, पवन से प्रेम करती है। भारतीय संस्कृति के अनुसार कोई भी स्त्री विवाह से पूर्व हम बिस्तर नहीं हो सकती है क्योंकि विवाह से पहले स्त्री-पुरुष एक दूसरे लिए के लिए पराये ही रहते हैं। विवाह के पश्चात ही वे सामाजिक, धार्मिक तथा नैतिक नियमों के आधार पर सम्मानित संबंध को प्राप्त करते हैं पर स्टैला विवाह से पूर्व ही पवन के साथ हमविस्तार बन जाती है। एक दिन पवन ने स्टैला का अपनी माँ से परिचय करवाया। पवन ने कहा, "माँ स्टैला मेरी बिजनेस पार्टनर, लाइफ पार्टनर, रूम पार्टनर तीनों है।" स्टैला ने कहा, "पवन डार्लिंग, जितने दिन मैम यहाँ पर हैं मैं छजलानी के यहाँ सोऊँगी।"8 यह स्टैला का व्यक्तित्व तथा नैतिक मूल्यों के पतन का स्पष्ट उदाहरण है। इससे पवन की माँ रेखा को गहरा अघात होता है। वह कहती हैं- "मैंने तो ऐसी कोई लड़की नहीं देखी जो शादी के पहले पति के घर में रहने लगे।"

"तुमने देखा है माँ? इलाहाबाद से निकलेगी तो देखेगी न। यहाँ गुजरात, सौराष्ट्र में शादी तय होने के बाद लड़की महीने भर ससुराल में रहती है। लड़का-लड़की एक दूसरे के तौर-तरीके समझने के बाद ही शादी करते हैं।"9

इस प्रकार समकालीन हिन्दी उपन्यासों में नैतिक मूल्यों के पतन के संदर्भों को मार्मिक रूप से चित्रित किया गया है। स्त्री और पुरुष मानव सभ्यता रूपी रथ के दो पहिये हैं जिनके व्यक्तित्व, विचार, रुचि, अभिरुचि आदि उनके जीवन चक्र में समानता और विषमता का रूप उनके विश्लेषणात्मक अध्ययन के अंतर्गत प्राप्त होते हैं।

नारी को आधी दुनियाँ कहा जाता है। वह एक ऐसी आधी दुनिया है, जो कदम-कदम पर पुरुष द्वारा अनुशासित होती रही है, तरह-तरह से परिभाषित होती रही है। उस पर समग्रता से कभी विचार नहीं हुआ है। मृणालपांडेय के शब्दों में- “जिस प्रकार हाथी के चार भिन्न अंगों को छूकर चार अंधों ने हाथी के विषय में एक संपूर्ण मानस चित्र बनाया और उसकी ‘प्रमाणिकता’ को लेकर वे हठपूर्वक आपस में लड़ते रहे, ठीक उसी प्रकार सदियों से दार्शनिक, विचारक, साहित्यकार आदि भी अपनी दृष्टि-विशेष से नारी के एक पक्ष को संपूर्ण समझने-समझाने की भूल करते रहे हैं।”¹⁰ ठीक उसी तरह पुरुष भी एक सीमा तक ही स्वतंत्र रहा है और कई समय वह स्त्री के विचारों और इच्छाओं के अनुसार अपना जीवन क्रियाओं का पालन करता रहा है। सबसे पहले वह स्त्री को माता के रूप में अधिक सम्मान, प्रेम, आदर, भाव के साथ उसके अनुशासन का पालन करता है। साथ ही वह स्त्री को देवी, शक्ति, प्रकृति, अर्धांगिनी अथार्त पत्नी, बहन, दादी, दीदी, मौसी, मामी आदि उसके अनेक रूपों में सम्मान तथा प्रेमभाव युक्त व्यवहार का परिचय देता है। नारी को अपने जीवन का आधा भाग मानते हुए उसे अपने जीवन में महत्वपूर्ण स्थान देता है। पौराणिक काल के इतिहास में भी पुरुष के स्त्री-मर्यादा, स्त्री-आदर, स्त्री-संरक्षण का भाव युक्त व्यवहार दर्शित (मिलता) होता है। जिस प्रकार भगवान् शंकर ने सती को अपने शरीर का आधा स्थान प्रदान कर अर्धनारीश्वर कहलाये, भगवान् विष्णु अपने वक्ष में लक्ष्मी को स्थान प्रदान कर नारी सम्मान को उजागर किये उसी प्रकार रामकृष्ण परमहंस ने अपनी पत्नी शारदा देवी को शक्ति स्वरूपिणी मानकर पुरुष उदात्त चेतना का परिचय दिया है।

भारतीय परिवार पितृसत्तात्मक है। पितृसत्तात्मक परिवार की सामान्य विशेषताएँ हैं। जिसमें वंश पिता के नाम से चलता है और नारी घर की संचालिका रहती है। पुरुषों को अर्थोपार्जन के लिए बाहर का कार्य संभालना पड़ता है और नारी को गृहलक्ष्मी बनकर रहना होता है।

हिन्दी साहित्य के संदर्भ में स्त्री-पुरुषों के विविध रूपों को प्राचीन और नवीन मूल्यों, परंपरागत और परिवर्तित संवेदनाओं, अनुभूतियों एवं प्रवृत्तियों को सशक्त माध्यम से अभिव्यक्त किया गया है।

साहित्य में पुरुष को भी पति, भाई, पिता के साथ-साथ विधुर, प्रेमी, आश्रयदाता आदि रूपों में चित्रित किया गया है। स्त्री की दयनीय स्थिति पर विचार करते हुए डॉ० सौभाग्य लक्ष्मी कहती हैं- “भारत के पितृसत्तात्मक प्रणाली में नारी की पराधीनता उसे चैन से जीने नहीं देती है वह पिता, पति या पुत्र पर निर्भर रहती है मगर जिसका कोई नहीं उसकी पूरी जिंदगी नरक सदृश्य है। समाज में वह शान्ति से जी नहीं पाती है कभी-कभी अपने स्वार्थ के पूर्ति के लिए एक स्त्री, दूसरी स्त्री को भी बर्बाद करने के लिए कोई संकोच नहीं करती है।”¹¹

उपसंहार :

समाज के प्रत्येक व्यक्ति को समझना किसी भी व्यक्ति के लिए आसान नहीं होता है। यदि कोई समझने का प्रयास भी करे तो वह केवल सामान्य और मोटी-मोटी उपरी बातों से ही उन्हें अवगत करा सकता है। हिन्दी साहित्य के उपन्यासों में पुरुष विमर्श के विविध अंशों पर प्रकाश डालते हुए इस युग के सांस्कृतिक मूल्यों को मापदंड बनाकर बदलते सांस्कृतिक परिवेश में पुरुष विमर्श का विश्लेषण करने के पश्चात धार्मिक परिवेश में पुरुष का व्यक्तित्व एवं स्वरूप का विवेचन, विवेच्य उपन्यासों के आधार पर करते हुए बदलते धार्मिक मूल्यों और उनका पुरुष पर हो रहे प्रभाव का दृष्टिपात किया गया है। पुरुष पर इस आधुनिक भौतिकवादी समय में सबसे अधिक प्रभाव समकालीन आर्थिक परिस्थितियों का हुआ है। आधुनिक युग की आर्थिक परिस्थितियाँ और पुरुष के विमर्शात्मक अध्ययन का प्रभाव यहाँ विवेच्य उपन्यासों के आधार पर करना पुरुष विमर्श का मुख्य उद्देश्य है।

संदर्भ सूची

- 1 मराठी व्युत्पत्ति कोश- कृ. पा. कुलकर्णी शुभदा सारस्वत प्रकाशन 1946 पृ. सं. 545
- 2 बृहद अंग्रेजी-हिन्दी कोश भाग-1- डॉ हरदेव बाहरी प्रकाशक ज्ञान मण्डल लिमिटेड, वाराणसी 1969 पृ. सं. 1106
- 3 मानक हिन्दीकोश, रामचन्द्र वर्मा, हिन्दी साहित्य सम्मेलन प्रयाग, 1966 पृ. सं. 903
- 4 अंग्रेजी हिन्दी शब्दकोश, अरिहन्त प्रकाशन 2022, पृ. सं. 218
- 5 सं. अभयकुमार दुबे, भारत का भूमंडलीकरण, प्रकाशक लोक चिन्तन ग्रन्थमाला, 1974 पृ. सं. 444
- 6 आक्सफोर्ड अंग्रेजी कोश, ऑक्सफोर्ड यूनिवर्सिटी प्रेस, 2005 पृ. सं. 156
- 7 संपादक भोलानाथ : हिन्दी पर्यायवाची कोश, प्रभात प्रकाशन, 2001, पृष्ठ-257
- 8 दौड़-ममता कालिया- वाणी प्रकाशन, 2000, पृष्ठ संख्या 51
- 9 दौड़-ममता कालिया- वाणी प्रकाशन, 2000, पृष्ठ संख्या 52
- 10 निज मन मुकुरु सुधारी-धर्मयुग लेख-मृणाल पांडये- अप्रैल-1987 पृ. सं. 19
- 11 हिमांशु जोशी की कहानियाँ: एक अध्ययन, डॉ. वी. सौभाग्य लक्ष्मी, पृ. सं 170

"मोबाईलचे शाळकरी मुलांवर होणारे परिणाम: समाजशास्त्रीय अध्ययन"

संशोधक

भारती रंगनाथ भगत

लोयोला हायस्कूल व ज्युनिअर कॉलेज, पाषाण रोड, पुणे.

प्रस्तावना -

माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्रात होत असणारी प्रगती आपण सगळ्यांनी गेल्या दोन दशकांपासून पाहिली आहे. काही वर्षांपूर्वी हीच माहिती एका गावावरून दुसऱ्या गावात पोहोचायला काही दिवस लागायचे. पण आता हीच माहिती एका क्लिकवर उपलब्ध आहे. माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्रातील संगणक खूप वेगाने मोठे कार्य करू लागला आहे. अतिशय अत्याधुनिक तंत्रज्ञान क्षेत्रातील प्रगतीमुळे व्यवसायाला लागणारी 'माहिती' या गोष्टीचे महत्त्व वाढले आहे.

जागतिकरणामुळे मानवाच्या ज्ञानाच्या कक्षा रुंदवल्या आहेत तसेच विकासाच्या वेगात लक्षवेधी फरक पडला आहे. अर्थातच विकसित देशांच्या विकासाच्या दरामध्ये फरक हळूहळू होत आहे पण जो होतोय त्याचा थेट संबंध भारताच्या सर्वांगीण विकासाशी जोडला आहे. माहिती तंत्रज्ञानामुळे देश जोडले गेले, व्यवहार करणे सोपे झाले, लोकांच्या संस्था संकल्पना एकमेकांशी लाखो किलो मीटर्स वर जोडले जातात. अशा बऱ्याच गोष्टी आपण ऐकतो पण मुळात माहिती तंत्रज्ञान म्हणजे काय? त्याची व्याप्ती काय आणि उद्योजकाला त्याचा कसा वापर करून घेता येऊ शकेल याचा विचार करू.

ऑल्लिफन टॉफलर यांनी 'थर्ड वेव्ह' या ग्रंथात म्हटले आहे की, कृषी, क्रांती व औद्योगिक क्रांती मानवी जीवनामध्ये आधुनिक दूरगामी परिणाम घडवले आहेत.

माहिती तंत्रज्ञान व्याख्या:

माहिती तंत्रज्ञान हे एक संगणक आणि संज्ञापन तंत्रज्ञान यांना एकत्रित जोडणारे शास्त्र आहे. ज्याच्या आधारे एखादी माहिती ही शब्द, ध्वनी, चित्र आणि चलत चित्र या स्वरूपामध्ये संस्कारित होऊन अशाप्रकारे साठवली जाते की, ती आपण हवी तेव्हा मिळवू शकतो.

उदा. मोबाईल मध्ये विविध प्रकारचे फिचर्स असतात त्याचा वापर करून आपल्या व्यवसायाची जाहिरात फोटो व व्हिडिओ तयार करून विक्री साठी केला जातो हाच मोठा फायदा तंत्रज्ञानाचा आहे.

जनसंपर्क माध्यमे

"आजकाल माहिती व अत्याधुनिक ज्ञानाचा प्रसार करून त्यांचे सामाजिकरण घडून आणणारी व्यापक माध्यमे म्हणजे जनसंपर्क माध्यमे होय."

आधुनिक समाजातील सर्व व्यक्तींच्या समजिकरणात जनसंपर्क माध्यमे महत्त्वाची आहेत. जनसंपर्क माध्यमे एकावेळी अनेक लोकांपर्यंत पोहोचू शकतात. वर्तमानपत्रे, मासिके, साप्ताहिके, रेडिओ, दूरचित्रवाणी, मोबाईल ही अशी प्रभावी जनसंपर्क माध्यमे आहेत. या माध्यमांचा उपयोग माहिती मिळण्यासाठी, लोकांची करमणूक करण्यासाठी होतो पण समाज मनावर या माध्यमांचा जबरदस्त प्रभाव पाडू शकतो. ही माध्यमे परंपरांचे जतन करू शकतात. त्याचप्रमाणे समाजपरिर्तन घडवून आणण्यासाठी व्यक्तीला अनुकूल बनवू

शकतात आणि त्यांना प्रेरित करू शकतात. वर्तमानपत्राद्वारे व मासिकांच्या प्रभावामुळे फक्त सुशिक्षित लोकांवर पडतो पण रेडिओ, दूरचित्रवाणी आणि मोबाईलचा प्रभाव सर्व लोकांवर पडतो कारण ते दृकश्राव्य माध्यम आहे तसेच समजिकरणाचे देखील प्रभावी माध्यम आहे. त्यामुळे लोकांचे विचार, मते, अभिवृत्ती, ज्ञान याबाबतीत भर टाकण्याचे व ती बदलण्याचे सामर्थ्य मोबाईल या माध्यमात असते.

आजच्या युगाला माहिती युग म्हणतात. प्रत्येक क्षणाला असंख्य दिशांनी माहिती आणि मनोरंजन यांचा धबधबा आपल्या मेंदूवर अक्षरशः कोसळत असतो. प्रसार माध्यमे ही आपल्या समाजाचा एक अविभाज्य घटक बनली आहेत. त्यामुळे आपल्या आजूबजूला घडणाऱ्या छोट्या मोठ्या घटनांची झालेली बातमी क्षणात प्रसारमाध्यमांद्वारे लोकांपर्यंत पोहोचवली जाते. म्हणूनच आजच जग हे माहिती आणि माध्यमांचा जग समजले जाते.

"एकाच वेळी एकच संदेश मोठ्या प्रमाणावर लोकांपर्यंत पोहोचविण्यासाठी असलेल्या यंत्रणेला माध्यमे असे म्हणतात." माध्यमांचे तीन प्रकार पडतात.

१. मुद्रित माध्यमे - वृत्तपत्रे, मासिके

२. दृकश्राव्य माध्यमे - दूरदर्शन, इंटरनेट, मोबाईल ३. श्राव्य माध्यम - रेडिओ, मोबाईल

वरील माध्यमांद्वारे एकाचवेळी विविध ठिकाणच्या विविध प्रकारच्या अनोळखी व्यक्तीशी साधला गेलेला संवाद म्हणजे ' जनसंवाद होय तर वृत्तपत्रे, मासिके, दूरचित्रवाणी, चित्रपट, इंटरनेट व मोबाईल या साधनांद्वारे लोकांपर्यंत माहिती पोहोचवली जाते. याला ' जन संचार '(Mass Media) म्हणतात.

५० वर्षांपासून आपण मोबाईल वापरत आहोत. मानवाच्या विकासात तंत्रज्ञानाने मोलाची मदत केली आहे. माणसाचे जीवनमान उंचावण्यासाठी तंत्रज्ञानाचा फायदा झाला आहे. मोबाईल फोन ही त्यापैकी एक आहे. हे एक संवादाचे साधन बनले आहे. आजच्या माहिती तंत्रज्ञान युगात संवादाच्या अनेक साधनांचा वापर माणसाकडून केला जातो. मोबाईल फोन हे त्यापैकी एक.

आज हे साधन प्रत्येकाची गरज बनलेली आहे. मोबाईल मुळे जग जवळ आले आहे. मानव संस्कृतीच्या इतिहासात डोकावल्यास मानवाने संवादासाठी वेळोवेळी माध्यमांचा वापर केल्याचे लक्षात येईल. मानव संस्कृतीच्या उदयाला ५००० वर्षे उलटून गेली आहे. सुरुवातीच्या काळात संवादासाठी मानवाने विविध प्रकारच्या आवाजाचा वापर केला आहे. कालांतराने भाषा अस्तित्वात आली. संवादासाठी भाषेचा वापर सुरू झाला. मानवाने माध्यम म्हणून प्राणी आणि पक्षांचा वापर केला. पुढे दूत अस्तित्वात आला आणि आधुनिक काळात त्याला पोस्टमन ही ओळख मिळाली. पहिल्या विश्वयुद्धात टेलिफोन अस्तित्वात आला. त्यापैकी रेडिओ टेलिफोन चा वापर करण्यात आला होता. १९४० च्या दशकात वाहनातील फोनची सुविधा उपलब्ध झाली.

पुढे ३ दशक यावर बरच संशोधन झाले आणि ग्राफिक्स इन ३ एप्रिल १९७३ ग्राफिक्स आऊटला पहिला मोबाईल कॉल झाला. मोटोरोला कंपनीचे इंजिनियर मार्टिन कुपर यांनी तो कॉल केला होता. तो प्रोटोटाईप पद्धतीचा मोबाईल फोन होता. आज या घटनेला ५० वर्षे झालीत. सुरुवातीला केवळ संवादासाठी वापरला जाणारा मोबाईल फोन आज स्मार्ट फोन बनला असून इंटरनेट पासून ते फोटो पर्यंत आणि व्हिडिओ कॉलिंगपासून ते मनोरंजनपर्यंत सगळ काही एकट्या मोबाईल मध्ये सामावले आहे. त्यामुळेच मोबाईल फोन हा माणसाचा जिवलग मित्र बनला आहे.

मोबाईल फोन प्रत्येकाची गरज बनलेला आहे. कारण मोबाईल मुळे कोणत्याही व्यक्तीशी, कधीही आणि कुठेही सहज संपर्क करू शकता म्हणूनच संवादाचे हे साधन जगभर लोकप्रिय ठरत आहे. गरिबापासून श्रीमंतपर्यंत प्रत्येकाच्या हातात मोबाईल फोन आहे.

बदलत्या काळाबरोबर मोबाईल फोन बदलला आहे आणि आता तो स्मार्ट बनला आहे. संवाद साधण्याबरोबर इंटरनेट, फोटो, जी. पी. आर.एस., व्हिडिओ कॉलिंग, मनोरंजन अस सगळ काही मोबाईल फोनमध्ये समावले आहे. स्मार्ट फोन मध्ये आज अनेक एप्लिकेशन्स हे स्मार्ट फोन साठी केले जात आहेत. मोबाईल मध्ये इंटरनेट उपलब्ध झाल्यामुळे शिक्षण, आरोग्य, कला, तंत्रज्ञान अशा विविध क्षेत्रासाठी मोबाईल फोन महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे. मोबाईल फोन मुळे अवघे जग मुठीत असून भविष्यात मानवाच्या विकासात त्याचे महत्त्व आणखी वाढणार आहे. कधी कधी चैनीची वाटणारी वस्तू आता जीवनावश्यक बनली आहे. मोबाईल ही आता प्रत्येकाची गरज बनली आहे. नव्या पिढीचा तर मोबाईल म्हणजे अत्यावश्यक असे अविभाज्य अंग बनले आहे पण नेहमी तुमच्या हातात असणारा मोबाईल हा तुमचा सर्वात मोठा शत्रू बनला आहे. कदाचित तुमचा विश्वास बसणार नाही पण हा मोबाईल आज ९० कोटी लोकांच्या आयुष्याशी खेळतो आहे.

लहान मुले ही ह्याच्या आहारी गेली आहे. खेळ खेळण्यासाठी घरा बाहेर न जाता मोबाईल मध्ये गेम खेळत आहेत.कोविड पासून सर्व गोष्टींसाठी मोबाईल फोन वापरला गेला. अभ्यासासाठी याचा सर्वास वापर सुरू झाला. घरातील जीवनावश्यक वस्तूंच्या खरेदीसाठी बाजारात गर्दी टाळण्यासाठी घरी भाजी पाला, किराणा सामान व इतर जीवनावश्यक वस्तू घरी मगवण्यावर भर दिला. मनोरंजन बरोबरच नातेवाईक मित्र परिवार यांची खुशाली विचारण्यासाठी मोबाईल फोन वापरला गेला हाताळण्यास सहज सोपे कुठेही ही केव्हाही बरोबरच घेऊन जाऊ शकत असल्याने लोकप्रिय आहे.कॉल, चॅटिंग, व्हिडिओ कॉल, माहिती, मेसेज आणि बऱ्याच गोष्टी हा छोटासा मोबाईल आपणास उपलब्ध करून देतो. पण प्रत्येक नाण्याला जशा दोन बाजू असतात त्या प्रमाणे मोबाईलचा दोन बाजू आज आपणास पहावयास मिळत आहे. जेवढे फायदे आपण या मोबाईल मार्फत करून घेतले आहे तेवढेच नकारात्मक परिणाम आपणास अनुभवण्यास मिळतात उदा.

१. आज घरातील व्यक्तींशी आपण समोरासमोर बसून गप्पा मारणे/संवाद साधणे हे कमी झाले आहे.
२. मोबाईलमधील वॉट्सप मुळे, घटस्फोट, भांडणे, मारामारी, खून इ. घटना घडत आहेत.
३. मोबाईल मधील काही गेम्स हे जीवघेणे ठरत आहेत.
४. मोबाईलमुळे गुन्हेगारी प्रवृत्तीच्या वृत्ती वाढल्यास चालना मिळत आहे.मोबाईल चे काही सकारात्मक व काही नकारात्मक परिणाम आपणास दिसून येतात. त्या परिणामांचा आढावा घेऊ

मोबाईल चे फायदे:

१. त्वरित दूरच्या व्यक्तीशी संपर्क साधता येतो.
२. गुगल लोकेशन द्वारे योग्य त्या ठिकाणा कडे सहज न चुकता जाता येत.

मोबाईल मल्टीटस्कींग आहे:

मोबाईल आज केवळ संवादाचेच साधन नसून याची जागा आता स्मार्टफोन ने घेतली आहे. जो की नावाप्रमाणे स्मार्ट काम करतो. मोबाईल असेल तर घड्याळ, कॅल्क्युलेटर, कॅमेरा, व्हिडिओ पाहण्यासाठी, मूवी

पाहण्यासाठी, गाणी ऐकण्यासाठी, व्हिडिओ तयार करण्यासाठी वापरला जातो त्या मुळे वेगवेगळे गेझेट बाळगण्याची गरज नाही. मोबाईल ला छोटा कम्प्युटर म्हटले जाते.

सोप्या संवाद :

संवाद साधण्याची प्रत्येकजण छोटा, मोठा, महागडा, स्वस्त मोबाईल वापरतो. मोबाईल सहज कुठेही घेऊन जाऊ शकतो.त्या द्वारे सहज कोणाशीही संवाद साधता येतो.

तंत्रज्ञानाचा वापर:

मोबाईल टेकनोलॉजीचे उत्तम उदाहरण आहे.जो विज्ञानाचा चमत्कार आहे. मोबाईल मध्ये इंटरनेट माध्यमातून जगातील माहिती मिळते. सोशल मीडिया द्वारे दूरचे नातेवाईक, मित्र यांच्याशी आपण जोडले जाऊ शकतो. मोबाइलद्वारे जी. पी. एस. नेवीगेशन असते त्याच्या द्वारे आपल्याला रस्ते शोधण्यासाठी मदत होते. व्हिडिओ, लाईव्ह बातम्या, घटना बसल्या जागी बसून पाहता येतात.

ज्ञानवृद्धी

आधी एखाद्या विषयाची माहिती मिळवण्यासाठी आपल्याला आई, बाबा, घरातील मोठ्या व्यक्ती, शिक्षक यांची मदत घ्यावी लागे पूर्वी ज्ञान पुस्तकातून वाचून घ्यावे लागे, वाचनालयात जाऊन पुस्तकातून वाचून घ्यावे लागे पण आता गूगल सर्च करून मोबाईलद्वारे ते सहज शक्य होते आहे. लाईव्ह करून माहिती घेतली जाते.

मोबाईल आहे तर सर्व काही आहे.

फक्त हा छोटासा मोबाईल हातात असेल तर घड्याळ पाहिलं जात, रीमिआएंडर ऑप्शन द्वारे सर्व गोष्टी सव्ह करू शकतो. बँक खात्याची माहीत व व्यवहार करू शकतो. सी. सी. टीव्ही कॅमेरा लाईव्ह बघू शकता. फनी मेसेज, जोक्स, व्हिडिओ एकमेकांना पाठवू शकता. घर बसल्या विविध प्रकारचे खाद्य पदार्थ व इतर वस्तू घरपोच मागवू शकता. विविध आप मुळे घरी वस्तू येतात. बँकेत जाण्याचे प्रमाण कमी झाले. ऑनलाईन पेमेंट होते. बँकेचे बहुतांशी व्यवहार मोबाइलद्वारे होतात. क्यू आर स्कॅन करून पेमेंट होते. ऑनलाईन पेमेंट ला सर्व जण पसंती देतात. सुट्टे पैसे ठेवणे आवश्यक नाही.

देवाण - घेवाण:

मोबाईल मुले व्यक्तींच्या विचाराची व आवश्यक गोष्टींची देवाण घेवाण होते.

मोबाईल फोन चे दुष्परिणाम :

लक्ष विचलित होते :

विद्यार्थी जीवनात मोबाइल द्वारे कोविड काळात शिक्षणासाठी वापरला गेला फायदा झाला ऑनलाईन शिक्षण दिले गेले पण त्याच बरोबर विद्यार्थ्यांनी त्याचा गैरफायदा घेतला व अभ्य सासाठी हाती दिलेला मोबाईल त्यांच्यासाठी शाप ठरला. मोबाईल फोन मधून नको त्या वयात ज्या गोष्टी मुलांच्या वयासाठी नाहीत त्या गोष्टी ते पाहत आहे. त्यांचे अभ्यासावरील लक्ष विचलित झाले आहे. अगदी १ वर्षांच्या बाळाला ही रंगीबेरंगी व्हिडिओ चित्रे पहिल्या मुळे ते गुंगून जाते. लहान वयात मुलांना मोबाईल नाही दिला पाहिजे, मुलांना वाईट सवय लागत आहे. मुळे घरा बाहेर जाऊन खेळण्या ऐवजी ती घरात मोबाईल खेळत आहेत. मोबाईल गरज असेल तेव्हाच दिला पाहिजे.

आरोग्यावर घातक परिणामः

वारंवार सातत्याने मोबाईल चा वापर केल्याने डोळे, पाठ, मान, कंबर, डोके दुखणे. रात्रंदिवस मोबाईल पाहिल्याने झोप न झाल्याने अपचन मानसिक स्वास्थ्य बिघडणे असे परिणाम होतात. एका सर्वेक्षानुसार मोबाईल मधून हानी कारक किरणे बाहेर पडतात त्याचा शरीरावर परिणाम होतो. मोबाईल बॅटरीचा स्फोट होऊन अपघात झाल्याच्या बातम्या आपण वर्तमनपत्राद्वारे व टी. व्ही वर पाहतो.

वेळेचा अपव्ययः

मोबाईल चा अती वापर एक प्रकारचे व्यसन आहे. दिवसभर मोबाईल मध्ये मग्न असणारी मुळे अभ्यासात मागे पडतात. त्यांचा वेळ वाया जातो त्यांची झोप अपुरी होते. तबबेतीच्या तक्रारी येतात. विद्यार्थी जीवनात अभ्यासासाठी वेळ घालवणे गरजेचे असते तो वेळ मोबाईल गेम खेळत वाया जातो.

आप्तजनापासून दूर करतो.

मोबाईल मध्ये मग्न असल्याने आप्त परिवार दूर होतो. लोक फॅमिली टाईम महत्वाचा न मानता मोबाईल ला जास्त महत्त्व देताना दिसत आहे.

अपघात वाढ होतेः

लोक गाडी चालवताना मोबाईल वर बोलतात त्यामुळे स्वतःचं जीव धोक्यात घालून दुसऱ्याच्या जीव धोक्यात जातो. अपघात होतात. सरकारने नियम आणि कायदे केले तरी लोक सुधारत नाही.

मोबाईलचे व्यसनः

कमी वयाच्या मुलांकडे मोबाईल असल्यामुळे ते सहज काहीही त्यांच्या वयाला न शोभणारी गोष्ट पाहतात घाणेरडे व्हिडिओ, मेसेज एकमेकांना पाठवतात.

मोबाईल फोन चा इतिहासः

मोबाईल फोन हे एक इलेक्ट्रॉनिक उपकरण आहे त्याचा दूरसंचार साठी वापर केला जातो. याला इंग्रजीत मोबाईल (सेल्युलर फोन) म्हणतात. जगातील पहिला मोबाईल फोन मोटोरोला कंपनीचा मार्टिन कुपरने १९७३ साली विकसित केला १९९० साली जगभर १.२३ कोटी मोबाईल फोन वापरकर्ते देशांमध्ये १०० व्यक्तीपैकी ४५ व्यक्ती मोबाईल फोन वापरतात. आधुनिक काळातील मोबाईल फोन हे संभाषण खेरीज आंतरजाल (इंटरनेट) न्याहाळणे, लेखी लघु संदेश देवाणघेवाण, गाणी ऐकण्यासाठी, छायाचित्र काढणे, रेडिओ एकणे, जी. पी. एस. वापरणे, पैसे देणे - काढणे इ. कामा करता वापरले जातात. नोकिया, मोटोरोला, अॅपल सॅमसंग, असुस या मोबाईल फोन उत्पादक कंपन्या पैकी काही सर्वात मोठ्या कंपन्या आहेत. दूरसंचार विषयक सेवांसाठी मोबाईल फोन मध्ये सिमकार्ड वापरणे आवश्यक असते.

मोबाईल चा वापरः

प्रौढ आणि अल्पवयीन लोकसंख्येतील मोबाईल वापराचे/प्रसाराचे प्रमाण- ब्रिटिश अल्पवयीन मुलांचं, ११ ते १६ तर मोबाईल वापराचे प्रमाण ६०% भारतात ६०% इंटरनेटद्वारे व्यसन प्रमाण ७.८ ते १०% कोरिया मध्ये आहे आणि आता त्यांना सिरियस पब्लिक हेल्थ ला सामोरे जावे लागत आहे.

स्वभावाशी संबंधित मोबाईलचे व्यसन.

स्त्रिया या पटकन मोबाईल कडे आकर्षित होतात त्यांचा वापर जास्त होतो एखादी रेसिपी पाहतात. स्त्रियांपेक्षा पुरुषांना सामाजिक ताण कमी प्रमाणात असतो. त्यामुळे ते सामाजिक हेतू साठी मोबाईल चा वापर कमी करतात. वयोवृद्ध त्यापेक्षा कमी प्रमाणात वापरतात.

निष्कर्ष आणि शिफारशी

प्रस्तुत संशोधनात शालेय मुलांवर मोबाईलचा होणारा परिणाम समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून यासाठी उपयोगात आणलेल्या संशोधन पद्धतीचा या प्रकरणात समावेश केलेला आहे. तसेच शाळकरी मुलांची मानसिकता त्यांचे होणारे समजिकरण व ते कोणत्या समाजिकरणात वाढतात त्यानुसार त्याची होणारी वर्तणूक आणि त्याचा मोबाईल शी आलेल्या संपर्काच्या आधारे प्रस्तुत संशोधन केलेले आहे. मोबाईल हे नवयुगातील संवेदनशील आणि प्रभावशाली माध्यम आहे. तसेच शाळकरी मुलांवर मोबाईलचा परिणाम होतो यासाठी कोणती कारणे, कोणते सामाजिक घटक जबाबदार आहेत तसेच शाळकरी मुलांची मानसिकता इत्यादी पैलूंचा अभ्यास प्रस्तुत प्रकरणात करण्यात आलेला आहे.

उद्दिष्टे -

१. मोबाईलचा शालेय मुलांवर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करणे.
२. मोबाईलला शाळकरी मुले अधिक प्राधान्य देतात का? हे तपासून पाहणे.

प्रस्तुत अध्ययनात मोबाईलचा आणि शाळकरी मुलांच्या मतांचा अभ्यास केला असता खालील निष्कर्ष समोर आले आहेत. प्रस्तुत अध्ययनात प्राप्त तथ्यांच्य सहायाने संशोधकाने सुचवले. मोबाईलचा अतीवापरामुळे शालेय मुलांमध्ये डिप्रेसन, मानसिक आजार व त्यातून मुल आत्महत्या करतात. त्यामुळे शाळकरी मुलांनी मोबाइलचा अती वापर करू नये व अती आहारी जाऊ नये त्याचे व्यसन लावून घेऊ नये.

शिफारशी :

१. शालेय मुलांनी मोबाईल मध्ये जास्त वेळ न घालवता जास्तीतजास्त अभ्यास करावा.
२. मोबाईलचा माध्यमातून शाळकरी मुलांनी शिक्षण, कुटुंबकल्याण, लोकसंख्या नियंत्रण, पर्यावरण संतुलन, महिला व दुर्बल घटकांचे कल्याण इत्यादी सारखे मोबाईल वरील व्हिडिओ, बातम्या, कार्यक्रम शहून त्यातील आशय आत्मसात करावा.
३. शालेय मुलांनी मनोरंजनाच्या मोहाला बळी न पडता कठोर व्हावे लागेल, तसे केले तरच शालेय मुळे स्वतःचे अस्तित्व आणि विकास जपू शकतील आणि त्यातून त्यांच्या भावी जीवनाचा पाया भक्कम होऊ शकेल.
४. मोबाईल या माध्यमाचा शालेय मुलांवर लवकर प्रभाव पडत असल्यामुळे ग्रामीण, शहरी, डोंगराळ व आदिवासी भागातील शालेय मुलांच्या विकासाच्या दृष्टीकोनातून नव - नवीन कार्यक्रमाची, आखणी करणे, हे मोबाईल या प्रसारमाध्यमांचे कर्तव्य असेल पाहिजे.
५. मोबाईल मधून पसरवण्यात येणारी सामाजिक व्यक्तिभेद आणि विषमतेवर आधारित व्हिडिओ, माहिती ऐवजी शालेय मुलांचा कर्तव्यावर आणि धाडसीपणावर आधारित व्हिडिओ, माहिती सर्वांना भविष्याची हमी देणारे व पोषक वातावरणाची निर्मिती करणाऱ्या माहितीचे सादरीकरण करावे.
६. पालकांनी मुलांच्या मोबाईल वापराबाबत जागरूक राहिले पाहिजे व त्यांच्यावर नियंत्रण ठेवले पाहिजे.

निष्कर्ष

- १) पालक व मुलांमधील सवांद वाढला पाहिजे.
- २) लहान वयात मुलांकडे मोबाईल दिले नाही पाहिजे.
- ३) पालकांनी मुलांच्या मोबिल वापरावर नियंत्रण ठेवावे.
- ४) मुलांचे शाररिक आणि मानसिक आरोग्य मोबाईल मुले धोक्यात आले आहे.
- ५) गुन्हेगारी प्रवृत्तीचे कार्यक्रम पाहून मुलांमध्ये हिंसक वृत्ती वाढत आहे ते बंद केले पाहिजे.

संदर्भसूची

1. टीव्ही, क्र.६३ अडियो-व्हिडिओ उपकरण दुरुस्ती स्वयंरोजगार (एप्रिल २०१०) पृष्ठ मिटकॉन
2. www.24tass.com
3. Zee news.india.com
4. www.deepawali.co.in
5. विकिपीडिया
6. सकाळ वृत्तपत्र, 14 मार्च 2018 बुधवार
7. Mobile phone by young adults in India a case study Priyanka Matehelia
8. Effects of Mobile phones on children and adolescents health pdf of Lenart Hardell.
9. India Macro Mobile youth study in Mumbai.
10. जैन रमेश जन संचार में करियर, सबलाइन पब्लिकेन्स, जयपूर -2004 पृ.
11. दातार सुषमा संवाद विश्व, विश्व प्रकाशन, पुणे - 26 जानेवारी 2001 पृ.क्र.80
12. जाधव सौदागर, जनसंपर्क आणि स्थानिक स्वराज्य, आखिल भारतीय स्वराज्य संस्था, मुंबई - ऑगस्ट 2000 पृ. क्र 34

‘लोकशाही’ संज्ञेचा संकल्पनात्मक आणि सैद्धांतिक अभ्यास

कु. विपुल शांताराम धनगर

कु. सागर ज्ञानेश्वर दरेकर

(संशोधक विद्यार्थी, राज्यशास्त्र विभाग, हिंदू सेवा मंडळाचे, पेमराज सारडा महाविद्यालय, अहमदनगर.)

प्रस्तावना :

मनुष्य हा स्वभावतः सामाजिक प्राणी असल्यामुळे समूह करून राहणे ही माणसाची नैसर्गिक प्रवृत्ती आहे. मनुष्य हा आपल्या संपूर्ण आयुष्यभर कोणत्या न कोणत्या समूहाशी संबंधित असतो. उदाहरणार्थ कुटुंब, शाळा, नोकरी करीत असलेली संस्था, राष्ट्र किंवा राज्य इत्यादी. जेव्हा एखाद्या समूहाचे आपण सदस्य असतो तेव्हा तो समूह टिकविण्यासाठी किंवा तो वाढविण्यासाठी काही सामुहिक निर्णय घ्यावे लागतात. उदाहरणार्थ समूहाची उद्दिष्टे, ते साकारण्यासाठीचे नियम इत्यादी गोष्टी ठरवाव्या लागतात. प्राथमिकतः लोकशाही ही याच सामुहिक निर्णय घेण्याच्या काही पद्धतींपैकी एक पद्धत आहे कि ज्यात समूहातले सर्व सदस्य मिळून समूहासाठीचे निर्णय घेत असतात. या सामुहिक निर्णय प्रक्रियेत प्रत्येक सदस्याला सहभागी होण्याचा समान अधिकार असतो. सर्व मानव हे मुलतः समान आहेत ही जाणीव व निष्ठा हा लोकशाहीचा पाया आहे (पटवर्धन, कु., १९७७).

लोकशाही व्यवस्था दोन जोड तत्वांची आवश्यकता नमूद करते त्यात सामुहिक निर्णय निर्धारणावर ‘लोकांचे नियंत्रण’(Popular Control) आणि ते नियंत्रण अंमलात आणण्यासाठी ‘अधिकारांची समानता’(Equality of Right) जेथे असेल त्या संस्था किंवा संघटनेला आपण लोकशाही संस्था/संघटना असे म्हणू शकतो (Beetham D., Boyle K., 1996).

लोकशाहीचा उदय आणि विकास :

ऐतिहासिकदृष्ट्या सर्वात जुनी लोकशाही शासनव्यवस्था ही ग्रीक नगर राज्य ‘अथेन्स’ मध्ये अस्तित्वात होती. अथेनिअन नागरिकांकडून ‘क्लेइस्थेनिस’ च्या नेतृत्वात इसवी सन पूर्व ५०८ ते ५०७ व्या शतकाच्या दरम्यान लोकशाहीची स्थापना करण्यात आली. त्यामुळे क्लेइस्थेनिस याला ‘अथेनिअन लोकशाहीचा उद्गाता’ मानले जाते (Narayan, A., 2021). अथेन्स मध्ये अस्तित्वात असलेली लोकशाही ही ‘प्रत्यक्ष लोकशाही, व्यवस्थेचे उदाहरण होते. तेथे नागरिकांना थेट राज्यकारभारात सहभागी होण्याचा म्हणजेच मतदानाचा, कायदे निर्मिती व धोरण निर्मितीत सहभागी होण्याचा, न्यायिक मंडळ व प्रशासनिक परिषदेवर काम करण्याचा अधिकार होता. परंतु हे अधिकार फक्त नागरिक असलेल्यानांच प्राप्त होते. त्यात मात्र राज्यातील स्त्रिया, गुलाम आणि दीर्घकाळ वास्तव्यास असलेल्या परदेशी व्यक्तींना नागरिकत्व नाकारले गेले होते (Beetham D., Boyle K., 1996). परिणामतः राज्यकारभारात प्रत्यक्ष सहभाग व नागरिकत्व हा मुठभर अथेनिअन पुरुषांचा विशेषाधिकार होता.

त्या नंतर थेट इसवी सन १२१५ मध्ये इंग्लंडचा राजा जॉन याच्या कार्यकाळात जनतेकडून कर वसुलीच्या बदल्यात त्याच्या सरदार सभेने (सध्याच्या House of Lords चे प्राथमिक स्वरूप) जनतेच्या काही ‘हक्कांची सनद’ मान्य करून घेतली तिलाच Magna Carta असे म्हटले जाते (पटवर्धन, कु., १९७७). Magna Carta हा आधुनिक लोकशाहीचा पहीला टप्पा होता त्यानंतर अमेरिकन राज्यक्रांतीच्या माध्यमातून लोकशाही संविधानाचा स्वीकार केला गेला तर फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या माध्यमातून स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या लोकशाहीवादी तत्वांचा उद्घोष झाला (भोळे, भा.ल., १९९५).

भारतामध्ये एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यापासून (१८५० नंतर) लोकशाही विचार रुजविण्यास सुरुवात झाली. भारतीय जनतेची सहीष्णवृत्ती, शांततामय जीवनाची आकांक्षा व आध्यात्मिक वृत्ती यांमुळे लोकशाही विचार रुजण्यास इथली भूमी अनुकूल होती (पटवर्धन, कु., १९७७).

लोकशाही संकल्पनेचा अर्थ :

लोकशाही या शब्दासाठी पर्याय म्हणून वापरला जाणारा Democracy हा शब्द मूळ ग्रीक भाषेतील 'Demos' म्हणजे लोकं आणि 'Kratia' म्हणजे 'राज्य' किंवा 'शासन' या शब्दांपासून तयार झाला आहे. ज्याचा शब्दशः अर्थ 'लोकांचे राज्य' असा होतो. लोकशाही ही केवळ राज्यव्यवस्थेशी संबंधित बाब नाही. लोकशाहीचा संबंध त्या प्रत्येक क्षेत्राशी आहे, जेथे सामुहिक निर्णय प्रक्रिया पार पाडली जाते. तरीसुद्धा लोकशाही आणि शासन पद्धती यांचा संबंध महत्वपूर्ण आहे. कारण राज्य संस्था ही सर्व समावेशक संस्था आहे. समाजाचेही नियमन करण्याचे काम बऱ्याचदा राज्य संस्थेद्वारे केले जाते. त्यामुळे राज्य संस्थेच्या पातळीवर लोकशाहीचे महत्व अनन्य साधारण आहे (Beetham D., Boyle K., 1996).

लोकशाही हा केवळ शासन प्रकार नाही तर ती एक नैतिक संकल्पना आहे. लोकशाहीमध्ये बहुमताचे राज्य असते हे खरे पण व्यक्तिस्वातंत्र्य हाच लोकशाहीचा आधार आहे. 'व्यक्तित्व मूल्याची प्रतिष्ठा' व 'व्यक्तिमत्त्व विकासाची हमी' या दोन्ही गोष्टी लोकशाहीसाठी पायाभूत असतात. त्यामुळे लोकशाही ही नैतिक संकल्पना ठरते (भोळे, भा.ल., १९९५). लोकशाही सामान्य माणसाच्या विवेकावर विश्वास ठेवते. म्हणून लोकशाहीत कार्यक्षमतेपेक्षा जनसामान्यांच्या प्रामाण्याला अधिक महत्व दिले आहे. आधुनिक लोकशाहीत व्यक्तीच्या मुलभूत स्वातंत्र्याला अधिक महत्व आहे. कारण व्यक्तीचे मुलभूत स्वातंत्र्य ही सर्व प्रकारच्या जागृतीची प्रेरणा असते (पटवर्धन, कु., १९७७). जागृत व्यक्ती किंवा व्यक्ती समूह हा लोकशाहीचा संरक्षक असतो. म्हणून लोकशाहीत जो पर्यंत लोकं एकमेकांसोबत शांततापूर्ण सह अस्तित्व निभवायला तयार आहेत तो पर्यंत समाजाच्या प्रत्येक क्षेत्रात लोकशाही जिवंत राहिल.

विसाव्या शतकापासून जगभरात मोठ्याप्रमाणावर लोकशाही शासनव्यवस्था प्रसारित व्हायला सुरुवात झाली. आज एकविसाव्या शतकातही जगातील अनेक देशांमध्ये लोकप्रिय शासन प्रकार म्हणून लोकशाही अस्तित्वात आहे (Democracy Index 2021 by EIU, U.K.). कारण आधुनिक लोकशाही आता केवळ शासन प्रकार म्हणून शिल्लक राहिलेला नाही तर तिचा समाजाच्या प्रत्येक क्षेत्रात (उदा. कौटुंबिक, सामाजिक आणि आर्थिक) स्वीकार होऊन ती एक जीवन मूल्य म्हणून स्वीकारली जात आहे (भोळे, भा.ल., १९९५). याच संदर्भाने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी संविधान सभेत 'भारताची राजकीय लोकशाही ही सामाजिक लोकशाहीत परावर्तित व्हायला हवी' असा आशावाद व्यक्त केला होता. लोकशाहीची मूळ प्रक्रिया जरी दोन तत्वांवर (लोकं नियंत्रण आणि समान अधिकार) आधारलेली असली तरी ही प्रक्रिया जास्तीत-जास्त निर्दोष करून लोकशाहीची तत्वे सर्व समावेशक करणारी 'लोकशाहीकरण'ची प्रक्रिया कधीही न संपणारी आहे (Beetham D., Boyle K., 1996).

लोकशाही शासनाचे मुलभूत घटक :

१. लोकांमधून निवडून गेलेल्या प्रतिनिधींनीचं सर्व महत्वाचे निर्णय घ्यावेत.
२. निवडणुकीच्या माध्यमातून लोकांना प्रस्थापित सरकार बदलण्यासाठी पुरेसे पर्याय व न्याय्य संधी उपलब्ध करून देण्यात यावी.
३. पुरेश्या पर्यायांपैकी योग्य पर्याय निवडण्याची समान संधी प्रत्येक व्यक्तीला असावी.
४. वरील प्रक्रियेतून निवडून आलेले सरकार संविधानाच्या मुलभूत नियमांनी व नागरिकांच्या अधिकारांनी मर्यादित असावे. (कायद्याचे राज्य).
५. अधिकारांची विभागणी (विकेंद्रीकरण).
६. संसद.
७. लोकशाही बहुलतावाद.
८. स्वतंत्र माध्यमे आणि लोक मत. (Narayan, A., 2021)

लोकशाहीचे प्रकार :**१. प्रत्यक्ष लोकशाही :**

ज्या लोकशाही शासन व्यवस्थेत लोकं निर्णय प्रक्रियेत प्रत्यक्ष सहभागी होऊन कायदे आणि धोरण निर्मितीवर प्रत्यक्ष नियंत्रण ठेवतात त्या व्यवस्थेला प्रत्यक्ष लोकशाही असे म्हटले जाते. प्राचीन काळी अथेनिअन लोकशाही ही

प्रत्यक्ष लोकशाहीचे उदाहरण होती. सद्यस्थितीला भारतात स्थानिक पातळीवर ग्रामसभेच्या रूपाने प्रत्यक्ष लोकशाहीचे उदाहरण पाहता येईल. ग्रामसभेत गाव हिताचे काही निर्णय किंवा ठराव करतांना लोकांना एकत्र करून त्यांची मतं विचारात घेतली जातात व त्यानुरूप कार्यवाही केली जाते. सध्याच्या लोकशाही राष्ट्रांपैकी स्वित्झर्लंड या राज्यात काही प्रमाणात प्रत्यक्ष लोकशाही अस्तित्वात असल्याचे पाहता येईल.

२. अप्रत्यक्ष किंवा प्रातिनिधिक लोकशाही :

ज्या शासन व्यवस्थेत लोक आपण निवडून दिलेल्या प्रतिनिधींच्या मार्फत राज्य कारभारात सहभागी होतात, त्या शासन व्यवस्थेला प्रातिनिधिक लोकशाही शासनव्यवस्था म्हणतात. जगातील लोकसंख्या व आकारमानाने मोठ्या असलेल्या लोकशाही राष्ट्रांमध्ये प्रातिनिधिक लोकशाही शासनाचा पर्याय स्वीकारण्यात आला आहे. त्यात ब्रिटन, अमेरिका, भारत इत्यादी देशांचा समावेश होतो. प्रातिनिधिक लोकशाहीत ही संसदीय शासनव्यवस्था (भारत, ब्रिटन) व अध्यक्षीय शासनव्यवस्था (अमेरिका) असे दोन प्रमुख प्रकार पडतात. निवडणुकीद्वारे नियंत्रण, लोक मत व्यक्त करण्याचा अधिकार, प्रत्यक्ष व प्रत्यक्ष नियंत्रण, राजकीय समता ही प्रातिनिधिक लोकशाहीची मुलभूत वैशिष्टे म्हणून पाहता येतील (Beetham D., Boyle K., 1996).

लोकशाहीची विविध प्रारूपे :

रॉकफेलर विद्यापीठाचे प्राध्यापक एमी गटमन यांनी खालील सहा प्रारूपांमध्ये लोकशाही व्यवस्थेचे वर्गीकरण केले आहे (Gutmann, 1993).

१. प्रक्रियात्मक लोकशाही (Procedural Democracy) :

निवडणुकीच्या माध्यमातून अधिकारी व्यक्तींच्या निवडीची प्रक्रिया विधीवत पार पाडणे हीच खरी लोकशाही आहे, असे प्रक्रियात्मक लोकशाही समर्थकांची धारणा आहे. लोकशाही संस्था आणि मुलभूत संरचना अस्तित्वात असणे म्हणजेच खरं प्रजातंत्र आहे अशी त्यांची मान्यता आहे (Narayan, A., 2021). 'लोकमताचा पाठिंबा मिळविण्यासाठी केलेला स्पर्धात्मक संघर्ष व त्यातून मिळविलेली निर्णायक सत्ता म्हणजेच लोकशाही' (जोसेफ शुम्पीटर). या व्याख्येतून देखील लोकशाहीचे केवळ प्रक्रियात्मक वर्णन दिसते तिचे मूल्यात्मक किंवा आशयघन स्वरूप अभिव्यक्त होत नाही. 'Capitalism, Socialism and Democracy' (1942) या जोसेफ शुम्पीटरच्या पुस्तकात लोकशाहीची पाच वैशिष्टे त्याने सांगितली आहेत. ही वैशिष्टे प्रक्रियात्मक लोकशाहीचे स्वरूप समजून घेण्यास सहाय्यक ठरतात.

i) राजकारणी माणसांची पर्याप्त गुणवत्ता ii) राजकीय निर्णयांचे मर्यादित क्षेत्र iii) प्रभावी व कार्यक्षम नोकरशाही iv) लोकशाही आत्मसंयमन v) मतभेदांप्रती सहीष्णूता.

या प्रकारच्या लोकशाहीत प्रक्रियेसाठीची तत्वे महत्वाची मानली जातात. निवडणूक किंवा अन्य विहित प्रक्रिया सुव्यवस्थित आणि सुरळीत पार पाडणे हिच लोकशाहीची निष्पत्ती मानली जाते. तिच्या मूल्यात्मक आशयाचा विचार यात नसतो (Narayan, A., 2021).

२. चर्चात्मक लोकशाही (Deliberative Democracy) :

चर्चा किंवा विचारांचे आदान-प्रदान ही लोकशाही व्यवस्थेत घेतल्या जाणाऱ्या राजकीय निर्णयांची पूर्व अट आहे. तसेच राजकीय निर्णयांचा स्रोत हा लोकांमधील न्याय्य आणि वाजवी चर्चा किंवा संवाद असला पाहिजे असे मानणारा हा विचारप्रवाह आहे. जॉन रॉल्स यांच्या मते, 'न्याय्य राजकीय समाजाची चौकट अबाधित राखण्यासाठी चर्चा व तार्किकता उपयुक्त ठरते. सामुहीक चर्चेतून व्यक्तिगत हिताच्या तुलनेत सर्व सभासदांना न्याय्य व समान अधिकार देणाऱ्या राजकीय समाजाचा विचार पुढे येतो. परिणामी निर्माण झालेल्या परिस्थितीत नागरिकांच्या न्याय्य सहभागाच्या शक्यता वाढतात.' (Narayan, A., 2021).

जे. हेबरमास यांच्या यांच्या मते, 'नागरिकांना एकमताने वैधानिक निर्णय (Legitimate Decision) घेण्यासाठी सुस्पष्ट संवाद व न्याय्य प्रक्रिया आवश्यक असते. चर्चात्मक पद्धत हिच ती न्याय्य प्रक्रिया आहे.' (Narayan, A., 2021).

लोकांचा सहभाग वाढवणे, चांगले परिणाम घडवून आणणे व अधिकाधिक लोकशाही समाज निर्माण करणे हा चर्चात्मक लोकशाहीचा मूळ उद्देश आहे.

३. सहभागी लोकशाही (Participatory Democracy) :

हा विचारप्रवाह पारंपारिक प्रातिनिधिक लोकशाहीच्या तुलनेत अधिकाधिक नागरिकांचा सहभाग व मोठ्या प्रमाणात राजकीय प्रतिनिधित्व या उद्दिष्टांचा पुरस्कार करतो. सर्व नागरिक आपल्या निर्णय क्षमतेतून लोकशाहीसाठी अर्थपूर्ण योगदान देऊ शकतील अशा संधी निर्माण करण्याचा प्रयत्न सहभागी लोकशाहीत केला जातो. यात प्रामुख्याने निवडणुकीपलीकडचा राजकीय सहभाग अपेक्षित असतो. निर्णयप्रक्रियेत सर्व स्तरातील लोकांना अर्थपूर्ण योगदानाची समान संधी मिळावी यासाठी सहभागी लोकशाही सातत्याने कार्यरत असते. सहभागी लोकशाहीचे पुरस्कर्ते नागरी समाज व राजकीय क्षेत्र या दोन्हींच्या विभाजनाच्या मूल्यावर अधिक भर देतात. (भोळे, भा.ल., १९९५).

सहभागात्मक लोकशाही या संकल्पनेचा विकास 'जीन जे. रूसो' यांच्या राजकीय विचारांतून झाला. त्यानंतर जे.एस. मिल, जी डी एच कोल यांसारख्या विचारवंतांनी त्यात मोलाची भर घातली. त्यांच्या मते न्याय्य समाजाच्या निर्मितीसाठी राजकीय सहभाग अविभाज्य घटक आहे. संसदीय (कायदेविषयक) प्रक्रियेत लोक सहभाग वाढविण्यासाठी नागरी शिक्षण अत्यंत आवश्यक आहे. (Narayan, A., 2021).

४. लोकानुयायी लोकशाही (Populist Democracy) :

- सर्व व्यक्ती हे स्वतः मुक्त, समान आणि स्वतंत्र आहेत म्हणून त्यांनी स्वतःवर राज्य करणे अपेक्षित.
- राज्यकारभारासाठी शासन यंत्रणा असावी मात्र तिच्यावर काही सुस्पष्ट मर्यादा असाव्यात. जास्तीत जास्त निर्णय लोकसत्तेच्या अधीन राहून घेतले जावेत. त्यातून लोकांची सामुहीक इहा प्रतिबिंबित होते.
- प्रौढ मताधिकार, मतदान हक्कात समानता, कायद्याचे अधिराज्य आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य लोकानुयायी लोकशाहीसाठी आवश्यक अटी आहेत. (भोळे, भा.ल., १९९५).

५. उदारमतवादी लोकशाही (Liberal Democracy) :

उदारमतवादाशिवाय लोकशाही उभारणीचा प्रयोग फसतो किंवा ती अपयशी ठरते म्हणून लोकशाही व उदारमतवाद या दोन्ही संकल्पना परस्पर पूरक आहेत (Beetham D., Boyle K., 1996).

- लोक निर्वाचनाच्या तत्वापेक्षा व्यक्तीचे स्वातंत्र्य व समानता या पायाभूत तत्वांना अधिक महत्त्व.
- लोकनियुक्त शासनाच्या अमर्याद स्वातंत्र्याला विरोध.
- विचार, अभिव्यक्ती, धार्मिक व खाजगी मालमत्ता बाळगण्याच्या अधिकारांचा पुरस्कार.
- मतदान, सावर्जनिक निवडणुकीत उमेदवारी करण्याचा अधिकार आणि अनिर्बंध अटकेपासून संरक्षणाच्या अधिकारांचा पुरस्कार.
- न्यायलयीन पुनर्विलोकन, सत्तेचे नियंत्रण व संतुलन, सत्ता विभाजन या तत्वांचे महत्त्व अधोरेखित (भोळे, भा.ल., १९९५).

६. सामाजिक व आर्थिक लोकशाही (Social and Economical Democracy)

- पारंपारिक उदारमतवादाने काही गोष्टींना खाजगी ठरवून लोकशाही तत्वांच्या चर्चेपासून त्यांना दूर ठेवले होते. उदा. कुटुंब व्यवस्था, जातीव्यवस्था, आर्थिक क्षेत्र इत्यादी.
- परंतु परंपरेने खाजगी मानलेल्या या गोष्टींचा व्यक्तिगत स्वातंत्र्य व समता या गोष्टींवर खोलवर परिणाम होतो ही वस्तुस्थिती लक्षात आल्यावर सामाजिक व आर्थिक लोकशाहीचा विचार पुढे आला.

- iii. सामाजिक लोकशाहीत खाजगी क्षेत्रापर्यंत लोकशाही तत्व घेऊन जाण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. व्यक्तीच्या जीवनावर जुलुमी परंपरा, व्यवस्था आणि सत्तेचे वर्चस्व राहू नये म्हणून लोकशाहीचा अधिकाधिक प्रसार व प्रचार होणे आवश्यक असल्याचे लक्षात येते.
- iv. आर्थिक क्षेत्रातही कामगारांचे हक्क, वेतन, सेवाशर्ती आणि मालक-मजूर संबंध यात लोकशाही तत्वांचा अंतर्भाव असणे आवश्यक असल्याचे जाणवले त्यातून आर्थिक लोकशाहीचा विचार पुढे येतो.
- v. समान कामासाठी-समान वेतन, रोजगाराच्या पुरेश्या आणि समान संधी, कामाच्या ठिकाणी न्याय्य व मानवी वातावरण या उद्दिष्टांना मूर्तरूप देण्यासाठी आर्थिक लोकशाही आवश्यक मानली जाते. (भोळे, भा.ल., १९९५).
- vi. 'राजकीय लोकशाही जो पर्यंत सामाजिक लोकशाहीच्या पायावर उभी राहत नाही तो पर्यंत तिला महत्त्व राहणार नाही.' (डॉ. बी.आर. आंबेडकर) (संविधान सभेतील भाषण, २५ नोव्हें. १९४९).

७. आशयघन लोकशाही (Substantive/Functional Democracy) :

या लोकशाही प्रारूपाचे वर्णन डेव्हिड बीथम आणि केविन बोयले यांनी लिहिलेल्या Democracy : 80 Questions and Answer या पुस्तकात आढळले. या लोकशाही प्रारूपात प्रक्रियेपेक्षा लोकशाही मूल्यांना अधिक महत्त्व दिले जाते. लोकशाही मूल्यांचे संरक्षण आणि संवर्धन होऊन ती सर्वव्यापी आणि सर्व समावेशक व्हावीत यावर भर दिला जातो. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि न्याय यांसारख्या लोकशाही मूल्यांच्या माध्यमातून व्यक्ती विकासाला चालना दिली जाते. राजकीय लोकशाहीबरोबर सामाजिक, आर्थिक क्षेत्रातही लोकशाही प्रस्थापित होण्याच्या दृष्टीकोनातून प्रयत्न केले जातात. व्यक्तिगत व कौटुंबिक पातळीवर देखील लोकशाही मूल्यांचा स्वीकार आणि प्रसार महत्त्वाचा मानला जातो.

आशयघन लोकशाहीचे चार मुख्य घटक (Four Chief Component's of Functional Democracy).

- i. मुक्त आणि न्याय्य निवडणुका
- ii. खुले आणि उत्तरदायी सरकार
- iii. राजकीय आणि नागरी हक्क
- iv. लोकशाही/नागरी समाज (Beetham D., Boyle K., 1996).

लोकशाही सिद्धांतावरील टीका :

१. लोकशाहीविषयक अभिजनवादी सिद्धांत :

- i. शासन प्रकार कोणताही असो त्याचे स्वरूप हे अल्पजनसत्ताकच असते. त्यामुळे लोकशाहीतील जन सार्वभौमत्वाचा पायाभूत मुद्दाच अभिजनवाद्यांना मान्य नाही. त्यांना लोकशाही हे मिथक वाटते.
- ii. मोस्का व पेट्रेटो यांच्या मते, 'लोकशाहीचा मेळ अभिजनवादाशी संभवत नाही. मुळात लोकशाही नावाचा प्रकारच अस्तित्वात नाही. वस्तुस्थिती फक्त अभिजनसत्तेची असते.'
- iii. अनेकसत्तावादी अभिजन हे लोकशाहीचा मेळ अभिजनवादाशी घालण्याचा प्रयत्न करतात. त्यांच्या मते, 'समाजात अभिजनांची अनेकता एकाच वेळी असते हे मान्य केले कि लोकशाही व अभिजनवाद परस्परांशी विसंगत वाटत नाहीत.'
- iv. सार्टोरी यांच्या मते, 'लोकशाहीत अभिजन वर्ग असतो आणि त्याला अंतिम निर्णय घेण्याचा अधिकार असतो, हे लोकशाहीचे वैगुण्य मानायचे कारण नाही. अभिजनांचे अस्तित्त्व हा लोकशाहीचा दोष नसून उलट लोकशाही बळकट होण्यास सहाय्यक आहे.'
- v. शुम्पीटर सारखे विचारवंत लोकशाहीला केवळ प्रक्रियात्मक दृष्टीकोनातून बघतात. केवळ राज्यकर्ते निवडण्याची प्रक्रिया म्हणून तीला मर्यादीत करतात. त्यांच्या मते, 'निवडलेले शासक आपली सत्ता निर्णायक व अमर्याद पद्धतीने वापरतात, त्यामुळे निवडणुकीनंतर लोकमताला महत्त्व राहत नाही व सत्ताधारी अभिजन ठरतात.'

- vi. निवडणुका राजकीय सहभागाचे साधन मानणे चूक आहे. कारण अलीकडच्या काळात निवडणुका या केवळ राजकीय नेते निवडण्याचे साधन बनल्या आहेत. निवडून दिल्यानंतर ते आपल्या पद्धतीने शासन चालवतात आणि लोकं त्याचे मूक साक्षीदार बनतात (भोळे, भा.ल., १९९५).

२. लोकशाहीविषयक मार्क्सवादी सिद्धांत :

- i. मार्क्सवाद्यांच्या मते, त्यांचा सिद्धांत हा लोकशाही नाकारणारा नसून लोकशाहीचा विस्तार सामाजिक व आर्थिक क्षेत्रात करणारा, परिपूर्ण स्वरूपात लोकशाहीचा आदर्श मांडणारा क्रांतिकारक विचार आहे. त्यांच्या मते जगात कोणीही असा विचार यापूर्वी मांडला नव्हता.
- ii. सर्वहारांच्या सार्वधिकारशाहीचा लोकशाही व्यवस्थेतील मूल्यांशी व तत्वांशी सांगड घालण्याचा प्रयत्न मार्क्सवादी करतात.
- iii. सार्वधिकारशाहीच्या माध्यमातून 'बुद्धि' लोकशाहीला समर्थ पर्याय देण्याचा प्रयत्न मार्क्सवाद्यांनी केला होता (भोळे, भा.ल., १९९५).

निष्कर्ष :

प्राचीन काळी अथेन्समध्ये शासनव्यवस्था म्हणून अस्तित्वात आलेली लोकशाही शासनपद्धती आज संपूर्ण जगभरात सर्वाधिक देशांनी स्वीकारलेला शासन प्रकार ठरलेला आहे. दरम्यानच्या काळात आणि आजही अनेक सामाजिक-राजकीय विचारवंत, अभ्यासक आपल्या विचारांनी लोकशाही संकल्पनेला अधिक समृद्ध करत आहेत. लोकशाही ही आता केवळ शासनव्यवस्था किंवा राजकीय संकल्पना राहिलेली नसून ते एक जीवन मूल्य झालेले आहे. समाजाच्या सर्वच क्षेत्रात तिची व्याप्ती पोहचलेली आहे आणि त्यामुळे लोकशाहीची अनेक प्रारूपे निर्माण झालेली आपण पाहू शकतो. लोकशाही ही केवळ औपचारिकता किंवा प्रक्रिया न उरता ती आशयघन व्हावी, समाजातील सर्वच स्तरातील व्यक्तींना सामावून घेणारी व व्यापणारी असावी या दृष्टीकोनातून लोकशाहीकरणाची प्रक्रिया अव्याहतपणे सुरु आहे. त्यात मतदानाच्या पलीकडे समाजिक चळवळी, दबाव गट, बिगर शासकीय संस्था आपापल्या पातळीवर सक्रीय योगदान देत आहेत. लोकशाहीच्या टीकाकारांमध्ये सुद्धा आपण कसे अधिक लोकशाहीवादी आहोत हे दाखवण्याची जणू स्पर्धा सुरु आहे. मार्क्सवादी असोत किंवा अभिजनवादी सर्वच विचारधारा या लोकशाहीविषयक टोकाची भूमिका न घेता तिच्याशी जुळवून घेणारी समन्वयवादी भूमिका आपल्या चिकित्सेतून व्यक्त करतात. हे लोकशाही संकल्पनेला मिळणाऱ्या लोकमान्यतेचं व तिच्या अंगभूत मूल्यांचं यश म्हणावं लागेल.

'All the ill's of democracy cured by more democracy' असे म्हणतात. त्याप्रमाणे आजही लोकशाही प्रक्रिया अधिक निर्दोष व सर्वव्यापी होण्याच्या दृष्टीने सातत्याने प्रयत्न करावे लागतील. जागतिकीकरण व मुक्त बाजारपेठांच्या उदयानंतर 'आभासी लोकशाही'चे निर्माण होऊ पाहणारे आव्हान थोपविण्यासाठी विकसनशील देशांमध्ये नागरीक शिक्षणावर (Civic Education) भर द्यायला हवा. लोकशाही प्रक्रीयेवरचा लोकांचा विश्वास केवळ कायम ठेवून चालणार नाही तर तो वाढवत नेण्यासाठी सातत्याने प्रयत्न करावे लागतील. राजकीय सहभागाचे नवे वैधानिक मार्ग शोधून, अस्तित्वात असलेले मार्ग अधिक विकसित करावे लागतील. लोकशाही टिकविण्यासाठी 'कायद्याचे राज्य' टिकवावे लागेल. कारण 'कायद्याचे राज्य' ही व्यक्ती स्वातंत्र्याची कोनशिला आहे, तर व्यक्ती स्वातंत्र्य हा लोकशाहीचा आधार.

संदर्भ ग्रंथ :

१. पटवर्धन कुसुम, लोकशाही, समाजवादी महीला सभा प्रकाशन, पुणे, १९७७.
२. Beetham, Boyle, Democracy 80 Questions and Answer, National Book Trust of India, New Delhi, 1996.
३. Narayan Atul, Understanding Political Theory, Academic Aspirations, New Delhi, 2021.
४. Gutmann, Democracy, In A Companion to Contemporary Political Philosophy, ed. Goodin and Pettit. Oxford: Blackwell, 1993.
५. भोळे भास्कर, राजकीय सिद्धांत, पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर, १९९५.
६. Democracy Index, Economist Intelligence Unit, The Economist, U.K., 2021.

भारतीय लोकशाहीचे वास्तव आणि प्रसार माध्यमे

डॉ. नितीन आहेर

प्राचार्य व राज्यशास्त्र विभागप्रमुख, कला महाविद्यालय, बीडकिन.

"You cannot build anything in the foundation of caste. you cannot build up a nation, you cannot build up morality. Anthing that you will build on the foundation of caste will crack and will never be a whole. - Dr. B. R. Ambedkar"

Introduction :

असे म्हटले जाते की, माध्यमे ही लोकशाहीचा चौथा आधारस्तंभ असतात. एखाद्या देशात लोकशाही व्यवस्था किती प्रगल्भ आहे हे तेथील प्रसारमाध्यमाच्या भूमिकेवरून दिसून येते. थोडक्यात लोकशाही बळकट करण्याचे काम माध्यमे करीत असतात. शिवाय त्या देशातील नागरी समाज (Civil Society) लोकशाही यशस्वी करण्याच्या उद्देशाने आपली भूमिका पार पाडतो. येथे महत्त्वाचा मुद्दा असा कि, त्यादेशातील नागरी समाज अधिक प्रमाणात सुशिक्षित असला पाहिजे. जसे कि युरोपात प्रथमतः इंग्लंड या देशात, लोकशाहीची कल्पना समोर आली. त्यामध्ये इंग्लिश विचारवंत हॉब्स, लॉक, रुसो, बेंथाम, मिल, लॉस्की, ऑस्टीन, ग्रीन, एडमंड बर्क इ. चे महत्त्वाचे योगदान राहिले आहे.

लोकशाही आणि प्रसारमाध्यमे यांचे परस्परपूरक संबंध आहेत. लोकांच्या समस्या प्रशासनासमोर प्रभावीपणे मांडण्याचे प्रमुख साधन म्हणून माध्यमांकडे पाहिले जाते. तसेच वेळोवेळी लोकशिक्षणाचे कार्य देखील पार पाडले जाते.

20 व्या शतकात जगातील बहुतांश राष्ट्रांनी लोकशाहीचा पुरस्कार केला. भारताने देखील स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर (1947) उदारमतवादी लोकशाहीचा स्वीकार केला. वास्तविकरित्या लोकशाहीकडे सर्व समाजघटकांच्या विकासाची कार्यशाळा म्हणून पाहिले जाते. भारतात लोकशाही स्वीकारण्यामागील हेतू असा होता की, भारत हा विविध जात, धर्म, पंथ, वंश, भाषा, प्रदेश, संस्कृती आणि लिंग इत्यादी घटकांनी युक्त आहे. या घटकांना एका सुत्रात बांधून सर्वांना समान हक्क प्रदान केले जातील.

आज भारताने लोकशाही शासन प्रक्रिया स्वीकारून 66 वर्षे झाली. या काळात भारतीय लोकशाहीस अनेक चढ-उतारांना सामोरे जावे लागले. तरी सुद्धा 21 व्या शतकात भक्कमपणे उभी आहे. ती लोकांच्या पाठींब्यांवर कारण जनता ही लोकशाही शासनात सर्वोच्च असते. घटनाकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणत की, कोणत्याही देशात लोकशाही यशस्वी व्हावयाची असेल तर तेथील वर्तमानपत्रांची भूमिका निकोप, निष्क्षपाती, स्वतंत्र असली पाहिजे.

वर्तमान परिस्थितीत जग झपाट्याने बदलत आहे. पूर्वीच्या वर्तमानपत्राची जागा आता सोशल मिडिया, इलेक्ट्रॉनिक मिडिया, टेलिव्हिजन, आकाशवाणी यांनी घेतली आहे. दररोज नवनवीन उपकरणाचा शोध लागत आहे. इंटरनेटच्या माध्यमातून एका क्षणात अमेरिका, जपान, रशिया, जर्मनी येथील शासकीय आणि प्रशासकीय घडामोडी अनुभवास येत आहेत. ही एक बाजू, पण या माध्यमाची लोकशाही प्रगल्भ बनविण्याच्या दृष्टिकोनातून दुसरी बाजू देखील तपासली पाहिजे. तसे पाहिले तर भारतासारख्या खंडप्राय देशात संशोधनाचा विषय झाला आहे.

प्रस्तुत संशोधन विषय खालीलप्रमाणे -

Key words - Reality, Electronic Media, Journal, Television, Continent, presentera etc.

Objectives :

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारताने संविधानाच्या माध्यमातून उदारमतवादी लोकशाहीचा स्वीकार केला. ही बाब समोर ठेऊन यशस्वीतेच्या दृष्टीने भारतातील प्रसार माध्यमांची भूमिका अभ्यासणे, लोकशाहीमध्ये राजकीय पक्षांना अनन्य-साधारण महत्त्व असते. तेव्हा त्यांच्याकडून राजकीय आणि लोकशिक्षणाचे कार्य कसे केले जाते? याचा अभ्यास करून भारतातील राष्ट्रीय व राजस्तरीय विभिन्न भाषिक वृत्तपत्रे निःपक्ष, स्वतंत्रपणे कार्य करतात. अथवा समाजाच्या विशिष्ट वर्गाच्या घटकांचे हितसंवर्धन करतात. याविषयी आकलन करणे पत्रकारितेच्या माध्यमातून इलेक्ट्रॉनिक मिडियाच्या माध्यमातून समाजातील ज्वलंत समस्यांवर आवाज उठविला जातो काय? यावर कटाक्ष टाकून दोन्ही बाजूंचा निष्पक्षपणे अभ्यास करावयाचा आहे. वर्तमानपत्रे आणि राजकीय पक्ष यांचे संबंध अभ्यासणे इ.

Research Method -

सदरील विषयाच्या अभ्यासासाठी विषयासंबंधी प्रकाशित- अप्रकाशित, शासकीय प्राथमिक व दुय्यम साधनांचा शोध घेतला. अनुभवात्मक वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब केला जाईल. तसेच अनुसूची, मुलाखत, निरीक्षणात्मक तंत्राचा अवलंब करून त्यांचा अर्थ लावण्यात येईल. अन्वेषणात्मक व गुणात्मक संशोधन आराखडा तयार करून वस्तुनिष्ठ पद्धतीने विषयास न्याय देण्याच्या दृष्टिकोनातून मांडणी करण्यात येईल.

भारतीय लोकशाहीचे वास्तव आणि प्रसारमाध्यमांची भूमिका :

लोकशाहीची परिभाषा करताना अमेरिकेचे भूतपूर्व राष्ट्राध्यक्ष अब्राहम लिंकन यांनी सुंदर अशी व्याख्या केली - "Democracy is form of the government for the people of the people and by the people"¹

लोकशाही असा शासनप्रकार जिथे लोकांनी लोकांकडून लोकांसाठी शासन चालविले जाते. लोक ही मध्यवर्ती संज्ञा समोर ठेऊन राज्यकर्ते राज्यकारभार करतात. एक आदर्श शासन प्रकार म्हणून आधुनिक काळात जगातील अनेक देशांनी अंगीकार केलेला आहे. भारतात देखील डॉ. बी. आर. आंबेडकर यांनी लोकशाही असणे अनिवार्य आहे असे म्हटले होते.

लोकशाहीची व्याख्या करताना बाबासाहेब म्हणतात, "Democracy is a way of life." पुढे जाऊन लोकशाहीच्या प्रासंगिकतेविषयी म्हणतात, "Democracy is not merely a form of the government it is primarily a mode of associated living of confojnt communicated experjence. It is essentially an attitude of respect and revernce towards followmen."² लोकशाही केवळ शासनाचे स्वरूप नसून वास्तविकपणे सहकार्याने एकमेकांच्या सानिध्यात राहण्याची स्थिती आहे. जेथे प्रत्येक व्यक्तीमध्ये आदर सन्मानाची भावना अस्तित्वात येते.

येथे बाबासाहेबांचा लोकशाहीकडे बघण्याचा दृष्टिकोन असा आहे की, समाजातील प्रत्येक व्यक्ती गरीब अथवा श्रीमंत आणि स्त्री-पुरुष असा भेद न करता स्वतंत्रपणे विकास करते. व्यक्तीमध्ये सर्वांगीण विकास करण्याची पात्रता येते. म्हणून लोकशाही कोणत्याही समाजासाठी आवश्यक आहे. म्हणून बाबासाहेब म्हणतात, "Democracy is a way of life" लोकशाही एक जीवन जगण्याचा मार्ग आहे. त्यासाठी लोकशाही केवळ राजकीय दृष्टीने यशस्वी न होता तिथे सामाजिक लोकशाहीत रूपांतर झाले पाहिजे. अशावेळी आवश्यक मापदंड म्हणून बाबासाहेब प्रसारमाध्यमांचा उल्लेख करतात. त्यांच्या मते लोकशाही असणाऱ्या देशात प्रसार माध्यमे

(वृत्तपत्रे, आकाशवाणी, दूरदर्शन, मिडिया) असली पाहिजेत. त्याशिवाय लोकशाही प्रगल्भतेच्या दिशेने वाटचाल करणार नाही.

बाबासाहेब पुढे म्हणतात, वृत्तपत्रांनी लोकशिक्षणाचे काम करत असताना त्यांनी नैतिक मूल्याचे भानही ठेवावे, ज्ञान हे शक्तीचे (सामाजिक) ऐहिक समृद्धीचे व उगमस्थान आहे. असे छत्रपती शाहू महाराज म्हणतात ते खरे आहे."³

थोडक्यात वृत्तपत्रे ही समाजाचा आरसा आहेत. या भूमिकेतून त्यांनी कार्य करावे यासाठी ते राजर्षी शाहू महाराज उदाहरण देतात. महाराज देखील लोकशाहीचे पुरस्कर्ते होते आणि वृत्तपत्रांना महत्वाचे साधन म्हटले. म्हणूनच कि काय त्यांनी बाबासाहेबांच्या 'मूकनायक' या वृत्तपत्राला देणगी दिली होती. (1920)

आजच्या युगात वृत्तपत्रांनी खूप प्रगती केली आहे. सर्व प्रिंट मिडिया आणि इलेक्ट्रॉनिक मिडिया वृद्धिंगत झालेला आहे. वर्तमानपत्र आणि वृत्तवाहिन्या यांच्यात वाढ झाली आहे. परंतु असे असले तरी आधुनिक काळात पत्रकारितेच्या स्वरूपामध्ये बदल झाला आहे का? पत्रकारिता आपल्या समाजाचा वास्तविक आरसा बनली आहेत का? लोकशाही, धर्मनिरपेक्षता ज्ञान आणि वैज्ञानिक विचारांची जागृती यास बळकटी येते का? जनतेच्या भावभावनांना समोर ठेऊन कार्य केले जाते का? तर याचे उत्तर नाही असे आहे. वर्तमानकालीन पत्रकारिता आपल्या जबाबदार आणि उत्तरदायित्वाच्या भूमिकेपासून दूर जात आहे. पत्रकारितेची भूमिका घेऊन त्या निराकरणाच्या दिशेने कार्य करणे, समाजातील हिंसा, प्रतिरोध, विद्वेषाचे वातावरण यास विरोध करणे.⁴ पण याउलट आजची स्थिती आहे. यामुळेच कि काय शासन सत्तेच्या विरोधात परखडपणे वर्तमानपत्रे मत प्रदर्शित करत नाहीत. अशावेळी जनमत तयार करणे हा महत्वाचा भाग ठरतो. वास्तविकपणे असे दिसते की, वर्तमानपत्रे दूरदर्शनावरील वाहिन्या, विविध चॅनल्स, विविध राजकीय पक्षांशी संबंधित आहेत. तेव्हा ही सर्व माध्यमे आपल्या राजकीय पक्ष अथवा नेतृत्वाशी पूरक अशीच माहिती प्रसिद्ध करतात. यात प्रामुख्याने खालील वर्तमानपत्राचा समावेश होतो - लोकमत - राष्ट्रीय काँग्रेस, तरुण भारत - भारतीय जनता पार्टी, राष्ट्रवादी काँग्रेस, सकाळ, शिवसेना - सामना, आदि तेव्हा याचा दुष्परिणाम असा होतो कि निकोप समाजाची निर्मिती होणार नाही.

वर्तमानपत्रांच्या याच उदासीन, नाकर्तेपणाबद्दल राजर्षी शाहू महाराज म्हणाले होते, "महाराष्ट्रातील कित्येक वर्तमानपत्रे अज्ञ लोकांना मुख्य बनविण्याचे कारखाने आहेत."⁵ म्हणून वर्तमानपत्रांनी खऱ्या अर्थाने समाजप्रबोधनाचे कार्य करावे अशी त्यांची अपेक्षा होती. जर वृत्तपत्रांनी आचारसंहिता पाळली नाही आणि तंत्र सवैर असेल तर अज्ञजन रानभेरी होतील असे त्यांना वाटे. भडक, विकृत आणि भावनांना आवाहन करणारे लेखन लोकमानस घडवू शकणार नाही. लोकजीवनाला नवे परिमाण देऊ शकणार नाही अशी त्यांची खात्री होती."⁶

त्यासाठी लोकाभिमुख लेखन वृत्तपत्रांनी करणे अपेक्षित असते. केवळ वर्तमानपत्रांची संख्या वाढली यांचा अर्थ प्रबोधन झाले किंवा समाज सुसंस्कृत झाला असे होत नाही. तसेच माहिती अधिकारास प्रासंगिक अर्थ प्राप्त होण्यासाठी शासकीय तथा अशासकीय दस्तऐवजांची कायद्याची माहिती जनतेला कळण्यासाठी सार्वजनिक झाली पाहिजे. कि कोणत्या शासकीय अधिकाऱ्याजवळ किती काळा पैसा आहे? तो पैसा तो पैसा कोठून आला."⁷ आदि यामुळे पत्रकारितेमध्ये मुक्तपणा, स्वतंत्रपणा येईल.

महाराष्ट्रात प्रथम बाळशास्त्री जांभेकर यांनी पत्रकारितेस प्रारंभ केला. (दर्पण) त्यांनी प्रसारमाध्यमे आणि यांचे संबंध परस्परपूरक आहेत यावर प्रकाश टाकला. पुढे गोपाळ गणेश आगरकर यांनी सुधारक, केसरी व मराठा या वर्तमानपत्रांच्या माध्यमातून सामाजिक समता, स्त्री-पुरुष समानता, विज्ञान-निष्ठा ही विचारसूत्रे प्रतिपादित केली. लोकशाही मूल्यांचा देखील आग्रह धरून समाजात बुद्धीप्रामाण्यवाद रुजावा यावर भर दिला.

प्र. के. अत्रे यांनी 10 जानेवारी 1940 नवयुग साप्ताहिक, 2 जून 1947 सांजदैनिक, दैनिक, 15 नोव्हेंबर 1956 मराठा, 21 जानेवारी 1940 नवयुग या या वृत्तपत्र व साप्ताहिकांच्या माध्यमातून समाजप्रबोधनाचे कार्य केले.

पत्रकारितेचा उद्देश्य :

1. माहिती प्रसारीत करणे
2. वस्तुनिष्ठता समाजासमोर मांडणे
3. लोकशिक्षण
4. मनोरंजन आदि

असे असले तरी आज देशात वृत्तपत्रामध्ये संपादन कलेचा अभाव आहे. केवळ वृत्तमानपत्रे आकर्षक बनविली जातात. त्यातून मौलिकता किंवा तात्विकता दिसून येत नाही. सामाजिक जागृतीची चेतना दिसून येत नाही.⁸ एकदा वृत्तपत्र आयोगाने म्हटले होते यात काही शंका नाही की वृत्तपत्राचे स्वातंत्र्य भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 19 (1) च्या अन्वे नागरिकांच्या अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याच्या अधिकाराशी संबंधित आहे."⁹ त्याद्वारे व्यक्ती, समाज आणि वृत्तपत्रांनी लोकशाहीला अनुकूल अशी सामाजिक वातावरण निर्मिती करावी यातूनच प्रगल्भ समाजाची निर्मिती होते. या संदर्भात प्रभाकर पाध्ये म्हणतात, लोकशाहीमध्ये पत्रकारितेची भूमिका काय असावी? याविषयी लोकशाही स्वातंत्र्याचे संरक्षण आणि प्रगती यासाठी प्रयत्न करणे हे आपले सव्यधिक नैसर्गिक आणि आद्य कर्तव्य आहे. हे वृत्तपत्रांनी प्रथम ओळखले पाहिजे. याचे सोपे कारण असे की, मुक्त लोकशाहीतच वृत्तपत्र हे वृत्तपत्र असते. हुकूमशाहीमध्ये वृत्तपत्र हे वृत्तपत्र नसते. तर मतपत्र असते. खरे म्हणजे ते शासनाचे पत्रकच असते."¹⁰

थोडक्यात लोकशाहीमध्ये वृत्तपत्रांना महत्त्वाचे स्थान असते. त्याशिवाय लोकमत निर्माण केले जाऊ शकत नाही. हुकूमशाहीत तर वृत्तपत्रांच्या आणि मुद्रण स्वातंत्र्य यावर बंधने लादले जातात. स्वातंत्र्याच्या अभावामुळे व्यक्तीस्वातंत्र्याची आणि मानव अधिकारांची गळचेपी होती.

बाबासाहेब देखील आपल्या 'जातीसंस्थेचे उच्चाटन' 1936 या पुस्तकात आदर्श समाज आणि लोकशाही याबद्दल म्हणतात, "आदर्श समाजरचनेत विभिन्न गटांच्या सुख दुखात प्रत्येक गट जाणीवपूर्वक सहभागी होतो. सामाजिक एकात्मता म्हणतता ती हीच. याचाच विश्वबंधूत्व म्हणतात. लोकशाही ही त्याचे दुसरे नाव आहे. लोकशाही ही प्रथम सामाजिक सहजीवनाची व्यवस्था आहे. समाजबांधवाबद्दल योग्य तो आदर व सन्मान राखण्याचा तो दृष्टीकोन आहे"¹¹

आदर्श समाज निर्माण करण्यासाठी समाज शिक्षित झाला पाहिजे. ही सर्व प्रक्रिया बाबासाहेब म्हणतात लोकशाहीमध्येच शक्य असणार आहे आणि याची जबाबदारी पत्रकारांची आहे. वर्तमानपत्रे समाजापर्यंत पोचली तर आदर्श समाज अर्थात शोषणमुक्त आणि अन्याय-अत्याचार मुक्त निर्माण होईल.

वर्तमानपत्रांच्या महत्त्वाबद्दल युनेस्कोने रिपोर्ट ऑफ कम्युनिकेशन असे म्हटले की, What people read makes a more lasting impression on them... they still rely on newspapers and periodicals to

confirm news and to present views"¹² समाजातील व्यक्ती वर्तमानपत्र वाचल्यानंतर आपला दृष्टिकोन विकसित करतात.

सर्वसाधारणपणे लोकशाही आणि वृत्तमानत्रे यांची भूमिका पूरक आहे. पण देशातील आजची स्थिती पाहता वर्तमानपत्रे ही निरनिराळ्या पक्ष-संघटना, राजकीय नेतृत्वाची अधीन झाली आहेत. समाजात आदर्श प्रबोधन, सुधारणा घडवून आणण्याऐवजी समाज समाजामध्ये सामाजिक आणि धार्मिक तेढ निर्माण करित आहेत.

स्वतंत्र भारतात माध्यमांद्वारे सांप्रदायिकतेला चालना दिली जात आहे. या संदर्भात वरिष्ठ पत्रकार एम. जे. अकबर यांनी म्हटले होते, आज सांप्रदायिकता के कारण जनता पार्टी के शासन के दौरान राष्ट्रीय स्वयं सेवक संघ के लोगों का पत्र, पत्रिकाओं, दूरदर्शन और रेडिओ में घुसकर स्थानबना रहे है! आज कोइ- प्रचार माध्यम सांप्रदायिकता से मुक्त नहीं है, और वे हिंदू राष्ट्रवाद की भावभूमी बना रहे है"¹³

आठ ऑगस्ट 1991 मध्ये संसदेच्या सभागृहामध्ये भूतपूर्व मंत्री माधवराव सिंधिया यांनी म्हटले होते "कोई भी पार्टी या नेता चाहे वे किसी भी धर्म के हो, यदी देश को धर्म के नाम पर बाँटना चाहत है तो वे निःसंदेश राष्ट्रहित के खिलाफ काम कर रहे है और मरे शब्दकोश में उनके किए देशद्रोही के आलावा और कोई परिभाषा नहीं."¹⁴ लोकशाहीची दोरी ज्यांच्या हाती आहे तेच शासनकर्ते जर इलेस्ट्रॉनिक, प्रिंट आणि सोशल मिडियाच्या माध्यमातून राज्यामध्ये धार्मिक व जातीय तणावाचे वातावरण निर्माण करत असतील तर ही बाब लोकशाहीला मारक ठरणार आहे.

16 डिसेंबर 1993 मध्ये उत्तरप्रदेश विधानसभामध्ये दोन गटांमध्ये जोरदार संघर्ष झाला. त्यावेळी मुख्य निर्वाचन आयुक्त श्री टि. एन. शेळन यांनी हा सर्व प्रकार पाहिला आणि त्यांनी असे म्हटले की, "उत्तरप्रदेश में एक सौ विधायक ऐसे हैं, जिनकी अपराधिक पृष्ठभूमि है लेकिन संसद या विधान मंडलो के सदस्यों के गलत कारणामों को आप छाप नहीं सकते क्योंकि, तब उसे विशेषाधिकार का उल्लंघन माना जाएगा."¹⁵

राजकीय पक्ष, राजकीय नेतृत्व यांच्या कार्यप्रणालीवर मुक्त वृत्तपत्रेच आवाज उठवू शकतात. म्हणून वर्तमानपत्रांनी आचमी भूमिका योग्य ठेवली जावी हे अपेक्षित असते. 1953 मध्ये अखिल भारतीय वृत्तपत्र संपादक संमेलन झाले. तेव्हा पत्रकार आणि वृत्तपत्रांना 15 सूत्री आचारसंहिता कार्यक्रम दिला होता. त्यात पुढीलपैकी महत्वाचे मुद्दे होते. 1. वर्तमानपत्रे लोकमत निर्माण करण्याचे मुख्य साधन आहे. पत्रकारांनी न्यायीक भूमिकेतून तसेच लोककल्याणासाठी कार्य करावे 2. समाजात सामाजिक आणि धार्मिक तेढ निर्माण होणार नाही याची विशेष काळजी पत्रकारांनी घेतली जावी. 3. चुकीच्या वृत्तांकनाचे वृत्तपत्रांनी खंडण केले जावे. 4. वर्तमानपत्रांमध्ये वैयक्तिक वाद-विवादांना जागा देणे कि त्यात लोककल्याणाचा अभाव असेल. अशा पत्रकारितेस पत्रकारिता व्यवसायाच्या विरुद्ध मानण्यात यावे."¹⁶ आदि.

वरील आचारसंहितेप्रमाणे वर्तमानपत्रांनी कार्य केले तर समाजास योग्य दिशा मिळेल तसेच लोकशाही टिकून राहण्यास मदत होईल.

वृत्तपत्राचे स्रोत :

वृत्तपत्रे आणि दूरदर्शन आणि इतर चॅनल चे मुख्य स्रोत याप्रमाणे आजच्या स्थितीत देशात पुढील संस्था आहेत. प्रसे ट्रस्ट ऑफ इंडिया, युनायटेड न्यूज ऑफ इंडिया, भाषा युनिक वार्ता, याशिवाय संवाद, आई.पी.ए. आदि इतर देखील वृत्तपत्र संस्था आहेत.

प्रिंट मिडिया, सोशल मिडिया, इलेक्ट्रॉनिक मिडिया, आकाशवाणी, दूरसंचार साधने, जनसंपर्काची साधने या 'कम्युनिकेशन' घटकांच्या माध्यमातून नागरी समाज सुधारणेचे काम केले जात आहे पण खेदाची बाब म्हणजे या सर्व माध्यमावर समाजातील भांडवलदार वर्गाचे प्रभुत्व आहे. त्याचा दुष्परिणाम असा होत आहे की, समाजात गरीब-श्रीमंत अशी भेदाची दरी निर्माण होत आहे. जे कि भारतीय लोकशाहीस बाधक ठरणारी गोष्ट आहे.

वृत्तपत्रे लोकांना क्रियाशील बनवू शकतात आणि शासनावर सतत दबाव ठेवू शकतात. वृत्तपत्रांनी मूलभूत स्वातंत्र्याचे रक्षण केले पाहिजे. वृत्तपत्रांच्या स्वतःच्या दृष्टीनेच ती फार महत्त्वाची आहेत."¹⁷

पंडित नेहरूंनी आकाशवाणीच्या एका साहित्यविषयक समारंभात भाषण करताना म्हणाले, आम्ही सत्ताधारी लोक आमच्या कार्यक्रमांची आखणी आणि अंमलबजावणीयात इतके गुंतलेलो असतो की अनेकदा त्यांच्यातील दोष आम्हाला दिसतच नाहीत. त्यामुळे लेखक हो आम्ही जे सही करतो त्याची परिक्षण करण्याची आणि त्यातील दोष दाखवून देण्याची जबाबदारी तुमची आहे."¹⁸

पंडित नेहरूंनी व्यक्त केलेली बाब आज देखील वृत्तपत्रांना लागू पडते. याप्रमाणे जर सर्व भाषेतील वृत्तपत्रांनी व मिडियांनी भूमिका ठेवली तर भ्रष्टाचार मुक्त लोकशाही व प्रशासन अस्तित्वात येईल.

सारांश :

प्रस्तुत संशोधन विषयाचा सारांश विशद करताना लोकशाही आणि वृत्तपत्राचे आणि मिडिया देशात असणे अनिवार्य ठरते. कारण त्याशिवाय लोकांना शासनावर वचक ठेवता येणार नाही. म्हणून भारतातील बहुतांश समाजसुधारकांनी लोकशाही समाजाची गरज प्रतिपादित केली आणि त्याचे जबाबदारी वर्तमानत्रावर ठेवली आहे. गोपाळ गणेश आगरकर, प्र. के. अत्रे., गाडगीळ, डॉ. बी. आर. आंबेडकर यांनी सामाजिक सुधारणा करण्यासाठी गंधाची निर्मिती तर केलीच शिवाय वृत्तपत्राचे देखील चालवली. आज महाराष्ट्रात लोकमत, सकाळ, सामना, तरुण भारत, पुढारी, महाराष्ट्र टाईम्स आदि वर्तमानपत्रे समाजास दिशा देण्याचे काम करीत आहेत.

संदर्भ सूची :

1. वि. ग. कानिटकर, अब्राहम लिंकन, फाळणी टाळणारा महापुरुष, रविराज प्रकाशन, सदाशिव पेठ, पुणे, पृ. 50
2. एम. आर. बाली, आंबेडकर मिशन, अर्थात आंबेडकरइज्ज, भीम-पत्रिका पब्लिकेशन, अहमदपूरा, जालंदर, जून 2002, पृ. 83
3. डॉ. गंगाधर पानतावणे, पत्रकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, अभिजीत प्रकाशन, नागपूर 1987, पृ. 211
4. कृपाशंकर चौबे, पत्रकारिता के उत्तर आधुनिक चरण, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली, पृ. 12
5. बहिष्कृत भारत, 12 ऑगस्ट 1927
6. उपरोक्त संदर्भ क्र. 3, प. 240
7. उपरोक्त संदर्भ क्र. 4, प. 13
8. डॉ. कमलेश दिक्षित, आधुनिक समाज में पत्रकारिता, पृ. 73
9. कित्ता, पृ. 88
10. प्रभाकर पाध्ये, अनु - प्र. ना. परांजपे, वसुधा परांजपे, पत्रकारितेची मूलतत्त्वे, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, सदाशिव पेठ पुणे, जाने 2021, प्रस्तावनेतून
11. डॉ. बी. आर. आंबेडकर, जातीसंस्थेचे उच्चाटन, 1939, आनंद प्रकाशन, जयसिंगपूरा, औरंगाबाद, पृ. 53
12. उपरोक्त संदर्भ क्र. 8, प. 113
13. उपरोक्त संदर्भ क्र. 4, प. 88
14. कित्ता, पृ. 40
15. कित्ता, पृ. 35
16. कित्ता, पृ. 67
17. प्रभाकर पाध्ये, उपरोक्त संदर्भ, पृ. 32
18. कित्ता, पृ. 36

विशिष्ट प्रशिक्षण पद्धत

लाडलेसाहेब अल्लीसाहेब मोमीन

शिवशक्ती एस. आर.ए. सी.एच.एस. मर्या. आगर बाजार दादर (प). मुंबई. ४०००२८.

मार्गदर्शक

डॉ. शेख मोहम्मद अरिफ यासीन

Kohinoor Art's Commerce and Science College, Khulatabad Dist. Aurangabad-

प्रस्तावना :

आजच्या घडीला वातावरणातील प्रदूषण, दूरचित्रवाणी, संगणक यांचा होणारा परिणाम, यामुळे लहान मुले, तरुण, प्रौढ बैठ्या स्थितीत या माध्यमाच्या सानिध्यात येतात व त्यामुळे त्यांचा शारीरिक विकास खुंटण्याची दात शक्यता संभवते व त्यांच्या शरीरावर विपरीत परिणाम होताना दिसून येतो. हा विकास व्यायामाच्या माध्यमातून चांगल्या प्रकारे करता येतो. यामध्ये विविध वेगवेगळ्या प्रकारच्या हालचाली कराव्या लागतात.

निरोगी शरीरात निरोगी मन असते. निरोगी किंवा आरोग्य संपन्न म्हणजे केवळ आजाराचा किंवा दुर्बलतेचा आभाव नसून, शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक व सामाजिक सुस्थिती असा होतो. प्राचीन काळात जेव्हा आपली संस्कृती पुढारलेली नव्हती तेव्हा अन्न, वस्त्र, आणि निवारा या मूलभूत गरजा भागविण्यासाठी कार्यकलापांनीच शारीरिक क्षमता जोपासली जाई. चालणे, पळणे, पोहणे, फेकणे इत्यादी सारख्या शारीरिक हालचालींनी त्या काळातील मानवाला शांत अशी सुदृढ जीवनासाठी आवश्यक असणारी उच्च दर्जाची शारीरिक क्षमता प्राप्त होत असे.

खेळाडूंना प्रशिक्षण देण्यासाठी शास्त्रीय पाया असलेल्या प्रशिक्षण पद्धती व साधनांचा वापर करून त्यांच्या क्रीडा कार्यमानात वाढ होऊ शकते सध्याच्या काळाची गरज आहे. प्रत्येक स्पर्धेत नवनवीन उच्यांक स्थापन केले जात आहेत. नियमित व्यायाम केल्याने व्यक्ती तंदुरुस्त राहू शकते हे सर्वसामान्य आहे. पण क्रीडा क्षेत्रात उच्च पातळीवर यश संपादन करण्यासाठी तसेच कौशल्य कार्यमान वाढवण्यासाठी शास्त्रीय प्रशिक्षण पद्धतीचा वापर करावा लागतो.

शिक्षण ही एक सतत चालणारी प्रक्रिया आहे. आज शिक्षणाची शारीरिक शिक्षण हि अनिवार्य झाली आहे. आजच्या घडीला वातावरणातील प्रदूषण, दूरचित्रवाणी, संगणक यांचा होणारा परिणाम, यामुळे लहान मुले, तरुण, प्रौढ बैठ्या स्थितीत या माध्यमाच्या सानिध्यात येतात व त्यामुळे त्यांचा शारीरिक विकास खुंटण्याची दात शक्यता संभवते व त्यांच्या शरीरावर विपरीत परिणाम होताना दिसून येतो. हा विकास व्यायामाच्या माध्यमातून चांगल्या प्रकारे करता येतो. यामध्ये विविध वेगवेगळ्या प्रकारच्या हालचाली कराव्या लागतात.

शारीरिक तंदुरुस्ती ही प्रत्येक व्यक्ती आणि त्याच्या देहासाठी आवश्यक बाब बनलेली आहे. कारण व्यक्तीच्या शारीरिक तंदुरुस्तीवर त्याच्या स्वतःच्या आयुष्यातील यश, आरोग्य आणि उत्पादन क्षमता अवलंबून असते. मानवाच्या योग्य शारीरिक तंदुरुस्तीमुळे त्याला कोणतेही कार्य कमी श्रमात योग्यरितीने

करण्यास मदत मिळते. आज प्रत्येक राष्ट्रात स्त्री - पुरुष, मुले - मुली आणि वृद्ध नागरिकांची शारीरिक तंदुरुस्ती वाढविण्यासाठी प्रयत्न केले जात आहे.

विशिष्ट प्रशिक्षणाची पार्श्वभूमी व ओळख :-

क्रीडा कौशल्य कार्यक्रमाच्या बाबतीत झालेले संशोधन अभ्यास सिद्ध करतात की ताकद, दम, व लवचिकता, यावर भर असणाऱ्या जुन्या प्रतिरोध व्यायाम प्रकारापेक्षा ताकद (Strength), वेग (Speed), स्नायूंचा दमदारपणा (Muscle Endurance) आणि दिशाभिमुखता (Agility) इ. तग धरण्याची क्षमता सुधारण्यास मदत करू शकते, ज्याद्वारे खेळाडू विशिष्ट खेळांमध्ये त्याची कामगिरी सुधारू शकतात. तसेच वरील घटकाची क्षमता वाढविण्यासाठी विशिष्ट प्रशिक्षणच सध्या उपयोग केला जातो.

या क्रीडा प्रकारासाठी शारीरिक सुदृढता सुधारण्यासाठी विशिष्ट प्रशिक्षणाची गरज आहे. विशिष्ट खेळातील कामगिरी आणि कौशल्ये, तसेच खेळाच्या गरजा समजून घेणे, खेळाच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी योग्य गतीने प्रशिक्षण / सराव करणे. खेळ व्यतिरिक्त विशिष्ट प्रशिक्षणामुळे मज्जासंस्थेचे अनुकूलन सुधारते, खेळाडू आणि दुखापती प्रतिबंध आणि पुनर्वसन वेळ कमी असतो. एक व्यक्ती त्यांच्या कार्यरत स्नायूंना ऑक्सिजन पुरवते, त्यांना प्रशिक्षण देणे किंवा त्यात भाग घेणे आवश्यक आहे. क्रियाकलाप जे त्यांच्या खेळासाठी आवश्यक उर्जा जतन करण्यासाठी तयार करतील.

प्रशिक्षण पद्धती :-

खेळाडूंचे क्रीडा कार्यमान मध्ये वाढ होण्यासाठी प्रशिक्षणाची खूप गरज असते. हे सर्वसामान्य झाल्यानंतर प्रशिक्षण कशाकशाचे घ्यायचे या नवीन आव्हानाने सर्वांचे लक्ष त्याच्या कडे जावू लागले. एका खेळाडूच्या तयारी करण्यासाठी त्याच्या मागे अनेक, शारीरिक, मानसिक, व सामाजिक घटकांचा समावेश असतो. अर्थातच या तिन्ही घटकांचा अभ्यास सुरु झाला त्यातून तिन्ही घटकांशी संबंधित नवीन शाखा उदयास आल्या. उदा. क्रीडा वैद्यकशास्त्र, शरीर धारणा शास्त्र, क्रीडा मानसशास्त्र, आहार शास्त्र क्रीडा प्रशिक्षण व इतर. यामध्ये सर्वात महत्वाचा वाटा असतो तो क्रीडा प्रशिक्षणाचा उच्च कार्यमान किंवा प्रत्यक्ष कौशल्याचे ज्ञान व शारीरिक हालचालीची कार्यक्षमता या द्वारे वाढविली जात असते.

प्रशिक्षण पद्धतीचा इतिहास :-

सन १९५६ हे साल क्रीडा प्रशिक्षण शास्त्राच्या इतिहासातील सर्वात महत्वाचे ठरले कारण या वर्षी डिकट्रीज हॅरी या जर्मन व्यक्तीने प्रशिक्षण शास्त्रावर आधारित ट्रेनिंग स्लेहर हे पुस्तक लिहिले. त्याच सालापासून प्रशिक्षण शास्त्र या विषयाने खऱ्या अर्थाने जोर पकडला. भारतात १९६० च्या दशकात पतियाळा याठिकाणी नेताजी सुभाष राष्ट्रीय खेळ प्राधिकरण या संस्थेने क्रीडा प्रशिक्षण या विषयाला शिकवायला सुरुवात केली. त्यात भारतातील हरदयालसिंग यांनी पहिल्यांदा या विषयाचे सखोल मार्गदर्शन घडविणारे पुस्तक (सायन्स ऑफ स्पोर्ट्स ट्रेनिंग) लिहिले आजही हे पुस्तक अनेक मार्गदर्शक वापरतात. याच क्रीडा संस्थेसारखे अजून भारतातील दुसरे ही क्रीडा संस्थांमधून क्रीडा प्रशिक्षण शास्त्र हे विषय शिकविले जाऊ लागले. नेताजी सुभाष राष्ट्रीय खेळ प्राधिकरण, राणी लक्ष्मीबाई शारीरिक शिक्षण संस्था ग्वाल्हेर, वाय. एम. सी.ए. चेन्नई, हनुमान व्यायाम प्रसारक मंडळ अमरावती, या भारतातील काही क्रीडा संस्था आहेत ज्यांनी क्रीडा प्रशिक्षण शास्त्राच्या विकासामध्ये योगदान दिलेले आहे.

विशिष्ट प्रशिक्षणचा इतिहास :-

आजच्या स्पर्धात्मक युगामध्ये वेगवेगळ्या क्षेत्रांपैकी क्रीडा क्षेत्र हे एक महत्वाचे क्षेत्र आहे. त्यासाठी अनेक देश आपापली क्रीडा कामगिरी सुधरविण्यासाठी सतत प्रयत्नशील असून वेगवेगळ्या प्रकारचे क्रीडा उपक्रम राबवित असतात. तुमच्या प्रशिक्षण सत्रांमधून जास्तीत जास्त फायदा मिळवण्यासाठी, तुम्ही तुमच्या प्रोग्रामच्या विशिष्ट गरजा आणि ध्येयांशी जुळवून घेतले पाहिजे. त्या खेळाच्या प्रशिक्षणासाठी, तुमचा कार्यक्रम त्या खेळाच्या विशिष्ट आवश्यकतांनुसार असला पाहिजे. यामध्ये प्रामुख्याने वापरल्या जाणाऱ्या वेगावर, ताकदीवर, दिशाभिखता, व वेगवेगळ्या स्नायूंना प्रशिक्षण देणे आणि शक्ती, सामर्थ्य किंवा सहनशक्ती प्राप्त करण्यासाठी योग्य पद्धतींचा समावेश आहे.

विशिष्ट प्रशिक्षण पद्धतीची ओळख :-

सध्याचे युग हे तांत्रिक युग आहे. थोड्या थोड्या अवधीत अनेक तंत्रे विकसित होत असतात. शारीरिक शिक्षणातील खेळ आणि स्पर्धा सुद्धा नवनवीन आधुनिक तंत्राने विकसित होत आहेत. ही तंत्रे अवगत करण्याचा प्रत्येक क्रीडा मार्गदर्शक, क्रीडा प्रशिक्षक आणि खेळाडू प्रयत्न करतो आणि विशिष्ट खेळातील किंवा स्पर्धेतील आपली क्षमता वाढवितो. कोर ट्रेनिंग, फाटलेग ट्रेनिंग, सर्किट ट्रेनिंग, स्टेशन ट्रेनिंग इ. पद्धतींचा वापर करून खेळाडूमध्ये सुधारणा करण्यासाठी करण्यासाठी प्रशिक्षक याचा वापर करू लागले आहेत. तांत्रिक शरीर क्रिया मज्जासंस्था आणि स्नायू मज्जासंस्था यावर नियंत्रण करणाऱ्या क्रियांचा विशिष्ट प्रशिक्षण पद्धती या बाबींचा समावेश होतो. तीव्रता, अवधी, वारंवारता आणि पुनर्भरण यात योग्य बदल करून विशिष्ट प्रशिक्षण कार्यक्रम सुधारता येतो.

विशिष्ट प्रशिक्षणाचे महत्व :-

क्रीडा कौशल्य प्रशिक्षण कार्यक्रमाच्या बाबतीत झालेले संशोधन अभ्यास सिद्ध करतात की ताकद, दम, वेग, दिशाभिमुखता व शरीराची लवचिकता यावर भर देणाऱ्या जुन्या व्यायाम प्रकारापेक्षा हृदयाचा दमदारपणा, स्नायूंची ताकद, स्नायूंचा दमदारपणा, गती, दम, दिशाभिमुखता, शक्ती, तोल, शरीर धारणा, जलद प्रतिक्रिया आणि समन्वय कौशल्य कार्यक्रम जास्त परिणाम कारकतेने वाढविणारे व्यायाम म्हणजे विशिष्ट प्रशिक्षण होय. खेळाडूच्या शरीराच्या केंद्रबिंदुला तंदुरुस्त करण्यासाठी जे शास्त्रशुद्ध विशिष्ट पद्धतीने व्यायाम केला जातो त्याला विशिष्ट प्रशिक्षण असे म्हणतात. सध्याच्या आधुनिक युगात मानवाच्या विकासाच्या, प्रगतीच्या प्रत्येक क्षेत्रात शास्त्रीय ज्ञानाचा अनुभव, समज आणि वापर या तत्वावर आधारित पद्धतशीर उद्दिष्टांचा आणि विशिष्ट प्रशिक्षण पद्धतींचा उपयोग मोठ्या प्रमाणात खेळाडूचे क्रीडा कौशल्य वाढत आहे. त्यामुळे कौशल्याची उच्च पातळी वाढ होत आहे. त्यामुळे या प्रशिक्षण पद्धतीचे महत्व वाढले आहे.

विशिष्ट रचना :-

क्रीडा प्रशिक्षणाच्या सामग्रीमध्ये वैयक्तिक मुख्य क्षेत्रे असतात ज्यांना क्रीडा प्रशिक्षणाचे घटक म्हणतात: शारीरिक घटक सामान्यतः मोटर क्षमता विकसित करण्यावर केंद्रित असतात. खेळात वापरल्या जाणाऱ्या स्नायूंच्या आकुंचनाचाही त्यात समावेश होतो. गती, दमदारपणा, दिशाभिमुखता, ताकद, लवचिकता, शक्ती, तोल, समन्वय, प्रतिक्रियाकाल इत्यादी. ज्यामुळे त्यांना मजबूत होण्यास मदत होते. याव्यतिरिक्त हे

व्यायाम खेळाडूंना त्यांच्या खेळाप्रमाणेच ताकद आणि लवचिकता विकसित करण्यास मदत करतात. हे व्यायाम आणि सामान्यतः क्रीडा-विशिष्ट प्रशिक्षणामध्ये अनेक फायदे आहेत:

विशिष्ट प्रशिक्षणाचे काही व्यायाम प्रकार :-

विशिष्ट प्रशिक्षणामध्ये अनेक व्यायाम प्रकारांवर संशोधन होवून त्यात सुधारणा केल्या आहेत. आजच्या काळात विविध मेडिसिन बॉल, व विविध व्यायाम प्रकार घेऊन विशिष्ट प्रशिक्षण दिले जाते. जेणे करून खेळाडूंना आपल्या क्रीडा कौशल्यात व शारीरिक क्षमतेच्या घटकांवर चांगला परिणाम पडून खेळाडूंना स्पर्धेत उत्तम क्रीडा कामगिरी करण्यास मदत होते. आपणास काही व्यायाम प्रकार सांगता येतील जसे – हाय – नी, स्किपींग, स्प्रिंट रन, २० मी. डॅश, साइड लंजेस व्यायाम करण्यासाठी, पुल अप्स, स्क्वाट्स, सिट अप्स, मॉडी फाईड पुश अप्स किंवा (मेडिसिन बॉलसह), १० मी. बाय ४ शटल रन, झिग - झॅग रन, कॅरिओका. इत्यादी काही व्यायाम प्रकार आपणास सांगता येतील. या व्यायाम प्रकारांचा शास्त्रीय पद्धतीने वापर करून खेळाडूला विशिष्ट प्रशिक्षण देवून शारीरिक क्षमतेच्या घटकांचा विकास केला जाऊ शकतो. राज्य, राष्ट्रीय, ऑलिम्पिक स्पर्धेत विजयी झालेल्या खेळाडूंच्या प्रशिक्षण पद्धतीमध्ये विशिष्ट प्रशिक्षण पद्धतीचाही मोठ्या प्रमाणात वापर केला जातो. असे आपणास दिसून येते. त्यामुळे आपणही या प्रशिक्षण पद्धतीचा वापर आपल्या खेळाडूंसाठी केला पाहिजे.

विशिष्ट प्रशिक्षण पद्धतीचे फायदे :-

सर्व प्रकारचे खेळाडू त्यांच्या खेळात उत्कृष्ट कामगिरी करण्यासाठी आणि त्यांच्या इष्टतम स्तरावर कामगिरी करण्यासाठी त्यांच्या शरीराच्या विशिष्ट भागात ताकद आणि चपळतेवर अवलंबून असतात. प्रत्येक खेळासाठी आवश्यक सहनशक्ती, वेग, चपळता, समतोल आणि पुनर्प्राप्ती तसेच दुखापत कमी करण्याच्या अनन्य मागण्यांद्वारे उत्कृष्टतेसाठी शरीर आणि मनाला कंडिशनिंग करण्यावर लक्ष केंद्रित करण्यासाठी क्रीडा-विशिष्ट प्रशिक्षण कार्यक्रम काळजीपूर्वक तयार केले जातात. क्रीडा क्षेत्रात अधिकाधिक स्पर्धात्मक होत आहे. लहान मुले त्यांची नैसर्गिक ऍथलेटिक क्षमता वाढवू लागली आहेत. क्रीडा-विशिष्ट प्रशिक्षण लहान मुलांना आणि सर्व वयोगटातील खेळाडूंना मदत करू शकते, कारण त्यात सामान्यतः प्रशिक्षणाच्या तीन वर्गीकरणांचा समावेश असतो. खेळाडूंचा संबंधित खेळ जो अधिक विशिष्ट हालचालींमध्ये जाण्यापूर्वी मुख्य शक्ती आणि चपळता वाढवण्यापासून सुरु होतो.

संदर्भ :-

1. भारतीय खेल क्रीडा प्राधिकरण, (2009). Retrieved January 14, 2009 from <http://en.wikipedia.org/wiki/sports-authority>
2. William H. (1980). H. William (1080). *Physical education and sports in changing society*, Delhi: subject Publication.
3. Hardayal Singh. (1991). *Scientific Principal & sports training*. D.V.S. Publication, New Delhi.
4. <https://www.bodiesbymahmood.com/news/2018/2/9/the-benefits-of-sports-specific-training>.

धनगर समाज : प्रथा आणि परंपरा

श्री. दिपक संभाजी माने

संशोधक विद्यार्थी,
इतिहास अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर चंद्राबाई-शांतप्पा शेंदुरे कॉलेज, हुपरी

प्रा. डॉ. विजय विष्णू पाडळकर

सहयोगी प्राध्यापक,
इतिहास विभाग

प्रस्तावना :

दक्षिणेतल्या समाजरचनेतला अत्यंत महत्वपूर्ण समाज म्हणजे महाराष्ट्रात सर्व परिचित असलेला धनगर समाज होय. महाराष्ट्रामध्ये जो धनगर समाज आहे तो मुख्यत मॅढपाळ धनगर समाज आहे. चराऊ कुरणाच्या शोधात धनगर समाज सतत भ्रमंती करतना आढळून येतो. भटक्या जातीत धनगर समाजाचा समावेश होत असून मॅढ्यांच्या चाऱ्यासाठी रानावनात भटकंती करणार समाज असून त्यांच्या जगण्यातून संस्कृती निर्माण झालेली दिसून येते. धनगर समाजाची देवाधर्मावर विश्वास, श्रद्धा असून देवताची आराधना, पूजाअर्चा करून मनुष्य आणि प्राणीमात्रांना सुखी ठेवण्याची मागणी करतात. याच बरोबर भूत, तंत्र-मंत्र या अंधविश्वास, अंधश्रद्धा समाजामध्ये दिसून येतात. धनगर समाज हा शिक्षणापासून अलिप्त असून शहरी संस्कृतीपासून दूर आहे. त्यांची वेशभूषा इतर जमाती पेक्षा वेगळी आहे.

धनगर समाज त्यांच्या वैशिष्ट्यपूर्ण चालीरीतीमध्ये लोकगीत, कथा, उत्सव, धार्मिक श्रद्धा यांचा समावेश होतो. धनगरांचे देव-देवता, कुळाचार, प्रथा-परंपरा अन्य समाजापेक्षा भिन्न आहेत. बिरोबा, सुराप्या, मायाक्का हे धनगरांचे प्रमुख देव आहेत. मुगार, अंधारबोन, पात्रे भरणे, वालुक, हेडाम, ईर, गुगुळ, दूध शिजवणे अशा प्रकाराचे प्रथा हा समाज साजरा करतो. धनगरांचे स्वतंत्र पुजारी असतात. धनगर समाजाची स्वतंत्र लोककला असून त्यांच्या जीवनशैलीतून निर्माण झालेली आहे.

उद्दिष्टे :

१. धनगर समाजातील देव-देवतांचा अभ्यास करणे.
२. धनगर समाजातील यात्रा-जत्राचा अभ्यास करणे
३. धनगर समाजातील प्रथा व चालीरीतींचा अभ्यास करणे

धनगर समाजातील मातृदेवता :

धनगर समाजाच्या मातृदेवांमध्ये मायाक्का देवीचे स्थान अग्रक्रमाने येत असते. या देवीला म्हाकूबाई, मायबाई, मायपूर्ती, महाकाली, मायम्मा व मायव्वा असेही नावाने ओळखले जाते. मायाक्का देवी विषयी धनगर समाजातील स्त्रियांमध्ये भीतीयुक्त आदर असून ही देवी अत्यंत कडक आहे. मायाक्का देवीचे स्थान कर्नाटक राज्यातील बेळगाव जिल्ह्यातील रायबाग तालुक्यातील चिंचणी या ठिकाणी आहे. मायाक्का देवी ही कर्नाटक, महाराष्ट्र व आंध्र या प्रदेशातील धनगर समाजाचे श्रद्धास्थान आहे. पश्चिम महाराष्ट्रातील सातारा, सांगली, कोल्हापूर व सोलापूर जिल्ह्यातील लोक प्राधान्याने या देवीचे भक्त करत असून अनेक धनगर समाजातील कुळांचे मायाक्का कुलदेवता आहे.

धनगर समाजातील मातृदेवी म्हणून भिवाई देवीला मनाचे स्थान आहे. भिवाई देवी ही धूळदेवाची बहीण आहे. भिवाई देवीचे मुख्य ठाणे महाराष्ट्रातील पुणे जिल्ह्यातील बारामती तालुक्यात कामळेश्वर गावाच्या

पश्चिमेला निरा नदिच्या काठावर मुख्य मंदिर आहे. धनगर समाजात मातृदेवी मध्ये मायाक्का आणि भिवाई देवी यानंतर इतर मातृदेवी आहेत त्यामध्ये साती बहिणी ही मातृ देवी मायका व भिवाई देवीची पूजा करताना उल्लेख होत असतो. त्या साती मातृदेवतांचा समूह असावा. या साती बहिणी या एकव्वा, तायव्वा, मरगव्वा, दुर्गव्वा, लाह्याव्वा, दाढेवा व मायव्वा, अशा आहेत. याशिवाय अनेक ठिकाणी कोल्हापूरची अंबाबाई, चिंचणीची मायाक्का, तुळजापूरची भवानी, सौंदतीची यल्लमा, सप्तश्रृंगी गडावरची रेणुका, एकवीरा देवी या देवतांचा समूहास सात बहिणी असे म्हणतात. या मातृदेवतांची धनगर स्त्रिया उपासना करतात.

धनगर समाजातील वीर देवता :

धनगर समाज हा आदिम संस्कृती असलेला समाज आहे. धनगरांच्यात अनेक प्रकारच्या वीर देवता आहेत. “धनगराच्या देवता या भक्ताच्या उद्धारासाठी आहेत. त्या भक्ताची काळजी घेतात. अनेक चमत्कार करून दृष्टांचा नाश करतात. मेंढ्यांचे कळप देवाचे आहेत, स्वतः देव मेंढ्या राखतात. धनगराचे देव लढाऊ आहेत. ते कपाळाला भंडारा लावतात. धनगराच्या खांद्यावर घोंगडे (कांबळा) असते. हातामध्ये काठी असते. धनगराचे देव दोन लग्ने करतात. संत बाळूमामा मेंढ्या राखत होते. ते अनेक चमत्कार करत होते. विठ्ठल बिरदेव, धुळदेव, मंगोबा, संतुबा या लोकदेवता चमत्कार करतात. असुरांचा नाश करतात. पाण्यावर घोंगडे अंथरून त्यावर बसून तरंगत प्रवास करतात. संत बाळूमामा नदीच्या पाण्याला थांबवून मेंढ्या नदीतून घेऊन जातो. खंडोबा हा लोकदेव राक्षसांना पळवून लावण्यासाठी भुंगे सोडतो. बिरदेव हा बांगड्या भरणाऱ्या कासाराचे, लहान मुलांचे सोंग घेतो. डाव्या पायाच्या अंगुठ्याने दगडाची शिळा उडवून आकाशात लावतो. अशा स्वरूपाचे चमत्कार आख्यायिका, ओवीगीतामधून दिसून येतात. धनगरांच्या देवता या धनगर माणसा सारख्याच धाडसी, शूरवीर, पराक्रमी आहेत. त्यांचे राहणीमान राजासारखे आहे. कपाळाला भंडारा आणि खांद्यावर घोंगडी असा त्यांचा वेश आहे. म्हणून आजही देवाचे पुजारी आख्यायिकेतील, ओवीगीतातील देवासारखा आपला वेश करण्याचा प्रयत्न करतात.”^१

धनगर समाजातील सण उत्सव :-

धनगर समाजात विविध सण उत्सव केले जातात. यामध्ये प्रामुख्याने कुलदैवताची जत्रा उत्सव महत्वाचा असून धनगर समाजातील प्रत्येक व्यक्ती यात सहभागी होत असते. यामध्ये बिरोबा, खंडोबा, मायाक्का अशा विविध कुलदैवतांचे सण साजरे केले जातात. यावेळी वावर जत्रा, देवओवाळणी, हुईक, नवस फेडणे इ. उत्सवाला धनगर लोक साजरे करतात. यामध्ये सण-उत्सवात वावर यात्रा धनगर मुलामुलींची लग्न झालेल्या जोडप्यांसाठी असते. वावर जत्रांचा हा विधी केल्याशिवाय आणि चारदोन पाहुण्यांना भोजन घातल्याशिवाय नवरा बायकोला वैवाहिक संबंध ठेवता येत नाहीत. तसेच देवाचे वारे हा स्त्रियांच्या अंगात येणारी प्रथा आहे. धनगर समाजात यात्राच्या व्यतिरिक्त हिंदू धर्मातील सण साजरे केले जातात. यामध्ये दसरा हा महत्वाचा सण धनगर समाज मोठ्या प्रमाणात साजरा करतो. शस्त्रची पूजा करतो. तसेच पोळा, दिवाळी, अक्षयतृतीया, नागपंचमीला, शिमगा हे सण मोठ्या भक्ती भावाने धनगर समाज करत असतो.

धनगर समाजातील जत्रा -यात्रातील प्रथा परंपरा :

धनगर समाजामध्ये विठ्ठल-बिरदेव, खंडोबा, धूळदेव या देवांच्या मोठ्या प्रमाणात यात्रा भरविल्या जातात. आपला रक्षणकर्ता 'देव' असल्यामुळे शेळ्या-मेंढ्यांचा बळी दिला जातो. “आपले कुटुंब सुखी राहावे, सुखवैभव लाभावे, शेळ्या-मेंढ्यांना रोगराई होऊ नये यासाठी देवाला नवस बोलतात. भंडारा उधळून देवाचा

जागर घातला जातो. ही प्रथा वर्षानुवर्षे चालत आलेली आहे. आजही धनगर बांधव जत्रा-यात्रा मोठ्या प्रमाणात भरवितात. या जत्रा- यात्रांच्या निमित्ताने अनेक धनगर स्त्री-पुरुष गीते म्हणताना दिसतात. देवाविषयी श्रद्धा, भक्ती व्यक्त करताना म्हणतात;

**“धुळू देवची पालखी
पाना-फुलानं द्रवाळती
माझ्यान् बाळाची
रानी भुयाची ओवाळती....”**

या गीतांतून आपल्या कुलस्वामीविषयी असणारी आंतरिक श्रद्धा, भावना ते व्यक्त करताना दिसतात.”^२ या जत्रातून धनगर समाजाची संस्कृती दिसून येते.

पश्चिम महाराष्ट्रातील प्रमुख जत्रा आणि त्यातील प्रथामध्ये बिरोबा देवाची यात्रा मोठ्या प्रमाणात केली जाते. यामध्ये पश्चिम महाराष्ट्रातील पट्टणकोडोली, आरवडे या ठिकाणी मोठ्या यात्रा भरल्या जातात. यातील कोल्हापूर जिल्ह्यातल पट्टणकोडोली हे गाव श्री विठ्ठल बिरदेव यात्रेसाठी प्रसिद्ध आहे. ढोल ताशांचा गजर, खोबरं-भंडाऱ्याची मुक्त उधळण आणि बिरदेवाच्या नावाचा जयघोष. दरवर्षी पट्टणकोडोलीची ही यात्रा मोठ्या उत्साहात पार पडते. या यात्रेत महाराष्ट्र, कर्नाटक, तेलंगणा, आंध्रप्रदेश, गोवा या राज्यांमधून आलेले लाखो भाविक सहभागी होत असतात. या यात्रेमध्ये सिध्द सोडणे, हेडाम खेळणे, हुईक सांगणे, जागरण हे धनगर लोकजीवनातील परंपराचे पालन केले जाते. =

धनगर समाज यात्रेत भगत जागरण करतात. विविध प्रकारची देव-देवतांची गीते म्हणताना दिसतात. खंडोबा-बानाई यांचे प्रेम, बानाई-म्हाळसा यांचा सवती मत्सर विषय जागरण गीतात असतात. घराचा कुलाचार म्हणून धनगर समाज आणि इतर समाजातही जागरण, गोंधळाचा कार्यक्रम होत असतो. यासाठी वाघ्या-मुरळी व गोंधळ घालणारी मंडळी पारंपरिक पद्धतीने या समाजाला अभिप्रेत असणारी गीते सादर करतात.

धनगर समाजात पालखी आणणे किंवा देव बसविणे परंपरा असून देव घरी बसल्यानंतर दोन वेळेची पूजा, देवाच्या दर्शनासाठी येणाऱ्या भक्तांना पुरणपोळीचे जेवण व पालखीचा येण्या-जाण्याचा खर्च भक्ताला करावा लागतो. रात्रीच्या वेळी “सुंबरान” हा धनगरी ओवीगीताचा कार्यक्रम केला जातो. यातून देवाच्या पराक्रमाच्या लीला गायल्या जातात.”^३

मूल वाहणे ही प्रथा खंडोबा यात्रेच्या केली जाते. यावेळी मुल प्राप्तीसाठी नवस बोलले जाते आणि नवस पूर्ण झाल्यावर ते नवस फेडण्यासाठी मुळे देवाला वाहले जाते. यामध्ये मुल हे मुलगा असेल तर त्याला 'वाघ्या' बनविले जाते. तर मुलगी असेल तर तिला “मुरळी” बनविले जात असून वाघ्या-मुरळी बनण्याची विधी केली जाते.

लोककथा :

धनगर समाजाच्या संस्कृतीत लोककथेला महत्वाचे स्थान आहे. लोककथेच्या माध्यमातून आपली परंपरा एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे संक्रमित होत असते. धनगर समाज हा फिरत असल्याने मनोरंजनाची अपुरी साधणे, शिक्षणाचे अत्यल्प प्रमाण, देवाविषयीची प्रचंड श्रद्धा यामुळे धनगरांच्यात अनेक लोककथा निर्माण झालेल्या आहेत. धनगरांच्या लोकदैवता संबंधीच्या कथांमध्ये सर्व प्रकारची वैशिष्ट्ये समाविष्ट असतात. एकाचवेळी एक लोककथा अद्भूत कथा असते तर त्याचवेळी ती चरित्रकथा असते. विवाह कथा ही

सांस्कृतिककथा म्हणून समोर येतानाच ती पराक्रम कथासुद्धा असते. बिरोबा, खंडोबा, धुळोबा, भैरवनाथ यांच्या कथा अवतार कथा म्हणून समोर येतानाच त्यात अद्भूतता, चमत्कार, पराक्रम आदी प्रकाराने संमिश्र दिसतात.”^४

लोकगीते :

धनगर संस्कृतीत लोकगीतांद्वारे समाजातील प्रथा व पंरपरा प्रतिबिंबित होत असतात. यामध्ये पुरुष व स्त्री लोकगीते आढळून येतात. धनगर स्त्री लोकगीतातून “धनगर स्त्री जीवनाचे वेगळेपण त्याच्या अनुभुती व अभिव्यक्तीस पहावयास मिळते. धनगर स्त्री जीवनाचे सामाजिक दर्शन आणि स्त्री समुह मनाच्या वैविध्यपूर्ण मनोवृत्ती व भाववृत्ती यांचा अढळ स्त्री गीतांतून व्यक्त होतो.”^{९९}

तसेच धनगर समाजात जात्यावरील ओव्यातून विविध लोकदैवतांचे विवेचन केले जाते. या गीतातून धनगर स्त्री ओवीगीताची सुरुवात करताना ब्रम्हा, विष्णू व शंकर या तीन देवांच्या नावाने सुरुवात करते.”^५ धनगर समाजाच्या लोकगीतात पुरुषांची लोकगीते महत्वाची असून यात “सुंबरान’ नावाचा गीत प्रकार अतिशय लोकप्रिय आहे. या गीत प्रकारास “धनगरी ओव्या’ असेही म्हणतात. या ओव्या प्रामुख्याने यात्रा -जत्रा या वेळी म्हटल्या जातात.

धनगरांची लोककला (धनगरी नृत्य) :

“गोफ नृत्य’ हा धनगरातील वैशिष्ट्यपूर्ण नृत्य प्रकार आहे. हा नृत्य प्रकार कोणत्याही विधीशी संबंधित नाही, परंतु तो अतिशय कुशलतेने खेळला जातो. गोव्यातील धनगर लोक विशिष्ट स्वरूपाने हा खेळ खेळतात.”^६

गजी नृत्य हा धनगरी पुरुष हा केवळ जत्रा-यात्रांमध्येच नृत्य करीत असतो असे नाही, तर तो प्रसंगी एखाद्या छोटेशाना मंदिरासमोर अथवा उघड्यावर असणाऱ्या दगड- धोंड्याच्या देवासमोरसुद्धा वैयक्तिक व सामूहिक रित्या ‘गजीनृत्य’ सादर करीत असतो. हे नृत्य सादर करताना या समूहातील (पन्नास ते साठ गजीनृत्य करणारा समूह) मोहरक्या जसा नाचतो, तो जसा हावभाव करतो अथवा ज्याप्रकारे मागे- पुढे अथवा गोल रिंगणात फिरतो, त्याच्या हावभावानुसारच इतर गजीनृत्य करणारी मंडळी देखील त्याच पद्धतीने हे नृत्य सादर करतात. गजीनृत्य करणारे हे धनगरी पुरुष अशा प्रकारचा साज शृंगार चढवून नृत्य करताना आढळून येतात.

चपई नृत्य ही कोकणातल्या धनगरांची लोकनृत्य कला आहे. सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील धनगरी समाज सणवारास या नृत्यात रंगून जातो. हे नृत्य केवळ पुरुष मंडळीस सादर करतात. “आरं आरं’ म्हणजे केवळ तुझीच भक्ती मला प्रिय’ अशी आर्त हाक देत धनगर बांधव देवाच्या नृत्यात रंगून जातात. पांढरं धोतर, पांढऱ्या रंगाचा झगा, त्यावर लाल रंगाचा कापडी पट्टा आढळतो. पायात खुळखुळा असल्यानं नृत्य सादर करताना एक वेगळाच नाद निर्माण होतो.”^७

याच बरोबर लेझीम हा खेळ धनगर लोक अनेक वेळा सण उत्सवाच्या वेळी, लग्न समारंभाच्या वरातीत, यात्रा व जत्रेच्या वेळी करतात. तसेच फुगडी धनगरी स्त्रियांचा अतिशय आवडीचा नृत्य प्रकार होय. सण, समारंभ, जत्रा व यात्रा या काळात स्त्रिया फुगडी सादर करतात. या व्यतिरिक्त मलखांब खेळणे, लाठीकाठी खेळणे, दांडपट्टा ब तलवार बाजी, सूर पारंब्या, विटी दांडू खेळणे हे खेळ सुद्धा धनगर लोक मेढी चारत असताना खेळत असतात.

सारांश :

धनगर समाजाला फार मोठी सांस्कृतिक परंपरा लाभलेली आहे. पारंपारीक वेशभुषेत धनगर हा इतर समाजापेक्षा चटकन नजरेत येतो. पारंपारिक जीवन जगणारे हे लोक महाराष्ट्राच्या समाजजीवनाशी एकरूप झालेले दिसतात. त्यांच्या देवदेवता, विधी-उत्सव आजही वैशिष्ट्यपूर्णच आहेत. धनगर स्त्री-पुरुषांनी आपल्या गीतांच्या माध्यमातून समाजाला नवा आदर्श घालून दिला आहे. त्यांची एकूण गीते ही विठ्ठल-रुक्मिणी, विठ्ठल-बिरदेव, खंडोबा-बाणाई, राम-सिता, धुळोबा-भिवाया या देवदेवतांची दिसून येतात. यातूनच एकमेकांविषयीचा आदर, प्रेमभाव, सहकार्य वृत्ती वाढीस लागण्यास खऱ्या अर्थाने मदत होते. पूर्वीच्या आणि सध्याच्या संस्कृतीवर लोकसंस्कृतीचा प्रभाव परंपरेने पडत असलेला दिसून येतो.

संदर्भसूची :

१. दणाणे सतेज, (२०१३), "धनगर : समाज आणि संस्कृती", अक्षय प्रकाशन, रत्नागिरी, पृ.क्र.१३
२. डांगे दत्तात्रय महादेव, (२०१६) "धनगरांच्या लोकदेवत विषयक वाङ्मय अभ्यास", पीएच.डी.शोधप्रबंध, मराठी विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर, पृ.क्र.१३०-१३१.
३. कित्ता, पृ.क्र.१३५.
४. पाटील तानाजी, (२०१४), "धनगरी ओवीगीतांची चिकित्सक अभ्यास", अक्षरवाङ्मय प्रकाशन, पुणे, पृ.क्र.१५७-१५८.
५. गवते ज्ञानेश्वर, (२०११), "धनगरामच्या लोकसाहित्यातील समाजदर्शन", कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद, पृ.क्र.२९१,२९२.
६. खेडेकर विनायक, (२०१२), "लोकसरिता", कला अकादमी कांपाल, गोवा, पृ.क्र.२०७.
७. "चपई नृत्य", नेत्वा धुरी, दै. प्रहार, श्रध्दा संस्कृती' १० जुलै २०१३, पृ.क्र.१.
८. भुजाडे होमेश, (२००८), "धनगर समाज- दशा आणि दिशा", प्रकाशक विलास पुनसे, वर्धा.

भारतीय अर्थव्यवस्थेतील संधी आणि समस्या

संशोधक विद्यार्थी

नाईक निलेश अशोक

(के.टी.एच.एम. महाविद्यालय, नाशिक जि.नाशिक)

संशोधक मार्गदर्शक

डॉ. अमोल ए. गायकवाड

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

(के.टी.एच.एम. महाविद्यालय, नाशिक जि.नाशिक)

प्रस्तावना :

सर्वसाधारणपणे अर्थव्यवस्थेची विभागणी अल्प विकसित अर्थव्यवस्था, विकसनशील अर्थव्यवस्था व विकसित अर्थव्यवस्था या तीन प्रकारात केली जाते. ज्या देशात गरिबी, बेरोजगारी, निरक्षरता, जुने उत्पादनाचे तंत्र, कमी दरडोई उत्पन्न, आर्थिक विषमता, प्राथमिक क्षेत्रावर अवलंबून असणाऱ्या लोकसंख्येचे अधिक प्रमाण, शिक्षण, आरोग्य यासारख्या पायाभूत सुविधांचा अभाव दिसून येतो. अशा अर्थव्यवस्थेला अल्प विकसित अर्थव्यवस्था असे म्हणतात. ज्या देशात विकास आणि प्रगती सुरु असते अशा अर्थव्यवस्थेला विकसनशील अर्थव्यवस्था असे म्हणतात. तर अल्प विकसित अर्थव्यवस्थेच्या विरुद्ध परिस्थिती विकसित अर्थव्यवस्थेत असते. यातीलच एक विकसनशील अर्थव्यवस्था म्हणजे भारतीय अर्थव्यवस्था होय. भारताची अर्थव्यवस्था मुख्यत्वे कृषी क्षेत्रावर आधारित अर्थव्यवस्था आहे. स्वातंत्र्यानंतर भारताने मिश्र आणि लोकशाही अर्थव्यवस्थेचा स्वीकार केला. मात्र १९९१ नंतर भारताने उदारिकरणाचे धोरण स्वीकारण्यात आले. या धोरणामुळे भारतातील उद्योग व व्यापारचे क्षेत्र विस्तारले. १९५१ साली भारतातील सुमारे ६० टक्के लोकसंख्या ही कृषी व कृषीशी संलग्नीत अन्य व्यवसायांमधून अर्थांजन करत होती. मात्र सध्या भारत तंत्रज्ञानाच्या जोरावर उद्योग, व्यापार, कृषी, शिक्षण आदी क्षेत्रांत बरीच प्रगती झाली आहे. सद्यस्थितीत भारतीय अर्थव्यवस्था जगातील सर्वात मोठी पाचव्या क्रमांकाची अर्थव्यवस्था असली तरी वाढत्या लोकसंख्येमुळे दरडोई उत्पन्नाच्या बाबतीत ती खूपच मागे आहे. त्यामुळे प्रस्तुत संशोधन कार्यात भारतीय अर्थव्यवस्थेतील संधी आणि समस्या या विषयावर प्रकाश टाकण्यात आला आहे.

बीजशब्द : भारतीय अर्थव्यवस्था, वैशिष्ट्ये, संधी, समस्या,

संशोधनाची उद्दिष्टे :

- १) भारतीय अर्थव्यवस्थेचा आर्थिक अभ्यास करणे.
- २) भारतीय अर्थव्यवस्थेतील नवनवीन संधीचा अभ्यास करणे.
- ३) भारतीय अर्थव्यवस्थेत निर्माण होणाऱ्या समस्यांचा अभ्यास करणे.

गृहीतके :

- १) भारतीय अर्थव्यवस्थेत रोजगाराची कमतरता आहे.
- २) भारतीय अर्थव्यवस्थेत अनेक समस्या आहेत.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत संशोधनात प्राथमिक व द्वितीय साधन सामग्रीचा वापर केला असून प्राथमिक साधनात भारतीय अर्थव्यवस्थेतील संधी आणि समस्या या विषयावर चर्चा आणि निरीक्षण केले आहे. द्वितीय साधन सामग्रीत विविध संदर्भ ग्रंथ, अहवाल, मासिके, वर्तमानपत्र, वेबसाईट यांचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

अर्थव्यवस्थेची व्याख्या :

- १) प्रा. ग्रेगरी ग्रॉसमन : “देशातील व्यक्ती, कुटुंबे, उद्योग संस्था, व्यवसाय संस्था यांच्यामार्फत उत्पादन, विभाजन, विनिमय व उपभोग या आर्थिक क्रिया पार पाडल्या जातात. देशातील विविध घटक व संस्थांना वळण लावण्यासाठी ज्या यंत्रणेचा वापर केला जातो तिला अर्थव्यवस्था असे म्हणतात”
- २) प्रा. लाऊकस : “मानवी गरजा भागवितांना उपलब्ध साधनसामग्रीचा वापर करण्यासाठी केलेले समग्र आर्थिक व्यवहार म्हणजे अर्थव्यवस्था होय.”

भारतीय विकसनशील अर्थव्यवस्थेची मूलभूत वैशिष्ट्ये :

१) दरडोई उत्पन्न कमी :

दरडोई उत्पन्न म्हणजे प्रत्येक व्यक्तीचे उत्पन्न होय. देशातील एकूण उत्पन्नाला एकूण लोकसंख्येने भागले असता दरडोई उत्पन्न प्राप्त होते. विकसनशील राष्ट्रांचा विकास पूर्णपणे झालेला नसल्यामुळे त्यांचे राष्ट्रीय उत्पन्न कमी असते. उत्पन्नाची कमी साधने, कमी प्रमाणत रोजगाराच्या संधींची उपलब्धता परिणामी दरडोई उत्पन्न कमी असते. जागतिक बँकेच्या अहवालानुसार सन २०११ मध्ये भारतातील दरडोई उत्पन्न हे १४८८.५१ डॉलर होते. तर अमेरिका, जपान, जर्मनी या देशाचे अनुक्रमे दरडोई उत्पन्न ४८७११३, ४५९०३ व ४४०६० डॉलर एवढे होते. यावरून असे स्पष्ट होते की भारतीय अर्थव्यवस्थेतील दरडोई उत्पन्न कमी आहे.

२) ग्रामीण अर्थव्यवस्था :

भारतीय अर्थव्यवस्था ही ग्रामीण अर्थव्यवस्था आहे. कारण सन २०११ च्या जनगणनेनुसार भारताच्या एकूण लोकसंख्येपैकी ६८.८ टक्के लोकसंख्या खेड्यात राहते. विकसित देशाच्या तुलनेत भारतात ग्रामीण भागात राहणाऱ्या लोकांचे प्रमाण अधिक आहे. उदा. भारतातील दर १० व्यक्तीपैकी ७ व्यक्ती या ग्रामीण भागात राहतात. त्यामुळे एकीकडे शहरीकरण वाढत असले तरी ग्रामीण लोकसंख्येचे प्रमाण अधिक आहे.

३) बेरोजगारी व दारिद्र्याचे वाढते प्रमाण:

बेकारी आणि दारिद्र्य या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. देशात मोसमी पावसामुळे शेतीचे अस्तित्व, उद्योगांचा कमी विकास, कमी नोकऱ्यांची उपलब्धता, भांडवल प्रधान तंत्राचा वापर, लोकसंख्या वाढीचा अधिक वेग या सर्वांमुळे भारतातील बेरोजगारीचा दर जास्त आहे. त्यामुळे भारतात ग्रामीण आणि शहरी बेरोजगारीचे प्रमाण वाढवून त्यांच्या उत्पन्नात घट होते. परिणामी दीर्घकालीन बेरोजगारी ही मोठ्या प्रमाणावर वाढणारे दारिद्र्य आणि संथ गतीने होणारा आर्थिक विकास दर्शविते.

४) भांडवलाची कमतरता :

भांडवलाची कमतरता हे भारतीय अर्थव्यवस्थेचे महत्वाचे लक्षण आहे. उद्योग धंदे व व्यवसाय वृद्धी आणि विकास ही भांडवलावर अवलंबून असते. आर्थिक विकासाचा वेग वाढवण्यासाठी भांडवलाची मुबलक प्रमाणात आवश्यकता असते. देशात दरडोई उत्पन्न कमी असल्याने बचत कमी होते परिणामी भांडवल निर्मिती करणे शक्य होत नाही. बँक व वित्तीय संस्थांची कमतरता यामुळे शेती, उद्योग आणि सेवा क्षेत्रासाठी

योग्य प्रमाणात भांडवलाची उपलब्धता होत नाही. त्यामुळे उत्पादन वाढीसाठी आधुनिक तंत्राचा वापर करणे शक्य होत नाही.

५) आर्थिक विषमता :

आर्थिक विषमतेचा अभ्यास करण्यासाठी अर्थशास्त्रज्ञ सामान्यतः संपत्ती, उत्पन्न, आणि उपभोग या तीन मापन प्रणालीवर लक्ष केंद्रित करतात. देशातील संपत्ती, उत्पन्न व उपभोग या घटकांचे विभाजन विषम स्वरूपात झाले आहे. ग्रामीण व शहरी भागातील आर्थिक विषमता मोठ्या प्रमाणात दिसून येते. आर्थिक विषमता म्हणजे मर्यादित व्यक्तीकडे खूप जास्त संपत्ती असणे व लोकसंख्येने जास्त असलेल्या वर्गाकडे संपत्ती कमी असणे होय. भारतात ग्रामीण भागापेक्षा शहरी भागात आर्थिक विषमतेचे प्रमाण अधिक आहे.

६) नैसर्गिक संसाधनाचा कमी वापर :

नैसर्गिक संसाधने म्हणजे निसर्गतः मानवाला मिळालेली विनामूल्य देणगी होय. या नैसर्गिक संसाधनात भूमी, पाणी, खनिजे, वने, सूर्यप्रकाश, वायु, सागरी किनारा, मानवी श्रम व पशुधन या सर्वांचा समावेश होतो. विकसनशील देशात भांडवलाची कमतरता, तांत्रिक ज्ञानाचा अभाव, मागासलेपणा, संशोधनाचा अभाव यामुळे नैसर्गिक संसाधनाचा पर्याप्त वापर करणे शक्य होत नाही. त्यामुळे आर्थिक विकासात अडथळे निर्माण होतात.

भारतीय अर्थव्यवस्थेतील संधी :

भारतीय स्थूल देशांतर्गत उत्पादनात मध्ये वाढ (GDP) :

भारतीय अर्थव्यवस्था ही आजच्या घडीला जगातील पाचव्या क्रमांकाची सर्वात मोठी अर्थव्यवस्था आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विचार केला असता १९९१ मध्ये भारताचा स्थूल देशांतर्गत उत्पादन २.१ इतके होते. तोच आजच्या चालू वर्षातील भारतीय स्थूल देशांतर्गत उत्पादनाचा विचार केला असता ६.५ ते ७.० इतका वाढला आहे. म्हणजेच मागील काही वर्षात भारतीय अर्थव्यवस्थेतील स्थूल देशांतर्गत उत्पादनाचा वाटा जवळ जवळ ४.४ ते ४.९ वाढला आहे. ही भारतीय अर्थव्यवस्था दृष्टीने चांगली बाब आहे.

आर्थिक बाजार :

भारतातील आर्थिक बाजार सिक्युरिटीज अँड एक्सचेंज बोर्ड ऑफ इंडिया (SEBI) - नोंदणीकृत स्टॉक एक्सचेंजद्वारे आर्थिक व्यवहार सुलभ केले जाते. ज्यापैकी NSE हे इक्विटी शेअर्समधील व्यवहारांच्या संख्येनुसार जागतिक स्तरावर दुसरे सर्वात मोठे एक्सचेंज आहे. तर BSE हे आशियातील पहिले आणि सध्या सर्वात वेगवान स्टॉक एक्सचेंज आहे. सेबी ही रोखे बाजारासाठी राष्ट्रीय नियामक संस्था आहे. आर्थिक वर्ष २०१९ पर्यंत NSE आणि BSE वर ७,२०० हून अधिक कंपन्या नोंदणीकृत आहेत. आर्थिक बाजार हे भारतीय अर्थव्यवस्थेतील महत्वपूर्ण आर्थिक क्षेत्र असून त्याचा आज झपाट्याने विस्तार होत आहे.

विकसनशील क्षेत्र :

भारतीय अर्थव्यवस्थेत वाढ करणाऱ्या प्रमुख क्षेत्रांमध्ये उत्पादन, वित्तीय सेवा, तंत्रज्ञान, ऑटोमोटिव्ह, आरोग्य आणि सेवा क्षेत्राचा यांचा समावेश केला आहे. 'मेक इन इंडिया' हा उपक्रम सुरू केल्यामुळे देशाच्या पायाभूत सुविधांच्या विकासात तेजी पाहायला मिळाली. भारताच्या वित्तीय सेवा क्षेत्रातील वाढ वाढत्या उत्पन्नामुळे आणि जागरूकतेमुळे चालते. भारताच्या मालमत्ता व्यवस्थापन क्षेत्रातील उद्योगाने फेब्रुवारी २०१९ मध्ये \$३२१ अब्ज उचांक गाठले होता. हे जागतिक स्तरावर सर्वात वेगाने वाढणाऱ्या उद्योगांपैकी एक

आहे. भारताचे ऑटोमोबाईल क्षेत्र २०२६ पर्यंत १५% च्या CAGR ने वाढून \$३०० अब्ज पर्यंत पोहोचण्याची अपेक्षा आहे. ही जे व्हॉल्यूमच्या दृष्टीने तिसरी सर्वात मोठी ऑटोमोटिव्ह बाजारपेठ बनणार आहे. तसेच भारतातील आरोग्य आणि सेवा क्षेत्राने देखील लक्षणीय प्रगती केली आहे. ही भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टीने चांगली बाब आहे.

आयात आणि निर्यात

२०१७-१८ मध्ये भारताची निर्यात आणि आयात अनुक्रमे \$३०३.५ अब्ज आणि \$४६५.६ अब्ज होती. भारतातील प्रमुख निर्यात वस्तूंमध्ये मौल्यवान धातू, खनिजे, इंधन आणि वाहन यांचा समावेश होतो. आर्थिक विकासाला चालना देण्यासाठी आणि रोजगार निर्मितीसाठी व्यापार वाढवण्याच्या उद्देशाने भारतातील EXIM प्रक्रिया विदेशी व्यापार धोरण (FTP) २०१५-२० मध्ये निर्धारित करण्यात आले. सीमाशुल्क कायदा आणि केंद्रीय अबकारी शुल्क कायदा व्यापारावर लादण्यात येणारी कर्तव्ये निश्चित करतो. डायरेक्टरेट जनरल ऑफ फॉरेन ट्रेड (DGFT) ही संस्था आहे. जी परदेशी व्यापाराला प्रोत्साहन देते आणि सुविधा देऊन निर्यातदारांना अधिकृतता जारी करते. ही भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टीने चांगली बाब आहे.

भारतीय वार्षिक दरडोई उत्पन्नात वाढ :

वार्षिक दरडोई उत्पन्न हे एखाद्या देशात, प्रदेशात आणि राज्यात राहणाऱ्या प्रती व्यक्तीचे वार्षिक सरासरी उत्पादनाचे मोजमाप करते. भारतीय अर्थव्यवस्थेतील वार्षिक दरडोई उत्पन्नाचा विचार केला असता आजच्या घडीला ते काहीक पट्टीने वाढले आहे. राष्ट्रीय संख्येकीय विभागाच्या आकडेवारीनुसार २०१४-१५ मध्ये भारताचे वार्षिक दरडोई उत्पन्नाचा ८६,६४७ कोटी रुपये होते. ते २०२२-२३ मध्ये १,७२,००० कोटी रुपयापर्यंत वाढले. तसेच एका संख्येकीय आकडेवारीनुसार सप्टेंबर २०२२ नुसार भारतातील वार्षिक दरडोई उत्पन्न हे ४.७२६ अब्ज अमेरिकन डॉलर इतके आहे. ही भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टीने चांगली बाब आहे.

भारतातील गुंतवणुकीचे प्रमाण वाढले :

भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या चांगल्या कामगिरीमुळे देशांतर्गत शेअर बाजारामध्ये मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक वाढली आहे. भारतीय अर्थव्यवस्था आज विमा, संरक्षण, टेलिकॉम, आर्थिक सेवा, औषधनिर्माण आणि ई-कॉमर्स इत्यादी क्षेत्रात थेट परकीय गुंतवणूक करते. सन २०२०-२१ या आर्थिक वर्षात थेट परकीय गुंतवणूक १२.०९ अब्ज अमेरिकन डॉलर इतकी होती. तीच २०२१-२२ या आर्थिक वर्षात २१.३४ अब्ज अमेरिकन डॉलर इतकी झाली. तसेच १५ डिसेंबर २०२३ च्या डिपॉझिटरी डेटानुसार परकीय विदेशी गुंतवणूकदानी भारतीय शेअर बाजारत १.५ लाख कोटी रुपयाची गुंतवणूक केली. ही भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टीने चांगली बाब आहे.

भारतीय अर्थव्यवस्थेतील समस्या :

उत्पादनाची कमतरता :

भारतीय अर्थव्यवस्थेतील सर्वात मोठी समस्या म्हणजे उत्पादनाची कमतरता होय. जगातील विकसित देशांच्या तुलनेत भारतात संसाधनाची आणि श्रमाची एकूण उत्पादनक्षमता फार कमी आहे.

प्रती व्यक्ती उत्पन्न :

भारतीय अर्थव्यवस्थेतील महत्वाची समस्या म्हणजे प्रती व्यक्ती उत्पन्नाचा कमी दर होय. कोणत्याही देशाच्या आर्थिक विकास मापनाचा प्रमुख मापदंड त्या देशातील प्रती व्यक्ती उत्पन्नाचा दर आणि त्या देशाचे राष्ट्रीय उत्पन्न असते. ज्या देशाचे प्रती व्यक्ती उत्पन्नाचा दर आणि राष्ट्रीय उत्पन्नाचा दर जितके जास्त

तितकाच त्या देशाचा आर्थिक विकासदर अधिक असतो. परंतु विकसित देशाच्या तुलनेत भारताचा प्रती व्यक्ती व राष्ट्रीय उत्पन्न दर फार कमी आहे.

बेरोजगार :

भारतीय अर्थव्यवस्थेत आजच्या घडीला बेरोजगारीची समस्या हे एक ज्वलंत उदाहरण आहे. भारतातील वाढत्या लोकसंख्येला रोजगारात सामावून घेण्याचा प्रश्न मोठा आहे. त्यामुळे बहुतांश लोकांना रोजगार मिळत नाही परिणामी देशातील बेरोजगारीचे प्रमाण वाढते. व वाढत्या रोजगाराच्या अभावामुळे देशात आर्थिक विषमता आणि दारिद्र्य वाढून सामाजिक अशांतता निर्माण होते. तसेच या व्यतिरिक्त देशात अनेक सामाजिक समस्या निर्माण होतात.

सर्वाधिक लोकसंख्या :

भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोर सर्वात मोठी समस्या म्हणजे लोकसंख्या होय. देशाच्या आर्थिक विकासाचा दर हा लोकसंख्या, राष्ट्रीय उत्पन्न आणि दरडोई उत्पन्नाच्या मापनावर अवलंबून असतो. लोकसंख्येच्या दृष्टीने भारत आज जगामध्ये पहिल्या क्रमांकाचा देश बनला आहे. आज भारताने लोकसंख्येच्या बाबतीत चीनला देखील मागे टाकले आहे. २०२३ च्या आकडेवारीनुसार भारताची लोकसंख्या १४२ कोटी ८६ लाख इतकी असून चीनची लोकसंख्या १४२ कोटी ५७ लाख आहे. याचा अर्थ भारत आज जगात सर्वाधिक लोकसंख्या असलेला देश बनला आहे. त्याचे मुख्य कारण म्हणजे भारतातील अशिक्षितपणा, उच्च जन्मदर आणि कमी मृत्यूदरामुळे लोकसंख्या विस्फोट झाला आहे.

दारिद्र्य :

भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील सर्वात मोठे आव्हान म्हणजे दारिद्र्य होय. जवळ जवळ एकूण लोकसंख्येच्या २२ टक्के लोकसंख्या दारिद्र्य रेषेच्या खालील जीवन जगत आहे. भारतात एक प्रकारचे दारिद्र्याचे दृष्टचक्र निर्माण झाले आहे. त्यामुळे दारिद्र्यावर काही ठोस उपाय योजना केल्या नाही तर भविष्यात भारताला अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागेल.

बचतीचा अभाव :

भारतीय अर्थव्यवस्थेत प्रती व्यक्ती उत्पन्नाचा दर कमी असल्यामुळे बचतीची समस्या निर्माण होते. त्यामुळे भारतातील बहुतांश लोकांकडे बचतीचा अभाव दिसून येतो. त्यामुळे देशातील आर्थिक विकास होण्यास अडचणी निर्माण होतात.

निष्कर्ष :

- १) मागील काही वर्षात भारतातील स्थूल देशांतर्गत उत्पादनात वाढ झाली आहे.
- २) 'मेक इन इंडिया' कार्यक्रम सुरू झाल्यामुळे देशात पायाभूत सुविधांच्या विकासात झपाट्याने वाढ होत आहे.
- ३) भारतीय अर्थव्यवस्था जागतिक स्थरावर सर्वात मोठी पाच्या क्रमांकाची अर्थव्यवस्था बनली आहे.
- ४) भारतीय आरोग्य आणि सेवा क्षेत्रात लक्षणीय प्रगती झाली आहे.
- ५) भारतातील वार्षिक दरडोई उत्पन्न हे ४.७२६ अब्ज अमेरिकन डॉलर इतके आहे.
- ६) भारतीय अर्थव्यवस्थेतील परकीय विदेशी गुंतवणूकीचे प्रमाण वाढले आहे.

संदर्भसूची :

- १) जगताप डी. (२०१५) "भारतीय अर्थशास्त्र – एक दृष्टीक्षेप", प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव
- २) पुरी वी. (२०१६) "भारतीय अर्थशास्त्र", हिमालया पब्लिकेशन्स, मुंबई
- ३) महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी – २०२१-२२, २०२२-२३
- ४) www.economic.time.com
- ५) www.pib.gov.in
- ६) www.wikipedia.org.com

राजकीय चळवळ आणि साहित्य

डॉ. रा. ज. चाटे

सहयोगी प्राध्यापक, मराठी विभाग

वैद्यनाथ कॉलेज, परळी वैजनाथ जी. बीड ४३१५१५

भारतामध्ये पुरातन काळापासून विविध राजकीय घडामोडी घडल्या. या घडामोडींचे परिणाम तत्कालीन समाजावर झालेले आहेत. आणि त्या समाजातील बदलाचे चित्रण त्या-त्या काळातील साहित्यातून आविष्कृत झाले आहे. म्हणूनच साहित्यातील बदल व सामाजिक बदलांबरोबरच माणसांच्या सर्वांगीण बदलास राजकीय घडामोडी कारणीभूत ठरतात. अशा अनेक चळवळी उदयास आलेल्या आहेत की, त्यांच्यामुळे नवीन साहित्याला चालना मिळालेली आहे.

राजकीय चळवळी या सामाजिक चळवळीच्या परिणामांची दृष्य स्वरूपातील फलश्रुती असते. राजसत्तेच्या विरोधातही अनेक वेळा उठाव, बंड होतात. त्यालाही चळवळीचे स्वरूप प्राप्त असते. अशाप्रकारचा उठाव १८५७ साली झालेल्या स्वातंत्र्याचा पहिला उठाव होता. नंतर निर्माण झालेली 'स्वातंत्र्य चळवळ', 'संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ', 'गोवा मुक्ती आंदोलन' आणि 'हैद्राबादचा मुक्तीसंग्राम' या राजकीय चळवळी म्हणून महत्त्वाच्या आहेत, ही प्रत्येक चळवळ समाजातल्या तळागाळातल्या माणसांपासून उच्चवर्गीय व श्रीमंत, भांडवलदार यांच्यावरसुद्धा परिणाम करून गेल्या, या प्रत्येक चळवळीमध्ये सामान्य माणूस सहभागी झाला आणि प्रसंगी त्यांनी आपल्या प्राणाची आहुतीही दिली. या बलिदानाचे गोडवे साहित्यानेही त्या-त्या काळात गायले. शूरवीरांच्या पराक्रमाच्या हकिकती व चरित्रे निर्माण करून पुढील पिढ्यांना मार्गदर्शन करण्याचे काम केले. म्हणूनच छत्रपती शिवाजी महाराज, छत्रपती संभाजी महाराज यांची चरित्रे वाचून भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामात तात्या टोपे, झाशीची राणी लक्ष्मीबाई, सुभाषचंद्र बोस, वि.दा. सावरकर अशी अन्यायाच्या विरोधात पेटून उठणारी माणसे जन्माला आली हेच राजकीय चळवळीचा उदय होण्यास कारणीभूत ठरले आणि त्यांचा गुणगौरव पुन्हा साहित्यातून आविष्कृत होऊ लागला.

आधुनिक काळामध्ये म्हणजेच १९२० पासून पुढील कालखंडाचा जरी राजकीय चळवळीच्या संदर्भात विचार केला तरी हा काळ जहाल विचारसरणीचा होता. लोकमान्य टिळक 'केसरी' व 'मराठा' या नियतकालिकांतून ब्रिटिशांच्या विरोधात लिखान करून समाजमनाला जागृत करण्याचे काम करित होते. मात्र १९२० ला टिळक युगाचा अस्त होऊन गांधीजीचा उदय झाला. आणि राजकीय चळवळीचे सूत्र गांधीजींकडे आली. त्यानुसार गांधीजींनी समाजाला संघटित करून चळवळीला बळकट करण्याचा प्रयत्न केला. याचा परिणामही साहित्यावर झाला. या संदर्भात भालचंद्र फडके यांनी 'प्रदक्षिणा' खंडामधून लिहिले आहे की, "पहिले महायुद्ध संपले (१९१९), टिळक युगाचा अस्त झाला (१९२०), स्वातंत्र्य लढा तीव्र गतीने सुरू झाला. या लढ्याचे नेतृत्व महात्मा गांधीजींच्या हाती आले. गांधीजींचे समाजपरिवर्तनाचे विविध उपक्रम सुरू झाले. असहकारितेचे नवे पर्व सुरू झाले. गांधीजींचा अध्यात्मवादी दृष्टिकोन, समाजाबरोबरच व्यक्तीच्या मनाच्या परिवर्तनाची गरज असल्याचा त्यांचा आग्रह, त्यांच्या मार्गाने चाललेल्या आंदोलनाचा प्रभाव या कालखंडातील लेखकांवर पडला होता."¹ म्हणजेच १९२० च्या नंतर जे मराठी साहित्य निर्माण होऊ लागले त्यावर गांधीजींच्या चळवळीचा आणि त्यांच्या विचारांचा प्रभाव पडलेला दिसतो; एवढेच नव्हे तर ग्रामीण साहित्याची १९२०-४० या कालखंडातील

प्रेरणाच गांधीजींची विचारसरणी असलेली पाहवयास मिळते. त्यातूनच लक्ष्मणराव सरदेसाई यांचा 'सह्याद्रिच्या पायथ्याशी' हा कथासंग्रह, र.वा. दिघे यांची 'सराई', 'पानकळा' या कादंबऱ्या निर्माण झाल्या, तर १९२० च्या नंतर 'रविकिरण मंडळाची' स्थापना होऊन कवी गिरिष, भा.रा. तांबे यांची ग्रामीण कविता उदयास आली. याशिवाय वा.म. जोशी, डॉ. केतकर, हरिभाऊ, वि.वा. हड़प, कवी यशवंत, ना.सि. फडके सुखटनकर, ग.ल. ठोकळ, ना.वि. कुलकर्णी, भा.वि. वरेरकर अशा प्रकारचे अनेक लेखक, कवी ग्रामीण भागाचे चित्रण करू लागले. त्यांनी महात्मा गांधींच्या 'खेड्याकडे चला' या हाकेला प्रत्युत्तर म्हणून ग्रामीण साहित्याची निर्मिती केली. आणि खऱ्या अर्थाने भारतीय स्वातंत्र्याच्या चळवळीचे प्रारंभ काळाचे हे साहित्य निदर्शक राहिले असे म्हणावे लागेल.

ग्रामीण भागातील जनतेला स्वातंत्र्यलढ्यात सामील करून घेण्याच्या महात्मा गांधींच्या प्रयत्नात अनेक कवी, लेखकांनी साथ दिली. जे लेखक अगोदर शहरी चित्रणाला महत्त्व देत होते व मराठी साहित्यातही ग्रामजीवनाला महत्त्व देत नव्हते, त्या मानसिकतेत महात्मा गांधींच्या विचारसरणीमुळे बदल झाला आणि सर्व लेखक मंडळी सुरुवातीला कुतूहलापोटी ग्रामजीवनाचे, शेतीचे चित्रण करू लागले. खऱ्या अर्थाने त्यांनी खेड्यातील लोकांचे केलेले चित्रण हौस म्हणून असल्याने त्यातून ग्रामीण जीवनाचे खरे वास्तव दर्शन घडले नाही किंवा ग्रामीण माणसाच्या मनाचे, भाव-भावनांचेही चित्रण त्यातून आले नाही तर, खेड्यातला मनोरंजनात्मक निसर्ग, खेड्यातला भोळा माणूस, त्याचा बेरकीपणा आणि प्रणयाचे भडक वर्णन याचेच चित्रण प्रारंभीच्या या साहित्याने केल्याने हे साहित्य फक्त वरवरचे आणि मनोरंजनासाठीच लिहिले असल्याचे दिसते. मात्र महात्मा गांधींच्या 'खेड्याकडे चला' या घोषणेने व समाजातील घडणाऱ्या बदलाने १९६० नंतर ग्रामीण साहित्यातील ग्रामजीवन जाणिवपूर्वक बदलू लागले. महात्मा गांधींच्या विचारांचा प्रभाव मराठी साहित्याने गांधीवाद म्हणून स्वीकारला. सत्तर वर्षांपूर्वी मर्ढेकर म्हणाले होते अशीच जावी काही वर्षे आणि महात्मा यावा पुढचा, आम्ही पुन्हा पहावे काढून चष्मा डोळ्यांवरचा. स्वातंत्र्यपूर्व काळात सारा देश गांधींच्या व्यक्तित्वाने प्रभावित झालेला असताना सर्व भारतीय भाषांमध्ये गांधी ह्या व्यक्तीवर किंवा त्यांनी सुरू केलेल्या राजकीय-सामाजिक चळवळींवर असंख्य कविता व गोते रचली गेली. महाराष्ट्रही त्याला अपवाद नाही. भा. रा. तांबे, माधव ज्युलियन, यशवंत, विठ्ठलराव घाटे ते मर्ढेकर, पु. शि. रेगे आणि त्यानंतर कुसुमाग्रज, विंदा करंदीकर, पाडगावकर, बापट, बोरकर, राजा मंगळवेढेकर ह्या विविध पिढ्यांमधील विविध प्रवृत्तीच्या कवींनी गांधीवर कविता लिहिल्या आहेत. बाबा आमटेची कविता म्हणजे साक्षात 'ज्याला आणि फुले'. त्यांच्यातील वैचारिक झापडे नाकारणारा कार्यकर्ता कवी म्हणतो,

"गांधी माहात्म्य सांगून गांधी सांगता येणार नाही
आणि उद्याच्या पिढ्यांना त्याची ओळख पटण्यासाठी क्वचित कॉम्प्युटर लागेल !
पण काळाच्या भाळावर उमटलेली
ही तप्त युगमुद्रा
कोणत्याही इतिहासाला पुसून काढता येणार नाही!"

याशिवाय वि.स.खांडेकर, वि.वा. शिरवाडकर, सानेगुरुजी, माडखोलकर यासारख्या कादंबरीकारांच्या कादंबऱ्यांवर देखील गांधीवादाचा मोठा प्रभाव पडला. एकंदरीत महात्मा गांधींच्या विचाराने प्रेरित झालेल्या साहित्यिकांनी ग्रामीण जीवनाला केंद्रीत ठेवून साहित्याची निर्मिती केली. सुरुवातीला हे चित्रण कृत्रिम आणि

निस्तेज झाले. त्यात जिवंतपणा किंवा खऱ्या वास्तवाचा अंश अल्प स्वरूपाचा असल्याने त्याला फक्त मनोरंजनासाठी लिहिलेले साहित्य म्हणून प्रसिद्धी मिळाली असे असले तर महात्मा गांधींच्या 'खेड्याकडे चला' या चळवळीमुळे शहरातील लोक खेड्याकडे वळले आणि शहराचा ओढा असणारे लोक आपल्याच गावी थांबून स्वातंत्र्य चळवळ खेड्यापाड्यात पोहोचली. भारताचा कणा म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या खेड्यापाड्यांतून या चळवळीला उत्स्फूर्त प्रतिसाद मिळाल्याने स्वातंत्र्य चळवळ अधिक गतिमान झाल्याचे दिसते. म्हणून महात्मा गांधींची विचारसरणी आणि ग्रामीण साहित्य यांचा संबंध आहे याची खात्री पटते. महात्मा गांधी यांचा विचार खेड्यांनाच नाही तर शहरांतील बदलांनाही कारणीभूत ठरला. मराठी साहित्याच्या निर्मितीवरही त्याचा परिणाम झाला. कारण टिळक युगापर्यंत शहरांमधून साहित्यिक मंडळींचे लिखाण सुरू होते. या अगोदरही ही परंपरा वर्षानुवर्षे चालत आलेली होती. कारण शहरांमधून शिक्षणाची व्यवस्था असल्याने लिहिणारांची संख्याही शहरातच होती. मात्र महात्मा गांधीजींच्या उदयाने या सर्व क्षेत्रात परिवर्तन झाले. महात्मा गांधीजींचे हे परिवर्तन फक्त खेड्याकडे जाण्याचे नव्हते, तर खरा भारत हा खेड्यापाड्यात पसरलेला आहे आणि स्वातंत्र्याची चळवळ प्रखर व प्रभावी करावयाची असेल तर ग्रामीण जनतेने या लढ्यात सामील होणे आवश्यक होते, ही नाडी गांधीजींनी ओळखल्याने त्यांनी आपला मोर्चा खेड्यांकडे वळविला.

महात्मा गांधींच्या स्वातंत्र्य चळवळीबरोबरच वैचारिक चळवळीचा जास्त प्रभाव ग्रामीण माणसांवर झाला. 'सत्य', 'अहिंसा' व 'सत्याग्रह' मूल्यांची शिकवण त्यांनी येथील माणसांना दिली आणि हीच प्रेरणा ग्रामीण साहित्यालाही मोठ्या प्रमाणात पोषक ठरलेली दिसते. ग्रामीण साहित्यिकांनी गांधीजींच्या विचारसरणीला प्रेरणास्थानी माणून मोठ्या प्रमाणात साहित्य निर्मिती सुरू केली. त्यांनी ईश्वराला नाकारले नाही परंतु सत्याची कास सोडण्यासही सांगितले नाही. शांततेच्या मार्गाने शत्रूलाही नामोहरण करता येते मात्र त्यासाठी सत्य, अहिंसा आणि सत्याग्रहाचे माध्यम वापरावे ही गांधीजींची शिकवण तत्कालीन साहित्यातून प्रकर्षाने जाणवते. याच प्रेरणेतून साने गुरुजींची 'श्यामची आई' सारखी कादंबरी ममत्वाची व सहिष्णूतेची शिकवण देताना दिसते. 'रविकिरण मंडळातील' कविता, जानपद गीते, बहिणाबाई चौधरी, व्यंकटेश माडगूळकर अशा लेखकांच्या कलाकृतीची निर्मिती ही गांधीजींच्या विचारसरणीचे फलित म्हणून सांगता येईल. स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळांनंतर महाराष्ट्रात घडलेल्या राजकीय घडामोडींचे दर्शन साहित्यातून मोठ्या स्वरूपात आले. यामध्ये बा.सी. मर्डेकर, दि.के. बेडेकर, वि.स. खांडेकर, ना.सि. फडके असे मोठ्या ताकदीचे लेखक लेखन करित असलेले दिसतात. म्हणजेच या काळातील राजकीय घडामोडींचा परिणाम समाजावर मोठ्या प्रमाणावर होऊन साहित्याची निर्मितीही तितक्याच जोरदारपणे होताना दिसते. याविषयी भालचंद्र फडके 'प्रदक्षिणा' या ग्रंथामधून लिहितात की, "स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरच्या कादंबरीचा विकास अनेक दिशांनी झाला. या सर्वच स्थित्यांतरांचे सविस्तर चित्र रेखाटावे असा या लेखकाचा हेतू नाही; पण स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर जी विविध रूपे मराठी कादंबरीने घेतली त्यांचे ओझरते दर्शन घडविणे आवश्यक वाटले असावे. सामाजिक आणि आर्थिक शक्तीच्या दबावाखाली जीवनाला आकार मिळतो ही नवी जाणीव जन्माला आली."² स्वातंत्र्य चळवळ ही साहित्याला बदलण्यास कारणीभूत ठरली. स्वातंत्र्यप्राप्ती म्हणजे भारतीय लोकांनी स्वातंत्र्यतेचा घेतलेला मोकळा श्वास होता. अनेक वर्षांची गुलामगिरी नष्ट होऊन मुक्त झालेल्या समाजमनाला नवे धुमारे फुटले होते आणि या समाजमनाला साहित्य चित्रीत करित होते, म्हणून समाजातील परिवर्तनाचे हे हर्षभरीत रूप साहित्यानेही आविष्कृत केलेले होते हे नाकारता येत नाही.

'संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ' ही राजकीय विषयाशी निगडित आहे. मुंबई हो गुजरातला न जोडता ती महाराष्ट्रात रहावी म्हणून महाराष्ट्रात मोठी चळवळ उभी राहिली होती. यामध्ये साहित्यिकही मागे नव्हते. आपल्या साहित्यातून व विविध कलापथकांच्या माध्यमातून त्यांनी संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीत सहभाग घेतला व या चळवळीत समाजातील जास्तीत जास्त लोकांनी सहभागी व्हावे म्हणून साहित्य निर्मिती केली. यामध्ये लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे, शाहीर गव्हाणकर आणि शाहीर अमर शेख यांच्या शाहिरीने महाराष्ट्रात चळवळीला ज्वलंत ठेवण्याचे काम करून समाजमनाला जागृत करण्याचे महत्वाचे काम केले, याविषयी बाबुराव गुरव यांनी 'अण्णाभाऊ साठे: समाजविचार आणि साहित्य' या ग्रंथात लिहिले आहे की, "अण्णाभाऊंचे 'माझी मुंबई' हे लोकनाट्य आणि त्यामधील लावणी हे अण्णाभाऊंच्या उत्तुंग लढाऊ प्रतिमेचे मराठी शाहिरीतील कोरीव लेणे आहे. लढणाऱ्या स्वाभिमानी जनसमूहाच्या हृदयाची स्पंदने एखादा कलावंत कशी अचूक टिपू शकतो त्याचे प्रत्ययकारी दर्शन या लावणीत घडते. अण्णाभाऊंची ही लावणी संयुक्त महाराष्ट्र समितीच्या मूलगामी लढ्याचा ऐतिहासिक दस्तऐवज आहे."³ संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीत मराठी साहित्यातील विविध कलाप्रकारापेक्षा शाहिरीने मोठी कामगिरी बजावलेली दिसते. कारण हा प्रश्न धनदांडग्यांचा किंवा श्रीमंत कारखानदारांचा नव्हता; तर महाराष्ट्राच्या अस्मितेचा होता, महाराष्ट्रातल्या मराठी मातीचा, मराठी मनाचा हा प्रश्न होता, त्यामुळे सर्वसामान्य माणसांनाही मुंबई ही महाराष्ट्रापासून वेगळी होऊ नये असे वाटत होते. तत्कालीन समाजव्यवस्थेत मुंबईकडे पाहण्याचा मराठी माणसाचा दृष्टिकोन म्हणजे 'महाराष्ट्राचे लेणे' असा होता. एवढेच नव्हे तर मुंबई ही महाराष्ट्राची आर्थिक आणि औद्योगिक राजधानी होती. या नगरीत हजारो मराठी तरुण पोट भरीत होते. त्यामुळे ही नगरी महाराष्ट्रापासून तोडली तर हजारो कुटुंबावर उपासमारीची वेळ येईल, तिथे वावरतांना मराठी माणसांची कुचंबना होईल, अशी भावना जनसामान्यांपर्यंत पोहोचली असल्याने संयुक्त महाराष्ट्राच्या लढ्यात सामान्य माणसांचा भरणा अधिक दिसून येतो. आपली अस्मिता जपण्यासाठी रस्त्यावर उतरलेले हजारो मराठी माणसे, हीच तत्कालीन साहित्य निर्मितीला प्रेरणा ठरली आणि त्यातून अण्णाभाऊ साठे, शाहीर अमर शेख, शाहीर गव्हाणकर यांनी शाहिरीच्या माध्यामातून जनजागृती केली. प्र.के.अत्रे यांनी आपल्या विनोदी शैलीच्या भाषण कौशल्यातून जनमनाला या चळवळीत उतरविले. तर ग्रामीण आणि शहरी अनेक लेखक कवींनी आपापल्या पद्धतीने या चळवळीला पोषक असे साहित्य निर्माण केले. म्हणूनच असे म्हणता येईल की स्वातंत्र्य चळवळीपेक्षा संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ ही जनसामान्यांची तर होतीच. शिवाय ती मराठी माणसाच्या अस्मितेची होती, असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही. याचाच अर्थ असा की समाजात निर्माण होणाऱ्या राजकीय चळवळींना अधिक तीव्र करण्यासाठी साहित्य महत्वाचे काम करते आणि या चळवळीचा प्रभावही हेच साहित्य आविष्कृत करित असते. म्हणूनच समाज अशा राजकीय चळवळींचे उगमस्थान असले तरी साहित्य त्याचे प्रतिबिंब असते असेच म्हणावे लागते.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर महाराष्ट्राच्या इतिहासात अजून एक महत्वाची राजकीय चळवळ होती तो म्हणजे 'मराठवाडा मुक्ती संग्राम' होय. भारत ब्रिटिशांच्या जुलूमातून मुक्त झाला तरी, हैद्राबाद संस्थान मात्र स्वतंत्र राज्य म्हणून गणले जात होते. मिर कासीम रझवी याने स्वतःला शासक म्हणून घोषित करून तो स्वतंत्र भारतात विलीन व्हायला तयार नव्हता. आणि जनता मात्र त्याच्या जुलमी सत्तेला कंटाळली होती. त्यामुळे हैद्राबाद संस्थान विरुद्ध भारत सरकार असा संघर्ष उभा राहिला, आणि इ.स. १९४८ साली हैद्राबाद राजसत्तेतून मराठवाड्यातील जनतेची मुक्तता झाली. या लढ्याचे नेतृत्व जरी स्वामी रामानंद तीर्थ यांनी केले असले तरी

जालना, बीड, औरंगाबाद, उस्मानाबाद, परभणी, हिंगोली, नांदेड व लातूर इत्यादी जिल्ह्यातील अनेक क्रांतिकारकांनी या लढ्यामध्ये हिरीरीने सहभाग घेतला होता. त्यात अनेकांचे चलिदानही झाले होते. या लढ्याला अधिक तीव्र करण्याचे काम जसे साहित्याने केले तसेच लढ्यानंतरच्या अवस्थेचे चित्रणही तितक्याच कारुण्यापूर्णतेने मराठी साहित्याने केले. म्हणूनच हैदराबादचा मुक्तीसंग्राम जरी राजकीय चळवळ होती तरी ती सामाजिक आणि साहित्यिक जडण-घडणीतील एक महत्त्वाची घटना होती असेही म्हणता येईल.

हा लढा सर्वकश होता हे डॉ. वि.ल. धारूरकर यांच्या विधानांवरून स्पष्ट होते ते म्हणतात, "हैदराबादचा लढा हा नागरी हक्कांचा व मानवी हक्कांचा लढा होता. त्यामुळे बिकट होता. हा लढा निझाम, निजामो राजवट, रझाकार आणि इंग्रजी सत्ता अशा विचित्र त्रिकोणातून मार्ग काढत पुढे साकारण्याचे गोचर होते. राजकारण असो की मराठी भाषा असो या दोहोंचाही विचार करता, वस्तुतः हे सारेच प्रश्न निझामाच्या राजकारणाशी संबंध अशा राजकीय हेतूंच्या अनुषंगाने त्यांचे भाषिक व सांस्कृतिक धोरण आटलेले होते."⁴ मराठवाडा मुक्तीसंग्रामाने संपूर्ण समाज ढवळून निघाला होता आणि या अन्याय, अत्याचारी राजवटीचा परिणाम येथील साहित्यावरही उमटला होता.

मध्ययुगीन काळापासून मराठवाडा ही संतांची भूमी म्हणून नावाजलेली आहे. मुकुंदराज, संत नामदेव, संत ज्ञानेश्वर, संत रामदास स्वामी, संत तुकाराम, संत एकनाथ, संत दासोपंत अशा थोर संत आणि पंडित विचारांचा वारसा मराठवाड्याला लाभलेला होता. तर तुळजापूर, माहूर, पैठण अशो तीर्थक्षेत्र आणि दक्षिण गंगेचे पवित्र पात्र मराठवाड्याचे वैभव होते. परंतु मुस्लिम राजसत्तेमध्ये ही परंपरा उद्ध्वस्त होऊन संत, पंत, धर्म, साहित्य या सर्वच गोष्टींना मर्यादा घातल्या गेल्या, सर्व परंपरा खंडीत झाल्या. याच परिस्थितीचे परिणाम समाजमनावर होऊन त्याचे प्रतिबिंब साहित्यातून उमटले. एवढेच नव्हे तर हैदराबाद संस्थानाच्या जुलमी राजवटीतून मुक्त झालेल्या समाजाने नंतर कात टाकली आणि नव्या दमाचे लेखक साहित्याची निर्मिती करू लागले. मराठी साहित्यातील बी. रघुनाथ, रा.रं. बोराडे, भास्कर चंदनशिव, डॉ. नागनाथ कोतापल्ले, ना.धों. महानोर, श्रीराम गुंदेकर, दासू वैद्य, इंद्रजित भालेराव, लक्ष्मीकांत तांबोळी, दत्ता भगत, अशी काही ठळक नावे या संदर्भात घेता येतील. या साहित्यिकांनी मराठवाड्यातील या राजकीय चळवळीने तावूनसुलाखून वास्तवाला आविष्कृत करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

एकंदरीत राजकीय चळवळी आणि साहित्याचा संबंध वरील प्रमाणे सांगता येईल. राजकीय घडामोडी घडल्यानंतर तिचे परिणाम त्या-त्या विभागातील समाजावर होतात आणि त्याचेच चित्रण साहित्यातून येते. त्याचे बरे-वाईट परिणामही साहित्यातून येतात. म्हणूनच समाजमानावर ज्या-ज्या घटनांचा प्रभाव पडत असतो तो त्यातील लेखकांवरही पडत असतो व त्यामुळेच ते वास्तव लेखक आपल्या कलाकृतीच्या रूपाने आविष्कृत करीत असतो. अशा प्रकारे समाजात निर्माण होणाऱ्या राजकीय चळवळी आणि साहित्य यांचा संबंध सांगता येईल.

संदर्भ ग्रंथ :

1. संपा. अनिरुध कुलकर्णी, 'प्रदक्षिणा', भाग-1, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, आवृत्ती ७ वी , १९८०, पृष्ठ क्रमांक २२६
2. तत्रैव, पृष्ठ क्रमांक २५०
3. गुरव बाबुराव, 'अण्णाभाऊ साठे : समाजविचार आणि साहित्य विवेचन', लोक वाग्मयगृह, मुंबई, आवृत्ती ३ री, २००८, पृष्ठ क्रमांक १२९
4. संपा. देशमुख लक्ष्मीकांत, 'मुक्तिसंग्राम', मराठवाडा साहित्य परिषद, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती १९९८, पृष्ठ क्रमांक ३९

क्रांती ज्योती “सावित्रीबाई फुले” [जीवन आणि कार्य]

डॉ. सुरेखा सदाशिवराव शिंदे (माने)

(लोकप्रशासन विभागप्रमुख)

कै.डॉ. शंकरराव सातव महाविद्यालय, कळमनुरी.

प्रस्तावना:-

“एकदा स्वप्नात भेटल्या सावित्रीबाई
भूतलावरचे जाणून घ्यायची त्यांना भलतीच घाई,
मी म्हटले तुम्ही तेंव्हा शेणगोळे झेलले
म्हणून आज तुमच्या लेकी सूना
हार तुरे मिरवतात.
पावलोपवली झगडतात जणू झाशीची राणी
पोरी बाळी गातात आता इंग्रजीतून गाणी
तुम्ही सागरगोट्या खेळल्या
त्या संगणकावर खेळतात.
चुल आणि मुल सांभाळून
सुना ऑफिसची वेळ पाळतात.
सायकलचं द्या हो सोडून
पोरी अवकाशात मिरवतात.
माते अनंत उपकार
तुझे आमच्यावरी
तुच आणिले आम्हा पुरुषांच्या बरोबरी”

महाराष्ट्रातील महान समाजसुधारक व दलितांचे उध्दारकर्ते महात्मा ज्योतीबा फुले यांच्या संघर्षमय समाजसुधारण्याच्या कार्यात त्यांना खांदयाला खांदा लावून स्त्री शिक्षण व दलितोध्दारक कार्यकरणाच्या त्यांच्या सौभाग्यवती सावित्रीबाई फुले यांचा जन्म 3 जानेवारी 1831 रोजी सातारा जिल्ह्यातील खंडाळा तालुक्यातील शिरवळ पासून 3 कि.मी अंतरावर असलेल्या नायगाव या गावात खंडोजी नेवसे पाटील व लक्ष्मीबाई या दाम्पत्याच्या पोटी झाला. सावित्रीबाई या खंडोजी पाटलांच्या पहिल्या अपत्य होत्या खंडोजी पाटलांनी त्याकाळात “पहिली बेटी, धनाची पेटी” असे समजून त्यांच्या जन्माचा आनंद साजरा केला. संपूर्ण गावाला साखर वाटण्यात आली.

आईच्या सौंदर्याचा आणि वडीलांच्या धिप्पाडपणाचा वारसा घेवून सावित्रीबाई जन्माला आल्या. “मुलाचे पाय पाळण्यात दिसतात.” अशी एक म्हण आहे. या प्रमाणे भावी आयुष्यातील समाजसेवेचे व पुढारीपणाचे धडे सावित्रीबाईंनी आपल्या माहेरीच गिरविले. म्हणजेच त्या वडीलांबरोबर शेतातवर जात जनावरांची देखभाल करत. घरकामात आईला आवडीने मदत करत. सर्व कामात त्या आवडीने पुढाकार घेत. भय किंवा भिती यांचा लवलेशही त्यांच्यात नव्हता. लोकोत्तर अशा प्रकारचे गुणच त्यांच्या ठिकाणी होते. ज्या गुणांनी माणसे मोठी

होतात त्याची चिन्हे बालपणीच दिसतात. नेमके हेच त्यांच्या जीवनचरित्रातून आपल्या निदर्शनास येते. यावरून असे म्हणता येईल की काही व्यक्ती जन्मतःच थोर व्यक्ती म्हणून जन्माला येतात. अशा व्यक्तींना जर अनुकूलता लाभली आणि आवश्यक संस्कार शिक्षण आणि मार्गदर्शन मिळाले तर त्यांच्या ठिकाणी असलेल्या सुप्त, अलौकीक गुणांचा विकास होतो. आणि भविष्यात या थोर विभूती म्हणून मान्यता पावतात. ज्योतिबांनी सावित्रीबाईंच्या गुणांना संधी दिल्यामुळेच पुढे त्या “युगस्त्री” ठरल्या.

सावित्रीबाईंचा विवाह:-

सावित्रीबाईंचे वय नऊ वर्षांचे झाले. त्याकाळी बालविवाहाची प्रथा होती. साधारणपणे सहाव्या वर्षीच मुलीचे लग्न करीत. सावित्रीच्या आईने तिच्या लग्नाचा आग्रह धरला. परंतू वियोगाच्या भीतीने वडील खंडोजी या गोष्टीकडे दुर्लक्ष करीत. कारण सावित्रीबाई वडीलांच्या खुप लाडक्या होत्या. मात्र त्यांच्या आईला त्यांच्या लग्नाची काळजी वाटू लागली. एवढ्यातच ज्योतिबांचे स्थळ त्यांच्यासाठी चालून आले. ज्योतिबा फुलेंची मावसबहीण सगुणाबाई ही धनकवडीच्या पाटलाची मुलगी होती. यांचे आणि सावित्रीबाईंच्या वडीलांचे पुर्वीपासूनच नाते होते. सगुणाबाईंनीच ज्योतिबा-सावित्रीबाईंचे लग्न जुळवून आणले. इ.स. 1840 साली दोघांचे लग्न थाटामाटात पार पडले. यावेळी ज्योतीबांचे वय 13 वर्षे तर सावित्रीबाईंचे वय 9 वर्षांचे होते.

सावित्रीबाईंचे शिक्षण:-

ज्योतिबा पुरोगामी विचाराचे होते. त्यामुळे त्यांनी स्त्रिशिक्षणाचे महत्त्व ओळखले होते. त्याचे महत्त्व त्यांनी सावित्रीबाईंनादेखील पटवून दिले होते. स्त्री शिक्षणातून सर्व कुटुंबाचा उध्दार होऊ शकतो. याची जाणीव ज्योतीबांना झाली. त्यामुळे ज्योतीबांनी स्त्रीशिक्षणाचा पहिला प्रयोग आपल्या शेतातील आंब्याच्या झाडाखाली सुरू केला. सावित्रीबाई आणि सगुणाबाई त्यांच्या विद्यार्थीनी होत्या.

जमीनीची पाटी करून त्यावर झाडाच्या फांदीच्या काडीने अक्षर गिरवण्यास प्रारंभ केला. याप्रकारे सावित्रीबाईंच्या शिक्षणाचा "श्रीगणेश" झाला.

घरचे तीन वर्षांचे शिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर मिसेस मिचेल यांनी आग्रह असा धरला की सावित्रीबाई यांनी शिक्षिकेचा कोर्स पूर्ण करावा. हा कोर्स 'नॉर्मल स्कूल' मध्ये मिसेस मिचेल या चालवत होत्या. त्यांनी या दोघींची परीक्षा घेऊन त्यांना तिसऱ्या वर्षात प्रवेश दिला सन 1845-46 तिसरे वर्ष आणि 1846-47 मध्ये चौथे वर्ष पूर्ण झाले. व त्या दोघी या स्कूलमधून उत्तमप्रकारे उत्तीर्ण होऊन बाहेर पडल्या. त्या उत्तम ट्रेड शिक्षिका म्हणून काम करण्यास पात्र ठरल्या. आणि जिज्ञासू असल्यामुळे भाषा, गणित, सामान्यज्ञान यांचे धडे ज्योतीबाकडून त्यांनी आत्मसात केले. त्यांची ज्ञानलालसा उच्च कोटीची असल्याने ज्योतिबांना त्यांना शिकविण्यात आनंद वाटत असे. थोडक्यात असे म्हणता येईल की त्या दोघींनी जर ज्योतिबांना प्रतिसाद दिला नसता तर ज्योतिबांना शिकविणे तर कठीण गेलेच असते. परंतु स्त्रीशिक्षणाचे स्वप्न ही साकार झाले नसते. अर्थात आपण फक्त 'चुल आणि मुलंच' सांभाळत बसलो असतो.

शैक्षणिक कार्य :-

1848 हे साल जगाच्या दृष्टीने महत्वाचे होते. कारण यावेळी इंग्लंड, अमेरीका या राष्ट्रात सामाजिक हक्क व न्याय यासाठी चळवळी झाल्या, हे साल भारतासाठीही महत्वाचे ठरले. कारण याच वर्षी स्त्रीशिक्षणाचा प्रारंभ भारतात झाला. म्हणून असे म्हणावेसे वाटते की,

“जो शिके शिकवी जगाला

**धन्य त्याचा जन्म आहे
ज्ञान ज्योती तेवत ठेवा
जिथे अज्ञान आहे.”**

अशी ज्ञानाची ज्योत पेटवून तेवत ठेवण्याचे कार्य महात्मा ज्योतीबा फुले व सावित्रीबाई फुले यांनी 1 जानेवारी 1848 रोजी पुण्यातील बुधवार पेठेतील भिडे वाड्यात मुलीची पहिली शाळा सुरु केली. या शाळेच्या पहिल्या शिक्षिका व मुख्याध्यापिका म्हणून क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुलेंची नियुक्ती करण्यात आली.

पालक समाजाच्या भीतीने या शाळेत मुलींना पाठविण्यास घाबरत असत, त्यामुळे या दाम्पत्याने पालकांच्या भेटी घेऊन त्यांचे मत परिवर्तन करण्यास प्रारंभ केला. शिक्षणाचे महत्त्व पटवून दिले. मुली जर शिकल्या तर काय होईल याचे चित्र त्यांनी पालकांपुढे उभे केले. यामुळे शाळेतील मुलींची संख्या हळूहळू वाढू लागली. या पहिल्या शाळेला मिळालेले यश पाहून फुले दाम्पत्याला खूप आनंद झाला

प्रोत्साहन व प्रेरणा मिळाली तेव्हा त्यांनी दुसरी शाळा काढण्याचे ठरविले. ही दुसरी शाळा त्यांनी 15 मे 1848 रोजी पुण्यातील महारवाड्यात सुरु केली. या शाळेवर शिक्षिका म्हणून सगुनाबाईंची नियुक्ती करण्यात आली. पण कारभार मात्र सावित्रीबाईनांचा पहावा लागत असे. फार मोठे धाडस त्यांनी त्या काळी केले. अशा प्रकारे एकूण वीस शाळा त्यांनी सुरु केल्या. यामध्ये सावित्रीबाईंचे साहस असामान्य होते. स्त्रीला शिक्षण द्यायला समाज जिथे तयार नव्हता त्याठिकाणी स्त्रीला शिक्षक म्हणून समाज कसे मान्य करणार? परंतु बुध्दीमत्ता, विव्दता, नीतीमत्ता या बाबतीत परिपूर्ण असलेल्या सावित्रीबाईंचे वाचन, मनन, तितकेच सखोल होते. आपल्या कार्याबद्दल आवड, कळकळ तर होतीच, परंतु आत्मविश्वासही दांडगा होता. अभिरुची आणि निर्णयशक्ती उच्च कोटीची होती. अशा अलौकीक गुणांनी संपन्न असलेल्या सावित्रीबाईंनी आपला ज्ञानयज्ञ यशस्वी केला.

शैक्षणिक, सिध्दांताचे प्रतिपादन:-

शिक्षणाशिवाय विद्येशिवाय कसल्याही प्रकारची प्रगती होऊ शकत नाही. हे ज्योतिबांनी जानले होते. त्यामुळे तळागाळातील शुद्ध, अतिशुद्ध व स्त्रियांच्या शिक्षणाने त्यांनी आपल्या अलौकीक क्रांतीकार्याचा प्रारंभ केला. पुरुषांच्या पेक्षा स्त्रियांच्या शिक्षणाला अग्रक्रम दिला पाहिजे. हे प्रथम सांगणारे ज्योतिरावचं होते. कारण ते असे मानत होते की, “थोर मातांच्या पोटीच थोर स्त्री- पुरुष जन्माला येतात.” या विचारातूनच त्यांनी स्त्री शिक्षणाला सर्वश्रेष्ठ स्थान देऊन पुण्यात प्रथम मुलींची पहिली शाळा सुरु केली. पुढे त्यांनी अनेक शाळा काढल्या. या सर्व शाळांची जबाबदारी मात्र सावित्रीबाईंवरच होती. थोडक्यात या सर्व शाळांच्या त्या संचालिका होत्या. हे कार्य करत असतांना त्यांनी शिक्षणक्षेत्रात तुलनात्मक व प्रायोगिक काम करून काही सिध्दांत मांडले.

- 1) शिक्षणाच्या प्रगतीस परंपरा व परिस्थितीही कारणीभूत होते.
- 2) शुद्ध- अतिशुद्ध मुलांचा शैक्षणिक विकास व्हावयाचा झाल्यास त्याच समाजातील शिक्षकाची नियुक्ती करणे आवश्यक आहे.
- 3) “अर्धनग्न व भूकेल्यापोटी पांडीत्यपूर्ण उपदेश व्यर्थ आहे.”
- 4) “शिक्षक प्रशिक्षित असावा.”
- 5) “विद्यालये समाजजागृतीचे व समाजक्रांतीचे एक अत्यंत महत्त्वाचे साधन आहे.” हा शैक्षणिक विचार सर्वात महत्त्वाचा मानला जातो.

शिक्षणक्षेत्रातील कार्याचा गौरव:-

“आपल्या माणसाच्या कार्याची किंमत आपल्याला नसते.” हे भारतीय समाजाचे वैशिष्ट्य आहे. हे पूर्वापार चालत आले आहे. विद्यादानाचे कार्य करणाऱ्या फुले दाम्पत्याची दखल आपल्या समाजातील तत्कालीन उच्च समाजाला घ्यावीशी वाटली नाही. दलित, शुद्र, मागास मुला मुलींसाठी त्यांनी घेतलेले कष्ट या उच्चभ्रु समाजाला रूचले नाही. परंतु त्यावेळी भारतात इंग्रजांची सत्ता होती. इंग्रजामध्ये काही गुण चांगले होते. सरकार दरबारी फुले दाम्पत्याच्या कार्याची नोंद घेण्यात आली. त्यावेळीचे “बोर्ड ऑफ एज्युकेशनचे” “सर औस्कीन पेरी” यांनी फुले दाम्पत्याचा गौरव करण्याचे ठरविले. हा गौरव सोहळा 18 नोव्हें. 1853 साली विश्रामबाग वाड्यात आयोजित करण्यात आला. या समारंभाचे प्रमुख पाहुणे मेजर कॅडी हे होते. इंग्रज सरकारने केलेला भारतातील तो पहिला गौरव ठरतो. हा समारंभ झाल्यानंतर सावित्रीबाईंनी ज्योतिरावांचे कौतुकभराने अभिनंदन केले. त्यावेळी ज्योतिराव सावित्रीबाईस उद्देशून म्हणतात, “सावित्री वास्तवात तुझेच अभिनंदन करावयास पाहिजे. कारण निरनिराळ्या शाळा स्थापन करण्यास कारण मात्र मी आहे. पण त्या शाळा तु अनेक संकटाशी झुंज देवून व अनेक प्रकारची दुःखे सोसून नावा रूपास आणल्या याचा मला अभिमान वाटतो.” म्हणून तुझ्याविषयी म्हणावसे वाटते.

“सावित्री तु माझी गुरु

देशाच भलं हेरलसं

कल्याणाचं भरीव लेणं

माझ्या हृदयात कोरलसं”

तर जॉन साहेबाने आपल्या “शेरे” या पुस्तकात सावित्री विषयी लिहिलय. “सावित्रीबाई या केवळ पगारी शिक्षिका नव्हत्या. शिक्षणात प्रयोग आणि भाष्य करणाऱ्या त्या आदर्श शिक्षिका होत्या. त्यांची शाळा व त्यांच शिकविणं पाहून ते असे म्हणतात की, हिंदुस्थानातील पुण्यासारख्या शहरात एका माळ्याची पत्नी, एका शाळेची मुख्याध्यापिका आहे. ती उत्कृष्ट शिकविते ही बाब कौतुकास्पद आहे. मी शाळा पाहून थक्क झालो. स्त्री शिक्षणाचे बीज हिंदुस्थानात रुजविले गेले आहे. सावित्रीबाईसारख्या शिक्षिका लाभतील तर बघता बघता तो वृक्ष फोफावेल.” या शब्दात त्यांचा गुणगौरव करण्यात आला. यावरून असे स्पष्ट होते कि, “खऱ्या पुरुषार्थाची प्राप्ती करावयाची असेल तर कठोर परिश्रम केलेच पाहिजेत तरच गुणगौरव होऊ शकतो” हे या दाम्पत्याने सिध्द करून दाखविले.

सावित्रीबाईंचे साहित्य:-

सावित्रीबाई या एक बुध्दीमान व प्रतिभासंपन्न लेखिका आणि कवयित्री होत्या. स्त्री, शुद्रांच्या जागृतीसाठी त्यांनी गद्य-पद्य स्वरूपात साहित्य लिहिले. त्यांच्या लिखाणात वृत्त, अलंकारापेक्षा हीनदीन समाजाच्या दुःखानांच त्यांनी अधिक महत्त्व दिले आहे. भाषेच्या शुध्दलेखनापेक्षा स्त्री- शुद्रांच्या जीवनाचे शुध्दलेखन त्यांच्या दृष्टीने महत्त्वाचे होते. हेच त्यांच्या साहित्य लेखनातून जाणवते.

त्यांचे निवडक साहित्य असे,

- 1) काव्यफुले (1854)
- 2) बावनकशी सुबोध रत्नाकर (काव्यसंग्रह)
- 3) सावित्रीबाईंची भाषणे व गाणी (1891)

- 4) ज्योतिबांची भाषणे (संपादक : सावित्रीबाई)
- 5) सत्यशोधक परिषदेच्या अध्यक्षा म्हणून व अन्य ठिकाणी विविध विषयावर केलेली भाषणे
- 6) ज्योतिरावांना सावित्रीबाईंनी लिहिलेली पत्रे
- 7) गृहिणी मासिकातील लेख.

काव्यफुले या काव्यसंग्रहात त्या बालकांना उद्देशून लिहितात.

**"प्रातःकाळी करी बाळा शौचादी मुखमार्जन
होऊनिया शुचिर्भूत वंदु माता- पिता जन ॥1॥
विद्या हे धन आहे रे श्रेष्ठ साऱ्या धनाहून तिचा साठा जयापाशी तो ज्ञानी
मानिती जन॥2॥"**

तर 'बावनकशी सुबोध रत्नाकर' या काव्य संग्रहात ज्योतिबांना उद्देशून त्या अभिमानाने लिहितात.

**"अडाणी जनांचा असे कर्णधार
तयांना देतसे सद्विचार
कृतीवीर होता तसा ज्ञानयोगी
स्त्रिया शुद्रासाठी सदा दुःखभोगी"**

त्यांची एक सामाजिक कविता ' तयास मानव म्हणावे का?' विद्यार्थ्यांनी या कवितेचे वाचन जरूर करावे. ती कविता अशी,

**"तयास मानवं म्हणावे का?"
ज्ञान नाही विद्यानाही
ते घणेचि गोडी नाही
बुध्दी असुनि चालत नाही
तयास मानवं म्हणावे का?
दे हरी पलंगी काही
पशुही ऐसे बोलत नाही
विचार ना आचार नाही
तयास मानवं म्हणावे का?
बाईल काम करीत राही
ऐतोबा हा खात राही
पशु-पक्षात ऐसे नाही
तयास मानव म्हणावे का?
दुसऱ्यास मदत नाही
सेवा त्याग दया माया ही
जयापाशी सद्गुण नाही
तयास मानवं म्हणावे का?
पशु-पक्षी माकड माणुसही**

**जन्म-मृत्यू सर्वानाही
याचे ज्ञान जराही नाही
तयास मानवं म्हणावे का?**

घराबाहेर पडण्याचा आदेश:- (पतीनिष्ठ सावित्रीबाई)

ज्योतिबा आणि सावित्रीबाईंचे कार्य समाजकंटकांना पाहावत नव्हते. त्यामुळे त्या दोघांची निदां - नालस्ती करण्याचा जणू त्यांनी विडाच उचलला. इतके करूनही या लोकांचे समाधान झाले नाही. शेवटी त्यांनी ज्योतिबांचे वडील गोविंदराव यांचे कान भरण्यास प्रारंभ केला. त्यामध्ये या लोकांनी कुळाची अब्रु जाईल, सून वाईट मार्गाला लागेल, धर्माला काळीमा लागेल आणि बेचाळीस कुळे नरकात जातील असा धाक या समाजकंटकांनी गोविंदरावांना घातला. परंतू सावित्रीबाई या ज्योतीबांच्या छत्रछायेखाली पारंगत झालेल्या होत्या. त्या एक करारी स्त्री शिक्षक होत्या. त्या अजिबात आपल्या कार्यापासून परावृत्त झाल्या नाहीत. “अध्यापन करणे म्हणजे पाप नसून ते एक सत्कर्म आहे.” या बद्दल त्यांचा विश्वास होता. परंतू जुन्या वळणाचे गोविंदराव हे मानायलाच तयार नव्हते. कारण या धर्ममार्तंडाच्या विचारांचा पूर्ण पगडा त्यांच्यावर झाला होता. त्यांनी या दाम्पत्यास स्पष्ट शब्दात सांगितले की, “ज्योतिबा तुला एक तर हे काम थांबवावे लागेल किंवा घरातून बाहेर पडावे लागेल.” ज्योतिबापेक्षा सावित्रीबाईसमोर हे मोठे आव्हान होते. कारण “पतीची आज्ञा पाळली तर सासरे व नातेवाईक मंडळीचा त्याग करावा लागेल. आणि जर सासऱ्यांची आज्ञा पाळली तर पतिआज्ञेचे उल्लंघन होईल एवढेच नव्हे तर हाती घेतलेल्या कार्याची प्रतारणा होईल.” शेवटी त्यांनी सारासार विचार करून ज्योतिबाबरोबर घराबाहेर पडण्याचे ठरविले. यावरून असे स्पष्ट होते की खऱ्या अर्थाने त्या ज्योतिबांच्या अर्धांगीनी शोभल्या. यातून त्यांची “पतीनिष्ठा” दिसून येते.

सावित्रीबाईंचे सामाजिक कार्य:-

सावित्रीबाई या क्रांतीपर्वातील सरसेनानी होत्या. ज्योतिबांचे विचार त्यांना अंतःकरणातून पटले होते. “दीनदलितांचे दुःख जर संपवायचे असेल तर शिक्षणाशिवाय दुसरे औषध नाही, म्हणून शुद्रासाठी शाळा सुरू करून ती चालविण्यात स्वतःला पूर्णपणे झोकून दिले.” शुद्राविषयी त्यांचे विचार या दुष्टीने फार महत्त्वाचे आहे या संदर्भात त्या असे म्हणतात की “सर्व मानव ही एका ईश्वराची लेकर आहेत. हे जोपर्यंत आपणास कळत नाही. तोपर्यंत ईश्वराचे खरे स्वरूप आपणास उलगडणार नाही. कारण उच्च जाती, निच जाती ही ईश्वरकृत नाहीत. हे स्वार्थी मानवाने आणि त्यायोगे आपले व आपल्या वंशजाचे हित व्हावे म्हणून निर्माण केलेले पाखंडी तत्वज्ञान आहे. दुसऱ्या मानवास अस्पृश्य मानणे हे मनुष्यत्वाचे लक्षण नाही. म्हणून अस्पृश्यतेचा प्रत्येक व्यक्तीने धिक्कार करणे. यातच प्रत्येक व्यक्तीचे, समाजाचे आणि संस्कृतीचे परम कल्याण सामावलेले आहे.” यावरून सावित्रीबाईंचे विचार किती मुलगामी आणि प्रगल्भ होते, हे आपणास निदर्शनास येते.

तसेच त्यांनी आपल्या घरचा हौद 1868 साली शुद्रासाठी खुला केला. त्यांचे हे कृत्य सनातनी लोकांना न पटणारे होते. ज्योतिबांना जातीबांधवांनी वाळीत टाकण्याची धमकी दिली. अशा धमक्यांना घाबरतील ते ज्योतिबा सावित्री कसले. असे म्हटले तर फारसे वावगे ठरू नये. कारण हे दाम्पत्य आता सामान्य कोटीचे राहिले नव्हते. सावित्रीतर साक्षात दीनदलितांच्या माऊली बनल्या होत्या. थोडक्यात असे म्हणता येईल, की “दीन दलितांचा उध्दार हा केवळ शिक्षणाद्वारेच होऊ शकतो हा त्यांचा विचार पक्का होता.” अर्थात त्यामुळे त्यांचा आचार ही तसाच होता.

न्हावी समाजाचा पहिला संप:-

तत्कालीन परिस्थितीमध्ये बालविवाहाची प्रथा होती. त्यामुळे बऱ्याच मुलींना वैधव्य प्राप्त होई. असे वैधव्य आल्यानंतर तिचे केस कापून तिला विद्रूप करण्यात येई. त्याला केशवपन करणे असे म्हणत. या बाबी हृदय पिळवटून टाकणाऱ्या होत्या. परंतू पाषाण हृदयी सनातनी लोकांना ते देवकार्य वाटत असे. परंतू फुले दाम्पत्याने या अघोरी कृत्याला प्रतिबंध घालण्याचे शास्त्रीय आधार नव्हता हे त्या दोघांच्या लक्षात आले होते. केस कापताना मुली करीत असलेला अक्रोश त्यांना स्वस्थ बसू देत नव्हता. यासाठी मग त्यांनी पूणे, मुंबई परिसरातील न्हाव्यांची एक परिषद बोलाविली. या परिषदेत खरा धर्म काय आहे? भट भिक्षुकांची भोंदूगिरी कशी चालते? ते नाव्ह्यांना आपल्या पाप-कृत्यात कसे सहभागी करून घेतात? यावर विस्तृत चर्चा झाली. आपण किती वाईट कृत्य करतो याची कल्पना समस्त न्हावी समाजाला आली. लगेच संपूर्ण न्हावी समाजाने एकमुखाने संपाचा निर्णय घेतला. भारतातील न्हाव्यांचा तो पहिला संप होता. हा संप पगार वाढीसाठी, मागण्या मान्य करून घेण्यासाठी नव्हता तर समाजपरिवर्तनासाठी होता. अनिष्ट प्रथा बंद करण्यासाठी होता. हे या संपाचे विशेष होते. हा संप ज्योतिबा आणि सावित्रीबाईंनी घडवून आणला होता.

सत्यशोधक समाजाची स्थापना:-

24 सप्टेंबर 1873 ला सत्यशोधक समाजाची स्थापना करण्यात आली.

सत्यशोधक सामाजाची उद्दीष्टे:-

- 1) शुद्ध- अतिशुद्ध यांची ब्राम्हण पुरोहिताकडून होणारी पिळवणूक बंद करणे.
- 2) त्यांना त्यांच्या मानवीहक्काची व अधिकाराची जाणीव करून देणे.
- 3) ब्राम्हण शास्त्रांच्या मानसिक आणि धार्मिक गुलामगिरीतून मुक्त करणे इ. सत्यशोधक समाजाची उद्दीष्टे होती.

सत्यशोधक समाजाचे ब्रीद वाक्य:-

“सर्वसाक्षी जगदपती
त्याला नकोच मध्यस्थी”

अशा सत्यशोधक समाजाचा स्वीकार एकूण 90 महिला सदस्यांनी केला होता. अर्थातच खऱ्या अर्थाने त्यांचे नेतृत्व सावित्रीबाईंचे करत होत्या. पुण्यासारख्या भट- भिक्षुकांच्या बालेकिल्यात एका स्त्रीने कार्य करणे वाटते तितके सोपे नव्हते. कारण तत्कालीन परिस्थितीत स्त्रियांची मजल देवदर्शन, पुजाअर्चा, हळदीकुंकू एवढ्यापुरतीच होती. हळदीकुंकू हाच काय त्यांच्या दृष्टीने सार्वजनिक समारंभ होता. परंतु सावित्रीबाई प्रथम सार्वजनिक कार्यात उतरल्या. तसं त्यांनी महार - मांगाच्या वस्तीत प्रथम त्यांनी “हळदी-कुंकू समारंभ” घडवून आणला. या कार्यक्रमाच्या माध्यमातून त्यांनी 'सत्य, समानता आणि मानवता' या तीन सत्यशोधक समाजाच्या तत्वांची ओळख आणि प्रचार केला. अर्थात त्यांच्या या कार्यामुळे शुद्रामध्ये नवचैतन्य, उत्साह संचारला अशाप्रकारे ज्योतिबांचा संदेश डोळयासमोर ठेवून आपल्या स्वतःच्या पोटापाण्याचा सुध्दा विचार न करता स्त्री आणि शुद्राच्या उध्दारासाठी सावित्रीबाईंनी स्वतःला वाहून घेतले. आपल्या पतीच्या अपूर्व, अविद्यतीय क्रांतीकार्याची अतिशय कठीण पण तितकीच महत्त्वपूर्ण जाबाबदारी पार पाडणे वाटते तितके सोपे नव्हते. प्रखर विरोध, आर्थिक चणचण आणि अनेक संकटे यांना टक्कर देऊन सावित्रीबाईंनी आपल्या शेवटच्या श्वासापर्यंत समाजक्रांती कार्याची ज्योत अखंडपणे किंवा नंदादिपाप्रमाणे तेवत ठेवली.

दुष्काळातील कार्ये:-

सावित्रीबाई ज्योतिबांच्या जीवनकार्याशी एकरूप होऊन गेल्या होत्या. आपल्या पतीचे संपूर्ण तत्वज्ञान, विचारप्रणाली आणि साधना सावित्रीबाईंनी स्वीकारली होती. ज्योतीबांच्या प्रत्येक कार्यात त्यांचा क्रियाशील सहभाग होता. अशा विविध कार्यापैकीच आणखीन एक महत्त्वपूर्ण कार्य म्हणजे दुष्काळग्रस्तांची मदत होय.

महाराष्ट्रात इ.स. 1876 आणि नंतर 1896 ला फार मोठा दुष्काळ पडला होता. या दुष्काळाच्या काळात दीन दलितांचे प्राण वाचविण्यासाठी त्यांनी प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली. त्यासाठी त्यांनी ठिकठीकाणी मदत केंद्रे काढली, अन्नछत्रालये उभी केली. अशा अन्नछत्रालयात 12 वर्षांखालील सुमारे 2000 मुले-मुली दररोज जेवत होती. यावरून असे स्पष्ट होते की “जनसेवा हीच ईश्वर सेवा आहे.” हे त्यांनी आपल्या कृतीमधून किंवा आचरणातून दाखवून दिले. “प्रत्येक व्यक्तीत ईश्वराला प्रसन्न करून घेण्यासारखे आहे. दगडी मुर्तीला नैवद्य दाखविण्यापेक्षा भुकेल्या दुष्काळग्रस्तांची भूक भागवणे आज महत्वाचे आहे.” हे लोकांना समजावून सांगून मदत मिळवली आणि सत्कारणीही लावली. सत्यशोधक समाजाचे तत्वज्ञान प्रत्यक्षात कसे आनता येते हेच या दुष्काळात कृतीतून या दाम्पत्याने दाखवून दिले. हे कार्य करणे वाटते तितके सोपे नव्हते. कारण दुष्काळाची तीव्रता भयानक होती. ही भयानकता सावित्रीबाईंनी आपल्या खालील कवीतेतून शब्दबद्ध केली आहे.

“झाडे झुडपे वाळून जाती। उजाड झाला संपूर्णदेश।

गुरे मरती रानावनात। माणसे पडती मरून घरात।।

त्यांची जुनी जात। जिकडे तिकडे दुर्गंधी।

दुष्काळही पापाची गती। शुद्रादी अतिशुद्र भोगती।।

चमचमीत खाऊन वदती। पुण्यातले पुण्यवान।

नानाकथा चित्रविचित्रे | दावती खोटी पुराण सुक्ते।।

धर्मकर्माची भयचित्रे | सर्वापुढे करूनिया।।“

वरील काव्यपंक्तीतून सावित्रीबाईंनी दुष्काळाची तीव्रता आणि त्या परिस्थितीत भट- भिक्षुकांच्या भोंदू शिकवणीची ही कल्पना परखडपणे मांडली आहे. वरील कार्यातून सावित्रीबाईंतील अनंत शक्ती, असीम उस्ताह, पराकोटीचे साहस आणि संयम हे गुण दिसून येतात.

ज्योतिबांच्या मागे कार्य:-

28 नोव्हेंबर 1890 या दिवशी ज्योतिरावांनी अखेरचा श्वास घेतला. संपूर्ण महाराष्ट्रच नव्हे तर भारत देश या पुण्यपुरूषांच्या निधनाने हळहळला. कारण सामान्यांचा कैवारी गेला होता. पण सावित्रीबाईंचे दुःख या सर्वापलीकडेचे होते. कारण ज्योतिबा त्यांचे सर्वस्व होते. परंतु या कर्तव्यपरायण स्त्रीस आपल्या पतीच्या विचाराचे स्मरण झाले. आणि पतिनिधनाचे डोंगरापेढे दुःख पचवून त्या ज्योतिबांच्या कार्याची धुरा सांभाळण्यास सज्ज झाल्या. म्हणूनच ज्योतिबा सदैव अभिमानाने सर्वांना सांगत, “माझ्या हातून जे काही कार्य घडते त्यास माझी पत्नी सावित्रीच कारणीभूत आहे.” या महान स्त्रीने दीन दलितांसाठी स्वतःला सावरले. ज्योतिबांच्या पाठीमागे त्यांच्या संपूर्ण कार्याचे उत्तरदायीत्व स्वीकारून पुढे त्यांचे कार्य अंखडपणे चालू ठेवले. त्यांच्या या कार्यामुळे सत्यशोधक समाजाच्या सर्व कार्यकर्त्यांना स्फूर्ती मिळाली. त्यांच्यात नवचैतन्य निर्माण झाले.

पतीनिधनानंतर सावित्रीबाईंवर अनेक संकटे कोसळली 1890 ते 1893 या काळात भाऊबंदकी व्देष, मत्सर आणि दारीद्र यांना तोंड दयावे लागले. एवढेच नव्हे तर लेकीसारखी वाढवलेली लाडकी सून राधा 6 मार्च 1985 रोजी मरण पावली. डॉ यशवंत ही नोकरी निमित्ताने पुण्यापासून दुर राहात असे. त्यामुळे त्यांनी स्वतःला सत्यशोधक समाजाच्या कार्यात झोकून दिले. वरिल विवेचनातून सावित्रीबाईं विषयी असे म्हणावेसे वाटते की

"संकाटात खचतात ती

सामान्य व्यक्तीमत्वे असतात.

तर कणखरपणे संकटाचा सामना करतात,

ती असामान्य व्यक्तीमत्वे असतात"

अशाप्रकारे कौटुंबिक, सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक अशा विविध संकटावर मात करित करित ज्योतिबांच्या मागे समर्थपणे समाजसेवेचे वृत्त सावित्रीबाईंना अखंडपणे चालूच ठेवले.

प्लेगची साथ आणि सावित्रीबाईंचा मृत्यू:-

"कोणतेही संकट कधीच एकटे येत नाही, ती हातात हात घालून येतात", असे म्हटले जाते. याची प्रचीती सावित्रीबाईंना आली. 1896 च्या दुष्काळाचं संकट संपत नाही. तोपर्यंत 1897 साली महाराष्ट्रात प्लेग सारख्या महामारीची साथ सुरू झाली. हा रोग संसर्गजन्य होता. त्यामुळे आशा रोग्याची सेवा सुश्रूषा करणे देखील धोकादायक होते. परंतू मानवधर्माला जागून या रूग्णांची सेवा करण्याचा विडा सावित्रीबाईंनी उचललाच. त्यांचा मुलगा यशवंत डॉक्टर होता. त्याला त्यांनी मदतीसाठी बोलावून घेतले. वानवाडी आणि घोरपडी यांच्या मध्यभागी ग्यानबा ससाने यांच्या माळावर डॉ. यशवंत यांचे खाजगी हॉस्पिटल प्लेग रूग्णांसाठी उघडण्यात आले. स्वतःच्या वयाची, संसर्गाची काळजी न करता सावित्रीबाईंनी स्वतःला या कार्यात झोकून दिले. हे त्यांच्या पुढील कृतीतून दिसून येते. पांडुरंग बाबाजी गायकवाड यांच्या मुलाला सायंकाळी 7 च्या आत हॉस्पिटल मध्ये पोहचवले तर त्याला जीवदान मिळेल असा विचार करून त्यास त्यांनी स्वतः पाठीवर घेऊन निघाल्या परिणामतः त्यांनाच प्लेगने गाठले. या अस्पृश्य मुलाला जीवदान देतांना त्यांनी स्वतःच्या जीवाचे बलिदान दिले. म्हणजेच प्लेगच्या बाधने ग्रस्त होऊन 10 मार्च 1897 रोजी त्यांची प्राणज्योत मावळली गेली. त्यांच्या या कार्यातून हेच सिध्द झाले कि, "माणसाला एक मन असतं ते फक्त मायेच्या ओलाव्यानं सांभाळता येत, देण्याघेण्याने नव्हे" आणि निव्वळ कर्तव्य बजावूनही नव्हे." हेच या महान मातेने आपल्या प्रत्येक कृतीतून जगाला दाखवून दिले.

अशाप्रकारे सावित्रीबाईंच्या जीवनचरित्राचा अभ्यास केल्यानंतर असे निदर्शनास येते की, सावित्रीबाईंचे विचार किती मुलगामी आणि प्रगल्भ होते. तसेच त्यांना अस्पृश्य जातीच्या लोकांबद्दल कळवळाही असल्याचे जाणवते. त्यांचे व्यक्तीमत्व म्हणजे सान्या गुणांचा समुच्चय होता असे म्हटले तर वावगे ठरू नये. करुणा हा तर त्यांचा स्वभावाचा स्थायीभाव होता. कुणाचाही जीव तडफडतांना पाहिला की त्यांचे कोमल हृदय तीळतीळ तुटत असे. तत्कालीन परिस्थितीमध्ये दीन दलितांची त्या माऊली बनल्या होत्या. एवढेच नव्हे तर ज्योतिबांच्या खऱ्या सहाय्यक, मार्गदर्शक, पाठराखण करणाऱ्या आणि माणसिक आधार देणाऱ्या आधार स्तंभ होत्या. त्या जर सांगकाम्या शिक्षिका असत्या तर तत्कालीन परिस्थितीत त्यांना झालेल्या छळाला कंटाळून किंवा घाबरून त्यांनी 'चुल आणि मुल' एवढेच जगणे पसंद केले असते. पण त्याही ज्योतिबाप्रमाणेच "जिद्दीच्या करारी आणि दृष्ट्या" होत्या. त्यांच्याही अंगी अलौकिक असे गुण होते. म्हणूनच त्यांनी स्वतःचा संसार, घरदार, मुलेबाळे या

ऐहिक सुखाला ठोकर मारून आपल्या आदर्श पतीबरोबर दीन, दलित, दुबळ्या मानवी समाजाचा संसार स्वीकारला. थोडक्यात असे दिसून येते की सावित्रीबाईंच्या आयुष्याचा जसजसा अभ्यास करावा. तसतसा एखादया अनमोल रत्नांचा खजिना हाती आल्यासारखे वाटत राहते. त्यांनी त्यांच्या आचरणातून आपल्याला फार मोठा संदेश दिला आहे. तो म्हणजे " नुसते हरीनाम घेत वाऱ्या करण्यापेक्षा प्रत्यक्ष हरीचे काम करणे महत्त्वाचे आहे."

दीन दलितांच्या माऊलीने समाजात पुढील प्रकारचे परिवर्तन घडवून आणले.

- 1) समाजातील धर्ममार्तडाची झोप उडविली.
- 2) दीन दलितांच्या मनात क्रांतीची ज्योत पेटविली.
- 3) स्त्रियांना निर्भयता व आत्मविश्वास देऊन गेली
- 4) विद्यार्थ्यांना विद्येचे आणि अध्यापकांना अध्यापनाचे महत्त्व सांगून गेली. इ.

सावित्रीबाई जन्मल्या नसत्या तर

- 1) स्त्रिया निर्भय आणि स्वतंत्र झाल्या नसत्या.
- 2) शुद्र-अतिशुद्र गावाच्या बाहेरच राहिले असते.
- 3) अध्यापन क्षेत्रात स्त्रिया आल्या नसत्या.
- 4) सार्वजनिक क्षेत्रात स्त्रियांचा संचार झाला नसता.
- 5) काव्य प्रांतात स्त्रिया आल्या नसत्या.
- 6) दत्तक मुलगा घेण्याचा पायंडा पडला नसता.

अशा स्त्रीरत्नाची स्मृती आपणास विविध कार्यात प्रेरणा दिल्याशिवाय राहाणार नाही. एवढेमात्र निश्चित. भारतातील पहिली स्त्रीशिक्षिका, पहिली शिक्षणतज्ञ, संशोधिका, लेखिका आणि शिक्षणक्षेत्रातील विचारवंत म्हणून सावित्रीबाईंचे कार्य अपूर्व आणि अलौकीक असेच ठरते, हे वरील विवेचनातून स्पष्ट होते. म्हणूनच शेवटी जाता जाता या माऊलीविषयी एवढेच म्हणावेसे वाटते.

**“तु ज्योत क्रांतीची शिक्षणक्षेत्री
तुझ्याच लख्ख प्रकाशं
स्त्री शिक्षण केलेस सुरु
सुकर झाला आमचा प्रवास”**

अशा या महान मातेस कोटी कोटी वंदन.

संदर्भग्रंथ सुची:-

- 1) डॉ. मा.गो. माळी : सावित्रीबाई फुले समग्र वाङ्मय, प्रकाशक : महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई
- 2) संपादक: डॉ. मा.गो. माळी, डॉ. सुभाष सावरकर, डॉ. निर्मलकुमार फडकुले : क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले: काव्य आणि कर्तृत्व.
- 3) डॉ. कृ.प. देशपांडे: दीनांची माऊली, नूतन प्रकाशन, पुणे.
- 4) प्रेमा गोरे: थोर समाजसेविका सावित्रीबाई फुले, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे.
- 5) प्रा. ना.ग. पवार: सावित्रीबाई फुले: अष्टपैलू व्यक्तीमत्त्व, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे.

प्रवासवर्णन वाङ्मयप्रकाराची लेखनशैली : एक दृष्टिक्षेप

संशोधक

अरविंद व्यंकटराव बिरादार

एम.ए., एम.एड.

प्रस्तावना:

प्रवासात जे पाहिले, अनुभवले ते लेखनरूपाने मांडणे म्हणजे प्रवासवर्णन असे स्थूलमानाने म्हणता येईल. देश, काल, परिस्थिती यांचे वर्णन, प्रवासातील घडलेले घटना, प्रसंग इतरांना सांगण्याच्या उत्कट मानसिकतेतून प्रवासवर्णनाची निर्मिती होते. प्रवासी, प्रवास व प्रदेश या घटकतत्वाच्या एकत्वातून 'प्रवासवर्णन' हा वाङ्मयप्रकार साकारतो. या घटकांशिवाय वाङ्मय म्हणून प्रवासवर्णनाकडे पाहता येणार नाही. वाङ्मय ही बाबच मुळी व्यक्तीसापेक्ष घटना आहे. "व्यक्ती तितक्या प्रकृती" या न्यायाने लेखक तितक्या शैली." यानुसार प्रत्येक लेखकाचे व्यक्तिमत्त्व इतरापेक्षा वेगळे असते. त्याची अनुभव घेण्याची पद्धती निराळी असते. ती मांडण्याची पद्धत (शैली) वेगळी असते. त्यामुळे त्याचे अनुकरण करणे संभवत नाही. प्रत्येकाची विषय मांडणीची, अनुभव कथनाची तऱ्हा भिन्न असते. एखाद्या लेखकाच्या व्यक्तिमत्त्वाचाच तो एक अभिन्न भाग असतो. त्या व्यक्तिभिन्नतेतूनच शैलीभेद जाणवतो. शैली ही संकल्पना पुढीलप्रमाणे अधिक स्पष्ट करता येते.

शैली म्हणजे काय?

इंग्रजीत 'style' या शब्दाकरिता संस्कृतमध्ये समानार्थी शब्द 'रीती' हा आहे. मराठी भाषेमध्ये त्याला प्रतिशब्द म्हणून लेखनशैली, भाषाशैली, भाष्यपद्धती, वळण, घाटणी, रीत, तऱ्हा, वैशिष्ट्ये, तंत्र असे निरनिराळे शब्द वापरले जातात. शैली ही संकल्पना साहित्य या क्षेत्रापुरतीच मर्यादित नाही तर ती मानवी जीवनाच्या कला, वास्तू, रचना, अलंकार अशा सर्वच क्षेत्राशी संबंधित आहे. साहित्यकृतीच्या दृष्टीने विचार केला तर लेखकानुसार शैली, साहित्यप्रकारानुसार शैली, आशयानुसार शैली हे तीन प्रकार लक्षात घ्यावे लागतात. त्याचा विचार पुढीलप्रमाणे करता येईल.

1) लेखकगत शैली :

लेखकगत शैलीचा विचार करता प्रत्येक लेखकानुसार शैलीत फरक पडतो. एखाद्या लेखकाची खास शब्दयोजना, वाक्यरचना, भाषासौंदर्य, अभिव्यक्त होण्याची रीत यातून त्यांचे स्वतंत्र भाषिक वर्तन लक्षात येते. जसा पोषाखावरून माणूस ओळखला जातो तसा शैलीवरून लेखक ओळखता येतो. शैली ही लेखकाच्या व्यक्तिमत्त्वाचे अंगभूत वैशिष्ट्य बनून राहते.

2) साहित्यप्रकारानुसार शैली :

कविता, कथा, कादंबरी, नाटक, प्रवासवर्णन या प्रकारानुसार शैलीभेद दिसून येतात. कारण प्रत्येक साहित्यप्रकारातून अभिव्यक्त होण्याची लेखकाची तऱ्हा भिन्न असते. कवितेत अलंकार, प्रतिमा-प्रतिके, कल्पकतेला प्राधान्य असते तर कथा, कादंबरीत निवेदनाला तर नाटकात विविध पात्रातील संवादांना प्राधान्य असते. त्यामुळे साहित्यप्रकारानुसार शैलीभेद दिसतात.

3)आशयानुरूप शैली :

व्यक्त होणाऱ्या आशयाच्या स्वरूपानुसारही शैलीत भेद पडतो. एखाद्या घटना-प्रसंगाचे लेखन गद्याच्या स्वरूपात केले जाईल, एखाद्या निसर्ग सौंदर्याची अभिव्यक्ती कल्पकतेच्या माध्यमातून आविष्कृत होईल त्या आशयानुसार त्याची रीत ठरत असते.

प्रवासवर्णन या वाङ्मयप्रकाराची लेखनशैली :

प्रवासवर्णन हा वाङ्मयप्रकार गद्यनिवेदनाला सोयीचा व आशयाच्या स्पष्टतेवर भर देणारा असल्यामुळे निबंधात्मक, कथनात्मक, वर्णनात्मक शैलीचा आधार घेवून तो आविष्कृत होताना दिसतो. या शैलीमुळेच प्रवासवर्णनातील प्रत्येक घटना, प्रसंग, व्यक्ती, प्रदेश, स्थळ यांची शब्दांनी रेखाटलेली शब्दचित्रे ही वेगवेगळी असतात. त्यामुळेच प्रवास व त्याचा वृत्तांत कथन करण्याच्या पद्धतीमध्ये निबंधात्मक शैलीचा वाटा प्रमुख आहे. या निबंधात्मक शैलीने लिहिणारे प्रमुख लेखक म्हणून श्री.गो.चि. भाटे महत्त्वाचे लेखक होत. त्याचप्रमाणे नियतकालिकांच्या प्रेरणेतून घडलेल्या प्रवासवर्णनामुळे 'पत्रात्मक गद्य' शैलीचा आश्रय हरी गणेश पटवर्धन, पंडिता रमाबाई, न.चि. केळकर यासारख्या श्रेष्ठ प्रवासवर्णनकारांनी घेतलेला दिसून येतो.

अनेकांनी लेखकांनी प्रवासातील अनुभव दैनंदिनीच्या स्वरूपात लिहिले आहेत. गंगाधर गाडगीळ, प्रा.रा.भि. जोशी यांच्यासारख्या लेखकांनी कथारूपाचा धागा मिसळून प्रवासलेखन केले आहे. पु.ल. देशपांडे, गंगाधर गाडगीळ, ग.स. मराठे, जयवंत दळवी या लेखकांनी विनादी पद्धती वापरून आपली प्रवासवर्णने लिहिली आहेत. थोडक्यात प्रवासवर्णनपर वाङ्मयाची लेखनशैली पद्यात्मक, पत्ररूप, रोजनिशीच्या स्वरूपाची, निबंधात्मक स्वरूपाची, कथारूप धागा मिळणारी, विनादी स्वरूपाची अशी विविध प्रकारची असल्याचे दिसते.

समारोप :

व्यक्तीपरत्वे बदलणारा शैलीभेद हाच प्रवासवर्णनाच्या वेगळेपणामागील प्रमुख घटक असल्याचे दिसून येते. या शैलीमुळेच प्रवासवर्णनातील प्रत्येक घटना, प्रसंग, स्थळ, व्यक्ती यांची शब्दचित्रे वेगवेगळी असतात. प्रसंगवर्णन व व्यक्तीवर्णन करणारी शैली ही वेगवेगळी असते. म्हणूनच प्रवासवर्णन एकाचवेळी कथात्मक, व्यक्तिचित्रणात्मक, निबंधवजा, ललित लेखरूप, आत्मचरित्रात्मक असू शकते. थोडक्यात प्रवासवर्णनाची लेखनशैली एकाचवेळी निबंधात्मक, आत्मचरित्रात्मक, व्यक्तीचित्रणात्मक, कथात्मक अशा संमिश्र स्वरूपाची असते. म्हणूनच 'संमिश्र लेखनशैली' हे प्रवासवर्णन या वाङ्मयप्रकाराचे खास वैशिष्ट्य आहे.

संदर्भ सूची

- 1)डॉ.सावंत वसंत, 'प्रवासवर्णन एक वाङ्मयप्रकार', महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ, मुंबई, 1987
- 2)वर्तक चंद्रकांत व राणे शरद, 'ललित गद्य वाङ्मयप्रकार : आकलन आणि आस्वाद', यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक, 1993
- 3)दाते य.रा., 'मराठी शब्दकोश', महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ, मुंबई, 1936

आदिवासी महिलांची सदयस्थिती

संशोधक

शीतल चंद्रकांत डवले

स्वामी रामानंद तिर्थ मराठवाडा विद्यापीठ नांदेड

मार्गदर्शक

प्रा. डॉ. एस. पी. ढोले

श्री.दत्त कला,वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय हदगाव जि.नांदेड

प्रस्तावना –

भारतात आदिवासी निवास,प्राचिन काळापासून आहे. आदिवासी या शब्दाचा अर्थ “आदिपासून, प्राचिनकाळापासून या भूमिवर वास्तव्य करणारे” असे डॉ. गोविंद गारे यांचे म्हणणे आहे. भारतात प्राचिन काळापासून विविध संस्कृती नांदतांना दिसतात. त्यापैकी आदिवासी संस्कृती हि एक आहे. हजारो वर्षांपूर्वीचा निसर्ग, मानवी समाज, त्यांची संस्कृती, बोली, नित्याचार यांचा विचार केला तर आदिवासींच्या स्थितीची काहीसी कल्पना येते. फार पूर्वी जे जल,जंगल,जमीन यांचे वारसदार होते. मात्र आर्यांच्या सुसंघटीत,नियोजनबद्ध आणि प्रगत युद्ध कौशल्या समोर ते टिकू शकले नाही. शेवटी त्यांना रानावनाचा,डोंगरदऱ्याचा आश्रय घ्यावा लागला. याबाबतीत महात्मा ज्योतीराव फुले यांनी स्पष्टच लिहलेले आहे.

गोंड, भिल्ल क्षेत्री धनी

इराणी मागुनी आले तेथे

शूर भिल्ल, कोळी शराने ताडिले,

हाकलुन दिले रानीवनी.

अभेदय सामाजिक ऐक्य प्रगल्भ अनुभवजन्य तंत्रज्ञान, दुर्मिळ व औषधींचे ज्ञान, नैतिक दृष्ट्या अत्यंत पवित्र व्यवहारातील प्रमाणिकपणा इत्यादी वैशिष्ट्ये असलेला सलग प्रदेशात वास करणारा, विशिष्ट बोली मानणारा गण परंतु हिंदुपेक्षा पूर्णपणे वेगळा समाज समुह म्हणजे आदिवासी समाज होय. अशी व्याख्या प्रा.माधव सरकुंडे यांनी केली आहे.

आदिवासींची सर्वात जास्त घनता असलेला देश म्हणुन भारताचा उल्लेख केल्या जातो. भारतात 635 आदिवासी जमाती आहेत. देशाच्या एकूण लोकसंख्या 8.08 टक्के आदिवासीची आहे. आकड्यात सांगायचे झाल्यास 10 कोटीच्या वर आदिवासी समाज या भूमित राहतात. आदिवासी ही केवळ संज्ञा नसून ती एक संकल्पना आहे. ती एक संस्कृती असून श्रम, समूह आणि सहकार्यावर आधारित,समता व ममता जपणारी अशी निसर्ग चक्राशी तादत्म्य पावलेली अशी शाश्वत जीवन शैलीचा अंगीकार करणारी संस्कृती असून या संस्कृतीचे पायाभूत घटक म्हणजे समता. सामुहिकता निसर्गाशी जैतिक नाते, श्रम प्रतिष्ठा, सिमीत गरजा, धर्म विरहित लोक संस्कृती हे होय.महाराष्ट्रात 45 जमाती आढळून येतात. आदिवासींच्या लोकसंख्येच्या बाबतीत भारतात महाराष्ट्राचा पाचवा क्रमांक लागतो.

“आदिमता म्हणजे मानवी जीवनाची प्राचिनतम निसर्गाश्रेयी जीवनावस्था असे मान्य केले. तर मानवी जीवनाची ही प्राचीनतम निसर्गाश्रेयी जीवनावस्था अवशेषात्मकतेने ज्या समुह जीवनात प्रकटते. तसेच वंशिकदृष्ट्या पृथक (वेगळे) आस्तित्व ज्या समुहाचे जाणवते त्या समुहांना आदिम असे म्हणता येईल”

वर्षानूवर्ष आदिवासी निसर्गाच्या सानिध्यात, दऱ्याखोऱ्यात, जंगलात अतिदुर्गम भागात राहत असल्यामुळे भौतिक सुविधा त्यांच्या पर्यंत तितक्या झपाट्याने पाहचु शकल्या नाहीत. आज एका बाजुला देशाने विज्ञान तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात वेगाने प्रगती केली आहे. पण देशाला स्वतंत्र मिळून 78 वर्षे पूर्ण होऊनही आरोग्य, शिक्षण, रस्ते, वीज, सरकारी योजना या भौतिक सुविधा आदिवासी पर्यंत पोहचलेल्या दिसत नाहीत. वीज, सरकारी योजना भौतिक सुविधा आदिवासी पर्यंत पोहचलेल्या दिसत नाहीत. दुर्गम भागात राहत असल्यामुळे आदिम समाज नगर समाजापासून दुर राहिला, म्हणूनच आदिवासी समाज मागासलेला आहे. तो भौतिक दृष्टीने सांस्कृतिक दृष्टीने मात्र तो विश्वाला दिशादर्शक ठरणार आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे -

- 1) आदिवासी महिलांचा सामाजिक दर्जा जाणून घेणे
- 2) आदिवासी महिलांची कौटुंबिक, आर्थिक स्थितीचा अभ्यास करणे
- 3) आदिवासी महिलांची शैक्षणिक व राजकीय स्थिती जाणून घेणे.
- 4) आदिवासी महिलांची सद्यस्थिती जाणून घेणे.

संशोधनाची गृहितकृत्य -

- 1) आदिवासी महिलांच्या जनजिवनाचा दर्जा समाधानकारक नाही.
- 2) आदिवासी महिलांच्या शैक्षणिक विकासाची गती मंद आहे.
- 3) आदिवासी महिलांना कुटुंबामध्ये समानतेचा दर्जा आहे.
- 4) आदिवासी महिलांची आर्थिक स्थिती हलाखीची आहे.
- 5) आदिवासी महिलांची आरोग्याविषयक स्थिती दैनिय आहे.

आदिवासी महिला व सद्यस्थिती -

आदिवासी स्त्री जीवन हे शहरी समाजातील स्त्री जीवनापेक्षा साहजिकच वेगळे असते. नुकतेच जागतिक स्त्री वर्षे साजरे झाले. त्यावेळी स्त्रियांच्या आणि स्त्रीयांच्या आणि स्त्रीयांच्या समस्यांच्या जीवनावर खऱ्या अर्थाने व समर्थपणे प्रकाश टाकला गेला नाही. दलीत साहित्य, आदिवासी साहित्य, स्त्रीवादी साहित्य अशा विविध प्रकारच्या साहित्य प्रवाहातून आदिवासी स्त्री जीवनाचे चित्रण करण्याचा गेल्या काही वर्षांपासून प्रयत्न सुरु आहे. हा प्रयास स्तुल्य असला तरी अजूनही आदिवासी स्त्री जीवनाचा सुक्ष्मपणे विचार झालेला नाही.

1) आदिवासी महिलांची सामाजिक स्थिती -

आदिवासी स्त्री आदिवासी समाजापासून वेगळी नाही. आदिवासी समाजा सोबत जगत असताना रोजगार समान कामाला समान दाम, परितक्ता, विधवा, बालविवाह, अन्याय अत्याचार, बलात्कार, 33 % आरक्षणाचा प्रश्न, पुजाविधी, लग्नविधीत समाजस्थान, आरोग्य, शैक्षणिक अशा प्रकारे सामाजिक, आर्थिक राजनैतिक इत्यादी अंगाने अनेक प्रश्न आहेत. पुरुषप्रधान व्यवस्थेत स्त्री ही पुरुषाची गुलाम असते. आदिवासी समाजसुद्धा पुरुष प्रधान संस्कृतीने प्रभावित असल्यामुळे आदिवासी स्त्रीयांची स्त्री म्हणून असलेली दुःखे आदिवासी पुरुषांच्या दुःखापेक्षा वेगळे आहेत. एवढेच नाही. तर आदिवासी स्त्री आणि बिगर आदिवासी स्त्री

यांचे गुलामीचे प्रश्न काही प्रमाणात सारखेच असले तरी काही दुःख आणि प्रश्न यांच्यात मुलभूत फरक आहे. त्यांच्या सांस्कृतिक जीवनाच्या निती नियमावर आधारीत आहे. जो पर्यंत त्यांच्या गुलामीचे प्रश्न सुटणार नाहीत. तोपर्यंत त्यांच्या जीवनाची दरी कमी होणार नाही. आज स्त्री कडे बघण्याचा दृष्टीकोन निकोप नाही. म्हणून चुल-मुल आणि कुटुंबाची अनेक बंधने स्त्रीयावर लादलेले आहेत.

आदिवासी समाज कष्टाळु व प्रामाणिक तसेच सरळमार्गी असल्याने स्वताच्या सुधारणे साठी आक्रमक संघर्षात्माक स्वरूपाची भुमिका घेत नाही. स्वातंत्र्याच्या 78 वर्षानंतर सुद्धा ह्या समाजाची घरे डोंगरदऱ्या, दुर्गम भागात जंगलात वाड्या पाड्यात आहेत. त्याची घरे आजही दगडमातीची, कुडाची कच्ची घरे आहेत. आदिवासी महिलांमध्ये शिक्षणाचे प्रमाणही कमी आहे. यामुळे विकास हवा तसा झालेला दिसत नाही. कोणत्याही समाजाची सामाजिक व आर्थिक स्थिती ती त्याच्या शिक्षण, आरोग्य व राहणीमानावरून पडताळून पाहता येते. या तिन्ही बाबींचा विचार एकुणच आदिवासी महिलांच्या अनुषंगाने केला तर आजही तिन्ही पातळ्यावर संघर्ष करताना आढळून येते.

2) आदिवासी महिलांची कौटुंबिक स्थिती –

आदिवासी समाजातील स्त्रीयांच्या दर्जासंबंधी दर्जा या अभ्यासक्रमाध्ये एकवाक्यता नाही. कारण प्रत्येक जमातीचे वास्तव्याचे स्थान वेगवेगळे आहे. त्यामुळे ढोबळमाणाने निष्कर्ष काढता येत नाही. प्रत्यक्ष निरीक्षण व पाहणी करता आदिवासी स्त्रीयांचे स्थान पाहता बहुतांश आदिवासी स्त्रीया अशिक्षित आहेत. मात्र त्या निसर्गाच्या खानाखुना ओळखणाऱ्या आहेत निसर्गात झालेल्या बदलाशी झगडणाऱ्या आहेत. आदिवासी स्त्री ही सृष्टीमुळे स्वच्छंद वृत्तीने रमणारी आहे. तिला प्रपंचा गाडा चालाविण्यासाठी जिवाचे रान करून ती आपल्या पती बरोबर समाधानाने जीवन जगत असते. ऊन, वारा, पाऊस, थंडी यांना तोंड देत आयुष्य जगणारी आहे आणि फाटक्या संसाराला ठिगळ लावणारी आहे. किमान गरजामध्ये आनंदी राहणाऱ्या आपल्या परंपरा, रीतीरीवाज सांभाळून संसार करणारी आपल्या इज्जतीसाठी जीवाची मोल देणारी आदिवासी स्त्री आहे. ती आत्मसन्मानी तसेच स्वाभीमानी आहे पैशाच्या पाठीमागे ती कधीही धावत नाही. कारण ऐहिक सुखाचा विचार तिच्या डोक्यात नसतो. तीला सामाजिक व धार्मिक जीवनात मानाचे स्थान आहे. (डॉ.सगवे विलास “ आदिवासी सामाजिक जीवन ” पाप्युलर प्रकाशन मुंबई पृष्ठ क्रमांक 46)

3) आदिवासी महिलांची आर्थिक स्थिती –

कोणत्याही समाजाचो आर्थिक जीवन सुकर होण्यासाठी त्या जमातीतील महिला कुटुंबासाठी पुरुषांना कितपत सहकार्य करतात. यावर त्या महीलाचा दर्जा बऱ्याच प्रमाणात अवलंबून असतो. आदिवासी महिलांच्या कुटुंबाचा परंपरागत व्यवसाय शेती हा आहे. परंतू आदिवासी समाजामध्ये अल्पभुधारक व कोरडवाहु शेतीचे प्रमाण अधिक असल्यामुळे त्यांना शेतमजुरी व जंगल संपत्तीवर आपल्या कुटुंबाचा उदरनिर्वाह करावा लागतो. आदिवासी महिला शेती हंगाम संपल्यानंतर जंगलातील तेंदुपत्ता, डिक, लाख, मोहाची फुले, चारोळ्या जमा करणे व शिकार करणे इत्यादी बाबींसाठी. जंगलाचा आधार घेऊन स्वताचा व आपल्या कुटुंबाचा उदरनिर्वाह करावा लागतो. तर काही आदिवासी महिला कुटुंबासह कामाच्या शोधात शहराच्या ठिकाणी स्थलांतरीत होत असताना दिसते.

4) आदिवासी महिलांची राजकीय स्थिती -

आदिवासी महिला ही सामाजिक,आर्थिक दृष्ट्या मागासलेली आहे. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारताने कल्याणकारी राज्याची संकल्पना स्विकारली असली तरी आदिवासी महिला ह्या सामाजिक,आर्थिक, राजकीयदृष्ट्या समाजव्यवस्थेत दुर्लक्षित व उपेक्षित राहिलेल्या आहेत. भारतात केंद्रापासून ते घटक राज्यापर्यंत आर्थिक विकासाठी विविध धोरणे, योजना असूनही त्याची अंमलबजावणी व्यवस्थित होताना दिसत नाही.आदिवासी स्त्रीयांचे शैक्षणिक प्रमाण कमी असल्याने त्यांचा लाजरागुरा स्वभाव असल्याने त्या राजकारणात सहभागी होताना दिसत नाही. म्हणून आदिवासी महिला राजकीय क्षेत्रात कमी प्रमाणात भाग घेतांना दिसून येते.

5) आदिवासी महिलांची शैक्षणिक स्थिती -

कोणत्याही कुटुंबाचा सर्वांगीण विकास हा स्त्रीयांच्या शिक्षणावर अवलंबून असतो. “शिकलेली आई कुटुंबाला पुढे नेई ” या उक्तीप्रमाणे शिक्षणाला अनन्यसाधारण महत्व आहे. मात्र आदिवासी कुटुंबात स्त्री साक्षरतेचे प्रमाण कमी आहे. स्त्रीयांचे शिक्षण कमी होण्याचे किंवा अज्ञानी असण्याचे कारणेही तशीच आहेत. आजही शिक्षण घेणारी पिढी घडत आहे मात्र त्यात स्त्रीयांचे प्रमाण कमी आहे. त्याचे कारण गावात पूर्ण शिक्षणाची सोय नसणे, घरचे दारिद्र्य आदिवासी समाज कमी वयात लग्न,वाहतुकीचे साधने नसणे, पाण्याची व्यवस्था नसल्या कारणाने पाणी आणण्यासाठी दुरवर भटकंती करणे. या सर्व कारणामुळे आदिवासी समाजातील महिलांची शैक्षणिक प्रगती झाली नाही.

सारांश -

अशा प्रकारे आदिवासी महिला व त्याचे कुटुंब जंगल व डोंगराळ प्रदेशात राहतात. आदिवासी हे आर्थिक, शैक्षणिक, सामाजिक, राजकीयदृष्ट्या मागासलेले आहेत. त्यांच्या चालीरीती, परंपरा, देवदेवता, राहणीमान हे उच्च वर्णीयांपेक्षा वेगळे आहे. आदिवासी हे हिंदू नाहीत त्यांच्या उन्नतीच्या मार्गात अनेक अडचणी आहेत. त्यांच्या भागात रस्ते, वाहतुकीच्या सोयी, पिण्याचे पानी, वैद्यकीय सेवा, उच्च शिक्षण इत्यादीचा अभाव आढळतो. या सर्व अडचणीमुळे आदिवासी महिलांचे खच्चीकरण होताना दिसून येत आहे. त्यांचे मुख्य प्रश्न अज्ञान, गरीबी अतिमागासलेपण अंधश्रध्दाळु, आर्थिक पिळवणुक व शोषण हे आहे.

निष्कर्ष -

- 1) आदिवासी महिलांना कुटुंबात समानतेची वागणुक मिळते
- 2) आदिवासी महिलांची शैक्षणिक, सामाजिक, विकासाची गती मंद आहे.
- 3) आदिवासी महिलांची आरोग्यविषयक स्थिती व आर्थिक स्थिती दयनीय आहे.
- 4) आदिवासी महिलांचा राजकारणात सहभाग अत्यल्प आहे.

संदर्भ सुची -

- 1) डॉ.गोविंद गारे, “महाराष्ट्रातील आदिवासी जमाती” – कॉमिटेनेन्टल प्रकाशन पुणे 2000 पृ.क्र.12
- 2) संगवे विलास “आदिवासी सामाजिक जीवन” पॉल्युलर प्रकाशन मुंबई दुसरी आवृती 1978 पृ क्र. 46
- 3) डॉ.प्रदिप आगलावे “आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र” साईनाथ प्रकाशन नागपूर 2004
- 4) सुमन मुंडे “आदिवासी स्त्री जीवन” सुगावा प्रकाशन पुणे 2004
- 5) डॉ.गोविंद गारे “आदिवासींचे शिक्षण” साकेत प्रकाशन औरंगाबाद 1997

जागतिकीकरणानंतर : भारतातील सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रातील जीवना विमा कंपन्यांचा तुलनात्मक अभ्यास

मीना किशन सरपाते

संशोधक विद्यार्थी अर्थशास्त्र, रायगड - पनवेल

मार्गदर्शक

प्रा. डॉ. निळकंठराव पाटील

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, प्रतिभानिकेतन महाविद्यालय, नांदेड

गोपवारा

भारतातील विमा क्षेत्र हे अर्थव्यवस्थेतील वेगाने वाढणाऱ्या क्षेत्रापैकी एक महत्त्वाचे क्षेत्र आहे. 1956 मध्ये विमा व्यवसायाचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले, त्यानंतर 1991 मध्ये खाजगीकरण उदारीकरण आणि जागतिकीकरण धोरणाचा स्वीकार केला. त्यामुळे खासगी विमा कंपन्यांना विमा व्यवसायात प्रवेश मिळाला, त्यानंतर सार्वजनिक व खासगी विमा कंपन्यांमध्ये स्पर्धा निर्माण झाली. प्रस्तुत संशोधन अभ्यासचे उद्दिष्टे जागतिकीकरणानंतर भारतातील सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रातील जीवना विमा कंपन्यांचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.

(की-बोर्ड: जीवन विमा जागतिकीकरण एकूण प्रीमियम भारतीय आयुर्विमा महामंडळ)

प्रस्तावना - विमा उद्योग देशातील आर्थिक प्रणालीमध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे. आज आधुनिक युगात जागतिक पातळीवर अनेक देशाने आपल्या अर्थव्यवस्थेचा विकास करण्यासाठी खाजगीकरण उदारीकरण आणि जागतिकीकरण या धोरणाचा स्वीकार केला आहे. 1991 मध्ये भारताने खाजगीकरण उदारीकरण आणि जागतिकीकरण धोरण स्वीकारले आहे. या धोरणाचा भारतातील अर्थव्यवस्थेतील विविध क्षेत्रांवर तसेच विमा उद्योगांवर विविध परिणाम झाले आहेत.

विमा - हा एक करार आहे ज्या द्वारे प्रीमियम मध्ये म्हटल्या नुसार भरपाईसाठी एक पार्टी इतर पक्षाच्या विशिष्ट जोखमीचे गृहीत धरते आणि त्या विशिष्ट भागांवर निश्चित किंवा खात्री देण्याच्या योग्य रक्कम देण्याचे आश्वासन देतात. विम्याचे प्रकार - विम्याचे प्रकार हे सागरी विमा, अग्नि विमा, सामान्य विमा, जीवन विमा इ.

आयुर्विमा - आयुर्विमा एक करार आहे जो विमाकर्त्याला किंवा त्याच्या वारसाला त्याच्याशी घडणा-या विपरीत घटनेच्या बाबतीत एक रक्कम देण्याचे आश्वासन देतो.

भारतीय विमा व्यवसायाच्या इतिहासातील महत्त्वपूर्ण घडामोडी

१८१८: ओरिएण्टल लाईफ इशुरन्स कंपनी, या पहिल्या आयुर्विमा कंपनीचे काम भारतात सुरु झाले.

१८७०: बॉम्बे म्युच्युअल लाईफ एशुरन्स सोसायटी, पहिल्या भारतीय आयुर्विमा कंपनीने तीचा व्यवसाय सुरु केला.

१९१२: आयुर्विमा व्यवसाय नियमित करण्यासाठी पहिला नियम म्हणून दि इंडीयन लाईफ एशुरन्स कंपनी कायदा अधिनियमित करण्यात आला.

१९३८: सार्वजनिक हित संरक्षणाच्या हेतूने आधीचा कायदा एकत्रीत आणि सुधारित करण्यात आला.

१९५६: २४५ भारतीय आणि परदेशा विमा कंपन्या आणि दुरदर्शी संस्था सरकारकडून ताब्यात घेण्यात आल्या आणि राष्ट्रीयकरण करण्यात आले. संसदेच्या अधिनियमाने एलआयसीची स्थापना भारत सरकारकडून रु. ५ कोटीच्या भांडवलाच्या वर्गणीने करण्यात आली, उदा. LIC अधिनियम, १९५६.

१९९३ : श्री. एन. मल्होत्रा यांच्या नेतृत्वात विमा क्षेत्रात सुधारणा करण्यासाठी समितीची स्थापना केली गेली. समितीने आपला अहवाल 1994 मध्ये सरकारला सादर केला भारत सरकारने 1996 मध्ये विमा नियामक आणि विकास प्राधिकरण कायदा मंजूर केला

१९९९ :विमा नियामक आणि विकास प्राधिकरण स्थापना संसदेच्या IRDAकायदा1999 नुसार केली.

२०००: विमा नियामक आणि विकास प्राधिकरण या मंडळाची स्थापना एप्रिल 2000 ला झाली.

संदर्भ साहित्याचा आढावा-

1 विकास गैरोला (2016) यांनी उदारीकरणानंतरच्या काळात सार्वजनिक आणि खाजगी जीवन विमा कंपन्यांची तुलना केली. अभ्यासामध्ये सार्वजनिक आणि खासगी क्षेत्रातील जीवन विमा कंपन्यांची नवीन पॉलिसी, एकूण प्रीमियम उत्पन्न आणि व्यवसायाची तुलना केली. अभ्यासानुसार असे दिसून आले आहे की खाजगी जीवन विमा कंपन्यांनी वर्षानुवर्षे त्याची कार्यक्षमता सुधारण्यासाठी प्रयत्न केले आणि त्याचे एलआयसीवर अनेक प्रकारे परिणाम झाला. या परिस्थितीवर मात करण्यासाठी आणि स्पर्धेसाठी एलआयसीने नवीन आणि आकर्षक विमा योजना सादर केल्या.

2 जे.डी. चंद्रपाल -“भारतीय जीवन विमाउद्योग वर उदारीकरणाचा प्रभाव : एक (truly) मल्टीव्हिएरेट दृष्टीकोन 2019 या शोध निबंधाचे निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे उदारीकरणाचा परिणाम जीवन विमा कंपन्यांच्या नवीन व्यवसायात लक्षणीय वाढ झाली, नवीन पॉलिसीसंख्यात वाढ झाली. सेवा गुणवत्ता आणि विमा जागरूकता कमकुवत आढळली. जागतिक स्तरीय विमा सेवा प्रदान करण्याच्या बाबतीत एक मोठे आव्हान आहे

3 आर. राजेंद्रन , बी. नटराजन -‘ भारतीय जीवन विमा महामंडळावर (एलआयसी) एलपीजीचा परिणाम ’ 2009 यांनी केलेल्या संशोधनात असे आढळले आहे, की भारतातील आणि भारताबाहेरी एकूण व्यवसायात वाढ झाली आहे. जमा केलेल्या माहिती व विश्लेषणावरून उदारीकरण खाजगीकरण आणि जागतिकीकरणाचा महामंडळाच्या कामगिरीवर सकारात्मक परिणाम झाला आहे.

अभ्यासाची उद्दिष्टे 1 भारतातील जीवन विमा कंपन्यांच्या व्यवसायवर जागतिकीकरणाचा काय परिणाम झाला या परिणामाचे परीक्षण करणे.

2 जागतिकीकरणानंतरच्या काळात भारतातील सार्वजनिक आणि खाजगी विमा कंपन्यांच्या कामगिरीची तुलना करणे आहे.

अभ्यासाची व्याप्ती - जागतिकीकरणाच्या जीवन विमा कंपन्यावर होणारा परिणाम समजून घेण्यासाठी हा अभ्यास केला गेलेला आहे. संशोधन अभ्यासासाठी भारतातील सार्वजनिक क्षेत्र आणि खाजगी क्षेत्रातील सर्व जीवन विमा कंपन्यांची निवड केली आहे.

संशोधन पद्धती : हे संशोधन वर्णनात्मक आणि संशोधनात्मक आहे. या संशोधनासाठी वापरलेली माहिती दुय्यम आहे. संबंधित माहिती ही नियतकालीन दैनिके वार्षिक अहवाल मासिक आणि विविध निवडलेल्या कंपन्यांच्या वेबसाईट्स इत्यादी द्वारे माहिती संकलित केली आहेत.

जागतिकीकरणानंतर भारतातील जीवन विमा कंपन्यांचे तुलनात्मक अध्ययन

1 भारतातील जीवन विमा कंपन्या : विमा नियामक आणि विकास प्राधिकरण च्या मते सध्या 2019 पर्यंत भारतात 24 जीवन विमा कंपन्या आहेत. ज्यामध्ये एक सार्वजनिक क्षेत्रातील असून भारतीय आयुर्विमा महामंडळ आणि उर्वरित 23 खाजगी क्षेत्रातील विमा कंपन्या आहेत त्या पुढीलप्रमाणे.

सार्वजनिक क्षेत्र

1 भारतीय आयुर्विमा महामंडळ

खाजगी क्षेत्र

- 1 एच डी एफ सी स्टॅंडर्ड लाइफ इन्शुरन्स कंपनी लिमिटेड
- 2 मॅक्स न्यूयॉर्क लाइफ इन्शुरन्स कंपनी लिमिटेड
- 3 आ आय सी आय सी आय-प्रूडेंशियल लाइफ इन्शुरन्स कंपनी लिमिटेड
- 4 आईडीबीआई फेडरल लाइफ इंश्योरेंस कंपनी लिमिटेड
- 5 कैनरा एचएसबीसी ओबीसी लाइफ इंश्योरेंस कंपनी लिमिटेड
- 6 फ्युचर जनरल इंडिया लाइफ इंश्योरेंस कंपनी लिमिटेड.
- 7 डीएचएफएल प्रामेरिका लाइफ इंश्योरेंस कंपनी लिमिटेड
- 8 आय एन जी वैश्य लाइफ इन्शुरन्स कंपनी लिमिटेड.
- 9 ओम कोटक लाइफ इन्शुरन्स कंपनी लिमिटेड
- 10 एसबीआय लाइफ इन्शुरन्स कंपनी लि.
- 11 पीएनबी मेटलाइफ इंडिया इंश्योरेंस कं.लि.
- 12 बजाज एलियाज लाइफ इंश्योरेंस कं. लि.
- 13 रिलायंस निप्पोन लाइफ इंश्योरेंस कंपनी लि.
- 14 अविवा इंडिया लाइफ इंश्योरेंस कंपनी लि.
- 12 अविवा इंडिया लाइफ इंश्योरेंस कंपनी लि.
- 13 सहारा लाइफ विमा कंपनी लिमिटेड
- 14 श्रीराम लाइफ इन्शुरन्स कंपनी लि.
- 15 भारती एक्सा लाइफ इंश्योरेंस कंपनी लि.
- 18 टाटा-ए आय जी लाइफ विमा कंपनी लि.
- 19 एगॉन लाइफ इंश्योरेंस कंपनी लिमिटेड
- 20 स्टार यूनियन दाई-इची लाइफ इंश्योरेंस कं. लि
- 21 बिर्ला सन लाइफ विमा कंपनी लि.
- 22 एडेलवाइस टोकियो लाइफ इंश्योरेंस कं. लि
- 23 इंडिया फर्स्ट लाइफ इंश्योरेंस कंपनी लि.

तक्ता क्र. 1 एकूण प्रीमियमच्या आधारे जीवन विमा कंपन्यांचा व्यवसायातील हिस्सा

वर्ष	सार्वजनिक क्षेत्र %	खाजगी क्षेत्र %
2000-01	99.98	0.02
2001-02	99.46	0.54
2002-03	97.99	2.01
2003-04	95.29	4.71
2004-05	90.67	9.33
2005-06	85.75	14.25
2006-07	81.9	18.1
2007-08	74.39	25.61
2008-09	70.92	29.08
2009-10	70.1	29.9
2010-11	69.77	30.23
2011-12	70.68	29.32

2012-13	72.7	27.3
2013-14	75.39	24.61
2014-15	73.05	26.95
2015-16	72.61	27.39
2016-17	71.81	28.19
2017-18	69.36	30.64
2018-19	66.42	33.58
2019-20	66.22	33.78

वरील तक्त्यात 2000 - 2001 ते 2019 - 2020 या कालावधीमध्ये सार्वजनिक आणि खाजगी विमा क्षेत्रातील बाजारातील हिस्सा दर्शविलेला आहे. आयुर्विमा महामंडळाचा बाजारात जीवन विमा व्यवसायातील हिस्सा 2000 - 2001 मध्ये 99.98 % वरून 2010-11 मध्ये 67.77% पर्यंत खाली येत आहे, परंतु 2011-12 मध्ये 70.68 % ते वरून 2016-17 मध्ये 71.81% पर्यंत काही प्रमाणात वाढ झाली. परंतु 2017 - 18 ते 2019 - 20 या पाच वर्षात पुन्हा त्यात घट झाली. खाजगी जीवन विमा कंपन्यातील बाजारातील हिस्सा 0.2 टक्के वरून 2010- 11 मध्ये 30% पर्यंत वाढला आहे, नंतर पुढील तीन वर्षात यामध्ये घट झाली. तर पुढील 2015 ते 2020 या 6 वर्षात खाजगी जीवन विमा कंपन्यांचा हिस्सा 33.78 टक्के पर्यंत वाढले.

2 नवीन जीवन विमा पॉलिसीची संख्या

तक्ता क्र. 2 नवीन जीवन विमा पॉलिसीची संख्या (लाखात)

वर्ष	सार्वजनिक क्षेत्र	खाजगी क्षेत्र	एकूण
2002-03	245.46	8.25	253.71
2003-04	269.68	16.59	286.27
2004-05	239.78	22.23	262.11
2005-06	315.91	38.71	354.62
2006-07	382.29	79.22	461.52
2007-08	376.13	132.62	508.74
2008-09	359.13	150.11	509.23
2009-10	388.63	143.62	532.25
2010-11	370.38	111.14	481.52
2011-12	357.51	84.42	441.93
2012-13	367.82	74.05	441.87
2013-14	345.12	63.60	408.72
2014-15	201.71	57.37	259.08
2015-16	205.47	61.92	267.38
2016-17	201.32	63.24	264.56
2017-18	213.38	68.59	281.97
2018-19	214.04	72.44	286.48
2019-20	218.48	69.50	288.47

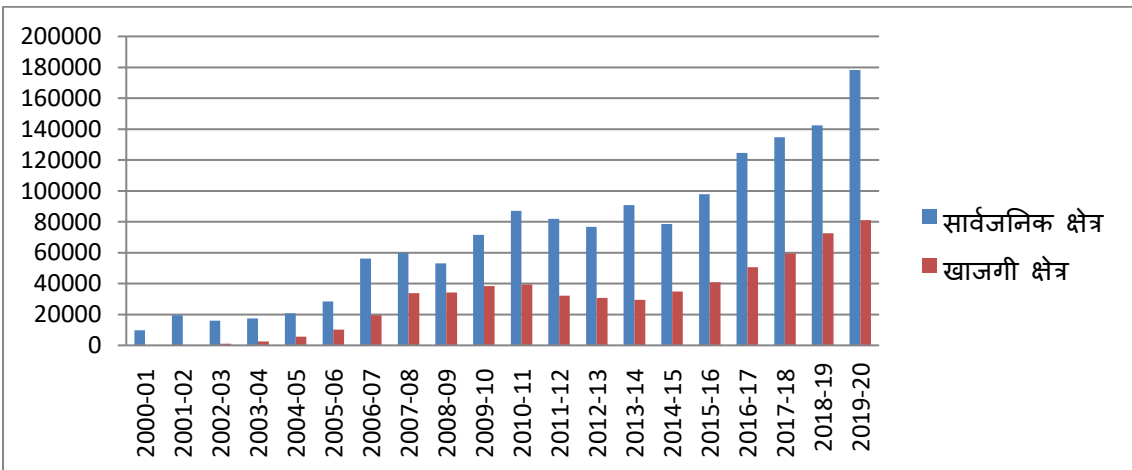
वरील तक्तात 2002 ते 2020 पर्यंत नवीन विमा पॉलिसी विक्री दर्शविला आहे. आकडेवारीवरून 2002 2003 पासून 2012 पर्यंत आयुर्विमा महामंडळातने नवीन विमा पॉलिसीच्या विक्री सतत वाढ केली आहे. 2009-10 मध्ये आयुर्विमा महामंडळाने जास्तीत जास्त नवीन जीवन विमा पॉलिसीच्या व्यवसाय केला. तर खाजगी क्षेत्रामध्ये 2008 मध्ये जास्तीत जास्त नवीन विमा पॉलिसीचा व्यवसाय केला व पॉलिसीची विक्री केली.

3 नवीन बिझनेस प्रीमियम (सिंगल प्रीमियमसह)**तक्ता क्र. 3 नवीन व्यवसाय प्रीमियम**

वर्ष	सार्वजनिक क्षेत्र	खाजगी क्षेत्र	एकूण
2000-01	9700.98	6.45	9707.43
2001-02	19588.77	268.51	19857.28
2002-03	15976.76	965.69	16942.45
2003-04	17347.62	2440.71	19788.32
2004-05	20653.06	5564.57	26217.64
2005-06	28515.87	10269.67	38785.54
2006-07	56223.56	19425.65	75649.21
2007-08	59996.57	33715.95	93712.52
2008-09	53179.08	34152.00	87331.08

वर्ष	सार्वजनिक क्षेत्र	खाजगी क्षेत्र	एकूण
2009-10	71521.90	38372.01	109893.91
2010-11	87012.35	39385.84	126398.18
2011-12	81862.25	32103.78	113966.03
2012-13	76611.50	30749.58	107361.08
2013-14	90808.79	29516.43	120325.22
2014-15	78507.72	34821.81	113329.52
2015-16	97891.50	40874.48	138765.99
2016-17	124583.31	50619.37	175202.68
2017-18	134671.70	59482.21	194153.90
2018-19	142335.96	72667.08	215003.04
2019-20	178276.24	80986.14	259262.38

Source: Annual reports of IRDAI 2000-01 to 2019-2020

आलेख क्र.1

तक्ता क्र. 3 व आलेख क्र.1 वरून असे स्पष्ट होते की, 2000-2001 मध्ये आयुर्विमा महामंडळाचा नवीन व्यवसाय प्रीमियम 9700.98 कोटी रु. होता, तो 2019-20 मध्ये वाढून 178276.24 कोटी झाला. 2000-2001 मध्ये खाजगी विमाकंपन्यांचे एकूण नवीन व्यवसाय प्रीमियम 6.45 कोटी रु. होता, तो 2019-20 मध्ये वाढून 80986.14 कोटी रुपये झाला. 2011-12 ते 2012-13 पर्यंत नवीन व्यवसाय प्रीमियम मध्ये घट झाली.

निष्कर्ष -

1. 2000 पूर्वी आयुर्विमा महामंडळ ही एकमेव विमा कंपनी होती आज 2020मध्ये एकूण जीवन विमा कंपन्यांची संख्या वाढून 24 झाली आहे. त्यापैकी 23 विमा कंपन्या या खासगी विमा कंपन्या आहेत. जागतिकीकरणानंतर भारतातील जीवन विमा व्यवसायात मध्ये सतत वृद्धी होत आहे.
2. एकूण प्रीमियमच्या आधारावर खाजगी विमा कंपन्यांचा बाजारातील वाटा 2000 - 2001 मध्ये 0.02 टक्के यावरून 2019-20 मध्ये 33.78 टक्केपर्यंत वाढला आहे. खाजगी विमा कंपन्यांनी आपला बाजारातील हिस्सा वाढवून आपल्या व्यवसायिक क्षमतेमध्ये वाढ केली आहे असे असले तरी भारतीय आयुर्विमा महामंडळ हे विमा कंपन्यांचे नेतृत्व करते. आयुर्विमा महामंडळ अजूनही मार्केट लीडर आहे.
3. खाजगी विमा क्षेत्रात 2000-03 मध्ये नवीन जीवन विमा पॉलिसीची संख्या 8.25 लाख होती. त्यामध्ये वृद्धी होऊन 2019-20 मध्ये ही संख्या 69.50 लाख झाली. भारतीय आयुर्विमा महामंडळात बाबतीत ही संख्या 255.46 लाखावरून 218.48 लाखापर्यंत कमी झाली आहे. खाजगी क्षेत्रातील जीवन विमा पॉलिसीच्या विक्रीमध्ये वाढ झाली असली, तरी खाजगी क्षेत्रातील नवीन जीवन विमा पॉलिसी संख्यांच्या तुलनेत भारतीय आयुर्विमा महामंडळाच्या जीवन विमा पॉलिसीची संख्या ही जास्तच आहे.
4. जीवन विमा क्षेत्रातील नवीन व्यवसाय प्रीमियम उत्पन्न 9707.43कोटीवरून 259262.38 कोटी रुपये वर पोहोचला आहे. हे आपणास असे दर्शवते की सार्वजनिक आणि खासगी विमा कंपन्यांची विमा क्षेत्रात ही प्रचंड वाढ होत.
5. एकूण सार्वजनिक आणि खाजगी जीवन विमा व्यवसाय मध्ये वाढ होत असल्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये वृद्धी होऊन दरडोई उत्पन्नात वाढ झाली आहे.

सूचना -

जीवन विमा बाजारात वृद्धी होत असली तरी अजूनही भारतात जीवन विमा समृद्धीला वाव आहे कारण भारत हा जास्त लोकसंख्या असलेला देश आहे ज्यामध्ये 65 % लोक ग्रामीण भागात राहतात. तर 35 % लोक दारिद्र्य रेषेखालील आहेत. अशा लोकांसाठी अनेक जीवन विमा योजना आणणे आवश्यक आहे जीवन विमा पॉलिसीची विक्री होण्यापूर्वी आणि नंतर जीवन विमा उद्योग ग्राहकांच्या गरजा किती प्रमाणात पूर्ण करते हे तपासणे आवश्यक आहे. भारतात जीवन विमाने शेतकराची कामगिरी सुधारण्यासाठी सृजनशील विविध गरजेनुसार नवनिर्मित उत्पादने सादर करणे आवश्यक आहे.

संदर्भसूची:

- 1 Insurance Principles and Practice M.N. Mishra 2003 S. Chand & Company Ltd New Delhi.
- 2 Research methodology methods & techniques C.R. Kothari 2nd edition 2004 New Age Internatinal(p) Ltd Publishers
- 3 Case Studies in Insurance ICFAI Center for Management Research 2005 Hyderabad
- 4 www.licindia.in
- 5 Annual reports of IRDAI 2000-01 to 2019-2020
- 6 www.irdai.gov.in

दिव्यांगांच्या विकासात कायद्यांचे महत्त्व

भगवान राजेभाऊ गंडे

संशोधक विद्यार्थी

लोकप्रशासन विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर

गोषवारा :

समाजामध्ये सर्वच व्यक्ती सुदृढ असत नाही. व्यक्तीची शारीरिक रचना सारखी असली तरी काही व्यक्तींना जन्मजात दिव्यांगत्व येते किंवा काहींना जन्मानंतर पोलिओ, अपघात किंवा आजारपणामुळे दिव्यांगत्वाचा सामना करावा लागतो. दिव्यांग व्यक्तीला त्याच्या शारीरिक किंवा मानसिक दुबळेपणामुळे अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते. बदलत्या काळानुसार दिव्यांग व्यक्तीच्या समस्या सोडविण्याची जबाबदारी कुटुंब, समाज, सामाजिक संघटना व शासनाची आहे. दिव्यांग व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास साधण्यासाठी जागतिक पातळीपासून ते स्थानिक पातळीपर्यंत प्रयत्न होताना दिसत आहेत. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या माध्यमातून जागतिक पातळीवर दिव्यांगांच्या संदर्भात पहिले पाऊल उचलले गेले. कारण दिव्यांगत्व ही बाब कोणत्या एका देशाची समस्या नसून ती जागतिक स्तरावरील संपूर्ण मानव जातीची समस्या आहे. संयुक्त राष्ट्रसंघाने दाखविलेल्या मार्गावरून जगातील अनेक देश मार्गक्रमण करताना दिसतात. दिव्यांग व्यक्तीच्या विकासासाठी प्रत्येक देशाने अनुकूल असे कायदे तयार केले आहेत. सदरील शोधनिबंधामध्ये भारतात दिव्यांग व्यक्तींच्या विकासासाठी निर्माण केलेल्या कायद्यांचा अभ्यास केलेला आहे.

Key Words : दिव्यांगत्व, दिव्यांग धोरण, दिव्यांग कायदा, दिव्यांग विकास.

प्रस्तावना :

दिव्यांग व्यक्तीला जीवन जगण्यासाठी खूप धडपड करावी लागते. त्याच्या पुढे अनेक संकटे, अडचणी निर्माण होत असतात. त्याला आलेले अपंगत्व पूर्णपणे दुरूस्त करता येत नसले तरी त्याची तीव्रता कमी करता येते. दिव्यांग व्यक्तीचे जीवन सुसह्य होण्यासाठी मानवी प्रयत्नाने शासकीय पातळीवर धोरणे आखून व कायदे करून वेगवेगळ्या पद्धतीने मदत केली जाते. इ.स. १९४७ मधील आशिया आणि पॅसिफिक प्रदेशासाठीच्या आर्थिक व सामाजिक धोरणांतर्गत दिव्यांग व्यक्तीच्या संपूर्ण सहभाग व समानतेसंबंधी घोषणेमुळे दिव्यांग व्यक्तीच्या समावेशनाला गती मिळाली. या घोषणेचा भारत हस्ताक्षरकर्ता आहे. सन २००६ मध्ये जागतिक पातळीवर दिव्यांग व्यक्तींच्या संदर्भात CRPD नावाचा करार संमत करण्यात आला. या करारानुसार दिव्यांग व्यक्तीला सर्व मानवी हक्क आणि मुलभूत स्वातंत्र्याचा हक्क मान्य करण्यात आला आहे तसेच दिव्यांग व्यक्तींविरुद्ध भेदभाव करणारे विद्यमान कायदे, नियम व प्रथा सुधारण्यासाठी नवीन कायदे करून उपाययोजना आखल्या जातात. नवीन धोरण व कार्यक्रम आखताना दिव्यांग व्यक्तीच्या मानवी हक्कांचे संरक्षण आणि संवर्धन विचारात घेतले जाते. दिव्यांग बालक व महिला यांच्या समस्यांचा प्राधान्याने विचार केला जातो. दिव्यांग व्यक्तीसाठी जागतिक पातळीवर केलेल्या प्रयत्नांशी सुसंगत असे कायदे भारतात निर्माण करण्यात आलेले आहेत. दिव्यांगत्वाच्या प्रकारानुसार विशेष कायदेही निर्माण करण्यात आलेले आहेत.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

१) दिव्यांगत्व विषयक कायद्यांचा अभ्यास करणे.

- २) दिव्यांग व्यक्तीच्या विकासात्मक बाबींचा आढावा घेणे.
- ३) दिव्यांग व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास होण्यासाठी उपाय सुचविणे.

संशोधन पद्धती : सदरील शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. तथ्य संकलनासाठी दुय्यम स्रोताचा वापर केला आहे. यामध्ये संदर्भ ग्रंथ, संकेतस्थळे व वर्तमानपत्रांचा आधार घेतला आहे.

दिव्यांग व्यक्तीच्या विकासात कायद्यांचे महत्त्व :

दिव्यांग व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासासाठी भारतामध्ये विविध कायदे व धोरण राबविले जाते. दिव्यांग व्यक्ती म्हणजे फक्त शारीरिक कमतरता असलेली व्यक्ती नसून मानसिक स्थिती सामान्य नसलेल्या व्यक्तीचाही दिव्यांग प्रकारामध्ये समावेश होतो. शारीरिक आजार दृश्य स्वरूपात असतात; परंतु मानसिक आजार अदृश्य स्वरूपात असल्यामुळे दिसून येत नाही. मानसिक आजारांच्या समस्यांचे गांभीर्य आणि व्याप्ती विचारात घेता केंद्र शासनाने ऑगस्ट, १९८२ मध्ये राष्ट्रीय मानसिक आरोग्य कार्यक्रम सुरु केला. मानसिक आरोग्य कार्यक्रमांतर्गत दूर्गम भागातील ग्रामीण जनतेसाठी मानसिक आरोग्य सेवा उपलब्ध करून दिल्या जातात. मानसिक आरोग्य सेवेचा समावेश सामान्य आरोग्य सेवेत करण्यात आल्याने त्याची पूर्तता होणे सुलभ झाले आहे. पुढे याचे रूपांतर 'मानसिक आरोग्य कायदा-१९८७' मध्ये झाले. त्यानंतर दिव्यांग व्यक्तीच्या पुनर्वसनाच्या दृष्टीने 'भारतीय पुनर्वसन परिषद कायदा-१९९२' पारित झाला. भारतात सन १९८६ मध्ये पुनर्वसन परिषद स्थापन करण्यात आली होती. या परिषदेची घटना म्हणजेच १९९२ चा भारतीय पुनर्वसन परिषद कायदा होय. दिव्यांग व्यक्तीच्या पुनर्वसन संबंधी बाबी, पुनर्वसन करणाऱ्या व्यावसायिकांचे प्रशिक्षण तसेच केंद्रीय पुनर्वसन नोंदवही यांची नियमावली या कायद्यात उद्दृत करण्यात आली आहे. इ.स. २००० मध्ये पुनर्वसन कायद्यामध्ये सुधारणा करण्यात आली आहे. सन १९९५ मध्ये दिव्यांग व्यक्ती (समान संधी, हक्कांचे संरक्षण आणि पूर्ण सहभाग अधिनियम) पारित करण्यात आला होता. सर्वसमावेशक विकासात दिव्यांगांचा समावेश होण्यासाठी या कायद्याचा मोठा हातभार आहे. दिव्यांग व्यक्तीच्या विकासासाठी प्रभावी धोरणे, शिक्षण व सामाजिक सुरक्षा पुरविणे, विशेष कौशल्याधारित शिक्षण व रोजगाराच्या संधी आणि भेदभाव विरहित वातावरण निर्माण करणे अशा अनेक कल्याणकारी बाबींचा अंतर्भाव १९९५ च्या कायद्यात होता. त्यानंतर १९९९ मध्ये 'आत्ममग्न, मेंदूचा पक्षघात, मतिमंदत्व आणि बहुविकलांग व्यक्तीच्या विकासासाठी राष्ट्रीय विश्वस्त कायदा' करण्यात आला. दिव्यांग व्यक्ती (समान संधी, हक्कांचे संरक्षण आणि संपूर्ण सहभाग) कायदा १९९५ पारित झाला असला तरी या कायद्यामध्ये अनेक त्रुटी होत्या. मेंदूचा पक्षघात किंवा मतिमंद व्यक्तीचा या कायद्यात फारसा विचार करण्यात आला नव्हता म्हणून १९९९ मध्ये बहुदिव्यांग व्यक्तीसाठी 'बोर्ड ऑफ नॅशनल ट्रस्ट'ची स्थापना करण्यात आली होती. बोर्ड ऑफ नॅशनल ट्रस्टची घटना म्हणजेच 'आत्ममग्न, मेंदूचा पक्षघात, मतिमंदत्व आणि बहुविकलांग व्यक्तीच्या विकासासाठी राष्ट्रीय विश्वस्त कायदा-१९९९' होय. ज्या दिव्यांग व्यक्ती स्वतःविषयी कोणताही निर्णय घेऊ शकत नाहीत, ज्यांना कुटुंबाचा आधार नाही, पालकांच्या मृत्युनंतर देखभाल करण्यासाठी ज्यांना कोणीही नाही अशा व्यक्तींच्या कल्याणासाठी राष्ट्रीय विश्वस्त कायदा महत्त्वपूर्ण भूमिका निभावतो. बहुदिव्यांग व्यक्तींच्या समस्या सारख्या असत नाही. बहुविध पर्यायांचा वापर करून अशा व्यक्तींना सांभाळावे लागते.

भारत सरकारने दिव्यांग व्यक्तीच्या भौतिक, शैक्षणिक व आर्थिक पुनर्वसनास अनन्य साधारण महत्त्व देऊन प्रथम १९९१ व नंतर फेब्रुवारी, २००६ मध्ये दिव्यांग व्यक्तीसाठी राष्ट्रीय धोरण जाहीर केले. या धोरणात प्रामुख्याने दिव्यांग बालक व स्त्रियांचे पुनर्वसन, मुक्त वातावरण, सामाजिक सुरक्षा आणि संशोधनावर भर देण्यात आलेला आहे. दिव्यांग व्यक्ती देशासाठी एक मूल्यवान मानवी संसाधन असल्याचे मान्य करून त्यांना समाजात समान संधी, संपूर्ण सहभाग व त्यांच्या हक्कांचे संरक्षण उपलब्ध करून देऊन वातावरण निर्माण करण्यावर भर देण्यात आला आहे. या धोरणाच्या माध्यमातून दिव्यांग व्यक्तीचे भौतिक पुनर्वसन, शैक्षणिक पुनर्वसन, आर्थिक पुनर्वसन आणि पल्स पोलिओ लसीकरण या बाबींना महत्त्व देण्यात आलेले आहे.

सन १९९५ च्या दिव्यांग व्यक्तीसाठी (समान संधी, हक्कांचे संरक्षण आणि पूर्ण सहभाग) या कायद्यामध्ये अनेक त्रुटी असल्याचे निदर्शनास आले. या कायद्याची प्रभावी अंमलबजावणी होत नसल्याने कायदा असूनही जास्तीत जास्त दिव्यांग व्यक्ती या कायद्याच्या लाभापासून वंचित राहत होत्या. या कायद्यानुसार दिव्यांग व्यक्तीला नोकरीत ३ टक्के आरक्षण असूनही कायद्यातील पळवाटांमुळे या कायद्याची अंमलबजावणी न करणाऱ्यांवर कोणत्याही शिक्षेची अथवा दंडात्मक कारवाईची तरतुद नव्हती. पंचायतराज संस्थांच्या उत्पन्नाच्या ३ टक्के निधी राखीव ठेवण्याची तरतुद कायद्यात असूनही असा निधी राखून ठेवला जात नव्हता, परिणामी तो खर्च केला जात नव्हता. या कायद्यात दिव्यांगत्वाच्या फक्त ७ प्रकारांचा समावेश असल्याने इतर दिव्यांग प्रकार असणाऱ्या व्यक्तीला या कायद्याचा लाभ मिळत नव्हता. अशा अनेक त्रुटी १९९५ च्या कायद्यात असल्यामुळे केंद्र सरकारने त्यामध्ये सुधारणा करून 'दिव्यांग व्यक्ती हक्क अधिनियम-२०१६' पारित केला आहे. या कायद्यात एकूण १७ प्रकरणे असून १०२ कलमांचा अंतर्भाव आहे. या कायद्यातील काही महत्त्वपूर्ण कलमांचा आपण आढावा घेऊ. दिव्यांग व्यक्ती हक्क अधिनियम-२०१६ च्या कलम ६ नुसार दिव्यांग व्यक्तीला अत्याचार, क्रूरता, अमानुषपणा किंवा अपमानजनक वागणुकीपासून संरक्षण दिले जाते. या कायद्याच्या प्रकरण चार मधील कलम १९ नुसार दिव्यांग व्यक्तीसाठी प्रशिक्षण आणि त्यानुसार स्वयंरोजगारासाठी सहाय्य करण्याची तरतुद आहे, यासाठी सवलतीच्या दरात कर्ज पुरविले जाते. कलम ३४ नुसार दिव्यांग व्यक्तींसाठी नोकरीमध्ये ४ टक्के आरक्षण निर्धारित करण्यात आले आहे. कलम ४० नुसार दिव्यांग व्यक्तीला उचित तंत्रज्ञान, वाहतुक, माहिती व संचारमाध्यमे आणि सर्व सार्वजनिक सुविधा व्यवस्थांसह भौतिक वातावरण अडथळा विरहित करण्यासाठी प्रयत्न केले जातात. कलम ४५ नुसार प्राथमिक आरोग्य केंद्रे, नागरी रुग्णालये, शाळा, रेल्वेस्थानके, बस थांबे अशा सर्व प्रकारच्या सार्वजनिक इमारतींना पाच वर्षांच्या आत सुगम्य बनवले जाईल असे निर्देश आहेत. प्रकरण सोळा मधील ९१ व्या कलमानुसार दिव्यांग व्यक्तीसाठी असणारे लाभ सामान्य व्यक्तीने फसवणूक करून मिळविले असल्यास त्याला जास्तीत जास्त दोन वर्षांपर्यंतचा कारावास किंवा एक लाख रुपये पर्यंतच्या दंडाची शिक्षा किंवा दोन्ही प्रकारच्या शिक्षा होऊ शकतात. कलम ९२ नुसार सार्वजनिक ठिकाणी दिव्यांग व्यक्तीचा अपमान करणे, हेतुपुरस्सर अवमान करणे, धमकी देणे, मारहाण करणे किंवा त्याच्या विरुद्ध बळाचा वापर करणे, त्याची अप्रतिष्ठा करणे, दिव्यांग महिलेचा विनयभंग करणे, दिव्यांग व्यक्तीवर ताबा किंवा नियंत्रण आणणे, स्वेच्छेने किंवा जाणुन-बुजून दिव्यांग व्यक्तीला अन्न-पाणी नाकारणे, दिव्यांग मुले आणि स्त्रिया यांचे लैंगिक शोषण करणे, दिव्यांग व्यक्तीला शारीरिक इजा करणे, दिव्यांग महिलेच्या संमतीशिवाय कोणतीही वैद्यकीय उपचार प्रक्रिया अंमलात आणणे ज्यामुळे तिच्या गर्भाला धोका निर्माण होईल. अशा प्रकारच्या बाबी निदर्शनास आल्या तर सहा महिने

शिक्षा होऊ शकते. अपराधानुसार ही शिक्षा पाच वर्षापर्यंत वाढू शकते आणि दंडही होऊ शकतो. दिव्यांग व्यक्ती अधिकार अधिनियम-२०१६ मध्ये परिशिष्ट जोडलेले आहे. यामध्ये दिव्यांगत्व पाच विभागात विभागले असून २१ दिव्यांग प्रकारांचा समावेश करण्यात आला आहे.

अशाप्रकारे भारतातील दिव्यांग व्यक्तींसाठी विविध कायदे व धोरण निर्माण केलेले आहे. दिव्यांग व्यक्ती अधिकार अधिनियम-२०१६ हा सर्व समावेशक असा कायदा निर्माण केला आहे. दिव्यांग व्यक्तीला आपल्या अधिकारांसाठी लढायचे असेल तर अगोदर त्यांना आपले अधिकार माहित असणे आवश्यक आहे. कायदा झाला म्हणजे सर्व प्रश्न सुटतील अशातला प्रकार नसतो. कारण या कायद्याची योग्य अंमलबजावणी होणे तेवढेच महत्वाचे असते.

अशा प्रकारे दिव्यांग व्यक्तीच्या विकासासाठी जागतिक पातळीवर सुरुवात झाली. जागतिक पातळीवरील दिशानिर्देशानुसार भारतामध्ये दिव्यांग व्यक्तीच्या विकासासाठी विविध कायदे करण्यात आले. या कायद्याच्या माध्यमातून दिव्यांग व्यक्तीच्या शिक्षण व प्रशिक्षणाला महत्त्व देण्यात आले. प्रशिक्षित दिव्यांग व्यक्तींना रोजगारासाठी आर्थिक सहाय्याच्या योजना निर्माण करण्यात आल्या. दिव्यांग व्यक्तीचे पुनर्वसन होण्याच्या दृष्टीने वैयक्तिक लाभाच्या योजना तयार करून दिव्यांग व्यक्तीच्या जीवनमानाचा दर्जा उंचावण्याचा प्रयत्न करण्यात येत आहे. शासकीय व निमशासकीय आस्थापनांमध्ये दिव्यांग व्यक्तींसाठी ४ टक्के आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली आहे.

निष्कर्ष :

- १) दिव्यांगत्व येण्यामध्ये पोलिओ, अपघात किंवा गंभीर स्वरूपाचे आजारपण या बाबी कारणीभूत होत्या. पोलिओमुळे येणाऱ्या दिव्यांगत्वाचे प्रमाण खुप कमी झाले असले तरी अपघात व आजारपण यामुळे दिव्यांग व्यक्तींच्या संख्येमध्ये मोठी वाढ होताना दिसून येत आहे.
- २) दिव्यांग व्यक्तीच्या विकासासाठी अनेक कायदे व धोरण निर्माण करण्यात आले असले तरी त्यांची माहिती सर्वसामान्य दिव्यांग व्यक्तीला नसते. त्यामुळे दिव्यांग व्यक्तीचे अधिकार काय आहेत ते कुठे वापरावे हे सर्वसामान्य दिव्यांग व्यक्तीला माहित नसते.
- ३) दिव्यांग व्यक्तीसाठी कायद्यात सांगितल्याप्रमाणे अनेक विकासात्मक योजना आखल्या जातात. परंतु त्यांची अंमलबजावणी योग्य पद्धतीने होताना दिसत नाही. काही योजना राबविल्या जात असल्या तरी मोजक्याच दिव्यांग व्यक्तींना अशा योजनांचा लाभ होतो. काही दिव्यांग व्यक्तींना त्यांच्यासाठी शासनाच्या कोणत्या योजना आहेत हे माहिती नसते.
- ४) शासकीय व निमशासकीय नोकऱ्यांमध्ये दिव्यांग व्यक्तीचे ३ टक्के असणारे आरक्षण वाढवून ४ टक्के केले आहे; पण दिव्यांगत्वाचे प्रकार देखील ७ वरून वाढवून २१ केले आहे. त्यामुळे दिव्यांगत्वाच्या २१ प्रकारांशी ४ टक्के आरक्षण हे प्रमाण व्यस्त असल्याचे दिसते.
- ५) दिव्यांग व्यक्तींना स्वयंरोजगार करण्यासाठी कर्ज उपलब्ध करून दिले जाते व त्यामध्ये काही रक्कम अनुदान म्हणून दिली जाते. परंतु अशा योजनांचा लाभ फक्त जवळच्या नातेवाईक किंवा मित्र-मंडळीनाच दिला जातो. सामान्य दिव्यांग व्यक्तीला लाभ देण्यासाठी त्याच्याकडून मध्यस्थामार्फत विशिष्ट रक्कम मागितली जाते किंवा त्याला लाभ नाकारला जातो.

शिफारशी :

- १) अपघात आणि गंभीर स्वरूपाच्या आजारपणामुळे येणारे दिव्यांगत्व टाळण्यासाठी वाहतुकीचे नियम कडक केले पाहिजेत. नवीन चालकाला वाहतुकीचे पूर्ण नियम माहित असणे आवश्यक आहे. विशिष्ट कालावधीनंतर चालकाची आरोग्य तपासणी केली पाहिजे. आरोग्याची व्यवस्थित काळजी घेतली गेली तर आजारपण येणार नाही. त्यासाठी प्रत्येक व्यक्तीने आरोग्यासाठी हानीकारक असलेल्या पदार्थांचे सेवन करू नये.
- २) दिव्यांग व्यक्तींसाठी असलेल्या कायदे, धोरण व योजनांची माहिती सर्वसामान्य दिव्यांग व्यक्तीला होण्यासाठी त्यांची माहिती मेळावे, सभा, परिपत्रक, वर्तमानपत्रे, आकाशवाणी, दूरदर्शन या माध्यमांबरोबरच ग्रामीण भागात स्थानिक शासकीय कर्मचारी जसे- तलाठी, ग्रामसेवक व वर्ग चार च्या कर्मचाऱ्यांमार्फत घरोघरी जावून दिली पाहिजे.
- ३) दिव्यांग आरक्षण हे दिव्यांगत्वाच्या प्रकाराशी पडताळून पाहिले तर दिव्यांगाचे २१ प्रकार व दिव्यांग आरक्षण फक्त ४ टक्के आहे. त्यामध्ये सुधारणा करून दिव्यांगत्व आरक्षण ४ टक्क्यावरून किमान ७ टक्के केले पाहिजे.
- ४) दिव्यांग व्यक्तीला स्वयंरोजगारासाठी शासनाने मोफत प्रशिक्षण दिले पाहिजे. प्रशिक्षित पात्र दिव्यांग व्यक्तींसाठी 'मागेल त्याला कर्ज' ही योजना राबविली पाहिजे. अशी योजना राबविताना असणारे अनुदान तात्काळ लाभार्थ्यांच्या खात्यावर जमा केले पाहिजे. त्यामुळे दिव्यांग व्यक्तीला आपला स्वयंरोजगार उभा करण्यासाठी मदत मिळेल व त्याचे पुनर्वसन घडून येईल.
- ५) पैशाच्या अभावाने सर्वसामान्य कुटुंबातील दिव्यांग व्यक्ती त्याच्या आरोग्याचे प्रश्न सोडवू शकत नाही. त्यामुळे शासनाने प्राथमिक उपचारापासून ते गंभीर स्वरूपाच्या महागड्या उपचारांपर्यंत सर्व आरोग्य सुविधा दिव्यांग व्यक्तींसाठी मोफत दिल्या पाहिजे.

समारोप :

भारतीय संविधान दिव्यांग व्यक्तीसहित देशातील सर्व नागरिकांना समानता, स्वतंत्रता, न्याय आणि प्रतिष्ठा यांची हमी देते. भारत सरकारने दिव्यांगजनांच्या अधिकाराविषयी 'दिव्यांग अधिकार कायदा-२०१६' पारित करून दिव्यांग व्यक्तींना सर्वसमावेशी आणि सक्षम करण्याबरोबरच इतर कायद्यांपेक्षा अधिक अधिकार प्रदान केले आहेत. या कायद्यानुसार दिव्यांग व्यक्तीला जरी सामाजिक व आर्थिक सुविधा उपलब्ध करून देण्याबाबतच्या तरतुदी असल्या तरी दिव्यांग व्यक्तीचे जीवन उत्तम व सन्मानजनक होण्यासाठी या कायद्याची प्रभावी अंमलबजावणी होणे गरजेचे आहे. आजही खरोखर दिव्यांगत्व असणारे उच्चशिक्षित बेरोजगार आहेत. अनेक लोक दिव्यांगत्वाचे बनावट प्रमाणपत्र काढून दिव्यांगांना मिळणारे लाभ विनाबोभट घेत आहेत. याबाबत अनेकदा तक्रारीही दाखल झालेल्या आहेत. प्रसंगी आंदोलनाचा पवित्राही घेण्यात आला आहे. परंतु अशा बनावट दिव्यांग व्यक्तीवर कारवाई होताना दिसत नाही. म्हणून दिव्यांग व्यक्तीला त्याच्या पायावर उभे करण्यासाठी कायद्याच्या प्रभावी अंमलबजावणीबरोबरच उत्तरदायी असणाऱ्या प्रशासनाला धारेवर धरण्याची गरज आहे. दिव्यांग व्यक्तींना आपली परिस्थिती बदलायची असेल तर त्याने प्रथम राजकीय साक्षर होणे आवश्यक आहे. शासकीय धोरण व कायद्यांचा अभ्यास करून आपले हक्क मिळविण्यासाठी संघटीत होऊन प्रयत्न केले पाहिजे. शासकीय यंत्रणेने देखील प्रसारमाध्यमांद्वारे दिव्यांगांसाठी असलेल्या योजना,

कायदे, धोरण व उपक्रमांविषयी माहिती पुरविली पाहिजे. शासन कायदा करू शकते, अंमलबजावणी यंत्रणा मजबुत करू शकते परंतु कायद्याचा पालन करणारा सुजाण नागरिक होणे ही तुमची-आमची सर्वांची जबाबदारी आहे.

संदर्भसूची :

- १) देसले किरण (२०१३) दीपस्तंभ स्पर्धा परीक्षा अर्थशास्त्र-२ (आर्थिक व सामाजिक विकास) दीपस्तंभ प्रकाशन, जळगाव. पृ.क्र. १२१-१२४.
- २) <https://social.desa.un.org/issues/disability/crpd/convention-on-the-rights-of-persons-with-disabilities-crpd>
- ३) <https://aroga.maharashtra.gov.in/Site/Form/DiseaseContent.aspx?CategoryDetailsID=zmNIJf19cVA=>
- ४) <https://maharashtratimes.com/mentaly-retired/articleshow/32503719.cms>
- ५) <https://ncpedp.org>

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० एक नवा दृष्टीक्षेप

प्रा. मंगेश नामदेवराव दिघडे

(संशोधक)

सहाय्यक प्राध्यापक शिक्षणशास्त्र विभाग क.का.सं.वि., रामटेक

डॉ. अमोल मांडेकर

(मार्गदर्शक) सहयोगी प्राध्यापक शिक्षणशास्त्र विभाग क.का.सं.वि., रामटेक

प्रस्तावना :-

आजच्या ज्ञानधिष्ठित पध्दतीमुळे आणि वाढत्या जागतिक स्पर्धेला सामोर जाण्यासाठी शिक्षण क्षेत्रात परिवर्तन करणे अत्यंत आवश्यक झाले आहे. प्राचीन काळापासून ते आजतागायन शिक्षण क्षेत्रात बरीच प्रगती झालेली आहे. प्राचीन काळात शिक्षण गुरूकूल पध्दतीच्या सहायाने दिले जात होते. त्यामध्ये आध्यात्मिक शिक्षण उपनयन, संस्कार, पब्रजा विधी यांच्या माध्यामातून बालकांवर संस्कारी शिक्षण दिल्या जात होते. पण कालांतराने भारताचा व्यापारांच्या निमित्ताने दळणवळण परकीय शासकानी भारतावर केलेली आक्रमण त्यामुळे भारतीय शिक्षण पध्दतीत आमूलाग्रह बदल घडवून आला.

भारतात ब्रिटिशांनी व्यापारांच्या निमित्ताने केलेला शिरकाव आणि त्यानंतर भारताता इंग्रजांनी साम्राज्य वादाचा रोवलेला पाया व यामुळे भारतात विविध घडामोडी घडून आल्या. त्यापैकी एक घडामोड म्हणजे शिक्षणामध्ये घडवून आणलेले परिवर्तन होय. भारतात शिक्षण विषयक झिरपत्ता सिंधात, मेकॉले चे शैक्षणिक धोरण, वुडचा खलीता, १८८२ चे हंटर कमिशन, लॉर्ड कर्झन चे शैक्षणिक धोरण यामुळे भारतात ब्रिटिश साम्राज्यात अमुलाग्रह बदल घडून आले. त्यातून भारतात शिक्षणाचे परिवर्तन घडुण आले, मुस्लिम शासकापासून ते ब्रिटिश काळापर्यंत भारतात अनेक प्रकारचे परिवर्तन शिक्षणामध्ये झाले.

भारत स्वातंत्र्य झाल्यानंतर आजपर्यंत शिक्षणामध्ये अनेक प्रकारचे परिवर्तन झाले, त्यामध्ये राधाकृष्णन आयोग १९४८, मुदलियार आयोग १९५२-५३ कोठारी आयोग १९६४-६६. त्याचबरोबर राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण, १९८६ अभ्यासक्रम आराखडा २००५ आणि २०२० च नवीन राष्ट्रीय धोरण होय. यामध्ये वाढत्या जागतिक आंतरराष्ट्रीय स्पर्धेला विद्यार्थ्यांना तयार करण्यासाठी आणि भारताला विकसित राष्ट्रांचा सोबत आणण्यासाठी प्राचीन आणि सनातन भारतीय ज्ञान, विचार, तत्वज्ञान, प्रज्ञा व सत्याचा शोध त्याच बरोबर चरक, आर्यभट्ट, वराहमिहीर, भास्कराचार्यब्रह्मगुप्त, चाणक्य, चक्रपाणी हत्त माधव, पाणिनी पंतजली नागार्जुन, गौतम पिंगल, शंकरदेव मैत्रेयी गार्गी, शिरूवल्लुवर स्थापत्य, अभियांत्रिकी, स्थापत्यविद्या, जहाजबांधणी आणि नौकानयन योग ललितकला, बुद्धीबळ आणि इतर सुध्दा विद्वानांनी भारतीय व जागतिक तत्वज्ञानात मोलाची भर घातली आहे.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण व शिक्षक प्रशिक्षण :-

ब्रिटिश काळापासून भारतात शिक्षकांना प्रशिक्षण देण्यासाठी विविध योजना तयार करण्यात आलेल्या आहेत. त्या आपणास खालीलप्रमाणे मांडता येतात.

लॉर्ड मेकॉलेने शिक्षणविषयक झिरपता सिंधात (Downward Filtration Theory) मांडून प्रथम वरच्या वर्गातील लोकांना प्रशिक्षित करून नंतर मध्यम व खालच्या वर्गांना प्रशिक्षित करण्याचा सिद्धांत मांडला.

वुडचा खलीता १८५४ मध्ये लॉर्ड विल्यम अँडम्सच्या शिफारशी नुसार शिक्षकांना सामान्य शाळा सुरू करून चार वर्षापर्यंत प्रत्येक वर्षी तीन महिन्यांचे प्रशिक्षण देण्याची सोय असावी अशी तरतूद आहेत.

लॉर्ड कर्झनच्या शैक्षणिक धोरणात शिक्षक प्रशिक्षणासाठी शिक्षण महाविद्यालयात अनुदानात वाढ करून विविध विषयांचे शिक्षक तयार करून त्यांना विविध विषय शिकविण्यासाठी प्रशिक्षण देण्याची तदतूद करण्यात आली. तसेच शिक्षण महाविद्यालयांना विद्यापीठांशी संलग्नित करण्यात आले.

१८८२ चे हंटर आयोगानुसार, विशेष शिक्षण (Special Education) ची संकल्पना मांडून विविध धर्मानुसार शिक्षक प्रशिक्षण संस्थाची स्थापना करून त्या स्थानिक स्वराज्य संस्था व सहाय्यक अनुदान तत्तवावर उभारण्याची तरतुद करण्यात आली.

सॅडलर आयोगात इंटरमिजियट महाविद्यालयाची संकल्पना मांडून त्यामध्ये ऑर्टर्स, कॉमर्स इंजिनिअरिंग चिकित्सा, कृषी अशा विषयाचा समावेश करून त्यानुसार शिक्षकांना प्रशिक्षण देण्याची तरतुद करण्यात आले. शिक्षक प्रशिक्षणावर होणाऱ्या खर्चापैकी काही खर्च शासन व काही खर्च देशी संस्थाने व सामाजिक श्रीमंत व्यक्तीनी करावयाचा आहे.

४ नोव्हेंबर १९४८ रोजी डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्ण यांच्या अध्यक्षतेखाली स्थापन झालेल्या भारतीय विद्यापीठ शिक्षण आयोगात शिक्षक प्रशिक्षणासाठी शिक्षकांची वर्गवारी प्राध्यापक, प्रपाठक, अधिव्याख्याता व शिक्षक असे करून त्यांच्या वर्गवारीनुसार शिक्षक प्रशिक्षण देण्याची शिफारस करण्यात आलेली आहेत.

२३ सप्टेंबर १९५२ मध्ये मद्रास विद्यापीठाचे कुलगुरू डॉ. अलादी लक्ष्मण स्वामी मुदलियार यांच्या अध्यक्षतेखाली माध्यमिक शिक्षण प्रशिक्षणासाठी खालीप्रमाणे शिफारशी केल्याचे दिसून येतात.

१) पदवीधर लोकांसाठी एक वर्षाचे प्रशिक्षण असावे. व त्यानंतर भविष्यात ते दोन वर्षांचे करावे.

२) शिक्षकांना अभ्यासपूरक कार्यक्रमांतर्गत उपक्रमाचे प्रशिक्षण द्यावे. कार्यशाळा, उजळणीवर्ग, इ. आयोजित करणे .

३) एम.एड. साठी तीन वर्ष अनुभवी शिक्षकांना प्रवेश द्यावा.

४) शिक्षण महाविद्यालयातील प्रशिक्षक व शाळांचे मुख्याध्यापक यांना संप्रेषण असावे.

५) महिला शिक्षिका तयार करण्यास विशेष अंशकालीन अभ्यासक्रमाची सोय करून शाळेत प्रकल्प राबविण्यास प्रायोगिक व दिग्दर्शन पध्दतीचा वापर करावा आणि शिक्षकांना प्रशिक्षण देण्यासाठी कोणत्याही प्रकारची फी घेण्यात येवू नये.

विद्यापीठ अनुदान आयोगाचे अध्यक्ष असलेले डॉ.पी. एस. यांच्या अध्यक्षतेखाली १४ जुलै १९६४ रोजी भारतीय शिक्षण आयोगाची स्थापना करून त्यामध्ये शिक्षक प्रशिक्षणसाठी खालील प्रमाणे शिफारशी करण्यात आल्या आहेत.

१) शिक्षकांना प्रशिक्षण देण्यासाठी शिक्षक-प्रशिक्षण मंडळाची स्थापना करून शिक्षकांना दर पाच वर्षांनी सेवांतर्गत प्रशिक्षणाची सोय करावी.

२) विद्यापीठात समावेश प्रशिक्षण महाविद्यालये स्थापन करून विद्यापीठात शिक्षण विभाग स्थापन करण्यात यावी.

३) बी.एड अभ्यासक्रमास प्रवेश घेण्यासाठी शिक्षण स्नातक (बी.एड. पूर्वीचे B.T) मध्ये त्याने बी.ए., बी.एससी., बी. कॉम., कृषी अथवा प्रवेश समितीने ठरवून दिलेली स्नातक परीक्षा प्रथम श्रेणीत किंवा द्वितीय श्रेणीत पास केली किंवा नाही याची शहानिशा करून बी.एड. अभ्यासक्रमास प्रवेश देण्यात यावा.

४) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण १९८६ च्या धोरणानुसार प्रत्येक जिल्ह्यांच्या ठिकाणी जिल्हा शिक्षण व प्रशिक्षण संस्थाची स्थापना करण्याची शिफारस करून त्यानुसार शिक्षकांना सेवापूर्व व सेवाअंती प्रशिक्षण देण्याची शिफारस करण्यात आलेली आहेत. इत्यादी शैक्षणिक धोरणात सकारात्मक शिक्षण प्रणाली घेण्याच्या दृष्टिकोनातून चर्चा झालेली दिसते.

२०२० चे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाची तत्वे :-

- विद्यार्थ्यांमध्ये एकमार्गी (Convert) द्विवीमार्गी (Divergent Thinking) विचार प्रणाली निर्माण करणे.
- ज्ञानाअगोदर कृती करण्यासाठी सक्षम बनविणे.
- विद्यार्थ्यांचा ज्ञानात्मक, भावात्मक, क्रियात्मक आणि आंतरवैयक्तिक विकास करण्याची क्षमता बालकात निर्माण करणे.
- सृजनात्मक, तार्किकता, नाविन्यता, विज्ञाननिष्ठ, मुल्ये निर्माण करण्याचा प्रयत्न करणे.
- (सार्वजनिक सहभागी व खाजगी सहभागी, भागीदारी तत्व प्रणालीचे तत्व स्विकार करणे.

तसेच भारताचा सामाईक व सांस्कृतिक वारसा जोपासण्यासाठी आध्यात्मिक दृष्टीकोनातून ते वैज्ञानिक दृष्टिकोनापर्यंत भारताचा विकास करण्यासाठी नवी राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० तयार करण्यात आले. त्यामध्ये विज्ञान तंत्रज्ञान, सामाजिक विज्ञान, बीए शिक्षणशास्त्र पदवीला एकात्मिक शिक्षण देण्याच्या उद्देशाने आणि आंतर विद्याशाखिय प्रणाली भारतात राबविण्यासाठी नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात २०२० मध्ये ५ + ३ + ३ + २ आकृतीबंद तयार करण्यात आला. त्यामध्ये सहस्र विकास उद्दिष्टे ठरवून मांडण्याचे काम राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये मांडण्यात आले.

नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० ची पार्श्वभूमी :-

संपुर्ण पृथ्वीवर ज्ञानाचा कक्षा रूंदावत असल्यामुळे आणि आजच्या ज्ञानाच्या स्पर्धेत बिग डेटा, मशिन लर्निंग, कृत्रिम बुद्धिमत्ता, विज्ञान व तंत्रज्ञानाचा क्षेत्रामध्ये झपाट्याने वाढ झाल्याने अकुशल कामे माणसाऐवजी यंत्राचा सहायाने करण्यासाठी एक नवा दृष्टीकोन अंगीकारण्यासाठी नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० एक नवा दृष्टिक्षेप मांडण्याची गरज निर्माण झाली. विज्ञान व तंत्रज्ञान या मुल्यांचा स्विकार करत असतांना बालकांचा इंद्रियाअनुभव क्षमता विकसित करण्यावर भर देणे. इत्यादी वर भर देतांना दिसून येते.

- आंतविद्याशाखिय अभ्यासक्रमाचा वापर करतांना बालकांना कौशल्यपूर्ण शिक्षण प्रशिक्षण देण्यासाठी क्षमता विकसित करणे.
- बालकांच्या आत्मचिंतन व मनन क्षमता विकसित करण्यावर भर देणे.
- अभ्यासक्रमामध्ये विषय निवडिचे स्वातंत्र देऊन विद्यार्थ्यांना स्वयंम गतीने शिकण्याची क्षमता बालकात निर्माण करणे.
- विज्ञान व तंत्रज्ञान त्याबरोबर नवीन ज्ञान (अदयावत ज्ञान प्राप्त करण्यासाठी) बालकांचा सर्वांगिक विकास करणे.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० एक नवा दृष्टिकोन :-

भारताला विकसित राष्ट्रांचा बरोबरीत आणून जागतिक ज्ञानधिष्ठत बनविण्यासाठी तसेच भारताला ज्ञान, कौशल्य, विज्ञान, तंत्रज्ञान, अनुभावात्मक शिक्षण, मूर्त व अमूर्त संकल्पना रूजविण्यासाठी तसेच क्रिडा एकात्मिकरण सहकार्य, स्वयंम शिक्षणासाठी बालकांमध्ये क्षमता निर्माण करणे.

बालकांना व्यवसायभिमुख ज्ञान देवून बालकाला पर्यावरण जागृती निर्माण करून बालकाला जिवनाभिमुख तयार करणे उदरनिर्वाहासाठी आवश्यक असणारे कौशल्य प्राप्त करण्यास मदत करणे. आकलनात्मक, भावनात्मक आणि सायकोमोटर क्षमता स्मार्ट फोनद्वारे डिजिटल/दुरस्त पद्धतीने शिक्षण चालविले जाते. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० नुसार बालकाला प्राथमिक व मुलभूत शिक्षण मातृभाषेतूनच दिल्या नंतर तसेच प्राथमिक व मुलभूत अंकज्ञान गणित आकडेमोड करण्याची क्षमता प्राप्त झाल्या नंतर त्याला इंग्रजी व इतर विषय शिकण्याची क्षमता प्राप्त करण्यास मदत करणे. इंद्रियानुगामी शिक्षणास प्रोत्साहन विद्यार्थ्यांचा सर्वांगिक विकास हे उद्दिष्टे ठरविल्या नंतर ज्ञानात्मक भावात्मक कार्यात्मक (क्रियात्मक) विकास करण्यास मदत करण्याचे तत्व २०२० चे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात मांडण्यात आलेले आहे.

२०२० राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणामध्ये डिझाइन थिंकिंग, सर्वांगिक आरोग्य (होलिस्टिक हेल्थ), ऑरगॉनिक लिविंग पर्यावरण शिक्षण, जागतिक शिक्षण (GCED) या सारख्या प्रसंगोचित टप्यांचे शिक्षण प्रत्यक्ष अनुभवातून शिकविले जाईल.

१९६८,१९८६,१९९२ राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा २००५ चा आधार घेऊन NCERT, SCERT, DIET या सारख्या संस्थांचा माध्यामातून गुणवत्तापूर्ण शिक्षण देण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

विद्यार्थ्यांचे मुल्यमापन व मूल्यांकन करण्यासाठी MHRD अंतर्गत एक मानक निश्चिती संस्था म्हणून राष्ट्रीय मुल्यांकन केंद्र PARAKH (परफॉर्मन्स असेसमेंट रिव्ह्यू अँड अॅनालिसिस) ऑफ नॉलेज फॉर होलिस्टिक डेव्हलपमेंट म्हणजेच सर्वांगिक विकासासाठी कामगिरीचे मुल्यांकन, समिक्षा आणि ज्ञानाचे विश्लेषण स्थापना करून विद्यार्थ्यांचे नवीन मूल्यांकनाची पद्धतीने मांडण्यात आली आहे.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणानुसार राष्ट्रीय स्तरावर एकच राष्ट्रीय परीक्षा ऐजन्सी स्थापन करून एकाच ऐजन्सी च्या माध्यमातून विविध विद्याशाखांसाठी विद्यापीठ, स्वायत्त महाविद्यालयामध्ये प्रवेश घेण्यासाठी राष्ट्रीय परीक्षा ऐजन्सीची निर्मिती करण्यात आलेली आहे.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणानुसार स्वयंम सारखे पोर्टल उपलब्ध करून एकाच प्लॉटफॉर्मवर विविध विषयांचा अभ्यासक्रम उपलब्ध करण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०नुसार व्हर्च्युअल प्रयोगशाळा तयार करण्यासाठी DIKSHA, SWAYAM, आणि SWAYAMPRAKSHA यासारख्या विद्यमान ई-लर्निंग प्लॉटफॉर्म्सचा उपरयोग करून विद्यार्थ्यांना दर्जेदार प्रात्याक्षिक आणि प्रत्यक्ष प्रयोग आधारित अध्ययन उपलब्ध करून देऊन मिश्र मॉडेल्स उपलब्ध करून प्रत्यक्ष अनुभवातून शिक्षण उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

- २०२० च्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणानुसार ५+३+३+४ चा आराखडा निश्चित करून त्यानुसार बालकांना शिक्षण हे रंजक सर्वांगीण एकात्मिक, आनंददायक आणि कृतीयुक्त करण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.
- राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० नुसार अनुभवात्मक शिक्षण देवून जुन्या लोप होत चाललेल्या रूढी, पंरंपरा चालीरीती संस्कृती यांचा पुन्हा राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात मांडून उजाळा देण्याचे काम करण्यात आलेले आहेत.
- २०२० च्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात शिक्षकांना प्रशिक्षण देण्यासाठी गुणवत्तापूर्ण अभ्यासक्रम तयार करून चार वर्षी एकात्मिक बी. एड अभ्यासक्रम तयार करण्यात आलेला आहेत.

सारांश :-

सध्याच्या युगात वाढत्या जागतिक स्पर्धेला समोर जाण्यासाठी बालकाला स्वतःच्या जागतिक पातळीवर तयार करण्यासाठी २०२० च्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात अनेक घटकांचा समावेश करण्यात आलेला आहेत. त्यामध्ये प्राचीन काळापासून ते आजपर्यंत शिक्षण प्रणालीत कशा पध्दतीने बदल झाला. तरी वेद-शास्त्रा-पुराण उपनिषदे, संहिता या सर्व साहित्याची आजही भारताला व जगाला कितपत गरज आहेत. ते राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये मांडण्यात आलेले आहेत. शिक्षक हा समाजाचा देशाचा आणि जगाचा निर्माणकर्ता कसा आहेत. त्या दृष्टीने शिक्षकांचा अभ्यासक्रम कसा असला पाहिजे. शिक्षकांना प्रशिक्षण कशा पध्दतीने देता येईल यासाठी शिक्षक प्रशिक्षणाचा अभ्यासक्रम हा चार वर्षीय करण्यात आला. विद्यार्थ्यांचे मुल्यमापन करण्यासाठी परख ही संकल्पना मांडून विद्यार्थ्यांची पाठांतर पध्दतीला स्थान न देता विद्यार्थ्यांचा, रचनात्मक, कल्पनात्मक, विचारात्मक, आंतरवैयक्तिक, बौद्धिक, भावनिक, मानसिक क्रियात्मक विकास साधून स्वयंमूल्यमानाचे तंत्र अंवलबिण्यात आलेले आहेत.

समुह शाळा किंवा कल्स्टर्स शाळा ही संकल्पना मांडून प्रत्येक तालुका पातळीवर शाळांचे एकात्मिकरण गुणवत्तापूर्ण शिक्षण देण्यावर भर देण्यात इंग्लंडमध्ये मुक्त शिक्षणाची संकल्पना हेराल्ड विल्सन यांनी मांडून त्यानंतर संपूर्ण जगात मुक्त शिक्षण देण्यास सुरुवात करण्यात आलेली आहेत. त्यांचा आधार घेवून २०२० च्या धोरणात ODL ही संकल्पना मांडून ऑनलाईन मुक्त दूरस्थ शिक्षण मांडण्यात आले आहेत. GER नुसार ५०% वर्ग जो शिक्षणापासून वंचित होता. त्यांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणण्याचे काम करण्यात आलेले आहेत. शिक्षणात प्रारंभिक बालव्यवस्था संगोपण व शिक्षण (ECCE) संकल्पना मांडून त्यामाध्यमातून बालकांचा लवचिक, बहुस्तरीय, खेळावर आधारित, जिज्ञासा आधारित शिक्षण, अक्षरे, भाषा, संख्या, मोजणे, रंग, आकार घरातील व मैदानी खेळ कोंडी तांकिक विचार समस्या सोडविणे चित्रकला, रंगवणे दृश्य, कडा, हस्तकला, नाटक, बोलक्या बाहुल्या, संगित त्याचबरोबर सामाजिक क्षमता संवेदनशिलता चांगली वर्तणुक सौजन्य, नैतिकता, वैयक्तिक व सार्वजनिक स्वच्छता, सांघिक कार्य, व सहकार्य यांचा विकास करण्यावर देखिल लक्ष केंद्रित करून बालकांचा शारीरिक विकास कृती कौशल्यांचा विकास, आकलन विकास, सामाजिक, भावनिक, नैतिक विकास सांस्कृतिक/कलात्मक विकास, साक्षरता व संख्या ज्ञान साध्यावर भर देण्यात आलेला आहे.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० नुसार शाळा संकुल (School Complex) ही संकल्पना मांडून त्यामध्ये अंगणवाडी पासून ते १२ वी पर्यंतच्या विद्यार्थ्यांना सर्व शैक्षणिक सुविधा एकाच ठिकाणी उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० नुसार एकवीसाव्या शतकात वाढत्या जागतिक स्पर्धेला समोर जाण्यासाठी गाव पातळी पासून ते तालुक, जिल्हा , राज्य, राष्ट्र व आंतरराष्ट्रीय पातळीवर कुशला मनुष्यबळ तयार करण्यासाठी त्या मनुष्यामध्ये जे गुण आवश्यक पाहिजे त्या गुणांचा व बालकांत उपजत असणाऱ्या निर्सगदत्त कौशल्यांचा विकास करण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

बालकांना जर जागतिक स्पर्धेत टिकायचे असेल तर त्याला औपचारिक, अनौपचारिक व सहज शिक्षण घेऊन चालणार नाहीत. तर बालकाला कौशल्यपूर्ण शिक्षण घेऊन बालकाचा संख्यात्मक विकास न करता बालकाचा गुणात्मक विकास करणे आवश्यक आहे. हे २०२० च्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात विशेषत्वाने मांडण्यात आले आहे.

संदर्भ :-

- १) प्रा. डॉ. मालबा विभुते राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० चिकित्सा मेहता पब्लिशिंग हाऊस पुणे –३०
- २) प्रा. डॉ. के.यु. घोरमोडे/ कला घोरमोडे भारतीय शैक्षणिक आयोग व समित्या, विदया प्रकाशन— नागपूर.
- ३) प्रा. डॉ. चंद्रकांत मिसाळ शैक्षणिक धोरण संख्यात्मक व गुणात्मक विकास, व्हिजन प्रकाशन – पुणे.
- ४) जौहरी बी.पी. भारतीय शिक्षा का इतिहास, आगरा— प्रकाशन विनोद पुस्तक मंदिर.

श्री गोविंदप्रभूचरित्र- एक सांस्कृतिक ठेवा

प्रा. डॉ. विजय वारकड

श्री गोविंदप्रभू चरित्र हा महानुभाव वाङ्मयातील एक महत्त्वपूर्ण चरित्र ग्रंथ होय. हा ग्रंथ ऋद्धिपुर लीळा किंवा ऋद्धिपुर चरित्र या नावानेही प्रचलित आहे. या ग्रंथाचे संकलन व लेखन करते आद्य चरित्रकार माहीमभट होत. या ग्रंथाचा रचनात्मक काळ शके बाराशे दहा होय. यात श्री चक्रधर स्वामीप्रमाणे यांचे गुरु श्री गोविंदप्रभू यांचा जीवनपट स्मृती रूपाने रंगविला आहे. महानुभव पंथामध्ये या ग्रंथाचा उल्लेख ऋद्धिपुर लीळा किंवा ऋद्धिपुर चरित्र असा केला जातो. महानुभावाच्यादृष्टीने श्री गोविंदप्रभू म्हणजे साक्षात परमेश्वरावतार. त्यामुळे महानुभाव धर्मप्रवर्तकापैकीपैकी एका ईश्वरी पुरुषांचे चरित्र अशा भूमिकेतूनच या ग्रंथाकडे पाहिले जाते. श्री गोविंद प्रभूच्या जीवनातील नानाविध प्रसंगाचे वर्णन या चरित्रात येणे स्वाभाविक आहे. 'हा ईश्वरी अवतार होईल का देवता अवतार होईल' या त्यांच्या बालपणीच्या अध्यात्मिकेतूनच त्यांच्या अलौकिक व्यक्तिमत्त्वाचे दर्शन होऊ लागते.

श्री गोविंदप्रभू चरित्राचे निर्माते माहीमभट हे राहणारे नगर जिल्ह्यातील सराळे या गावचे. एका गर्भश्रीमंत ब्राह्मण कुटुंबात झाला. घरी सराफीचा व्यवसाय असल्याने त्यांचे आयुष्य तसे सुखाने व्यतीत व्हायला हरकत नव्हती; पण ऐन तारुण्यात त्यांच्या आयुष्याला एक नवी कलाटणी मिळाली. त्या कलाटणीने माहीमभट व्यापारी संस्कृतीच्या परिघातून मराठी सारस्वताच्या दुनियेत प्रवेशले आणि ते कायम आजरामर झाले. माहीमभटाने श्री चक्रधर स्वामी व श्री गोविंद प्रभू या दोन्ही अवतारित्वाची सेवा केली. आपला निर्वाण काळ जवळ आलेला आहे, असे पाहून त्यांनी आचार्य नागदेव यांच्या चरणाला स्पर्श केला आणि सद्गतीत होऊन म्हणाले, "भट्ट मज देवो होईल?" दोन्ही देवांचे संनिधान लाभलेले माहीमभट असे का म्हणत असावेत याचे आश्चर्य वाटून नागदेवाचार्य आस्वासनपूर्वक त्यांना म्हणाले, "तुम्हा जरी देवो नव्हे; तरी कोणाही देवो नव्हे; म्हणून तुम्हा देव होईल."१ महानुभाव संप्रदायात परमेश्वराचे अवतार घेण्याचे तीन प्रकार आहेत. गर्भ, पतीत व दवडणे. यापैकी श्री गोविंदप्रभूचा अवतार हा दवडण्याचा अवतार होता. या प्रकारात परमेश्वर मातेच्या गर्भातून एखाद्या जीवाला दवडतो आणि तेथे आपण अवतार घेतो. अशावेळी दवडलेल्या जीवाचे ध्येयधर्म व स्वभाव त्याला स्वीकारावे लागतात. श्री गोविंदप्रभूचा अवतार आणि ज्याला दवडले होते तो वेडापिसा होता. "श्री गोविंदप्रभूच्या अवताराने ज्याला दवडले होते तो अवतार वेड्यापिशाचा झाला."२

ईश्वरी अवताराला शोभून दिसण्यासारखे अनेक गुण श्री गोविंदप्रभूच्या अंगी होते. त्यांची बुद्धी अत्यंत तीव्र होती. इतरांना जे ज्ञान एका वर्षात ग्रहण करता येत नसेल ते त्यांना एका महिन्यात येत असे. बोपो उपाध्याजवळ त्यांचे वेदाध्ययन झाले होते. श्री गोविंदप्रभू ईश्वर अवतार होते, हे एका दृष्टीने खरे असले तरी ते मनुष्य होते; हेही विसरता कामा नये. कडकडीत वैरागी, सर्वाभोवती समृद्धी ठेवणारे हे व्यक्तिमत्व आपल्या कृतीतून आणखी काही वैशिष्ट्ये प्रकट करते. कुणब्याच्या घरी जेवणारे, मांगाच्या पानपोईतील पाणी पिणारे, महारांच्या घरचे अन्नभक्षण करणारे, समता वृत्तीचे गोविंद प्रभू, मुलाला नहाऊ घालावयास बसलेल्या बाईला गरम पाण्यात विसन घालून देणारे गोविंदप्रभू, पर्जन्य बोलावणारे, बोलताना न येणाऱ्यास वाचा देणारे, दुरून गायचे दूध काढणारे सापाचे वीस उतरणारे सिद्ध गोविंद प्रभू आणि असहाय स्त्रियांचे माहेर असणारे प्रेमळ गोविंद प्रभू अशी त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची कितीतरी रूपे आपणास त्यांच्या चरित्रातून पाहायला मिळतात.

श्री गोविंदप्रभू चरित्र ग्रंथात महाराष्ट्राचे विशेषत्वाने वऱ्हाड प्रांताचे सांस्कृतिक दर्शन घडते. जन्मापासून ते मृत्यूपर्यंत पार पाडल्या जाणाऱ्या संस्काराची दखल श्री गोविंद प्रभू चरित्र घेते. बाळांतीनवर बारा दिवस उपचार करणारे श्री प्रभू सुयर करविणे या वेळेस सुएर करताना दिसतात. सातव्या वर्षी होणाऱ्या मुंजी बंधनातील संस्कारात उपनय सोहळा कसा पार पाडला जात असे, हे दिसून येते. विवाह स्वीकारू या लिळेतून विवाह संस्काराच्या चालीरीती त्यातील बारकाव्यासह जिवंतपणे चित्रित होतात. उदा. कांकण बांधणे, डाव बांधणे, हळदीचे उठणे, मांडव घालणे, बहुले करणे, तुरे वाजवणे, धवळे गाणे, बाशिंग बांधणे, साडेविधी करणे, जेवणा ओळीतील विविध खाद्यपदार्थांचे आलेले वर्णन प्रसंगात जीवनपणा निर्माण करते. सासूरवासीन लेक माहेरी आल्यानंतर तिच्यासह जावयाची केली जाणारी उठाठेव, चिरचोळी जावयाला पासवरडी, लेकीला नाहू घालणे, गोडधोड जेवू घालणारे, बोळवण करणे हे कुटुंब वृत्तीचे स्वभाव दर्शन सहजतेने होते. “लेकी जावई येते म्हणे’ या लिळेत श्री प्रभूंनी एका अनाथ लेकीचा साजरे केलेले माहेरपण श्री प्रभूंच्या ठायी असलेले करुणेचे मंगल दर्शन घडवते, म्हणून श्री प्रभू वराडियांचे ‘राहुल माय राहुल बाप’ ठरतात.”३

श्री गोविंदप्रभू चरित्रात वऱ्हाडातील वेगवेगळ्या सणांची नोंद आढळते. शिमगा, श्रावणी, पोळा, इत्यादी सण वराडात साजरे होत असत. अमूल्य वस्त्र नळीत राखून ठेवीत. श्रावण महिन्यात झाडाला येणारे आंबे झाडावरच वस्त्राने गुंडाळून मुद्दाम ठेवीत. ही पद्धत अजूनही आढळते. खरेदीखत ताम्रपटावर करीत असत. हिवाळ्याच्या दिवसात दारासमोर ताप करून त्यावर अंग शेकण्याच्या पद्धतीचा उल्लेख आहे. या तापावर अंग शिकणाऱ्या प्रत्येकाने आपल्या वाट्याचे जळतन आणून तापात घालायचे असे. आपल्या वाट्याला आलेले जळतन आणायचे असे. त्याला आजही खेड्यात सासू म्हणत. मुतखडा झाला तर लघवी होण्यासाठी सात वेळा उंबरा ओलांडावा लागत असे.

श्री गोविंदप्रभूंनी आपले सगळे आयुष्य रिद्धपुरातच घालविले. त्यामुळे चरित्र ग्रंथात अनेक वऱ्हाडी शब्द आढळून येतात. तीळ, तांदूळ, गहू, जोंधळे, उडीद, चवळी, तुरी, गाजर, मुळा, बोरे, केळे, सुकेळे, आंबे, मधुकाकडी वॉलचे पोपट, सोल, ओंब्या, आडका, तरोटा, पोथी, द्राक्ष, नारीगे, कोहोळ, पडवळ इत्यादी खाद्यपदार्थ व भाज्यांच्या यादीत उळी, ग्रीबा, आळकवसा हे शब्द पाहायला मिळतात. अनेक खाद्यपदार्थांची नावे आहेत. भाकर, धिरडे, आहिता, मांडे, पुरिया, वडे, उबरे, ठोंबरा, कानवला, भात इत्यादी .

सर्वसाधारण भाषेच्या दृष्टीने जर या चरित्राकडे पाहिले तर अनेक अभ्यासनीय अशा पुष्कळ गोष्टी आढळतील. सुंदर वाक्प्रचारही पाहायला मिळतील. डाव घालणे, पूजा बांधणे, कोणी रिंगणे, फटका पाय, राज्य करणे, ताट करणे, ठाव करणे, पोटीची खाच जळणे, पान लागणे, घरवात करणे, धाय मोकलने इत्यादी वाक्प्रचार अजूनही वापरले जातात. “प्राचीन वऱ्हाडीचा एक नमुना म्हणून श्री गोविंदप्रभू चरित्र हा ग्रंथ अभ्यासाकांना नवलाईचा वाटेल यात शंका नाही.”४

सारांश : श्री गोविंदप्रभू चरित्रात चरित्र नायकाच्या जन्मापासून देहावसनापर्यंतच्या लीळा आलेल्या आहेत. जन्म, बालपण, मुंज, शिक्षण, नंतरच लोकविलक्षण वागणं आणि शेवटी देहावसान. असा एकूण क्रम आहे. हया लीळांचे निवेदन कथात्मक पद्धतीने केलेले आहे. हया कथनशैलीत अंतर्गत लीळा लक्षणीय आहे. प्रत्येक लीळा स्वतंत्र व चरित्राचा अपरिहार्य भाग म्हणून अशी दोन्ही दृष्टीने वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. प्रत्येक स्वतंत्र लीळेतील प्रसंगचित्र जसे वेधक वाटते तसे एकूण चरित्राच्या संदर्भातही ते चित्ताकर्षक वाढते. प्रत्येक लीळेची स्वयंपूर्णता आणि चरित्राच्या दृष्टीने असलेली तिची अपरिहार्यता एकाच वेळी सारखीच प्रतीत होते. हया लीळातून

जाणवणारे कारुण्य पंथीय व बिगरपंथी अशा साऱ्यांच्याच मनात श्रीप्रभूंच्या संबंढाने असलेली गाठ, श्रद्धा साऱ्या रिद्धपूरचे माहेर बनलेल्या श्रीप्रभूविषयी दलित पीडितांना वाटणारा आधार आणि ह्या अशा सामान्यजणांच्या विषयाची त्यांच्या आचरणातून व्यक्त होणारी करुणा विलोभनीय आहे.

संदर्भग्रंथ

1. प्राचीन मराठी वांग्मयाचा इतिहास, प्रा. भु.द. दवाडीकर, अभय प्रकाशन, नांदेड प्र. आ.१९९६. पृ.१५.
2. प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, ल.रा. नशिराबादकर, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.प्र.आ.१९८८.पृ.२३.
3. मध्ययुगीन मराठी वांग्मयाचा इतिहास, प्रा. नरेंद्र मारवाडे, कैलास पब्लिकेशन्स औरंगाबाद. प्र. आ.२००९. पृ.२८.
4. श्री गोविंदप्रभूचरित्र स्नेहवर्धन पब्लिकेशन्स, पुणे. पा. आ. पृ.१६.

अज्ञेय के काव्य में महानगरीय संवेदना

Dr. Ramesh Vithoba Kamble

अज्ञेय मूलतः नगरीय संवेदना के कवि हैं। मध्य वर्ग, (उच्च या निम्न मध्य वर्ग) नगरों में ही अधिक रहता है। एक स्तर पर वह बुद्धिवादी है तथा दूसरे स्तर पर अवसरवादी। फलतः मानसिक विघटन की वह स्थिति उसके आचरण और कर्म में बराबर झलकती है जहां आसक्ति अनासक्ति, प्रेम में आत्मदान और फटेशन एक जड़ीभूत औपचारिकता के साथ चलते हैं। भीड़ की संस्कृति, मानवीय मूल्यों का अवमूल्यन, एक-दूसरे के आत्मीय क्षणों में निःसंगता, एकाकीपन स्वयं को निर्वासित आत्मकेन्द्रित करने की प्रवृत्ति नगरीय संस्कृति के लक्षण हैं। युद्धोत्तर मानसिकता एवं चुनावी राजनीति उन पर हावी रहती है।

अज्ञेय ने युद्धोत्तर नागर संस्कृति में अपनी कविता की आंखें खोलीं। द्वितीय महायुद्ध के बाद अपनी कविता की शुरुआत की। "अज्ञेय यायावर सैलानी रहे। पहाड़ी प्रदेशों और ग्रामांचलों की सैर की तथा वहां से अनुभूतियां बटोरीं।" प्रकृति के प्रति उनके आत्मीय लगाव ने नागर संस्कृति की कचोट को काफी कम कर दिया है।

अज्ञेय ने लाहौर, दिल्ली, मद्रास आदि नगरों के साथ पश्चिम के पेरिस, जेनेवा, फ्लॉरेंस, लन्दन, बर्लिन, कोपेनहेगेन आदि नगरों में काफी समय व्यतीत किया था। अज्ञेय ने लन्दन को देखा और जिया था। अज्ञेय लिखते हैं कि "रोम और पेरिस की तुलना में लन्दन कुरूप है; स्टाकहोम और कोपेनहेगेन की तुलना में गन्दा, बर्लिन की तुलना में शिथिल और निकम्मा। लेकिन कोई विचित्र कारण है कि लन्दन एक सहज घरेलूपन का भाव उत्पन्न करता है। उसमें कोई तड़क-भड़क नहीं है, लेकिन सड़कों पर चलते हुए धीरे-धीरे यह बोध मन पर छा जाता है कि यह एक महानगर है जो अपने काम में डूबा हुआ है।" अज्ञेय महानगर के इस मिथ्या, असत्य स्वरूप की ओर इंगित करते हुए लिखते हैं कि-

"एक मृषा जिसमें सब डूबे हुए हैं-

क्योंकि एक सत्य जिस से सब ऊबे हुए हैं।

एक तृषा जो मिट नहीं सकती इसलिए मरने नहीं देती।"3

अज्ञेय का अनुभव है कि पश्चिम का कालबोध एकांगी है।

अज्ञेयजी कविता में कहते हैं-

"एक गति जो विवश चलाती है इसलिए कुछ करने नहीं देती।"4

अज्ञेय इस निरन्तर कर्म की मूल्यवत्ता को एकदम नकारते नहीं वरन् उसे गति भी देते हैं-

"होती मूर्त महानगरी है

संस्कृति के अवतंस मनुज की कृति वह

अविश्राम उद्यम की कीर्तिपताका!"5

महानगर की गलियां, ट्राम, रेस्तरां, होटल का भी एक संस्कृति बोध है।

मिल कारखानों की चिमनियों से फैलता विषाक्त तत्त्व नगर के पास की नदी के पर्यावरण को दूषित करता है।

अज्ञेय इस धुंध चीकट को महानगर के मानव-मन का अनिवार्य आवरण (खोल) मानते हैं। यान से उतरते हुए आकाश के उन्नत वातावरण की तुलना में महानगर की इस ऊब उकताहट को वे अनिवार्य मानकर कहते हैं-

"उतरो थोड़ा और
घनी कुछ हो आने दो
रासायनिक धुंध के इस चीकट कंबल की नई घुटन को;
मानव का समूह-जीवन इस झिल्ली में ही पनप रहा है।"6

यहां रासायनिक धुंध की इस चौकट को कवि स्वीकारता नहीं है अपितु उसे व्यंग्य विद्रूप की मुद्रा में महानगर के अनिवार्य प्रदूषण के रूप में वर्णित करता है। प्रदूषित मन का विषजीवी कीड़ा मनुष्य अब मूल्यों के विषाक्त वातावरण में ही जीवित रह सकता है। औद्योगिक संस्कृति भी इन सांस्कृतिक प्रदूषण को उत्तेजना देती है। भीतर जलते लाल धातु के साथ कामकरों की दुःसाध्य विषमताएं भी तप्त उबलती जाती हैं-

"ये मुंहझौंसी चिमनियां बराबर
धुआं उगलती जाती हैं।"7

इस औद्योगिक संस्कृति ने मानव की आन्तरिकता को नष्ट कर एक नामहीन व्यक्ति में रूपान्तरित कर दिया है। सस्ती शराब की मस्ती में तन्मय वह जैसे अपनी परछाई तक को नहीं पहचान पाता है। यह नई नागरिक सभ्यता हेय नहीं है। इसने सिनेमाघर, थियेटर, रंग-बिरंगी बिजली के चमत्कार कचरे की सुन्दर रंगीन पेटियां, पक्के मूत्रालय सभी कुछ तो सुविधा के लिए है। ये सभी उन्नत सभ्यता के लक्षण हैं हैं किन्तु उसने मानव को उसकी पहचान नहीं दी है- और नगर संस्कृति की देन

"सभ्य तुम्हारे लिए।
किन्तु क्या जाने
ठोकर खाकर कहीं रुके वह
आंख उठा कर ताके
और अचानक तुमको ले पहचान"8

नगर वैभव का प्रतीक है; किन्तु प्राचीन सामन्ती वैभव और नगर के इस ऐश्वर्य में अन्तर यह है कि यह वैभव व्यक्ति को बेचैन और अनेकानेक स्तरों पर उसे समृद्ध बनाकर भी मानसिक नैतिक दृष्टि से निःसहाय बनाता जा रहा है। अज्ञेय कहते हैं-

"सभी जगह
जो छिछला है ओछा है
नकली कीमखाब पर सजा हुआ
बैठा है लकदक
चौंधाते आंखों को"9

अज्ञेय एक समानान्तर बिम्ब में महानगरीय संवेदना के इस खोखलेपन तथामानवीय अस्मिता के लोप का चित्र इस प्रकार खींचते हैं-

"ये कितने निराधार नर

क्षण-भर हर चादर की ओट उझक

तिर-तिर आते हैं

एक पिछलती सुलगन के घेरे में"10

महानगर में वासना के इस सर्प के दंश से पीड़ित व्यक्तियों पर कटाक्ष करते हुए अज्ञेय कहते हैं कि-

"इन्हीं के मर्म को

अनजान शहरों की ढकी लोलुप विषैली वासना का

सांप डसता है।"11

अज्ञेय महानगरीय वातावरण में एकाकी पड़ते मानव की खेदजनक स्थिति पर क्षुब्ध हैं। उनके व्यंग्य-चित्रों में उसकी एकाकी नियति पर व्यंग्य है। वे अपना जीवन कॉफी की चम्मचों से नापते हैं, बातूनी महिलाओं के फूहड़ चिन्तन में रुचि लेते हैं। संगीत, चित्रकला सभी बुद्धिजीवी व्यक्ति के कृत्रिम प्रतीक बने हुए हैं। संगीत की आवाज दम तोड़ रह है-

"यही हमारी सभ्यता की नियति है-

इन्हीं में लहरती अल्हड़

अयानी संस्कृति की दुर्दशा पर

सभ्यता का भूत नियति है।"12

महानगरीय सभ्यता की एक नियति तनहा पड़ते आदमी की है। बांहदार कमीज पहने खिड़कियों से बाहर झांकता एकाकी मनुष्य उन अजनबी आकृतियों की भीड़ में जैसे अपना सहयात्री खोजता है किन्तु सब निरर्थक है।

अज्ञेय की दृष्टि महानगरीय सभ्यताओं में निरन्तर बढ़ती प्रवंचना पर है। मानव अपनी क्षमा, घृति, सत्यता के मानव-पक्ष से उतर कर अब कृमि ससृषों की कोटि में आ गया है। स्थिति और भी विचित्र है। जहरीले नाग उससे दंशन का प्रशिक्षण लेते हैं-

"सांप ! तुम सभ्य तो हुए नहीं-

नगर में बसना भी तुम्हें नहीं आया।

एक बात पूहूँ - (उत्तर दोगे?)

तब कैसे सीखा डंसना

विष कहां पाया"13

यह मानव और पशु (सरीसृप) के संवाद की विकृति है। मानव-मानव हो धोखा देने के लिए जैसे इसी का आवरण पहने खड़ा है- गधे गीदड़-लोमड़ी की

"सब जन्तुओं की खाल पहने हैं-

बाघ की है खाल कंधों पर

दिल ढंका है भेड़ की गुलगुली चमड़ी से।"14

इस प्रकार अज्ञेय ने महानगरीय संवेदना की यांत्रिकता, मुखौटाधर्मी संस्कृति उसकी मृषा, कृत्रिमता, विडम्बना और विद्रूपता, सतही भौतिकता और उथले चिन्तन का मिथकों, प्रतीकों और बिम्बों में यथार्थ चित्र

दिया है। अज्ञेय की व्यंग्यधर्मिता में महानगरीय संस्कृति का विद्रूप उभरा है तथापि बौद्ध दर्शन की करुणा और मानववाद में बौद्धिक आस्था उनके चिन्तन को एकदम अनास्थावादी एवं विद्रूपमय बनने से रोकती है।

संदर्भ:

1. अज्ञेय, इन्द्रधनु दि हुए ये (दूर्वाचल), पृष्ठ 82
2. अज्ञेय, एक बूंद सहसा उछली, पृष्ठ 76
3. अज्ञेय, इन्द्र धनु रौंदे हुए ये (पश्चिम के समूह जन), पृ. 63
4. अज्ञेय, एक बूंद सहसा उठली, पृष्ठ 205
5. अज्ञेय, इन्द्र धनु रौंदे हुए ये, पृष्ठ 63
6. वही, पृष्ठ 61
7. अज्ञेय, इन्द्र धनु रौंदे हुए ये (हवाई यात्रा ऊंची उड़ान) ए पृष्ठ 61
8. काव्य-स्तवक, सं. विद्यानिवास मिश्र एवं डॉ० शाह (औद्योगिक बस्ती) पृष्ठ 73
9. अज्ञेय, इन्द्रधनु रौंदे हुए ये (महानगर रात), पृष्ठ 59
10. अज्ञेय, सदानीरा, भाग-2 (लौटे यात्री का वक्तव्य), पृष्ठ 38
11. अज्ञेय कितनी नावों में कितनी बार (महानगर : कुहरा), पृष्ठ 70
12. अज्ञेय, पूर्वा (हमारा देश), पृष्ठ 227
13. अज्ञेय, इन्द्र धनु रौंदे हुए ये (सांप), पृष्ठ 29
14. अज्ञेय, सदानीरा, भाग-1 (शरणार्थी-छः समानान्तर सांप) पृष्ठ 220

लघुकथाकार दिवाकर कृष्ण

प्रा. डॉ. यशोद श्रीमंतराव पाटील

सहयोगी प्राध्यापक

(मराठी विभाग) विवेकानंद कला, सरदार दलिपसिंग वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, समर्थनगर, छत्रपती संभाजीनगर

प्रस्तावना:

कथा हा प्रकार सर्वांचा आवडीचा असतो. कथा हा प्रकार प्राचीन काळापासून अस्तित्वात आहे असे दिसून येते. पौराणिक कथा, बालबोध कथा, हितकारक कथा, ऐतिहासिक स्वरूपाच्या कथा. अशा कथेचे स्वरूप असू शकते. कथेचे एक वेगळेपण रचना कौशल्य व बांधणी तंत्र असते. वाचकाला व श्रवण करणाऱ्याला मंत्रमुग्ध व संमोहित करण्याचे सामर्थ्य कथेच असते. असे घडते कारण कथेची रचनातंत्र व बांधणी स्वरूप जितके प्रभावी तितकी कथा ही मनोरंजक व आकर्षक ठरते. लघुकथेचा विचार करतांना त्यामध्ये प्रात्यक्षिकपणा नसतो. मोजका आशय, कलात्मक मांडणी व आटोपशीरपणा हे लघुकथेचे लक्षणीय वैशिष्ट्या म्हणता येईल. १९१० ते १९२६ या कालखंडात मराठी लघुकथेने कमालीची प्रगती केलेली दिसून येते. त्यामध्ये दिवाकर कृष्ण यांच्या लघुकथेत उत्तम रचना कौशल्य, भावनिकता, वास्तविकता, मनाचे अंतरकलह, नात्यांचे चक्र असा प्रभुख धागा घेऊन त्यांच्या लघुकथा आकार घेत असतात.

लघुकथेची जडणघडण :

१९१० ते १९२६ या कालखंडात मराठी लघुकथेने प्रगतीच्या दृष्टीने पुष्कळच वाटचाल केली असे म्हणावे लागेल. 'करमणुकी' च्या काळातील छोट्या कादंबरीवजा असलेल्या कथांना हळूहळू आकार येऊ लागला व ती अधिकाधिक लोकप्रिय पण होऊ लागली. या काळात अद्याप कथा प्रधानच होत्या हे खरे आहे. पण कथांच्या स्वरूपात मात्र हळूहळू बदल होत होता. लघुकथेतील संवाद स्वाभाविक व सहज होत होते. कथेतील पाल्हाळ कमी होऊन त्याला अधिकाधिक रेखीव स्वरूप येऊ लागले होते. त्यातील प्रसंगाची व पात्रांची गर्दी कमी करून रचना कौशल्याकडे व परिणामाच्या एकतेकडे लेखक जास्त लक्ष देऊ लागले होते. कथानकांतील घटनेबरोबर मनाची आंदोलनेही रंगविण्याचे प्रयत्न काही प्रमाणात चालले होते. त्याचबरोबर कथानकाचे क्षेत्रही अधिकाधिक विस्तृत होत होते. विशेषतः लघुकथेच्या भावी वैभवाची पूर्वचिन्हे या कालखंडात स्पष्ट दिसावयास लागली होती. कारण नंतरच्या कालखंडात लघुकथेच्या क्षेत्रात यश मिळविणाऱ्या व तिच्या वैभवात भर टाकणाऱ्या वि. स. खांडेकर, ना. सी. फडके, चिं. वि. जोशी, भा. वि. वरेरकर इत्यादी अनेक श्रेष्ठ लघुकथाकारांच्या लेखनाला याच काळात सुरुवात झाली होती. १९२६ नंतर आधुनिक वळणाची मराठी लघुकथा सुरु झाली असे म्हटले तर त्याची पूर्वतयारी या कालखंडात झाली व तिच्या विकासाची पूर्वचिन्हे याच कालखंडात निश्चित दिसून लागली, असे विधान केले तर ते फारसे चुकणार नाही.

१९२६ नंतरची एकोणीस वर्षे म्हणजे लघुकथेच्या अत्यंतिक उत्कर्षाचा कालखंड होय. १९२६ साली 'रत्नाकर' मासिक सुरु झाले. त्यानंतर दोनच वर्षांनी १९२८ साली प्राधान्याने लघुकथेला वाहिलेले 'यशवन्त' मासिक सुरु झाले. या दोन मासिकांची व याच काळातील 'ज्योत्स्ना', 'किर्लोस्कर', 'समीक्षक', 'संजीवनी', 'ध्रुव', प्रतिभा, इत्यादी नियतकालिकांनी मराठी लघुकथेचे दालन चांगलेच समृद्ध केले. मराठी लघुकथेच्या

वाढीला या कालखंडाच्या प्रथमार्धात 'रत्नाकर' व 'यशवंत' या मासिकांनी उत्तरार्धात 'किर्लोस्कर' व 'समीक्षक' या मासिकांनी चांगलाच हातभार लावला. १८९० ते १९२६ या कालखंडाला 'मनोरंजन' कालखंड असे संबोधावयाचे असले तर १९२६ ते १९४४ या कालखंडाला 'यशवंत-किर्लोस्कर' कालखंड असे संबोधावयास हवे; इतकी लघुकथेच्या विकासाला या दोन मासिकाने मदत केली आहे.

लघुकथेचे स्वरूप व वैशिष्ट्य :

या कालखंडात उत्कृष्ट लघुकथालेखकांची प्रभावळच्या प्रभावळ आपल्या डोळ्यासमोर येते. कांदबरीपेक्षाही लघुकथेला या काळात अधिक लोकप्रियता मिळाली. तिच्या स्वसंरुपातील पूर्वीचा विस्कळीतपणा व पाल्हाळ जाऊन ती अधिकाधिक रेखीव होऊ लागली. आतापर्यंत लघुकथा जी केवळ घटनाप्रधान होती ती आता स्वभावप्रधान बनू लागली. स्वभावरेखन हे कथेचे महत्वाचे अंग समजले जाऊ लागले व पात्रांच्या मनातील भावनांची आंदोलने सूक्ष्मपणे रेखाटण्यात लेखक कौशल्य प्रकट करू लागले. कथेच्या निवेदनपद्धतीतही या काळात विविधता आली. वातावरणाचाही योग्य तो उपयोग कथेच्या उठावासाठी करून घेण्यात येऊ लागला. लघुकथेच्या विषयाच्या कक्षासुद्धा ह्या काळात विस्तृत झाल्या. 'करमणूक-मनोरंजन' या काळात सुशिक्षित व मध्यमवर्गीय समाजापुरती मर्यादित असलेली कथा आता जीवनाच्या विविध अंगातून संचार करू लागली. गुर्जरकालीन लघुकथेतील अद्भूतता व कल्पनारम्यता जाऊन तिच्या जागी कलात्मकता व वास्तवता लघुकथेत येऊ लागली. लघुकथेचा आश रीतीने सर्व प्रकारे या काळात विकास होत गेला. 'लघुकथा' हे नावही तिला याच काळात मिळाले आणि तिचे तंत्र, तिचा विकास, तिच्यातील नव्या प्रवृत्ती इत्यादींची चर्चा याच काळात सुरू झाली. या सर्व दृष्टींनी लघुकथेला हा कालखंड 'कलात्मक विकास' चा कालखंड समजण्यास काहीच करत नाही.

कथेतून अंतरंगातील भावनिक कोमलता जपणारे दिवाकर कृष्ण :

प्रा. ना. सी. फडके व. वि. स. खांडेकर हे या काळातील प्रमुख मानकरी असले तरी हा दोन काळांमधील सांधा जुळण्याचे कार्य प्रामुख्याने कृष्ण यांनी केले. १९२२ साली दिवाकर कृष्ण यांनी कथालेखनाला सुरुवात केली. 'अंगणातील पोपट' ही त्यांची पहिली कथा 'मनोरंजन' मासिकांच्या मे १९२२ च्या अंकात प्रसिद्ध झाली व त्या कथेने मराठी रसिकांचे मन दिवाकर कृष्णांनी आपणाकडे आकृष्ट करून घेतले. तशी दिवाकर कृष्णांनी लिहिलेल्या कथांची संख्या मोजकीच आहे. त्यांचे फक्त तीन कथासंग्रह आतापर्यंत प्रसिद्ध झाले आहेत. 'समाधी व इतर गोष्टी' हा त्यांचा कथासंग्रह १९२७ साली प्रसिद्ध झाला, 'रूपगर्विता आणि सहा गोष्टी' हा संग्रह १९४१ साली प्रकाशित झाला व 'महाराणी व इतर कथा' हा कथासंग्रह १९५५ साली प्रकाशित झाला. या तीन कथासंग्रहांत मिळून एकवीस कथा प्रसिद्ध झाल्या आहेत. पण दिवाकर कृष्णांच्या लघुकथा संख्येने कमी असल्या तरी गुणांनी त्या फार मोठ्या आहेत. 'समाधी व सहा गोष्टी' हा त्यांचा पहिला कथासंग्रह १९२७ साली प्रसिद्ध झाला असला तरी त्यातील पहिल्या सहा कथा १९२१ ते १९२६ या कालावधीत 'मनोरंजन' मध्ये प्रसिद्ध झाल्या होत्या. त्या काळातच निराळेपणाने त्यांच्या कथांनी वाचकांचे मन आकृष्ट केले. आतापर्यंत बाह्य घटनेमध्ये रमणारी व कथानकातील रहस्यावर आधारलेली कथा अधिक अन्तर्मुख होऊन व्यक्तिमत्त्वातील भावनांची आंदोलने रंगवू लागली. घटनाप्रधान लघुकथांकडून स्वभावप्रधान लघुकथांकडे होणारा बदल दिवाकर कृष्णांच्या कथांतून आपणाला विशेष जाणवतो. 'अंगणातील पोपट', 'मृणालिनीचे लावण्य', 'संकष्ट चतुर्थी' किंवा 'समाधी' या त्यांच्या सर्व कथांतून प्रगट झालेली भावनांची नाजूक पखरण व कलेची कोमलता मोठी

मनोज्ञ आहे यात शंका नाही. त्यांच्या सर्व नायक-नायिका अत्यंत हळव्या मनाच्या व भावनाप्रधान आहेत. व्यवहारी जगाच्या टीकास्त्राला तोंड देता न आल्याने आतल्या आत कुठून कोमेजून जाणाऱ्यात आहेत आणि त्यामुळे त्या मनाला अतिशय चटका लावतात. आपल्या सौंदर्यापायी निष्पाप अशोकाच्या जीवनाचे मातेरे झाले या कम्पनेने विव्हाल होऊन आत्मकथा सांगणारी मृणालिनी, पतीचे दुर्लक्ष व सासूचा जाच या दुहेरी कात्रीत सापडून कोमेजून गेलेली काव्यात्म शांता, राजघराण्याच्या श्रीमंती व ऐषआरामी वातावरणात गुदमरून गेलेली लीला, तारिणीच्या प्रेमापायी वेडा झालेला आत्माराम या सर्व व्यक्तींचे चित्रण दिवाकर कृष्णांनी अत्यंत हळुवारपणे केले आहे. काव्यात्मता व वातावरणनिर्मिती हे ही त्यांच्या कथेतील दोन विशेष गुण आहेत. त्यांच्या सर्व नायक-नायिका काव्यात्मवृत्तीच्या व काव्याची आवड असणाऱ्या असल्याने 'प्रीती मिळेल का हो बाजारी । प्रीती मिळेल का हो शेजारी' अशासारख्या काव्यपंक्ती त्यांच्या कथांतून विखुरलेल्या आढळतात. 'मृणालिनीचे लावण्य', 'दंडकारण्यातील प्रणयिनी' किंवा 'समाधी' यासारख्या कथांतून करुणरसाला पोषक असे वातावरण निर्माण करण्याची त्यांची हातोटीही उल्लेखनीय आहे. करुणरस हाच त्यांच्या कथांतील स्थायीभाव आहे व त्याच्या आविष्कारासाठी सामान्य माणसाला जीवनातील साध्यासुध्या सुखदुःखांचे प्रसंग निवडलेले आहेत. त्यात कुठे कल्पनाविलास नाही की चमत्कती नाही. मात्र करुणरसांचा आविष्कार व दुःखान्त शेवट करण्याच्या भरात कथानकांत आलेली अतिरंजितता मात्र जाणवते. केवळ वडिलांचे आपणाकडे लक्ष नाही म्हणून झुरून मरणारा 'पोपट' किंवा बहिणीची आजरातून मुक्तता झाल्याबरोबर तिची जागा स्वतः घेऊन मृत्यू पावलेली 'शशी' हे लहान बालकांकडून आलेले मृत्यू केवळ शोकरसाचा उठाव म्हणूनच घडवून आणल्यासारखे वाटतात.

प्रासंगिक वातावरण निर्मिती हे दिवाकर कृष्ण यांच्या लघुकथेची लक्षणीय बाब :

'महाराणी' आणि कैलासाचा निर्माता' या त्यांच्या दोन कथा त्यातील कल्पनाविलास आणि भावनांचे तांडव यामुळे वेगळ्याच वाटतात. "एका हाती केंद्रीत झालेल्या अमाप अविसतेचा शेवट काय हा विचार 'महाराणी' या कथेत येतो. त्याच कल्पनेचे एक स्वप्नरंजन, कथानक आणि वातावरण यांच्या कोंदणात गुंफले गेले." असे 'महाराणी' या कथेच्या संदर्भात त्यांनी म्हटले आहे. त्यात तत्व कोणतेही असले तरी स्वप्नरंजन अतिशय काव्यमय झाले आहे हे खरे. त्यातील उद्दाम आणि अहंकारी सम्राट, त्याची अतिशय लावण्यवती महाराणी आणि त्या महाराणीच्या लावण्याची कीर्ती ऐकून तिच्या दर्शनासाठी आलेला एक रसिक तरुण यांच्या भावभावनांचे अतिशय उत्कट चित्रण त्यात झाले आहे. भव्य शिल्पाची त्याला पार्श्वभूमी लाभली आहे आणि सौंदर्याच्या शोधापेक्षा हृदयाचा शोध हाच अधिक महत्त्वाचा हेही तत्व त्यात चातुर्याने गुंफले आहे. कोरीव लेण्यातील एखाद्या शिल्पाप्रमाणे ही कथा रेखीव वाटते. 'वैलासाचा निर्माता' ही अशीच दुसरी कथा. वेरुळच्या सांगितलेल्या दंतकथेतून या कथेचा जन्म झाला. पण त्यातून वैलास लेण्याप्रमाणे कथेचे एक भव्य आणि आकर्षक शिल्प दिवाकर कृष्णांनी निर्माण केले आहे. वातावरणनिर्मिती, नाट्यपूर्ण प्रसंग, भावनांचा विविधरंगी आविष्कार आणि भाषेचा कल्पनारम्य साज या दृष्टींनी या दोन्ही कथा 'दंडकारण्यातील प्रणयिनी' च्या संख्ख्या बहिणी शोभतात.

लघुकथेचा आरंभ व शेवट कलात्मकतेने व परिणामकारक रीतीने करण्यात दिवाकर कृष्ण यांनी दाखविलेले कौशल्य उल्लेखनीय आहे. 'अंगणातील पोपट', 'संकष्ट चतुर्थी' 'समाधी' किंवा 'दंडकारण्यातील प्रणयिनी' या कथांची अखेरी गोष्ट वाचून संपल्यावर झाल्याखेरीज राहात नाही. "संध्याकाळ झाली होती. रस्त्यातून मोटारीची जा-ये सतत चालली होती. म्युनिसिपल शाळेतील मुलांनी फाटकांसमोर उभे राहून हाक

दिली; 'पोपट' हा 'अंगणातील पोपट' या कथेचा सूचक पण करुणरसपूर्ण शेवट पाहा, किंवा "आणखी काही वर्षे गेली श्रीपादचे दुसरे लग्न झाले. नवऱ्याला बायको मिळाली, सासूला सून मिळाली. दर महिन्याला संकष्टी येते आणि जाते. दर संकष्टीला मला शांताबाईची आठवण होते. दर संकष्टीला मला काही वेळ एकांतात बसून रडावेसे वाटते. दर संकष्टीला अनेक वेळा माझ्या तोंडून शब्द निघतात-

'प्रीती मिळेल का हो बाजारी?

प्रीती मिळेल का हो शेजारी?'

"शांता खरोखरच प्रेममूर्ती होती." हा 'संकष्ट चतुर्थी' या कथेतील करुण शेवट पाहा. कथेचा परिणाम वाचकांच्या मनावर अधिकांत अधिक करण्याचे सामर्थ्य त्यांच्या कथेतील 'अखेरी'त कसे आहे याचा आपणाला चांगला प्रयत्न येतो.

समारोप:

नाजूक हातांनी रंगविलेली व्यक्तिचित्रे, त्यांच्या भावनांचा कोमल हाताने केलेला आविष्कार आणि त्यासाठी निर्माण केलेले करुणरम्य काव्यात्म वातावरण हे दिवाकर कृष्णांच्या कथांचे विशेष आहेत. त्यांच्या कथेला काव्यात्म शैलीच लेणे लाभले आहे. जीवनातील साधेसुधे प्रसंग घेऊन त्यांतून रसोत्कर्ष साधण्याचे सामर्थ्य त्यांच्या लेखणीला लाभले आहे, पण आत्यंतिक हळव्या व दुबळ्या नायक नायिका व त्यामुळे कथानकांत आलेले कारुण्य ह्यामुळे त्यांच्या कथा काहीशा एकांगी व नैराश्यप्रधान झालेल्या आहेत. त्यांच्या कथांतून डोकावणारे कारुण्यही सामाजिक पार्श्वभूमीतून निर्माण झालेले नसून ते कमीअधिक व्यक्तिगत आहे. त्यामुळे वास्तवतेपेक्षा कल्पनारम्यताच आपणाला त्यात अधिक आढळते. पण हे दोष लक्षात घेऊनही मराठी कथेला त्यांनी नवे वळण लावले, हे आपण विसरून चालावयाचे नाही. स्थूल व बाह्य घटनांच्या चमत्कृतिमय वर्णनापेक्षा सूक्ष्म व कलात्मक भावदर्शन किती प्रभावी होऊ शकते हे त्यांनी आपल्या लघुकथांच्याद्वारे पटवून दिले. नव्या मराठी लघुकथेचे पहिले यशस्वी प्रवर्तक म्हणून श्री. वि. स. खांडेकर यांनी त्यांचा जो गौरव केला आहे तो यथार्थ आहे.

संदर्भसूची :

- १) भालचंद्र नेमाडे, टीकास्वयंवर, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद.
- २) वसंत आबाजी डहाके, मराठी साहित्य : इतिहास आणि संस्कृति : पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.
- ३) सुधीर रसाळ, संस्कृती आणि वाङ्मयनिर्मिती : मौज दिवाळी, २००७.
- ४) दिगंबर पाध्ये, साहित्य आणि सामाजिक संस्कृती : लोकवाङ्मय गृह, मुंबई.
- ५) रा. ग. जाधव, साहित्य आणि सामाजिक संदर्भ : कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे.
- ६) अर्जुन डांगळे, दलित साहित्य : एक अभ्यास : संपादक : म. रा. साहित्य-संस्कृती मंडळ, मुंबई.
- ७) वासुदेव मुलाटे, ग्रामीण साहित्य : चिंतन आणि चर्चा : स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद.

शेती आणि शेती पद्धती

संशोधक

संदीप काळे

मार्गदर्शक

डॉ. आशा देशपांडे-माने

प्रारंभ

भारत हा देश कृषिप्रधान देश आहे. आपल्या देशातील सुमारे 65 ते 70 टक्के जनता शेतीवर व शेती संबंधित व्यवसायाशी निगडित आहे. शेतीच्या माध्यमातून आपल्या अन्न, वस्त्र आणि निवारा ह्या प्राथमिक गरजा पूर्ण केल्या जातात. विक्री खर्च, उत्पादन खर्च, उत्पादनातील अवाढव्य वाढ किंवा घट, जमिनीच्या किंमती, बाजारपेठेची मागणी, भांडवल, पिकावरील कीड व रोग, मजूर पुरवठा या सगळ्या गोष्टींचा सर्वांगीण होणारा परिणाम लक्षात घेऊन शेतीचे उद्देश व प्रकार निश्चित केले जातात.

1) उदरनिर्वाहासाठीची शेती :

भारतातील गरीब शेतकरी शेतीकडे फक्त आपल्याला नफा मिळावा या उद्देशाने पाहत नाही किंवा 'नफ्यासाठी शेती' करत नाही. या शेतीत शेतीचे अनेक लहान-लहान तुकडे विखुरलेले असतात. शेतकरी हे शालेय शिक्षण कमी झालेले असतात. योग्य बियाने तसेच माती परीक्षणाच्या अहवालानुसार खत पाण्याचा योग्य वापर केला जात नाही. शेतीसाठी आवश्यक असणारा पाळण्यातच शाश्वत स्रोत बहुदा उपलब्ध नसतो. सर्व कुटुंब शेतात राबते. शेतीचे कामे हातानेच केली जातात. पर्यायाने या शेतीमधून शेतकऱ्यांना मिळणाऱ्या उत्पन्नाचे प्रमाण अतिशय अल्प प्रमाणात असते.

2) फिरती शेती :

या शेतीच्या पद्धतीमध्ये जंगलाचा भाग येतो. जंगलातील झाडे - झुडपे तोडून ती जाळून साफ करतात. या शेतीमध्ये जमिनीवर मिश्र पद्धतीने अथवा स्वतंत्रपणे वेगवेगळी पिके घेण्यात येतात. दोन - तीन वर्षे शेती केल्यानंतर जमिनीचा कस कमी होऊन उत्पादन क्षमता घटते. त्यामुळे ही जागा सोडून दुसऱ्या जागी शेती करण्यात येते. भारतात अशा प्रकारची शेती अनेक ठिकाणी केली जाते. या पद्धतीची शेती प्रामुख्याने ईशान्य भागातील आसाम, मेघालय, मणिपूर, नागालँड, मिझोरम, त्रिपुरा, अरुणाचल प्रदेश, तसेच आंध्र प्रदेश आणि ओरिसा इत्यादी राज्यांमध्ये ही शेती आढळून येते. महाराष्ट्रामध्ये पश्चिम घाटात फिरती शेती केली जाते. शेतीमध्ये प्रामुख्याने भात, नाचणी, वरी यासारखी पिके घेतली जातात. तसेच काही प्रमाणात भाजीपाला देखील पिकवला जातो. या प्रकारची शेती विविध राज्यांमध्ये वेगवेगळ्या नावाने ओळखले जाते. आसाममध्ये या शेतीला 'झूम' शेती केरळमध्ये 'पोणम' तर आंध्रप्रदेश व ओरिसामध्ये 'पोडू' या नावानेही ती ओळखली जाते. या शेतीमुळे नैसर्गिक वने नष्ट होत आहेत परिणामी मातीची धूप मोठ्या प्रमाणात होत आहे. त्यामुळे शासन अशा शेतीत जास्त प्राधान्य देत नाही.

4) बागायती शेती :

बागायती शेतीमध्ये प्रामुख्याने फळबाग, भाजीपाला विविध फळे आणि फुल शेती यांचा समावेश होतो. योग्य पाणीपुरवठ्यामुळे संपूर्ण वर्षभर पिके घेतली जातात. या शेतीमध्ये साधनसामग्रीचा वापरसुद्धा

अतिशय सहजपणे आणि किफायतशीरपणे केला जातो. पाणीपुरवठ्याचा स्रोत कायम असल्यामुळे खरीप व रब्बी हंगामाबरोबर उन्हाळी पिके सुद्धा घेतली जातात. ऊस व केळी यासारखी बारामाही पिके बऱ्याच ठिकाणी शेतकरी घेणे पसंत करतात. पिकाला पाणी देण्याच्या पद्धतीनुसार बागायती शेतीचे पाटपाणी, तुषार सिंचन, ठिबक सिंचन, फवारा सिंचन, असेही प्रकार पडतात.

महाराष्ट्राच्या पठारी भागात फळभागांमध्ये लिंबू, संत्री, मोसंबी यासारखी पिके घेतली जातात. तर कोकणामध्ये आंबा, चिकू, नारळ, सुपारी इत्यादी पिकांचा समावेश होतो. भाजीपाल्याच्या शेतीमध्ये पाण्याची उपलब्धता व चांगल्या बाजारपेठेची अनुकूलता असणे फार गरजेचे असते. पूर्वीपासून फुलांचा वापर होत असलेल्या ठिकाणाच्या आसपास थोड्याफार प्रमाणात फुलांची शेती केली जाते. आता व्यापारी तत्वावर मोठ्या प्रमाणात फुलशेतीचा अवलंब केलेला पाहायला मिळतो.

4) कोरडवाहू शेती :

ज्या ठिकाणी वार्षिक पर्जन्यमान 750 मीमी. पेक्षा कमी आहे, अशी ठिकाणे मुख्यतः कोरडवाहू शेतीप्रदेश म्हणून ओळखली जातात. महाराष्ट्रातील फार मोठा भूभाग कोरडवाहू शेती प्रकारात समाविष्ट होतो. यामध्ये ज्वारी, बाजरी ही पिके घेतली जातात तर बोर, डाळिंब, सीताफळ यासारख्या पिकांचा सुद्धा कोरडवाहू शेतीमुळे शेतकऱ्यांना फायदा होतो.

5) मिश्र शेती :

मिश्र शेतीमध्ये पिके व पशुधन यांचा समावेश होतो. रोखविक्री करून द्रव्यार्जन करण्यासाठी पिके घेतली जातात तर पशुधन संवर्धनामधून दूध व दुग्धजन्य पदार्थांची विक्री करता येते. शेतीमध्ये लावलेल्या अनेक पिकांच्या उरलेल्या काडांचा जनावरांना वैरण म्हणून उपयोग करता येतो तर जनावरांच्या मलमूत्राचा खत म्हणून उपयोग होऊ शेतीसाठी होऊ शकतो. अशा शेतीच्या उत्पादनात बरीच शाश्वती असते आणि जोखीम कमी असते. त्यामुळे अलीकडे यात यांत्रिकीकरण नव्याने समाविष्ट होऊ लागले आहे. शेतात वेगवेगळी आंतरपिके, एकेरी अगर बहुविध पिके घेतली जातात.

6) मत्स्य शेती :

मत्स्य शेतीमध्ये प्रामुख्याने मत्स्यबीज वापरतात. या शेतीसाठी शेतातील माती खोदून मोठ्या आकाराचे पाण्याची तळी तयार करून त्यामध्ये हे मत्स्यबीज सोडले जातात या शेतीमध्ये माशांची शास्त्रीय पद्धतीने संगोपन केले जाते त्याचबरोबर बागेतील क्षेत्रात क्षारपड तसेच पाणथळ जमिनीत ज्या वेळी इतर पिके घेणे फायदेशीर नसते त्यावेळी मात्र मत्स्य शेती फायद्याची ठरते. अलीकडे यात शेतकरी कोळंबीचे उत्पादनसुद्धा घेत आहेत.

7) एकात्मिक शेती :

एकात्मिक शेतीचा अर्थ हा त्या शब्दातातच दडलेला आहे. या शेती पद्धतीमध्ये एका शेतातून वेगवेगळ्या प्रकारची उत्पादने घेण्यात येतात. याचे उत्तम उदाहरण म्हणून आपल्याला भात - मत्स्य एकात्मिक शेतीचे देता येईल. यामध्ये भाताच्या शेतात अडवून ठेवलेल्या पाण्यात मत्स्यपालन प्रामुख्याने केले जाते. या प्रकारच्या शेतीमध्ये भातासारख्या मुख्य पिकांबरोबर मत्स्यपालनातून अतिरिक्त उत्पन्न शेतकऱ्यांना मिळते. त्यामुळे एखादा शेतकरी हंगामात अयशस्वी होण्याचा धोका कमी असतो. शेतातील मत्स्यपालनामुळे शेतातील तण व भातावरील येणाऱ्या किड्यांवर नियंत्रण ठेवता येते. त्याचबरोबर मातीतील पोषक तत्व ढवळले जाऊन भाताचे

उत्पादन वाढते. भारतामध्ये ईशान्य भागात आसाम, मेघालय, अरुणाचल प्रदेश इत्यादी राज्यांमध्ये या प्रकारची शेती मुख्यतः केली जाते.

8) सेंद्रिय शेती :

सेंद्रिय शेतीमध्ये शेती मोठ्या प्रमाणावर रासायनिक खते आणि कीटकनाशके वापरल्यामुळे जमिनीची महत्त्वाची गुणवत्ता खालावते. अलीकडे काही शेतकरी सेंद्रिय शेतीकडे वळू लागले आहेत. कारण शेतीमालाला आरोग्य अहितकारक रासायनिक औषधे आढळून आल्यामुळे. पालापाचोळा जमिनीमध्ये कुजवून ताग अथवा धेंचासारखी हिरवळीची पिके जमिनीत गाडून शेणखत व कंपोस्ट खत म्हणून वापर करून तसेच इतर सेंद्रिय पदार्थ कुजवून वापरलेल्या अन्नद्रव्याचे पुनर्भरण केले जाते. सेंद्रिय शेतीतून उत्पन्न होणाऱ्या धान्य अतिशय उच्च दर्जाचे असते. शहरात या मालाला फार मोठ्या प्रमाणावर मागणी सोबत किंमत सुद्धा अधिक मिळते.

9) संरक्षित शेती :

संरक्षित शेती कमी क्षेत्रातून जास्तीत जास्त उत्पादन काढण्याच्या उद्देशाने केली जाते. जमीन, हवामान, आर्द्रता उष्णता इत्यादी नैसर्गिक घटकांवर नियंत्रण ठेवून नगदी पिकांचे उत्पादन हरितगृहात घेतले जाते. अनियंत्रित अंशतः नियंत्रित किंवा पूर्ण नियंत्रित असे हरितगृहाचे तीन प्रकार पडतात. अलीकडे गुलाब, जरबेरा, ट्युलिप, कार्नेशन फुलांची शेती हरितगृहामध्ये यशस्वीरित्या केली जाते.

10) शेती पर्यटन :

शेती पर्यटन हा अलीकडे शेती व्यवसाय म्हणून यशस्वीरित्या आपल्याला बघायला मिळतो. या प्रकारच्या शेतीमध्ये त्यासंबंधीच्या कलांमध्ये रुची असणारे लोक पर्यटक म्हणून शेतीस भेटी देतात. शेतकऱ्यांकडून माफक मोबदल्यावर शेती विषयक मूलभूत माहिती करून घेतात. सध्या रुची असणारे असे अनेक लोक विशेषतः लहान मुलांना घेऊन शेतीला भेटी देऊन ते रोज खात असलेल्या अन्नाचे उगमस्थान काय आहे याचे जवळून निरीक्षण करतात. शेती पर्यटनामुळे शेतमालाचे उत्पादनाबाबत सगळीकडे जागृकता निर्माण होते व चांगल्या गुणवत्तेचा शेतीमालास चांगला भावही मिळतो. या पद्धतीची शेती करताना जमिनीचा प्रकार पाणी व इतर निविष्टांची उपलब्धता वातावरण आणि बाजारपेठ इत्यादी घटकांचा प्रामुख्याने विचार केला जातो. त्याचबरोबर यातून होणारा तुलनात्मक फायदा हा सुद्धा शेतीची पद्धत निवडताना एक महत्त्वाचा घटक ठरतो.

महाराष्ट्रातील शेती

महाराष्ट्र ही पूर्वापार कृषीवलांची भूमी! "राकट देशा, कणखर देशा, दगडांच्या देशा", असे वर्णन असणाऱ्या आपल्या महाराष्ट्रात हवामान, पाणी, माती यांमध्ये कमालीचे वैविध्य आढळते. अन्नधान्य, फळे, फुले, भाजीपाला बहुतेक सर्व प्रकारचे उत्पादन महाराष्ट्रात घेतले जाते. त्यामुळेच देशाच्या कृषी व्यवसायात महाराष्ट्राचे एक वेगळे स्थान निर्माण झाले आहे. एका अर्थाने महाराष्ट्रात पूर्णान्न शेती केली जाते. असे विधान केल्यास ते अतिशयोक्तीचे ठरणार नाही. कष्टकरी शेतकरी संशोधन करीत, नवनवे प्रयोग करणारे शेतकरी त्यांच्या अपार कष्टांच्या माध्यमातून आपले महाराष्ट्र राज्य शेती आणि शेतीपूरक उद्योग या क्षेत्रांत प्रगती साधत आहे.

भारत हा देश शेतीप्रधान देश आहे. आपल्या देशाची संपूर्ण समृद्धी ही शेतीशी निगडित पूर्वीही होती आणि आजही आहे. आपल्या देशातील 60 टक्क्यांपेक्षा जास्त जनता ही खेड्यातील जनता आहे. खेड्यातील

लोकांचा मुख्य व्यवसाय हा शेती आणि शेतीशी निगडित असणाऱ्या व्यवसायाशी जोडलेला आहे. "उत्तम शेती, मध्यम व्यापार आणि कनिष्ठ नोकरी" अशी पूर्वी एक म्हण रूढ होती. याचाच अर्थ असा होतो, की शेतकरी हा सर्वात मोठ्या मानाचा धनी होता. भारताच्या अन्नसुरक्षा आणि ग्रामीण भागातील जीवनमान उंचावण्याकरिता शेतीचा विकास हा खूप महत्वाचा आहे. आजपर्यंत राज्य सरकार आणि केंद्र सरकार यांच्या संयुक्त प्रयत्नांमुळे आणि त्यांच्या धोरणांना शेतकऱ्यांनी सकारात्मक प्रतिसाद दिल्यामुळे अन्नधान्याच्या बाबतीत शेतकऱ्यांना स्वयंपूर्णता आली.

लोक जीवनामध्ये आपल्या देशात शेतीला अनन्यसाधारण महत्त्व अनादी काळापासून देण्यात आलेले आहे. मोहनजोदडो, हडप्पा या ठिकाणी झालेल्या उत्खननात आपल्याला धान्याची कोठारे सापडलेली आहेत. सुमारे पाच हजार वर्षापूर्वीच्या संस्कृतीमध्ये शेती व्यवसायाला महत्वाचे स्थान मिळाले होते हे यावरून सिद्ध होते. आज जो समाज निर्माण झालेला आहे हे माणसाच्या जीवनमानाच्या सुधारणातून निर्माण झालेला आहे हे नाकारता येत नाही. समाजाच्या जडणघडणीमध्ये पूर्वी होत असलेल्या शेतीचा अत्यंत महत्वाचा वाटा आहे हे विसरून चालणार नाही.

महाराष्ट्र निर्मितीच्या साधारणतः 50 - 60 वर्षापूर्वी, स्वातंत्र्यपूर्व काळ शेतीचा पूर्वीचा कालखंड म्हणून ओळखल्या जातो. इंग्रजांच्या काळात भारतात शेतीमध्ये फारसी सुधारणा झाली नाही. इ. स. 1981 मध्ये तीव्र दुष्काळाची नोंद घेऊन फेमीन कमिशनची स्थापना करण्यात आली. फेमीन कमिशनची स्थापना झाल्यानंतर त्यातील शिफारशींच्या आधारे इ. स. 1983 मध्ये आपल्या राज्यात प्रथमच कृषी विभागाची स्थापना करण्यात आली.

स्वातंत्र्यपूर्व काळात मुख्यतः शेणाच्या स्वरूपात शेणखताचा वापर शेतीमध्ये केला जात असे. कीटक - नाशके फारसी उपलब्ध नव्हते. कीटकनाशकांचा वापर, वापरापासून आज पर्यंत त्याचा वापर सुमारे पाच हजार टन दरवर्षी पर्यंत पोहोचलेला आहे. पूर्वीच्या काळात शेतीत यांत्रिकीकरणाचा वापर अतिशय अत्यल्प होता. पारंपारिक शेती अवजारांचा वापर करून शेती करण्याकडे शेतकऱ्यांचा जास्त कल होता. एकंदर शेतकऱ्यांचा भर हा पारंपारिक शेती करण्याकडे जास्त होता. पिके - ज्वारी, बाजरी, भुईमूग, उडीद, मूग, भात, तूर, कापूस या पिकांसाठी जमिनीचा वापर होत असे. तर बागायती पिकाखाली उसासारख्या तसेच फळ आणि भाजीपाला पिकांतर्गत क्षेत्र अतिशय अत्यल्प होते.

महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती झाल्यानंतर, स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर देशाच्या उत्तर भागात झालेल्या हरितक्रांतीच्या पार्श्वभूमीवर आपल्या राज्यात संकरित आणि अधिक उत्पन्न देणाऱ्या जातींचा वापर अतिशय झपाट्याने वाढत गेला. एकाच प्रकारच्या जातीचे बियाणे वापरात येऊ लागले. त्यामुळे रोगावर मात करण्याची प्रतिकारक्षमता कमी झाली आणि रोगराईचे प्रमाण हे वाढत गेल्यामुळे कीटकनाशकांचा वापर ही शेतीमध्ये मोठ्या प्रमाणावर सुरू झाला. शेतकऱ्यांना कोरडवाहू जमिनीसाठी कर्ज काढल्याशिवाय शेती करणे अशक्य होऊ लागले. पूर्वीच्या तुलनेत आजची शेती त्यामानाने कर्जाची, खूप खर्चाची, जास्त उत्पादनाची परंतु कमी उत्पन्नाचे असे आपल्याला म्हणता येईल.

डॉ. एम. एस. स्वामीनाथन कृषी क्रांतीचे जनक यांनी आजच्या शेतीला हरितक्रांती असे नाव दिले होते. त्यांच्या मते भविष्यकाळातील ही शेती सदाहरित क्रांति अशा स्वरूपाची राहिल असे त्यांनी मत प्रदर्शित

केले होते. पूर्वीची शेती पारंपारिक, आजची शेती आधुनिक आणि उद्याची शेती शाश्वत असे समीकरण असून उद्याची शेती आधुनिक शेती तंत्रज्ञानाचा वापर करून पारंपरिक शेती तंत्रज्ञानाची साथ घेऊन या शेतीला शाश्वत बनवणे आता आपल्या काळाची गरज आहे. शेतीचा विचार करीत असताना पारंपरिक शेती आणि आधुनिक शेतीमध्ये सामंजस्य निर्माण करताना जे प्रश्न उभे राहतात त्यावर अत्यंत गांभीर्याने विचार करणे आवश्यक आहे.

महाराष्ट्र राज्यातील एक कोटी पाच लक्ष शेतकरी आणि 83 लक्ष शेतमजूर राज्याच्या एकूण उत्पन्नाच्या सुमारे एक षष्ठांश भाग मिळवून देतात. शेती व्यवसाय असलेल्या व्यक्तींचे उत्पन्न बिगर शेतीत असलेल्या व्यावसायिकांना पेक्षा एक दशांश आहे.

शेती म्हणजे अन्न, तंतू, प्राणी तसेच वनस्पती यांचे व्यवस्थापित उत्पादन.

• शेतीचे प्रकार

1) निर्वाह शेती

2) व्यावसायिक शेती

3) शाश्वत शेती

• शेतीच्या पद्धती

शेतकऱ्याने जीवन जगण्याचे साधन किंवा धंदा म्हणून स्वतःच्या शेतावर चालू केलेला व्यवसाय म्हणजे शेती अशी एकंदर ढोबळमानाने आपल्याला शेतीची व्याख्या करता येते. भारतामधील शेती हा खूप महत्वाचा घटक आहे. नैसर्गिक किंवा प्राकृतिक घटक हे वर्षानुवर्षे कधी बदलत नाही. त्याच्यातील सर्वात महत्वाचे घटक म्हणजे जमीन, हवामान आणि भूरचना हे आहेत. एखाद्या विवक्षित विभागात कोणते पीक येऊ शकेल हे या घटकावर सगळ्यात जास्त अवलंबून असते. शेतामधून मिळणाऱ्या उत्पादनावरून शेतीचे ऊसमळा, पशुप्रधान शेती, भात शेती, मत्स्य शेती इत्यादी निरनिराळे प्रकार अस्तित्वात आले आहेत. सिंचनाच्या उपलब्धतेनुसार बागायती शेती, जिरायती शेती असेही शेतीचे प्रकार पडतात. खताच्या वापरानुसार सेंद्रिय शेती, रासायनिक शेती असे सुद्धा शेतीचे प्रकार अस्तित्वात आले आहेत. स्थूलमानाने आर्थिक आणि नैसर्गिक घटकांमुळे शेतीच्या प्रकारात बदल होतात.

पिके आणि शेतीचा प्रकार हे जमीन आणि भूरचना यावर प्रामुख्याने अवलंबून असतात. पण जर पर्जन्यमानाची जोड या घटकांना मिळाली, तर त्यांचे परिणाम हे अधिक उठावदार दिसतात. खोल, सुपीक आणि जमीन सपाट असेल, पाऊस भरपूर व चांगल्या प्रकाराचा विभागून पडणारा असेल तर त्या ठिकाणी शेतीची भरभराट झालेली आढळते. पुरेसे पर्जन्यमान, डोंगराळ, गवताळ भागात रान मुबलक असल्याने अशा ठिकाणी सर्वसाधारणपणे कुरणशेती, वनशेती, गवतशेती किंवा पशुधन शेती किफायतशीर ठरते. माफक खोलीची जमीन व तुटपुंजा पाऊस असणाऱ्या प्रदेशात दुर्जल शेती किंवा जिराईत शेती करणे फायद्याचे ठरते.

आर्थिक घटक निरनिराळ्या नैसर्गिक घटकांवरून कोणत्या प्रदेशात काय पिकवता येते, हे सांगणे शक्य आहे. परंतु, शेतीचा प्रकार आणि कोणती पिके शेतीला किफायतशीर ठरतील हे सांगता येणार नाही. ते वेळोवेळी बदलत जाणाऱ्या आर्थिक घटकांवर अवलंबून असते. हे घटक म्हणजे उत्पादन खर्च, विक्री खर्च, दुसऱ्या इतर उद्योग धंद्याशी स्पर्धा, अवास्तव उत्पादन वाढ व घट यांचे असणारे दुष्टचक्र, शेती उत्पादनाच्या सापेक्ष किंमतीत होणारे बदल, बाजारपेठेच्या विशिष्ट मागण्या, उपलब्ध भांडवल, जमिनीच्या किंमती, मजूर

पुरवठा, पिकावर कीड आणि रोग त्याचबरोबर वैयक्तिक घटक, या सगळ्या घटकांचा सर्वांगीण होणारा परिणाम लक्षात घेऊन शेतीचे प्रकार हे नियोजित केले जातात.

भारतात एकेरी अगर बहुविध पिकांची शेती फार रूढ झाली नाही. याचीही कारणे वेगवेगळी आहेत. यात महत्वाचे म्हणजे कारण, भारतातील शेती ही प्राधान्याने उदरनिर्वाहाच्या हेतूने करण्यात येते. आपल्या अल्पशा जमिनीतसुद्धा शेतकऱ्यांना कुटुंबाच्या गरजा भागविण्यासाठी आवश्यक ती जवळजवळ सर्व प्रकारची उत्पादने काढावी लागतात. भारतातील हवामान, काही थोडे प्रदेश वगळता सुदैवाने बहुतेक ठिकाणी वर्षभर शेती करण्यास पूरक आहे. कोकण विभागातील भात शेती हे एक पीक एकच जवळजवळ एकेरी पीक पद्धतीसारखे आहे. बलाढ्य अमेरिकेसारख्या देशात जमीनधारणेचे परिणाम खूप मोठे असून विशेषकरणी उच्च दर्जाचे बघायला मिळते. अमेरिकेत गहू, कपाशी, मका गवत इत्यादी एकेरी पिकांची एकेरी पीक पद्धत रूढ आहे. अमेरिकेत बाराही महिने शेतीला पूरक हवामान आहे, असेही काही नाही आहे.

सामुदायिक शेतीत शेतीचे लहान लहान तुकडे एकत्र करून शेती केली जाते. महाराष्ट्र राज्य कृषी महामंडळाप्रमाणे राज्य सरकारच्या व्यवस्थेखाली जिथे शेती केली जाते, अशा ठिकाणी एकेरी पीक पद्धती अवलंबिली जाते.

एकेरी पीक पद्धतीपेक्षा बहुविध पिकांची शेती अनेक दृष्टीने फायदेशीर ठरते. या शेतीमध्ये उपलब्ध साधनसामग्रीचा अधिक कार्यक्षमतेने आणि काटकसरीने उपयोग केल्या जातो. जमिनीची उत्पादनक्षमता टिकवण्याच्या किंवा वाढविण्याच्या दृष्टीने तिची मदत होते. काही पिकात झालेले नुकसान दुसऱ्या पिकात बहुविध शेतीत भरून निघते. त्यामुळे काही प्रमाणात नुकसानभरपाई होते. परंतु, एकेरी पिकांच्या शेतीत विशेषकरणाचा जो फायदा मिळतो तो बहुविध पिकांच्या शेतीत मिळत नाही.

• शेतीचे प्रकार

• दुर्जल शेती

वार्षिक 50 सेमी किंवा त्यापेक्षा कमी अशा निश्चित पर्जन्यमानाच्या प्रदेशात दुर्जल शेती करतात. या प्रकारच्या शेतीमध्ये ओल टिकवणे आणि भूसंरक्षण अशा महत्वाच्या समस्या आहेत. काही थोड्या पावसाळी महिन्यात आणि त्याच्या थोड्या मागील - पुढील काळात होणारी शेती हंगामी स्वरूपाचे असते. या शेतीमध्ये पिकांची ही निवड मर्यादित असते. भूसंरक्षण करण्यासाठी आणि त्यातील ओलावा टिकविण्यासाठी शेतीच्या मशागतीच्या काही खास शिफारस असलेल्या पद्धती वापरून यातील पिके काढली जातात. उदाहरण कमी बी करणे, रोपांची संख्या मर्यादित करणे, खतांचा माफक वापर पेरणे, समपातळी बांध घालून त्यांना समांतर पिकांची पेरणी करणे पट्टा पेर पद्धतीने पीक पेरणी

• जिराईत शेती

या शेती प्रकारात 50 ते 100 सेंटीमीटर च्या आसपास असणाऱ्या किंवा अधिक निश्चित असलेल्या पर्जन्यमानावर पिके काढले जातात. भारतातील अनेक भागात खरीप आणि रब्बी अशा दोन्ही हंगामात पिके काढणे शक्य असते. या शेतीच्या प्रकारांमध्ये खतांचा वापर मुक्त करता येतो. आच्छादन वापरून करून जिराईत शेती जास्त फायदेशीर करता येते. भारतात अनेक राज्यांमध्ये जिराईत शेती करतात.

• बागायती शेती बागायती शेती वास्तविकरित्या आपण पाहिले तर हा शेतीचा प्रकार नसून एक प्रकारे ती पीक पाणी काढण्याची पद्धत आहे. या पिकांचे उत्पादन अधिक असते. योग्य पाणीपुरवठा मळा संपूर्ण वर्षभर पिके

घेतली जातात. उपलब्ध असणाऱ्या साधन सामग्रीचा वापर योग्य पद्धतीने केला जातो. त्यामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्या हे जिराईत शेती पेक्षा खूप वेगळ्या आहेत. उदाहरणार्थ, सर्वात महत्वाच्या समस्यांपैकी असणारी एक समस्या म्हणजे जलोत्सारणाने काळजीपूर्वक रित्या अतिरिक्त मृदा - जल काढून टाकून जमिनीची उत्पादन क्षमता वाढवणे. याउलट दुर्जल शेतीमध्ये पाण्याचा एक थेंब अन् थेंब वाचवून त्याचा उत्पादन वाढीसाठी त्याचा उपयोग करणे ही मोठी समस्या असते.

• हंगामी बागायती शेती

पिकांना योग्य पाणीपुरवठा हा बागायती शेतीचा पाया असतो. परंतु जर हा पुरवठा हंगामी झाला तर हंगामी बागायती शेती पद्धतीचा अवलंब सगळ्यांना करावा लागतो. खरीप आणि रब्बी हंगामात संरक्षित पाण्याच्या पाळ्या देऊन अनेक पिके घेतली जातात. खरीप हंगामातील पिके बहुतांशी हे पावसाच्या पाण्यावर येतात आणि रब्बी हंगामाच्या उत्तरार्ध उपलब्ध पाण्याचा संरक्षित वापर करून पिकांचे उत्पादन घेतले जाते.

• बारमाही बागायती शेती

बारमाही बागायती शेतीमध्ये पाणी पुरवठ्याचा स्रोत हा कायम टिकणारा असतो. त्यामुळे खरीप आणि रब्बी हंगामात सोबतच उन्हाळी हंगामात देखिल पिके घेतली जातात. अनेक ठिकाणी शेतकरी ऊस आणि केळी यासारख्या पिकांना प्राधान्य देतात. पाणीपुरवठा करणारे सूत्र लक्षात घेऊन बागायती शेतीचे विहीर बागायत, धरणाखालील बागायत किंवा उपसा सिंचन बागायत असे प्रकार पडतात. पाटपाणी बागायत, ठिबक सिंचन, फवारा सिंचन, तुषार सिंचन, मटका सिंचन असे पिकाला पाणी देण्याच्या पद्धतीवरून बागायत शेतीचे प्रकार पडतात.

• फळबाग शेती

फळबाग शेतीमध्ये विविध प्रकारची फळे ही उत्पादनाचे प्रमुख बाब असते. कोकणातील हवामान, आंबा, नारळ, काजू, सुपारी इत्यादी पिकांना पोषक असते. लिंबू, संत्री, मोसंबी यासारखी फळे महाराष्ट्राच्या पठारी भागात घेतले जातात. हवामान कोरडे असेल आणि तिथे पाण्याची उपलब्धता असेल तर द्राक्षासारखे पीक फायदेशीर ठरते. सिंचन सुविधा उपलब्ध असेल आणि जमीन चांगली सुपीक असेल तर केळीचे पीकही उत्तमरित्या घेता येते. फळबाग शेतीमध्ये पाण्याची व्यवस्था उत्तम असणे हा फार महत्वाचा भाग आहे. बहुवर्षीय असणारी फळझाडे त्यांना तितकीशी पाण्याची गरज भासत नाही. उ. चिकू, नारळ, आंबा, सुपारी इ. परंतु लिंबू, द्राक्ष, मोसंबी, संत्री या फळांना धरण्याच्या हंगामात सुद्धा पाण्याची गरज असते. फळझाडांच्या पाण्याच्या गरजेनुसार फळबागांचे दोन प्रकार पडतात.

• कोरडवाहू फळबाग शेती

कोरडवाहू फळबाग शेती मध्ये पावसाचे प्रमाण खूप कमी असते. पावसाचे प्रमाण कमी असल्याने आणि उपलब्ध सुविधा सिंचन अत्यल्प आणि हंगामी स्वरूपाची असते. अशा ठिकाणी काही मोजकीच फळ घेतले जातात. त्यामध्ये बोर, डाळिंब, आवळा, सिताफळ इत्यादी फळझाडांची लागवड केली जाते. या शेतीचा फायदा म्हणजे पाण्याची सुविधा कमी असली, तरीही कोरडवाहू फळबागा शेतकऱ्यांना चांगले उत्पन्न मिळवून देतात.

• बागायत फळबाग शेती पाण्याची उपलब्धता सिंचनासाठी भरपूर प्रमाणात असेल तर केळी, चिकू, पपई, द्राक्ष, संत्री, मोसंबी यासारख्या फळझाडांची लागवड ही फायदेशीर ठरते. वर्षभर पाण्याचे

योग्य प्रकारे नियोजन केल्यास फळबागांसाठी बागायत फळबाग शेती शेतकऱ्यांना मोठ्या प्रमाणात आर्थिक फायदा मिळवून देतात.

• भाजीपाल्याची शेती

भाजीपाल्याची शेती ही संपूर्णपणे बागायती स्वरूपाची शेती असते. निश्चित पर्जन्यमान, चांगल्या बाजारपेठेची अनुकूलता, सिंचन सुविधांची उपलब्धता या शेती प्रकारात असणे गरजेचे असते. त्यामुळे जमिनीचा आणि इतर साधनसामग्रीचा पाहिजे तसा उपयोग करून घेता येतो. या प्रकारच्या शेतीतून उत्पादित होणारा भाजीपाला हा नाशवंत स्वरूपाचा असतो. भाजीपाला नाशवंत स्वरूपाचा असल्याने त्याची विक्री व्यवस्था जवळपास असणे अत्यंत गरजेचे असते. किंवा जलद मालवाहतुकीची योग्य सोय असल्यास बाजारपेठ थोडी दूर असली तरी काम होऊ शकते. त्याच बरोबर मजुरांची उपलब्धता असणे हे भाजीपाल्याच्या शेतीमध्ये अत्यंत महत्वाचे आहे.

• फुल शेती

बागायती शेतीचा आणखी एक प्रकार म्हणजे फुल शेती आहे. मोठ्या प्रमाणावर वापर होणाऱ्या केंद्रांच्या आसपास पूर्वीपासून केवळ लहान प्रमाणावर फुल शेती केली जात असे. परंतु आता काळानुसार, फुल शेतीचा अवलंब व्यापारी तत्वावर सुरु झाला आहे. फुलांचे उत्पादन हे अल्पकाळ टिकणारे असते. त्यामुळे, यातून उत्पादन मिळवायचे असेल तर जलद वाहतुकीची सोय असणे फार गरजेचे असते. आता फुलांच्या उत्पादनासाठी, लांब अंतरावरील वाहतुकीची सुविधा उपलब्ध झाली आहे. चांगल्या आणि योग्य सुविधा उपलब्ध झाल्यामुळे भारतात चांगल्या फुल बागांची शेती करणाऱ्यांची संख्या वाढली आहे. हरितगृह पाॅली हाऊस ही संकल्पना अलीकडच्या काळात वाढीस आली आहे. कार्नेशन, जरबेरा आणि ट्युलिप इ. फुले हरितगृहात घेतली जातात. गुलाब, निशिंगंध, गॅँडिआओलस यासारख्या फुलांचे उत्पादन अजूनही शेतात पारंपारिक पद्धतीनेच घेतले जाते.

• पशुधन आणि दुग्धव्यवसाय प्रधान शेती

पिकासाठी अनुकूल नसलेल्या प्रदेशात पशुधन आणि दुग्धव्यवसाय प्रधान शेती केली जाते. पशुधन आणि दुग्धव्यवसाय प्रधान शेती बाबतीत तो प्रदेश जास्त अनुकूल असेल, तर पशुधन आणि दुग्धव्यवसाय प्रधान शेती केली जाते. जनावरांना चरण्यासाठी आणि चारा, वैरण, धान्यादी खाद्य योग्य उत्पादन करता येण्यासारखे सिंचन सुविधा उपलब्ध असलेल्या जमिनीची आवश्यकता असते. त्याचबरोबर, पशुधन संवर्धनातील आणि दुग्धव्यवसाय उत्पादने विक्री करता येण्याकरिता सुविधा असणे आवश्यक आहे. या शेतीच्या प्रकाराला अशी परिस्थिती खूप पोषक असते. प्रामुख्याने, अशाच प्रदेशात या शेतीचा प्रकार आढळतो. जवळपास मोठे शहर आणि वाहतुकीची चांगली सुविधा उपलब्ध असणे खूप आवश्यक आहे.

• मिश्र शेती

पिके आणि पशुधनासह शेती असेही म्हटले जाते. मिश्र शेतीमध्ये पिके व पशुधन यांचा समावेश होतो. रोखविक्री करून द्रव्यार्जन करण्यासाठी पिके घेतली जातात तर पशुधन संवर्धनामधून दूध व दुग्धजन्य पदार्थांची विक्री करता येते. शेतीमध्ये लावलेल्या अनेक पिकांच्या उरलेल्या काडांचा जनावरांना वैरण म्हणून उपयोग करता येतो तर जनावरांच्या मलमूत्राचा खत म्हणून उपयोग शेतीसाठी होऊ शकतो. अशा शेतीच्या उत्पादनात बरीच शाश्वती असते आणि जोखीम कमी असते. त्यामुळे अलीकडे यात यांत्रिकीकरण नव्याने

समाविष्ट होऊ लागले आहे. शेतात वेगवेगळी आंतरपिके, एकेरी अगर बहुविध पिके घेतली जातात. काहीवेळा, पिके आणि पशुधन यामध्ये सारखी गुंतवणूक केली जाते. बहुतेकवेळा पशुधनाला पिकांपेक्षा जास्त महत्व दिले जाते. हा शेतीप्रकार जगातील अनेक भागात आणि भारतातही रूढ झाला आहे. यांत्रिकीकरण सुद्धा या शेतीमध्ये नव्याने रुजू होत आहे.

• मत्स्य शेती

हा शेतीप्रकार अलीकडच्या काळात चांगलाच रूढ झाला आहे. मत्स्य शेती मध्ये प्रामुख्याने मत्स्यबीज वापरतात. या शेतीसाठी शेतातील माती खोदून मोठ्या आकाराचे पाण्याची तळी तयार करून त्यामध्ये हे मत्स्यबीज सोडले जातात. या शेतीमध्ये माशांची शास्त्रीय पद्धतीने संगोपन केले जाते. त्याचबरोबर बागेतील क्षेत्रात क्षारपड तसेच पाणथळ जमिनीत ज्या वेळी इतर पिके घेणे फायदेशीर नसते त्यावेळी मात्र मत्स्य शेती फायद्याची ठरते. अलीकडे यात शेतकरी कोळंबीचे उत्पादनसुद्धा घेत आहेत.

• सेंद्रिय शेती

पिकांची अन्न द्रव्यांची गरज जमिनीतून भागवली जाते. सेंद्रिय शेतीमध्ये शेती मोठ्या प्रमाणावर रासायनिक खते आणि कीटकनाशके वापरल्यामुळे जमिनीची महत्त्वाची गुणवत्ता खालावते. अलीकडे काही शेतकरी सेंद्रिय शेतीकडे वळू लागले आहेत. कारण शेतीमालाला आरोग्य अहितकारक रासायनिक औषधे आढळून आल्यामुळे. पालापाचोळा जमिनीमध्ये कुजवून ताग अथवा धेंचासारखी हिरवळीची पिके जमिनीत गाडून शेणखत व कंपोस्ट खत म्हणून वापर करून तसेच इतर सेंद्रिय पदार्थ कुजवून वापरलेल्या अन्नद्रव्याचे पुनर्भरण केले जाते. सेंद्रिय शेतीतून उत्पन्न होणाऱ्या धान्य अतिशय उच्च दर्जाचे असते. शहरात या मालाला फार मोठ्या प्रमाणावर मागणी सोबत किंमत सुद्धा अधिक मिळते.

कीटकनाशकांचा वापर सेंद्रिय शेतात कटाक्षाने टाळणे ही मुख्य गरज सेंद्रिय शेतीमध्ये असते. कीड - रोग नियंत्रणासाठी वनस्पतिजन्य रोगनाशके व कीटकनाशके वापरूनही गरज भागविता येते.

• रासायनिक शेती

शेतामध्ये फक्त सेंद्रिय पदार्थ वापरलेत, तर मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन वाढीला मर्यादा येतात. कारण मातीतील अन्न द्रव्यांची उपलब्धता हाच प्रमुख अडसर आहे. यावर मात करण्यासाठी रासायनिक पदार्थांचा वापर केल्या जातो. पिकावरील रोग आणि कीड कमी करण्यासाठी रासायनिक पदार्थ वापरले जातात. काही काळासाठी रासायनिक शेती पद्धतीत उत्पादन वाढलेले दिसते. परंतु, धान्याची गुणवत्ता कमी झालेली दिसून येते. याशिवाय या धान्यामधून मानवी शरीरात जाणारी रासायनिक पदार्थ मानवी शरीरावर घातक परिणाम करतात.

• हरितगृहातील शेती

जमीन, हवामान, आर्द्रता, ओलावा यासारख्या नैसर्गिक घटकांवर पूर्ण नियंत्रण ठेवून जास्तीत जास्त आर्थिक फायदा मिळवून देणाऱ्या नगदी पिकांचे कमी क्षेत्रातून जास्तीत जास्त उत्पादन घेण्यासाठी हरितगृहांचा वापर केल्या जातो. अलीकडच्या काळातील शेतीमधील हा खूप विशेष प्रकार आहे. लोखंडी पाईपचा सांगाडा आणि प्लास्टिकच्या कागदाचा वापर हरितगृह उभारणीसाठी केला जातो. अनियंत्रित, अंशतः नियंत्रित आणि पूर्ण नियंत्रित असे हरितगृहाचे तीन प्रकार पडतात. जास्तीत जास्त आर्थिक फायदा देणाऱ्या फुल शेतीसाठी हरितगृह शेतीचा वापर खूप मोठ्या प्रमाणात होतो.

• रोपवाटिका शेती

फळबाग शेती, फुलशेती, भाजीपाला शेती या प्रकारच्या शेतीसाठी पूर्वतयारी म्हणून रोपवाटिका शेतीची गरज असते. याची गरज लक्षात घेऊन अनेक शेतकरी फक्त रोपवाटिकेची शेती करतात. जमिनीची उत्तम मशागत करून आणि भरपूर खतांचा वापर करून वेगवेगळ्या फळझाडांची व फुलझाडांची कलमे आणि रोपवाटिकेत रोपे तयार केली जातात. या शेतीचा गरजू शेतकऱ्यांना चांगला आर्थिक फायदा होतो. चांगला आर्थिक फायदा होत असल्यामुळे रोपवाटिका शेतीचा प्रसार झपाट्याने वाढला आहे.

• फिरती शेती

या शेतीच्या पद्धतीमध्ये जंगलाचा भाग येतो. जंगलातील झाडे - झुडपे तोडून ती जाळून साफ करतात. या शेतीमध्ये जमिनीवर मिश्र पद्धतीने अथवा स्वतंत्रपणे वेगवेगळी पिके घेण्यात येतात. दोन - तीन वर्ष शेती केल्यानंतर जमिनीचा कस कमी होऊन उत्पादन क्षमता घटते. त्यामुळे ही जागा सोडून दुसऱ्या जागी शेती करण्यात येते. भारतात अशा प्रकारची शेती अनेक ठिकाणी केली जाते. या पद्धतीची शेती प्रामुख्याने ईशान्य भागातील आसाम, मेघालय, मणिपूर, नागालँड, मिझोरम, त्रिपुरा, अरुणाचल प्रदेश, तसेच आंध्र प्रदेश आणि ओरिसा इत्यादी राज्यांमध्ये ही शेती आढळून येते. महाराष्ट्रामध्ये पश्चिम घाटात फिरती शेती केली जाते. शेतीमध्ये प्रामुख्याने भात, नाचणी, वरी यासारखी पिके घेतली जातात. तसेच काही प्रमाणात भाजीपाला देखील पिकवला जातो. या प्रकारची शेती विविध राज्यांमध्ये वेगवेगळ्या नावाने ओळखले जाते. आसाम मध्ये या शेतीला 'झूम' शेती केरळमध्ये पोणम तर आंध्रप्रदेश व ओरिसामध्ये 'पोडू' या नावानेही ती ओळखली जाते. या शेतीमुळे नैसर्गिक वने नष्ट होत आहेत परिणामी मातीची धूप मोठ्या प्रमाणात होत आहे. त्यामुळे शासन अशा शेतीत जास्त प्राधान्य देत नाही.

• वन शेती

डोंगराळ भागात जमिनी खूप उथळ आणि हलक्या असतात. इतर पिकांची लागवड केल्यास अशा जमिनीत त्याचे उत्पादन किफायतशीरपणे होत नाही. त्यातही पाऊस अनिश्चित असेल तर वन शेती करण्याव्यतिरिक्त कुठलाही पर्याय नसतो. जमिनीत लहान - लहान खड्डे करून करून त्यात वेगवेगळ्या प्रकारची झाडांची रोपे किंवा बिया लावून वनशेती केली जाते. वन शेतीची लागवड सरकारी यंत्रणेमार्फत मोठ्या प्रमाणावर डोंगर उतारावर करण्यात येते. ही वने मोठी झाल्यानंतर त्यांचा वापर इमारती लाकडे किंवा जळाऊ लाकूड म्हणून उपयोगात येते. पर्यावरणाचे संतुलन राखण्यासाठी वनशेती फार महत्वाची आहे.

शेती व्यवसाय उद्योग म्हणून करताना शेतीच्या वरील पद्धती विकसित झाल्या आहेत. छंद म्हणून शेती करणाऱ्यांची एक वेगळी नोंद घेण्याची आवश्यकता असते. शेतीचा छंद जोपासणारे लोक परसबागेत, घराच्या गच्चीवर शेती करतात. परसबागेत, घराच्या गच्चीवर शेती करणारे मुख्यतः भाजीपाला किंवा फुलांचे घरगुती प्रमाणावर उत्पादन घेतात. गच्चीवर केल्या जाणाऱ्या शेतीमुळे अलीकडे मातीविना शेती ही नवी पद्धती विकसित झाली आहे. मातीऐवजी वजनाने हलकी परंतु पिकांसाठी पोषक असणारी 'रॉक वुल' वापरली जाते. 'रॉक वुल' वापरून त्यात भाजीपाला, फुलझाडे, शोभेची झाडे इत्यादी प्रकारची झाडे लावली जातात. शेतीचा छंद जोपासणे याबरोबरच घरगुती गरजा भागवण्यासाठी ही पद्धत अत्यंत गरजेची आहे.

‘भाषा विषयाची अस्पृश्यता म्हणजे राष्ट्रनिर्माणाची हत्या’

प्रो. डॉ. युवराज मानकर

प्रमुख, पदवी व पदव्युत्तर विभाग,
भाऊसाहेब भोरे शिवशक्ती महाविद्यालय,
बाभूळगाव, जि. यवतमाळ

महाराष्ट्राच्या विद्यापीठीय परिक्षेत्रात सध्या एकाच गोष्टीचा बोलबाला सुरु आहे. येत्या शैक्षणिक सत्र - २०२४-२०२५ पासून नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण-२०२० च्या अंमलबजावणीला प्रारंभ करण्याच्या हालचाली वेग धरत आहे. या एकाच ध्येयसिद्धीसाठी सर्वच स्तरावर महत्त प्रयत्न सुरु झाले आहे. या नव्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाचे एकीकडे संभाव्य फायद्यांसाठी स्वागत केले जात आहे तर दुसरीकडे या धोरणाच्या संभाव्य होणाऱ्या गंभीर परिणामाची चर्चा देखील केली जात आहे. ही सकारात्मक आणि नकारात्मक चर्चा विविध माध्यमातून होत आहे. कोणी विविध स्तरावर कार्यशाळा, चर्चासत्रे, परिसंवादाचे आयोजन करून करीत आहेत तर कोणी युटूब, फेसबुक, ब्लॉगवरून तर कोणी ग्रंथ लेखन करून करत आहेत. या दोन्ही प्रकारच्या उपक्रमांतून जनतेला सजग करणे, त्यांच्यात जागृती निर्माण करणे सुरु आहे. या नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणासंबंधीच्या झालेल्या,

होत असलेल्या मार्गदर्शनातून, चर्चेतून या धोरणाच्या सकारात्मक व नकारात्मक अशा दोन्ही बाजूवर प्रकाश टाकल्या जात आहे. यातील चर्चेतून शिक्षणाचा संबंध हा विद्यार्थ्याला वाटेल ते विषय निवडीचे आणि वाटेल तेव्हा आत आणि बाहेर पडण्याचे स्वातंत्र्य दिले आहे. त्यामुळे आजवर ज्यांनी अशा प्रकारच्या शैक्षणिक स्वातंत्र्याचा उपभोग घेतला नाही. त्यांना ही मुक्तता एकप्रकारे संधी वाटत आहे. शिक्षणाचा संबंध हा कौशल्याशी, नोकरीशी जोडला जातो आहे. तर दुसऱ्या बाजूला या शिक्षणाच्या पायाशी दडलेल्या मूळ ध्येयदृष्टीची उकल केली जात आहे. या नव्या शैक्षणिक धोरणाच्या ध्येयदृष्टी तळाशी जागतिकीकरण, खाजगीकरण, शिक्षणाला प्राप्त होत असलेले बाजारू स्वरूप, सरकारची शिक्षणाप्रति असलेली उदासिनता, स्वतःच्या जबाबदारीतून सुटका करून मोकळे होण्यात धन्यता मानण्यात आणि खाजगीमालकाच्या ताब्यात शिक्षण व्यवस्था सोपवून बेजाबदार होऊ पाहण्यात अशा मनसुब्यांची उकल केली जात आहे. ज्यांच्याकडे पैसा असेल त्यांनी शिकावे, ज्यांच्याकडे नसेल त्यांनी आपली पूर्वगत कामे करत जगावेत, या स्पर्धेत या देशातील ऐंशी टक्के समाज पुन्हा शिक्षणा पासून वंचित होणार आहे. कारण सध्याला बासस्ट हजार शाळा बंद करण्याचा शासन आदेश निर्गमित झाला आहे. शाळा बंद केल्याने शाळेच्या आश्रयावर उभ्या असलेल्या महाविद्यालयाला भविष्यात विद्यार्थी मिळणार आहे काय ? तेव्हा या महाविद्यालयाचे भवितव्य काय असणार आहे. ? असे नाना प्रश्न यानिमित्ताने उपस्थित होत आहे. अनेक शाळा, महाविद्यालयाचा समूह तयार करण्यात येणार आहे. एखाद्या महाविद्यालयात एखाद्या विषयाला विद्यार्थींचे प्रवेशीत झाला नाही तर त्या शिक्षकाने समूहातील प्रवेशित झालेल्या इतर महाविद्यालयात जाऊन शिकवावे, कोणत्याच महाविद्यालयात एखाद्या विषयाला विद्यार्थ्यांचा प्रवेशच झालाच नाही तर त्या शिक्षकाने त्याच्या हक्काच्या विषयाचे अध्यापन करण्याऐवजी इतर जुजबी विषयाचे तास घ्यावे. इतः पर याही विषयाला विद्यार्थी प्रवेशीतच झाला नाही तर त्या शिक्षकाने काही दिवस वाट पाहावी आणि सरतेशेवटी नियत वयोमानापूर्वी कायमचे घरी बसावे. या बाजारू शिक्षणव्यवस्थेत विद्यार्थी हा ग्राहक आणि शिक्षक हा विक्रेता होणार आहे. मार्केट मध्ये त्याच्या विषयाचा खप होत असेल तर तो टिकेल ! त्याच्या विषयाची विक्री होत नसेल तर त्याने या बाजारातून बाहेर पडावे. एकूणच काय सार्वजनिक व्यवस्था नष्ट करून भांडवलदारी व्यवस्था निर्माण करणे, या व्यवस्थेला अभिप्रेत असणारी भाषा, साहित्य, इतिहास, समाज, संस्कृती आणि ज्ञान परंपरा शिकवावी. या अभिप्रेत असलेल्या समाज संस्कृती

विरुद्ध बुद्धीने विचार करणाऱ्याला या व्यवस्थेतून हद्दपार करण्यात येणार आहे.हळूहळू शिक्षकांचे वेतन बंद करून पैसे बचत केले जाणार आहे आणि ज्याच्याकडे पैसा आहे त्यांनी शिक्षण घ्यावे.अशी नवी व्यवस्था राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाच्या माध्यमातून गॉडस,अमूर्त रूप घेऊन येत आहे .या नव्या व्यवस्थेने सर्वा पुढे वास्तवात नसलेल्या संधीचे, कौशल्याचे आणि प्रगतीचे गाठोडे समोर ठेवले आहे .स्वप्न आणि वास्तव यात फरक असतो .परंतु स्वप्नाच्या मायाजाळात या देशाला भरडले जात आहे.भांडवलशाही स्वप्नात गुंतवून ठेवणारी असते .भांडवलशाही ही खाजगीकरणाचा अजगर पाळते .या खाजगीकरणाच्या अजगराच्या हाती आता शिक्षण क्षेत्र ढकलले जात आहे .सार्वजनिक क्षेत्रात संविधान आणि संविधानाच्या तरतुदी असतात तशा खाजगीकरणाच्या क्षेत्रात संविधान असेल पण त्यातील तरतुदी राहणार नाहीत .खाजगीकरणात भारतीय लोक असतील पण त्यांचे संवैधानिक हक्क अधिकार आणि संधी असणार नाही .त्यामुळे आरक्षणातून पुढे आलेल्या,येऊ पाहणाऱ्या आणि आरक्षण निर्मात्याच्या ध्येय धोरणावर खाजगीकरण बोळा फिरवणारे आहे .नियमरहित व्यवस्था खाजगीकरणाला अभिप्रेत असते .संविधान हा नियमाचा आणि मानवमुक्तीचा जाहिरनामा आहे .तो खाजगीकरणाच्या ध्येयाच्या आड येत आहे . खाजगीकरण गरीब आणि श्रीमंत यातली दरी वाढविणार आहे आणि हे सर्व संविधानाच्या मदतीने केले जात आहे .या मदतीचा खरपूस वास महाराष्ट्र विद्यापीठ अँक्ट मधून येत आहे .

या नव्या शैक्षणिक धोरणाच्या अंमलबजावणी करिता महाराष्ट्रातल्या विविध विद्यापीठात २०१६ च्या महाराष्ट्र विद्यापीठ कायद्यानुसार लोकशाहीचा गळा घोटून मर्जीतल्या लोकांचे मोठ्या प्रमाणात नामनिर्देशन करण्यात आले आहे.खऱ्या अर्थाने इथूनच पुढे विद्यापीठांच्या वैभवाला उतरती कळा लागली आहे. विद्यापीठाच्या विविध प्राधिकरणावर निवडून येणाऱ्या प्रतिनिधीची संख्या कमी आणि नामनिर्देशितांची संख्या ही अधिक झाली.पर्यायाने लोकातून निवडून गेलेला प्रतिनिधी हा अल्पमतात आणि नामनिर्देशित प्रतिनिधी हा बहुमतात आहे.याचा परिणाम मर्जीतून नामनिर्देशित झालेला प्रतिनिधी हा नामनिर्देशन करणाऱ्याच्या धोरणासंबंधी आपली भूमिका देखील मांडण्यास असमर्थता प्रकट करत आहे .त्याच्या विरुद्ध न बोलता तो त्याच्या होय मध्ये होय मिसळू लागला परिणामी त्याने आपली नवी ओळख होयबाजी अशी करून घेतली आहे.लालनचालन करण्यातून मिळालेली प्रतिनिधीत्वाची सत्ता टिकवता येते.हिच योग्यता इतर योग्यतापेक्षा श्रेष्ठ वाटणे स्वाभाविक झालेले दिसते आहे .इतर सर्व कागदी पुंगळ्या आहे.नामनिर्देशन हे स्वतःचेही आणि इतरांचेही सपाटीकरण करण्यासारखे आहे .निवडून आलेल्या प्रतिनिधीचा आवाजही सपाट केला जात आहे.आपणच आपले हात कोळशाच्या खाणीत काम करून काळे करण्या सारखे आहे आणि येणाऱ्या पिढ्यांचा कोळसा करतो आहे .

महाराष्ट्राच्या विविध विद्यापीठातील विविध अभ्यासक्रमांच्या पुनर्रचनेसाठी विविध अभ्यासमंडळे गठीत झाली,या गठीत झालेल्या अभ्यासमंडळानी नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार आपापल्या विषयाचे अस्तित्त्व अबाधित ठेवण्यासाठी शर्तीचे प्रयत्न केले.विविध विद्याशाखेतील अभ्यासक्रमाला बकेट,बास्केट असे नाव दिले. या बकेटीत मायनर,मेजर असे देखील डब्बे टाकले.मेजर या डब्ब्यात अनेक उपडबे टाकले, विद्यार्थ्यांनी मेजर डब्ब्यातील विषय घेऊन पदवी पूर्ण करावी, ही पदवी चार वर्षांची केली आहे.पहिले,दुसरे,तिसरे आणि चोथ्या वर्षाला पास होणाऱ्यांना वेगवेगळे संबोधने दिली आहे.पहिल्या वर्षात प्रवेश घेतलेल्या विद्यार्थ्यांला असे वाटले की, हे शिक्षण सोडून द्यावे .तर तो सोडू शकतो .कधी तरी त्याला पुन्हा शिकावे वाटले तर तो पुन्हा प्रवेश घेऊ शकतो .त्याला धरण्याची आणि सोडण्याची मुभा दिली आहे .त्याला मायनर व मेजर डब्ब्यातील कोणताही विषय घेता येतो. याचे त्याला स्वातंत्र्य दिले आहे.पण या स्वातंत्र्यातही तंत्र असते आणि तंत्र म्हणजे नियम. नियम नियंत्रित करतात.कधीही आत या आणि कधीही बाहेर पडा,कोणी कोणताही विषय घ्याआणि तो कधीही सोडून द्या.ही मोकळीकता म्हणजे स्वातंत्र्य नव्हे.ही मोकळीकता भविष्य उध्वस्त करणारी आहे.खरा प्रश्न बकेटीतील

मायनर आणि मेजर डब्यात कोण कोणत्या विषयाची डबे टाकायची ? यासंबंधाने महाराष्ट्रातील विविध विद्यापीठात तज्ज मंडळी साधक बाधक गहन चर्चा करत आहेत.मानव विज्ञान ,वाणिज्य आणि विज्ञान शाखा यातील बकेटीत अनेक विषयाचे डबे टाकले आहे.हे डबे टाकण्यापूर्वी त्या त्या विषयाच्या अभ्यास मंडळ सदस्यांच्या बैठका झाल्या, त्या बैठकातून आपल्या विषयाच्या डब्याचा समावेश त्या त्या शाखेच्या बकेटीत करण्यासंबंधी एकमत होऊन आपापल्या विषयाच्या डब्यात विद्यार्थ्यांना काय खाद्य पुरवायचे,यासंबंधी निर्णयही घेण्यात आले आहे.सध्या महाराष्ट्रातील विविध विद्यापीठांतील वाणिज्य शाखेच्या बकेट नियंत्रण व निर्धारण समितीने मराठी भाषेसह इतरही भाषां विषयाच्या डब्याचा समावेश केला नाही.अशी चर्चा महाराष्ट्रात सुरु झाली आहे.मराठी भाषा विषयाच्या डब्याचा समावेश वाणिज्य शाखेच्या बकेटीत होऊ नये, ही बाब मराठी भाषा विषय शिकवणाऱ्या आणि शिकणाऱ्यांसाठी फारच वेदनादायक आहे.नवीन शैक्षणिक धोरण भाषाविषयाला अधिक प्राधान्य देण्यात यावे,असे म्हणत असतांना वाणिज्य शाखेच्या बकेट मधून मराठी भाषा विषयाचे अस्तित्वच नाकारण्यात आले आहे.काय या धोरणातील प्राधान्य द्या,याचा अर्थ अस्तित्वच नाकारा,नेमका असाच नवा अर्थ सांगायचा आहे का ? भाषेला नाकारणे म्हणजे पर्यायाने माणसाला आणि त्याच्या जीवनाला नाकारणे आहे .असे नाकारणे म्हणजेच एकविसाव्या शतकात भाषेला अस्पृश्य मानणेच होय.भाषेला अस्पृश्य मानणे म्हणजे माणसाला आणि त्याच्या जीवनाला अस्पृश्य मानणेच आहे .मराठी भाषाविषयाचा डबा बकेटीतील मायनर,मेजर डब्यात असला तर बकेट बाटते का ? त्या बकेटीत असलेल्या विषयाचे ज्ञान बाटते काय ? त्या विषयाला मराठी भाषा विषयाचा बाट कधी पासून होऊ लागला आहे. एकविसाव्या शतकात या निमित्ताने पुन्हा अस्पृश्यता निर्माण केली जात आहे.तीही विद्यापीठाच्या पातळीवरून ! त्यामुळे विद्यापीठांच्या ध्येय धोरणात बदल झाले की काय ? अशी शंका सर्वसामान्यात निर्माण होत आहे. कारण रोहित वेमूला हा देखील एका विद्यापीठाचा बळी ठरला.यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठात आयोध्य कलशाचे पुजन केले गेले आणि आता तर चक्क भाषा विषयाला अस्पृश्य केले जात आहे.त्यामुळे विद्यापीठे ही माणसाला पुढे घेऊन जाणारी बाब नाही आहे,मराठी भाषा विषयाची आता वाणिज्य शाखेतून शिक्षण देण्याची गरजच उरली नाही.असा समज केला जात आहे .या भाषांवर ज्यांचे प्रभूत्व होते,त्यांचे प्रभूत्वच नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे.या भाषेवर ज्यांचे पोट होते,त्यांनी पुन्हा पोटासाठी वणवण करावी, विद्यार्थ्यांना आता यापुढे मराठी आणि इतर भाषा विषय शिकण्याची आणि शिकवण्याची गरजच नाही. त्यामुळे गरज सरो वैद्य मरो हिच भूमिका यातून वरकरणी स्पष्ट होते आहे.तसेच हळूहळू जड झालेल्या शिक्षकांना वेतन देण्याचे काम उरणार नाही.कारण शिक्षकांच्या अध्यापनातून दृश्य रूपात देशाला आर्थिक फायदा दिसत नाही.शिक्षण हे केलेल्या आर्थिक गुंतवणूकीवर नफा मिळवून देत नाही.शिक्षणाचा संबंध हा आर्थिक नफा तोट्याशी लावला जात असण्याशी दाट शक्यता आहे .या नफेखोरवृत्तीला या देशातून भाषा विषय शिकवणाऱ्या शिक्षकांचे अस्तित्वच संपुष्टात आणायचे आहे.हे अस्तित्व संपुष्टात आणण्यासाठी त्यांनी मोहरक्या द्वारे शिक्षकांची आर्थिक कोंडी करण्यासाठी भाषेची अस्पृश्यता निर्माण केली आहे.ही भाषिक अस्पृश्यता शिक्षकांच्या सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय आणि शैक्षणिक जीवनात पाय रोवून त्यांचे सपाटीकरण करणार आहे .भाषा आणि भाषा शिक्षक हा सपाटीकरणातील एक महत्त्वाचा अडथळा आहे .एकदा भाषेला आणि भाषा शिक्षकाला सपाट केले की सपाट भूमीवर हवी ती सपाटीकरणाची भाषा आणि तिचा व्यवहार राबविण्यास मोकळीक मिळते .सपाटीकरणाला बुद्धी आणि भाषा नको असते.भाषा ही समाज,संस्कृती यांचे वाहक असते.या भाषेतच समाज आणि संस्कृतीचा संचय केला जातो.या संचित संचयाचे भाषेद्वारे संक्रमन केले जाते.भाषेच्या या संक्रमनशील प्रक्रियेने समाज आणि संस्कृती गतिमान होते.या गतिमान झालेल्या समाज आणि संस्कृतीत बुद्धीप्रामाण्य जागृत होते.हे बुद्धीप्रामाण्य भाषेच्या सहायाने प्रकट होते.प्रकट झालेले बुद्धीप्रामाण्य चांगल्या वाईटांचा विचार करते आणि आचारात आणण्याची अपेक्षा धरते.भाषेद्वारा आचार विचारांची एकजूट झाली की

सपाटीकरणाचे मनसुबे उधळून लावल्या जातात.ही उधळण्याची भीती सपाटीकरणाच्या मनोविश्वात धडकी भरवणारी आहे .म्हणून सपाटीकरणाच्या मागे असलेला मेंदू आणि मन हे सतत भाषेला बहिष्कृत करतात, तिला अस्पृश्य करतात.असे भाषेला अस्पृश्य केले की या अस्पृश्यतेच्या परिणामातून शिक्षकाचे वर्कलोड कमी होते.पर्यायाने तो आर्थिक दृष्ट्या दुर्बल होतो.ही दुर्बलता त्याच्या एकूणच विकासात्मक जीवनाचा समतोल बिघडवते.जीवनात असा असमतोल आला की माणसाला सर्वच पातळ्यावर पराजीत करता येते. पराजीत झालेला माणूस पराजय करणाऱ्याच्या कंपूत दाखल होतो आणि कंपूशाहीचा विस्तार करतो.मग एक छत्री अंमल करता येतो.या एक छत्री अंमल करण्याच्या हिता आड विविध पक्ष संघटना जन्माला घालण्याची भारतीय संविधानाने दिलेली मुभा आहे .

महाराष्ट्राच्या विद्यापीठ क्षेत्रात कधी नव्हे इतका राजकीय पक्षांचा हस्तक्षेप वाढला आहे .त्यांचा हस्तक्षेप हा विद्यापीठ काबीज करून विद्यापीठाची समस्त डोकी त्यांना प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष राजकीय पक्षांचा अजेंडा यशस्वी करण्याच्या कामी लावायची आहे .त्यांच्या या हेतू सिद्धीचे सदस्य होणाऱ्याना प्रलोभनाचा तुकडा दाखवला जात आहे ज्यांना भूमी नाही , ज्यांचे मनोभूमीवर नियंत्रण नाही,ज्यांना स्वतःचा स्वाभीमान नाही.अशी बिन बिनचेहऱ्याची,बिन बुडाची मंडळी प्रलोभनाची वाट तुडवत आहे.सध्या महाराष्ट्राच्या विद्यापीठ परिघात संघटनांची विविधता वाढली आहे.ही विविधता लोकशाहीला बळकट करणारीच असते.या विविधतेचे ध्येय आणि ते ध्येय साध्य करण्याचे विविध मार्गही असतात,या विविधतेला आणि विविध मार्ग असण्याला कोणाचाच विरोध नाही.विविधता असावी विविध मार्गही असावेत.विविधता प्राध्यापकांचे जगणे सुंदर करण्यासाठीच असते.पण या विविधतेच्या बुडाशी असलेले मामकुळ फारच महत्त्वाचे असते.कारण त्यांचे ध्येय आणि त्याच्या सिद्धीचा मार्ग महत्त्वाचा असतो.विविधतेचे रूपांतर दोन संघटनामध्ये द्वेष निर्माण करून विषमता जन्माला घालत असेल तर ही बाब एकमय असणाऱ्या प्राध्यापकांच्या हिताविरोधी असते.त्यांचे विघटन करणारी असते.हे विघटन का होते ? विषमता का जन्माला येते ? याच्या तपासात फारसे कोणी शिरत नाही.एखाद्या संघटनेच्या बुडाशी कार्यरत असलेली संघ भूमी आणि तिचा हेतू हा इतिहासाची मोडतोड करणारा असेल,चार्तुवर्ण्याची पुनर्रस्थापना करणारा असेल,संविधाना ऐवजी मनुस्मृतीचे राज्य निर्माण करणारा असेल ,बहुजनांचे शिक्षण खाजगीकरणाच्या दावणीला बांधून बहुजनांवर भूतकालीन कर्मप्रमाद पुन्हा लादणारा असेल ,बुद्ध,कबीर,छ.शिवाजी राजे,महात्मा फुले,राजर्षी शाहू महाराज ,म .गांधी आणि डॉ बाबासाहेब आंबेडकर अशा या उजेडाच्या महानायकांना आणि त्यांच्या कार्य कर्तृत्वांना नाकारत असेल,भांडवलदारांच्या घशात सर्वच प्रकारचे सार्वजनिक क्षेत्र घालत असेल,धर्मनिरपेक्षते ऐवजी धर्मांधता निर्माण करत असेल , चिकित्सक,तर्कनिष्ठ युगाकडून अचिकित्सक,अतार्किकता निर्माण करत असेल,संभ्रम निर्माण करत असेल आणि सर्वच प्रकारच्या विषमतेच्या पुनर्रजन्माला अधिमान्यता देत असेल आणि त्यांना हव्या त्या पर्यायी जगाची निर्मिती करत असेल तर वेळीच सावध होऊन या अरिष्टांच्या सदस्यत्वाचा राजीनामा द्यायला पाहिजे.

महाराष्ट्रातील विविध विद्यापीठांना भारताची पुनर्रचना करणाऱ्या महानायकांचे नाव दिले आहे . त्या महानायकाचे काय स्वप्न होते.त्यांनी दाखवलेली दिशा कोणती होती आणि आपण कोणत्या संघटनेशी बांधिलकी जोपासतो आहे.याचा नव्याने पुनर्विचार करण्याची वेळ वेळीच कळणे आवश्यक आहे .विद्यापीठाच्या कोणत्या महानायकाना अस्पृश्यता मान्य होती.या सर्व महानायकांनी बहुजनाना अस्पृश्यतेतून बाहेर काढले आणि विद्यापीठामार्फत सर्वांच्या हातात उजेड दिला.हा दिलेला उजेड वाटला पाहिजे.पण वर्तमान वास्तव हा उजेड न वाटता मराठी भाषेला अस्पृश्य करण्याच्या शर्यतीत दंग होत आहे.भाषेला अस्पृश्य करण्याचा फार मोठा इतिहास आहे .विठ्ठलपंत कुलकर्णी यांच्या पोटी जन्माला आलेले ज्ञानेश्वर आणि त्यांची भावंडे यांचा तत्कालीन ब्राह्मण्यधारकांनीच संन्याशाचे पोर म्हणून त्यांना हिणवले,छळले.ब्राह्मण्यधारकांनी ब्राह्मणाला छळणे म्हणजे एका अर्थाने अस्पृश्यच मानणे आहे .यांनी केवळ माणसालाच अस्पृश्य मानले असे नाही तर

पाली या लोकभाषातून जन्माला आलेली संस्कृत भाषा आणि तिच्या समर्थकानेही पाली भाषेला अस्पृश्य मानले. ज्ञानाचा व्यवहार हा लोकांच्या भाषेतून होऊच नये. तर ज्ञानभाषा ही स्वतंत्र भाषा असली पाहिजे असा चुकीचा अट्टहास धरून अनेक वंचितांना शिक्षणाच्या संधी पासून वंचित केले. त्यांच्या हजारो पिढ्यांचा अज्ञानरूपी बँकलॉग वाढवला. परंतु ज्ञानेश्वरांनी संस्कृत भाषेवर मक्तेदारी सांगणाऱ्यांना त्यांनी संस्कृत भाषेतील ज्ञान तत्कालीन मराठी भाषेत दिले आणि भाषेच्या अस्पृश्यते विरोधी क्रांती केली. ह्या भाषिक क्रांतीचे आज विस्मरण होता कामा नये. मराठी भाषा, त्यातील शब्द, या शब्दांना जीवनाचे दिलेले अर्थ, हे अर्थ भारतीयांच्या जीवनाला नवा अर्थ देणारे आहे. या नव्या अर्था सोबत भाषेतील शब्दांनीही स्वतःचा नवा आकृतीबंध निर्माण केला आहे. या नव्या आकृतीबंधातून नवे अर्थ साकार करणाऱ्या भाषेला विद्यापीठाच्या अभ्यासक्रमातून हदपार करणे म्हणजे भाषेची आणि माणसाची अस्पृश्यता जाहिर करणे आहे. शास्त्र शिकणारे आणि शिकवणारे हे कोणत्या भाषेतून शास्त्र शिकले आणि शिकवणार आहेत ? ही संघभूमीची भाषा लोकभाषेतील विद्यार्थ्यांना कळणार आहे का ? शास्त्राला जन्म देणारीही भाषाच असते आणि शास्त्र शिकवल्या जाणारीही भाषाच असते. भाषेमुळेच शास्त्रांचे अस्तित्व आहे. या अस्तित्वाच्या झाडावर बसून अस्तित्वाच्या फांद्यांना तोडणे हे विवेकशून्यतेचे लक्षण आहे. अशी विवेकशून्यता महाराष्ट्राच्या विविध विद्यापीठातून आकाराला येत असेल तर ती काय साकार करणार आहे. जे साकार केल्या जात आहे ते महाराष्ट्रासह देशाला आकार देणारे नाही.

मराठी भाषा विषयाचा अभ्यासक्रमात समावेश न करणे म्हणजे मराठी भाषा विषयाची नवी अस्पृश्यता निर्माण करणे आहे. ही नवी अस्पृश्यता जुन्या इतिहासाच्या आणि जुन्या भाषेच्या शवपेट्यांना पुनर्जिवित करणारी आहे. बुद्धी ही भाषेची उपज आहे. ज्या बुद्धीने अनेक शास्त्र जन्माला घातली, त्या शास्त्रांचेही ती माय आहे. या मायचे दुध पिऊन पालन पोषण झालेल्या व तिच्या जन्मस्थळातून उद्याच्या पिढ्यावर वाईट नजर ठेवणारे हे तिची आणि त्यांची उलंगवाडी करत असेल तर ती राष्ट्राची हत्या करणेच आहे. भाषा ही काही दैवी देणगी वगैरे प्रकार नाही. ती माणसाच्या बुद्धीच्या प्रयत्नपूर्वक कष्टातून निपजलेली आहे. मानवी मेंदूच्या कष्टातून घडलेली भाषा उष्ट्यांना नाकारते. कष्टातून जन्मलेली भाषा नव नव्या आविष्काराला जन्म देते. त्यामुळे या कष्टामुळेच भाषेला जीवन आहे आणि जीवनात भाषा आहे. या भाषिक कष्टांवर ज्यांचे प्रेम आहे. तो आपल्याही आणि जगातल्या इतरही भाषेबद्दल अस्पृश्यता निर्माण करत नाही. या भाषेने स्वतःचा इतिहास निर्माण केला. तिने स्वतःचे शास्त्रही जन्माला घातले. तिने अनेक दैवी नव्हे पण प्रयत्नाला प्रतिभेचे फळ दिले. त्यातून प्रतिभावंतही निर्माण झाले. भाषा ही सांस्कृतिकता जतन करते. ती राष्ट्र घडवते आणि उभे करते. भाषेला अस्पृश्य करून कोणते राष्ट्र उभे केले जाणार आहे. ज्यांचा सत्ता हाच ध्येयवाद आहे, त्यांना भाषेचा काय ध्येयवाद समजणार आहे. भाषेचा ध्येयवाद हा विद्यार्थी आणि शिक्षक हा आहे. शिक्षक हा भाषेद्वारे राष्ट्राची उभारणी करतो. त्यामुळे भाषेला केवळ व्यवसायाच्या चौकटीतून पाहणे आणि तिला अस्पृश्य करणे हा राष्ट्रद्रोह आहे. राष्ट्राची भाषा करणाऱ्यांनी हा राष्ट्रद्रोह करणे टाळावे, यातच सर्वहितवाद दडलेला आहे. टोपी ही पॅन्ट पेक्षा अत्यंत महत्त्वाची आहे. टोपी खाली बुद्धी आणि तिची उपज असलेली भाषा वास्तव्य करते. त्यामुळे टोपी ही बुद्धीवाद्यांची आणि भाषा संवर्धनाची संस्कृती आहे. तर पॅन्ट ही अस्तित्वात असलेल्या बुद्धीवाद्यांसह त्यांच्या भाषेची उलंगवाडी करून हुकूमशाहीद्वारे वर्चस्व प्रस्थापित करणारी आहे. त्यामुळे हा संघर्ष टोपी आणि पॅन्ट याला पुष्टी देणारा आहे. तेव्हा टोपी वाचवायची की, पॅन्ट ? याच्या निर्णयाचा क्षण समीप आला आहे. तेव्हा मायच्या संरक्षणा व संवर्धनासाठी आणि तिची अस्पृश्यता दूर करण्यासाठी सर्वभाषिकांनी वज्रमूठ बांधणे ही या काळाची हाक आहे.

शेतीचा प्रारंभ आणि विकास

संशोधक

संदीप काळे

मार्गदर्शक

डॉ. आशा देशपांडे-माने

प्रारंभी काळ

प्राचीन काळी आदिमानव हा जंगलातच राहायचा. जंगलच त्याचे उदरनिर्वाहाचे साधन होते. जंगलातील कंदमुळे, फळे खाऊन तो आपली उपजीविका भागवायचा. आदिमानव हा आदिमानव असला तरी, त्याच्या बुद्धीच्या अनुषंगाने त्याला इतर सजीवांपेक्षा जास्त बुद्धी मिळाली आहे. आदिमानवाचा विकास हा त्याचा बुद्धीच्या जोरावर झाला आहे. अगदी फारच प्राचीन काळी पाण्याच्या प्रवाहाच्या कडेकडेने वास्तव्य करून खाण्याच्या पदार्थांच्या शोधात तो राहू लागला. स्वतःच्या उदरनिर्वाहाचे साधन शोधण्यासाठी तो वणवण भटकू लागला. आवडणाऱ्या फळाकडे आणि इतर वनस्पतींकडे त्यांचे लक्ष जाऊ लागले.

इतिहास सांगतो

ऋषीमुनींच्या अगोदरच कृषिसंस्कृतीचा जन्म झाला. ऋषीमुनींनी आपल्या आश्रमाच्या जवळपास ऋषी कृषी सुरु केली. कृषिसंस्कृतीचा खरा विकास हा प्राचीन, ऋषीमुनींच्या काळापासून सुरु झाला. आदिम काळात कृषिसंस्कृती जोपासणारे नदीच्या काठी राहून वस्ती करू लागले. दगडाच्या व लाकडी अवजारांचा शोध लागल्यानंतर शेतीला अधिक चालना मिळू लागली. दगडाच्या व लाकडी अवजारांचा उपयोग शेतीमध्ये होऊ लागला. त्याच्या सहाय्याने शेतकरी शेतात धान्य पेरून पिकवू लागले. त्यानंतर जनावरांचा वापर शेतीमध्ये होऊ लागला. जनावरांपासून मिळणाऱ्या दूध, मांस याचीही त्यांना जाणीव झाली आणि मोठ्या प्रमाणात नदीकाठची सुपीक जमीन शोधून त्या ठिकाणी धान्य घेऊ लागले आणि खऱ्या अर्थाने भटका असणारा आदिमानव शेतकरी झाला. अशा रितीने शेती सुरु झाली. मानवांची संख्या वाढून एक सामाजिक संस्कृती उदयास आली. राजघरानेशाही सुरु झाली. अनेक राजवटी उदयास आल्या नि गेल्या. त्या सगळ्यांनी कृषीव्यवसाय आणि कृषिसंस्कृती जोपासली आणि वाढवली. मुघल राजवट, शिवाजी महाराजांची राजवट, इंग्रज राजवट इ. राजवटीत कृषी व्यवसायाकडे प्रजेचा व्यवसाय म्हणून लक्ष दिले जाऊ लागले. शेती खऱ्या अर्थाने सुरु झाली ती स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर. शेती आणि शेतकऱ्यांचे जीवन बदलले. शेतीच्या बाबतीत अनेक गोष्टींमध्ये बदल झाला. उत्क्रांती झाली, शेती विकासात्मक होऊ लागली. शेतीच्या सुरुवातीच्या काळात आणि आताच्या काळात झालेला बदल हा वाखाणण्याजोगा आहे. खते, अवजारे, आधुनिकीकरण, यंत्रे यांच्यामुळे शेतीमध्ये आमूलाग्र बदल झाला. शेतकऱ्यांचे जीवनमान उंचावले.

आधुनिकीकरण आणि विकास

आधुनिकीकरण झाल्यानंतर मात्र शेतीची परिस्थिती पूर्णपणे बदलली आहे. आधुनिकीकरण झाल्यानंतर शेतकरी वर्ग कुठेतरी थोडाफार मागे पडला. शेतकरी वर्ग अडचणीत सापडला आहे. अगदी 20-30 वर्षांपूर्वीही 'उत्तम शेती, मध्यम व्यापार व कनिष्ठ नोकरी' ही म्हण खूप सर्रास वापरली जायची. पूर्वी शेतकरी आपले आणि आपल्या कुटुंबाचे पोट प्रथम भरून मगच उरलेल्या उत्पादनाची विक्री

करायचे. परंतु, आता परिस्थिती बदलली आहे शेतकरी अडचणीत सापडला आहे. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा कणा असणारी शेती भरडली जात आहे. शेती हा व्यवसाय एका दाण्याचा शंभर दाणे करणारा व्यवसाय आहे. तरीही शेतकरी आपल्याकडे सधन होण्यापासून अजूनही वंचित आहे.

भारत देश हा कृषिप्रधान देश आहे. भारतातील सुमारे 65 - 70% जनता शेती अथवा शेती निगडित व्यवसायांवर अवलंबून आहे. मनुष्याच्या प्राथमिक गरजा अन्न, वस्त्र आणि निवारा शेतीमुळेच पूर्ण होतात. भारतातील शेतीची सुरुवात ते आताच्या काळापर्यंत शेतीकडे पाहिले तर आपल्या लक्षात येईल, की शेतीमध्ये आमूलाग्र बदल झाला आहे. ब्रिटीशपूर्व काळातील शेतीचं स्वरूप, ब्रिटीश काळातील शेती, हरितक्रांती असे अनेक पैलू शेतीच्या बाबतीत आहेत. शेतीचा शोध लागणे म्हणजे, शिकार व अन्नसंकलनासाठी वणवण भटकण्यापेक्षा एका जागीच अन्न मिळविण्याचा प्रयत्न करणे. शेतीचा शोध लागणे हा इतिहासातील खूप महत्वपूर्ण टप्पा आहे. शेतीचा शोध लागणे ही मनुष्याच्या एकप्रकारे स्थिर जीवनाची सुरुवात होती. मनुष्य जीवनावर शेतीचे सामाजिक, सांस्कृतिक व आर्थिक अंगाने व्यापक परिणाम झालेत.

शेतीचे उगमस्थान

जगातील लागलेल्या शोधांपैकी सर्वात महत्वाचा शोध शेतीचा शोध आहे. शेतीच्या शोधामुळे मानवी जीवन खूप सोयीस्कर झाले. जगात शेतीचा शोध साधारणतः 10,000 वर्षापूर्वी लागला. इस्त्राईल, पॅलेस्टाईन, जॉर्डन, लेबनॉन, सिरीया, तुर्कस्थान, कुवेत व इराक या लगतच्या प्रदेशांचा मिळून जो अर्धचंद्राकृती आकार होतो त्या सुपीक प्रदेशात (Fertile Crescent) शेतीचा पहिल्यांदा शोध लागला. जगात प्रत्यक्ष शेतीला सुरुवात होण्यापूर्वी घरातील स्त्रिया आजूबाजूच्या परिसरातील निरीक्षण करून विविध वनस्पतींचा उपयोग आपल्या दैनंदिन जीवनात करीत असत. खाद्ययोग्य अन्नाचे व विशेषतः बियाणांचे निरीक्षण ह्यास स्त्रिया प्रामुख्याने महत्व देत. शेतीच्या सुरुवातीच्या काळात पोषणमूल्य बियाणे राखून ठेऊन ती पुढच्या हंगामात वापरता येतील या दृष्टीने सुद्धा शेतकरी विचार करीत. एका बियाणाच्या पेरणीतून उगवलेल्या ताटातून कापणी किंवा तोडणीनंतर कितीतरी जास्त बियाणे गोळा करता येतात याचा शोध लागला. या महत्वपूर्ण शोधानंतर शेतीतील अन्ननिर्मितीचे तंत्र शेतकऱ्यांच्या हाती आले. ही शेतीतील खूप प्राथमिक अवस्था होती. यापूर्वी, हातानेच शेताची मशागत करणे, पेरणी व इतर कामे व्हायची. पुढे गुरांच्या मदतीने शेती होण्यास सुरुवात झाली.

शेतीच्या एकदम सुरुवातीच्या काळात गवतांच्या काही जातींमधून गव्हाचे ऐमर व आईन कॉर्न हे दोन महत्वाचे प्रकार त्याचबरोबर जव असे धान्यप्रकार शोधण्यात आले. त्याचदरम्यान मसूर डाळींच्या प्रकाराचा सुद्धा शोध लागला. या धान्याचा शोध लागल्यानंतर लोक शेतीमध्ये याची लागवड करू लागले. अन्न म्हणून त्याचा उपयोग लोकांना होऊ लागला. जवस व वाटाणे या पिकांचाही शोध लागल्यामुळे याच भागात पशुपालन (बकरी व मेंढी) याचा सुद्धा शोध लागला. शेतीसोबत पशुपालन करू लागल्यामुळे लोकांच्या आहारात दुग्धजन्य पदार्थ समाविष्ट होऊ लागले. अशा रीतीने शेतीचा प्रसार हळूहळू उत्तर आफ्रिकेतील इजिप्त, भूमध्य समुद्री प्रदेशातील देश, युरोप, आशिया खंडातील काही देशांमध्ये झाला. मध्यपूर्वेत शेतीचा शोध लागल्यानंतर सुमारे 3500 वर्षांनंतर भारतात शेती पोहोचली. याचाच अर्थ असा होतो की, शेतीला किमान 6500 वर्षांचा इतिहास आपल्याकडे आहे. निकोलाय व्हॅव्हिलॉव्ह (Vavilov) या रशियन वनस्पती शास्त्रज्ञानुसार जगात पिकांची मुख्य आठ स्वतंत्र उगमस्थाने आहेत. त्यात भारत-म्यानमार हा

प्रदेश (भारताचा पश्चिमोत्तर भाग सोडून) देखील याचा सुद्धा समावेश आहे. या प्रदेशात एकूण 117 वनस्पतींची लागवड करण्यात आली. ह्या सगळ्या 117 वनस्पतींची नोंद व्हॅव्हिलॉव्हने घेतली आहे. 117 लागवड केलेल्या वनस्पतींमध्ये तांदूळ, तूर, मूग, उडीद, चणा, चवळी ही तृणवर्गीय कडधान्ये होती. त्याचबरोबर, वांगे, मुळा, काकड्या, भाज्या, आंबा, चिंच, संत्री, लिंबू या भाज्यांचा आणि फळांचा सुद्धा समावेश होता. ऊस, तीळ, कापूस, करडई, ताग, ज्यूट, ताग, दालचिनी, काळे मिरे, नीळ यासारखी अनेक महत्त्वपूर्ण पिकांची नोंद घेण्यात आली होती.

भारतातील पुरातन शेतीचे स्वरूप

आधुनिक शेतीच्या तुलनेत भारतातील पुरातन शेतीचे स्वरूप खूप वेगळे होत. भारतातील पुरातन शेतीचे स्वरूप मुख्यतः काही आधारावर अवलंबून होते. ते, मुख्य आधार म्हणजे

- 1) स्थानिक परिस्थितीशी सुसंगत अशा काटक बियाणांचा वापर
- 2) मातीचे स्वास्थ्य टिकवून ठेवणे
- 3) शेतीतील जैवविविधता

या तीन मुख्य आधारावर भारतातील पुरातन शेती अवलंबून होती. शेतीच्या या तीन मुख्य आधारावर भारतातील शेती गेल्या कित्येक काळापासून अविरतपणे टिकून आहे. पाणी, माती व जंगले या नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे जतन केले तर, शेतीतील शाश्वतता टिकते याची ग्रामस्थांना जाणीव होती. ग्रामस्थांना शेतीचा आणि जंगलाचा परस्परांना टिकून ठेवण्यासाठी जंगलांचे जतन करावे लागते, याची त्यांना जाणीव होती. त्यामुळे, 'ग्रामवनाची' निगा राखण्याची जबाबदारीही गावकऱ्यांची असायची. दक्षिण भारतात गावपातळीवर तलाव राखले जाऊन त्यातून शेतीसाठी पाटाने पाणी देण्याची व्यवस्था उपलब्ध होती. तलावातील गाळ काढणे किंवा या तलावांच्या भिंतींची डागडुजी करणे, यासारखी कामे सामूहिक पद्धतीने केली जायची. ज्या ठिकाणी फक्त कोरडवाहू शेती होऊ शकत होती अशा ठिकाणी शेताभोवती झाडांच्या भिंती उभ्या करून, एक प्रकारे हवेतील आर्द्रता वाढवून, जमिनीतील ओलावा टिकवून ठेवण्याची पद्धत रूढ होती. त्याचबरोबर कमी पावसाच्या क्षेत्रात, कोरडवाहू जमिनीत कोणते पीक घ्यायचे याचेही शास्त्र अवगत होते.

मिश्रपीक, पिकांचा फेरपालट ह्या पद्धतींचा वापर सगळे काही अनुभवजन्य होता. इंग्रज भारतात येण्यापूर्वी शेतीची उत्पादकताही खूप जास्त होती. इतिहासकारांनी त्या काळातील भात व गव्हाच्या उत्पादनाचे अनेक आकडे दिले होते. त्यामध्ये, इतिहासकार डॉ. धर्मपाल यांनी आकडे दिले होते. उदाहरणार्थ, मद्रास प्रेसिडेन्सीमधील धानाचे उत्पादन 6 टन प्रति हेक्टरी, 4 टन प्रति हेक्टरी अशा आकड्यांचा उल्लेख इतिहासात आढळतो. दुष्काळी परिस्थितीवर मात करण्याची सुद्धा शेतकरी ताकद बाळगायचे. दुष्काळ पडला तरी, शेतकरी त्यातून सावरायचे. 'पेवासारखी' अडचणीच्या काळात मदतीला येईल गावपातळीवर अशी धान्य साठवणुकीची व्यवस्था उपलब्ध होती. दुष्काळी वर्षात बियाणे पुरविण्याची आणि गरीब गरजू जनतेला दुष्काळी कामे काढून अन्न पुरविण्याची सोय राज्यकर्त्यांकडून शेतकऱ्यांना उपलब्ध करून दिली होती. शेतकऱ्यांसाठी अडचणीच्या काळात सोयी-सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आल्यामुळे इंग्रजांची राजवट सुरु होण्यापूर्वी 22 मोठे दुष्काळ जवळपास 2 हजार वर्षांच्या काळात देशात येऊन गेले तरी फार मोठ्या प्रमाणात मनुष्यहानी झाली नसल्याचे इतिहासात आढळते.

इंग्रजांच्या काळातील भारतीय शेतीचे स्वरूप

भारतात इंग्रजांची सत्ता स्थापन होण्यापूर्वी भारतातील खेडी, शेती व्यवस्थापनाच्या स्वायत्त होती. शेतकऱ्यांना शेताच्या बाबतीत पूर्ण स्वातंत्र्य होते. शेतात कुठले पीक पिकवायचे, ते कसे पिकवायचे आणि येणाऱ्या उत्पादनाचा कसा उपयोग करायचा हे सगळे निर्णय घेण्याचा अधिकार शेतकऱ्यांना होता. भारतात मुस्लिमांची सत्ता स्थापन झाल्यानंतर सुद्धा शेतकऱ्यांचे स्वातंत्र्य कायम होते.

इंग्रजांचा अंमल प्रस्थापित झाल्यानंतर मात्र, शेतकऱ्यांच्या स्वातंत्र्यावर बंधने आली. सुरुवातीला गावकरी आणि त्यांच्या गावातील जंगलावर असलेला स्थानिक व्यवस्थापनाचा अधिकार काढून घेण्यात आला. जमिनीवर असणारा शेतसारा भरमसाठ वाचविण्यात आला. शेतसारा 50 टक्क्यांपेक्षा जास्त करण्यात आला. पीक येवो अथवा ना येवो तरीही शेतकऱ्यांना शेतसारा भरणे इंग्रजांनी अनिवार्य केले होते. कापूस, नीळ, ऊस, भुईमूग या पिकांवर जास्त शेतसारा सरकारतर्फे आकाराला जात असे.

इंग्रजांच्या काळात या जबरदस्तीच्या धोरणामुळे शेतकऱ्यांचे अतोनात हाल होत होते. लुबाडण्याच्या या धोरणामुळे जामीनदार व सावकारांचे नवीन वर्ग तयार झाले. शेतकऱ्यांना लुटले जाऊ लागले. शेतकरी जास्तीचा शेतसारा भरू लागल्यामुळे ते कर्जबाजारी होऊ लागले. शेतकऱ्यांनी कर्ज वेळेवर न भरल्यामुळे शेतकऱ्यांच्या जमिनी सावकारांच्या हातात जाऊ लागल्या. अशा अनेक कारणांमुळे भारताला स्वातंत्र्य मिळेपर्यंत शेतकऱ्यांची फार दुरावस्था झाली. इंग्रजांच्या काळात भारतात अनेक दुष्काळ पडले. सरकारच्या चुकीच्या धोरणामुळे अनेक शेतकरी मृत्युमुखी पडले. धान्य निर्माण करणे आणि त्याचे वितरण करणे या बाबतीत सरकारने सगळी चुकीचे धोरणे राबविले. त्यामुळे अनेक शेतकऱ्यांना मृत्यूला सामोरे जावे लागले. यातील बंगालचा दुष्काळ आणि बिहारचा दुष्काळ सर्वश्रुत आहे.

हरितक्रांती मधील शेतीचा काळ

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर सरकारसमोर प्रत्येक गोष्टीबाबतचे एक नवीन आव्हान डोळ्यासमोर होते. शेतीबद्दल, शेती विषयक धोरणे निर्माण करणे हेही एक मोठे आव्हान होते. लोकसंख्या वाढल्यामुळे अन्न निर्मितीची मोठी समस्या निर्माण झाली होती. गरिबी, भूकबळी, माहामारी, दुष्काळ अशी नाना प्रकारची आव्हाने सरकारसमोर होती. स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर काही वर्षांतच मोठा दुष्काळ पडला. यावर मात करण्यासाठी खेड्यातील, ग्रामीण भागात सेंद्रिय खत निर्मितीला प्रोत्साहन देण्यात आले. या धोरणामुळे धान्याचे उत्पादन वाढविण्यासाठी हातभार लागणार होता. परंतु, यामुळे शेतीत यश मिळविणे थोडे अवघड होते. इ. स. 1965 मध्ये हरितक्रांती झाल्यानंतर वार्षिक अन्नधान्य वाढीचा दर हरितक्रांती होण्यापूर्वी जितका होता त्यापेक्षा कमी झाला. आपलेच सरकार असल्यामुळे लोकांच्या सरकारकडून अपेक्षा वाढायला लागल्या. जागतिक राजकारणात भारताने अलिप्ततावादी धोरण स्विकारलेली. या, धोरणामुळे कुठेतरी लोकांना पुरेल इतके अन्न निर्माण होत नव्हते. अमेरिकेसारख्या बलाढ्य राष्ट्राची आपल्याला मदत घ्यावी लागत होती. पण, भारताच्या अस्मितेसाठी अपमानास्पद होते. या सर्व बाबींवर उपाय म्हणून आपल्या देशाला अन्नधान्य निर्माण करण्यासाठी, स्वयंपूर्ण करण्यासाठी 'हरितक्रांती'चे तंत्रज्ञान अवलंबविण्याचे ठरविण्यात आले

'हरितक्रांती'चे तंत्रज्ञान अवलंबविण्याचे ठरविल्यानंतर जे बियाणे जास्त उत्पादन देतात अशी उन्नत बियाणे, रासायनिक खते व रासायनिक कीटकनाशके या 'त्रिसूत्री'चा समावेश होतो. तंत्राच्या मदतीने हेक्टरी

जास्त उत्पादन देणारी संकरित बियाणे तयार करण्यात आली. पिकांच्या दोन किंवा जास्त वाणांमधील काही महत्वाचे गुणधर्म एकत्र करून त्या पिकाचे नवीनच वाण तयार केल्या जात असे. पण हे वाण एकाच पिढीपुरते मर्यादित होते. पुढील पिढीत ते नव्याने तयार होत असल्यामुळे पिकाचे नवे संकरित वाण घेणे आवश्यक होते. शेतकरीवर्ग संकरित बियाणे वापरण्याआधी शेतकरी हंगामावर कापणीच्या वेळी आपल्या शेतातून बियाणे गोळा करायचे. परंतु, आता बियाणे खरेदी करण्याचे नवीन काम लागले. रासायनिक खतांचा वापर वाढला. रासायनिक खतांमुळे पिके रोगांना बळी पडू लागली. मग, त्यावर कीटकनाशके फवारली जाऊ लागली. अशा रीतीने शेतीचे बाजारीकरण झाले. पिकांच्या उत्पादनातील खर्च वाढला व बाजारातून शेतकऱ्यांची आर्थिक लूट सुरू झाली.

प्रथम गहू आणि त्यानंतर तांदूळ या दोन महत्वाच्या धान्य पिकांपासून 'हरितक्रांती'ची सुरुवात झाली. नंतरही आणि पिकांच्या बाबतीत या तंत्रज्ञानाचा उपयोग करण्यात आला. शेतीमध्ये या तंत्रज्ञानाचा मोठ्या प्रमाणावरील वापरामुळे भारतामध्ये अन्नधान्याचे उत्पादन होऊ लागले त्यामध्ये प्रचंड वाढ झाली. इ. स. 1950 मध्ये 5.2 कोटी मेट्रिक टन असलेले धान्यांचे उत्पादन 26.3 कोटी मेट्रिक टन उत्पादन 2013 मध्ये झाले. भारतामधील वाढत्या लोकसंख्येला पुरेल इतके तरी धान्य आपण आतापर्यंत उत्पादन करण्यात आपण यशस्वी झालो. दुष्काळ, पूर यासारख्या नैसर्गिक आपत्तीनापण हरितक्रांती नंतरच्या काळात सुदैवाने अन्नसाठा असल्यामुळे त्यावर आपण मात केली आहे. हरितक्रांतीनंतर भारत देश यावरच थांबला नाही तर एकेकाळी आयात करणारा हा देश आता इतर देशांना अन्नधान्याची निर्यात सुद्धा करतो. अर्थातच हे यश हरितक्रांतीमुळे मिळाले आहे. गेल्या काही काळापासून या तंत्रज्ञानाचे दुष्परिणाम सुद्धा आपल्याला मोठ्या प्रमाणावर दिसू लागले. या दुष्परिणामामध्ये आर्थिक, सामाजिक आणि पर्यावरणीय तीनही प्रकारचे दुष्परिणाम आहेत. सुरुवातीच्या काळात 20 - 25 वर्ष पिकांचे उत्पादन आपल्याला वाढताना दिसले तरीही नंतरच्या काही काळामध्ये उत्पादनांमध्ये प्रति हेक्टर घट झाली आहे. पिकांना फक्त नत्र, स्फुरद आणि पालाश तीन प्रकारची पोषक द्रव्ये रासायनिक खतांच्या मार्फत मिळत राहिलेत. पोषक तत्वांची जमिनीत कमतरता असल्यामुळे पिकांना आवश्यक ते सेंद्रिय खते न मिळाल्यामुळे पिकांच्या उत्पादनामध्ये ही घट होत गेली.

शेतकऱ्यांसमोर सर्वात मोठे आव्हान असते, की उत्पादनाची पातळी नेहमी कायम राहिली पाहिजे. परंतु उत्पादनाची पातळी कायम ठेवण्यासाठी शेतकरी वर्गात नेहमीच शेतात अधिक जास्त प्रमाणात रासायनिक खते वापरण्याची मात्रा आणि कीटकनाशकांचा वापर देखील भरमसाठ प्रमाणात वाढला. बाह्य निविष्ठांचे देखील भाव मधल्या काळात प्रचंड प्रमाणात वाढले. त्यामुळे शेतीमधील भांडवली खर्च एकूणच वाढत गेला आणि उत्पादन घटत गेले या प्रमाणात मात्र शेतीमालाचे भाव मात्र वाढले नाही. अनेकदा पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून असल्यामुळे भारतातील बहुतांश कोरडवाहू शेती मान्सूनच्या कमी अधिक जास्त प्रमाणामुळे शेतीला खूप काही सोसावे लागले. कापूस आणि सोयाबीन यासारख्या नगदी पिकांच्या एकल पद्धतीकडे शेतीची वाटचाल अन्नधान्याच्या बहुविध पद्धतीकडून या पीकपद्धतीकडे झाली. कोणते ना कोणते पीक हाती येण्याची जी सुरक्षितता बहुविध पीकपद्धतीमध्ये होती ती हवामानाच्या लहरीपणामुळे कमी झाली. या सर्व बाबींचा परिणाम असा झाला, की शेतीतील नफा कमी झाला त्याचबरोबर शेतकऱ्यांचा कर्जबाजारीपणा वाढला. कर्ज न भरू शकल्यामुळे अनेक शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्यात. शासकीय अभ्यासानुसार दर अर्ध्या

तासाला एक शेतकरी आत्महत्या करतो असे निदर्शनास आले. भारतीय शेतीची दुरावस्था दाखवणारे हे अतोनात भयावह चित्र आहे

गहू आणि तांदूळ या दोन पिकांच्या उत्पादनाच्या वाढीमध्ये हरित क्रांतीमुळे प्रचंड प्रमाणात वाढ झाली परंतु आपल्याला हवी असलेली डाळवर्गीय कडधान्य आणि आणि तेलवर्गीय पिके यांच्या उत्पादनाच्या बाबतीत मात्र आपण पाहिजे ते यश मिळवू शकलो नाही. त्यामुळे या खाद्यान्नाचे दुर्भिक्ष निर्माण झाले आहे. भाज्या आणि फळे यांचे ही भाव गगनाला भिडले. भाव गगनाला भिडल्यामुळे सामान्य जनतेला त्याचे भाव परवडत नसल्यामुळे ही खाद्यान्य गरजेपेक्षा खूप कमी वापरली जातात. याचा परिणाम असा झाला, की आपल्या देशामध्ये सामान्य जनतेमध्ये कुपोषण मोठ्या प्रमाणात आढळते. 70 टक्के महिला व देशातील 42 टक्के बालके ही कमी वजनाचे आढळतात. तर दोन वर्षाखालील 58 टक्के बालकांची वाढ खुंटलेली दिसते. त्याचबरोबर पाच वर्षाखालील 75% बालके, 51 टक्के महिला, 15 ते 59 वयोगटातील व गर्भवती महिला 87 टक्के रक्तग्रस्त झाल्याचे आढळून येते. आपला देश गहू व तांदळाच्या बाबतीत पूर्णतः स्वयंपूर्ण झाला तरीही जनतेला पोषणयुक्त आहार मिळावा याबाबतीत मात्र शेती व्यवस्थापन अजूनही कमीच पडते आहे. तसे पाहायला गेले तर आता गहू-तांदूळ उत्पादनाच्या बाबतीत देखील एक प्रकारची कुंठित अवस्था निर्माण झाली आहे. भारतातील लोकसंख्येचा वाढता वार्षिक वेग आणि धान्य उत्पादन वाढीचा वार्षिक वेग यांचा मेळ कुठेही बसत नाही. पुढील काळात हे आव्हान अधिकच अवघड होणार आहे असे चित्र आपल्याला दिसते.

भ्रमणध्वनीच्या अतिवापरामुळे विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक- मानसिक आरोग्यावर होणारे परिणाम

विवेक विनायकराव कुलकर्णी

(M.A.M.ed) जि. प. प्रा. शा. अवलगाव (बु) कें. पानेवाडी, ता. घनसावंगी जि. जालना.

प्रस्तावना :-

आज माझ्यासह आपण सर्वांचीच अवस्था अशी झाली की, एकवेळ आपणास जेवण नसले तरी चालेल पण 'मोबाईल' (भ्रमणध्वनी) जर जवळ नसेल तर आपणास जमत नाही. किती हे मोबाईलप्रेम!!! एवढा जीव तर आपल्या लेकरालाही आपण क्वचितच लावत असू. परंतु आपण एका माहीत असलेल्या विषयाची म्हणजेच विषाची परीक्षा घेत आहोत असे मला वाटते. वेळीच सावध होणे ही काळाची गरज आहे. नाहीतर येणाऱ्या काळात फार मोठा अनर्थ ओढवेल.

विषय मांडणी :-

1) **शारीरिक परिणाम :-** मोबाईलच्या अतिरेकी वापरामुळे शालेय विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक विकासावर फार मोठा आघात सुरु केलाय. सारखे मोबाईलवर गुंतून राहिल्याने विद्यार्थ्यांच्या डोळ्यावर भयावह परिणाम होत आहे अनेकांचे डोळे निकामी होत आहे तर अनेकांना चष्मे लागत आहे. ज्या डोळ्याद्वारे आपणास 83% ज्ञान मिळते तेच हे मोबाईल कमजोर करत आहे. कानात सतत हेडफोन घातल्याने बहिरत्व येणे, मेंदूचे विकार उत्पन्न होत आहेत. मेंदूवर आघात झाल्याने ताण (stress) तणाव हिंसकपणा वाढत आहे. सारखे मोबाईल घेऊन बसल्याने मणक्याचे आजार वाढत असून विद्यार्थ्यांमध्ये लठ्ठपणा वाढत चालला आहे. लठ्ठपणाचे प्रमाण दर एवढे वाढत चालले आहे की बालपणीच प्रौढत्व येत आहे. मैदानावरील वेळ कमी झाल्याने विद्यार्थ्यांच्या पाचनविषयक समस्या देखील वाढत आहेत.

आपल्या मनाप्रमाणे games खेळू दिले नाहीत किंवा खेळता आले नाही तर होणारी चिडचिड जीवघेणी असते. अशा प्रकारचे अनेक भयावह शारीरिक परिणाम विद्यार्थ्यांवर होत असून विद्यार्थ्यांचा बराचसा वेळ हा भ्रमणध्वनीवर वाया जात असून त्याचे भयावह परिणामाकडे आपण डोळेझाक करत आहोत.

मानसिक परिणाम:- भ्रमणध्वनीच्या शालेय विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्यावर देखील अत्यंत अपायकारक परिणाम होत असून विद्यार्थ्यांची स्मरणशक्ती अक्षरशः नष्ट होत चालली आहे. पूर्वी 'पाव की', निमकी सारखे पाढे विद्यार्थी सहज पाठांतर करायचे परंतु आता थोड्या-थोड्या बेरजा, वजाबाकी करण्यासाठी calculator ची गरज भासते,

एखाद्या व्यक्तीचा मोबाईलनंबर सांगण्यासाठी मोबाईलच हवा असतो, तो तोंडपाठ सांगता येत नाही. आजी आजोबा जवळ बसून पूर्वी नैतिकता, मूल्य शिक्षणाचे पाठ विद्यार्थ्यांना मिळायचे परंतु आजकाल तर मोबाईल पुढे तासन्तास बसल्यामुळे आजीआजोबांसाठी तर वेळच नाही मग नैतिकतेच्या गोष्टी तर लांबच.....

मोबाईल जर लवकर मिळाला नाही तर किंवा इंटरनेट नसेल तर विद्यार्थ्यांना येणारे frustration तर आत्महत्येपर्यंत जाऊन ठेपते. विद्यार्थ्यांची विचारशक्ती तर पूर्णपणे लोप पावत चालली आहे. आणि सर्वात

मोठा धोका म्हणजे आपल्याला पुढील पिढीवर जे संस्कार करायचे आहे त्याला तर पूर्णपणे 'खो' च बसला आहे.आणि संस्कार हिंद पिढी कुठल्याच राष्ट्राचा आधारस्तंभ राहू राहू शकत नाही.

सारांश :-

ज्या घरात मोबाईलचा वापर आजही मर्यादित स्वरूपात असेल त्या घराचा या समस्या थोड्या कमी प्रमाणात असतील. मात्र या समस्येपासून एकाही घरातील एकही मूल सुटलेले नाही, तरी या समस्येला आपण अजूनही समस्या म्हणायला तयारच नाही हीच खरी समस्या आहे, त्यामुळेच विद्यार्थ्यांची शारीरिक-मानसिक विकलांगता दूर करण्याचा हा छोटासा प्रयत्न या लेखाप्रपंचाद्वारे करित आहे.

अध्ययन प्रक्रियेचे व्यवस्थापन (Management of Learning Intervention)

कैलास गोविंदा वाघ

उपशिक्षक

जिल्हा परिषद शाळा, खलाणे, ता. शिंदखेडा, जि. धुळे.

प्रस्तावना

जगातील प्रत्येक मुलाला जागतिक दर्जाचे शिक्षण मिळावे यासाठी शिक्षण देणाऱ्या शाळा व वर्ग विकसित करण्याची गरज आहे. अध्ययन प्रक्रियेचे व्यवस्थापन करताना त्याच्या चार पायऱ्यांची पूर्तता म्हणजे जागतिक दर्जाचे शिक्षण असे म्हणता येईल.

अध्ययन प्रक्रियेचे व्यवस्थापनाच्या चार पायऱ्या :-

जागतिक दर्जाची स्वीकार्यता असलेले विकसित करणे.

एक व्यक्ती म्हणून त्या बालकाला संपूर्ण जगाने स्वीकारावे लागेल. जात, धर्म, पंथ, भाषा, देश संस्कृती विषयी मर्यादित न ठेवता त्या जमेच्या बाजू हव्यात. स्वतःच्या संस्कृतीचा अभिमान बाळगत इतरांनाही स्वीकारण्याची क्षमता या बालकांमध्ये विकसित करण्याची गरज आहे. जागतिक स्वीकार्यता असणारे मुल हे 21 व्या शतकातले आपले मुख्य उद्दिष्ट आहे. 21 व्या शतकात उत्तम प्रकारे आयुष्य जगायचे असेल तर बालकासाठी ही स्वीकार्यता अतिशय महत्त्वाची आहे. सध्या संपूर्ण जग हे घराप्रमाणे आपल्या अगदी जवळ येत आहे म्हणून भारतीय संस्कृतीमध्ये लिहून ठेवले आहे की, " हे विश्वचि माझे घर " तंत्रज्ञान विकसनमुळे आता हा विचार प्रत्यक्षात येताना दिसत आहे. अशा वेळेस लोकल टू ग्लोबल विचार करणारी मुले विकसित करणे हे आपले उद्दिष्ट आहे. वैश्विक विचार करणे आपणास खरंच आवश्यक आहे का? यावर आता विचार होणे गरजेचे आहेत परंतु काही समस्या अशा आहेत ज्याची उत्तरे जागतिक स्वीकार्यता असणारी विचार करणारी पिढीच सोडवू शकते.

वातावरण बदल :-

जागतिक तापमान वाढ ही एक समस्या असून फक्त स्थानिक विचार यावर पुरेसा नाहीतर जागतिक पातळीवर स्वीकार्यता असणारी मुले या प्रश्नाची सोडवणूक करतील. कुठलाही देश एक समस्या सोडू शकणार नाही.

आतंकवाद :-

तर शांततेचा विचार या समस्येचे उत्तरही असेलच यासाठीही जागतिक स्वीकार्यता आवश्यक आहे. तंत्रज्ञानामुळे अशा संधी निर्माण झाल्या आहेत.

आपत्ती :-

आपत्तीच्या काळात टाळे बंदी केली जाते. कोरोना काळात तीच वेळ होती परंतु त्या काळातही जग जवळ आले अशा अनेक संकटांना सामोरे जाताना जागतिक स्वरूपात विचार पुढे येणे गरजेचे आहे. एखादा विचार आपत्ती काळात स्वीकारावा असे वाटत असेल तर जागतिक विचार करणारे व जागतिक स्वीकार्यता असणारे मुल विकसित करणे आवश्यक आहे. स्वीकार्यता म्हणजे प्रत्येक व्यक्तीला आपणा सर्वांनी स्वीकारावे अशी

अपेक्षा असते. स्वीकार्यता ही घरातून किंवा व्यक्तीपासून सुरू होते. आपले विचार विस्तृत असतील तर आपण इतरांना स्वीकारत असून तर आपली स्वीकार्यता वाढेल. स्वतःची स्वीकार्यता वाढवण्यासाठी इतर संस्कृती, भाषा, धर्म, यांचा स्वीकार केल्यास ती अधिक तऱ्हेने वाढते. स्वीकार याचा अर्थ संस्कृती, भाषा, धर्म, प्रांत यासह इतरांच्याही संस्कृती भाषा, धर्म यांचा आदर करणे. उदाहरणार्थ स्वामी विवेकानंद यांनी स्वतःच्या धर्म व संस्कृतीचा आदर करीत असताना इतरांच्याही धर्म आणि संस्कृतीचाही आदर केला. त्यामुळे स्वामी विवेकानंद फक्त विशिष्ट धर्मापुरते मर्यादित न राहता सर्व विश्वाने त्यांना स्वीकारले. त्यामुळे विविध भाषा मुलांना शिकवायला हव्यात त्यामुळे ते इतर भाषकांमध्ये त्यांची स्वीकार्यता वाढेल. इतर धर्म संस्कृती समजून घेतल्याने इतरांमध्येही आपली स्वीकार्यता वाढण्यास मदत होईल.

भविष्यासाठी सक्षम व्यक्तिमत्व तयार करणे.:-

जगाच्या बदलाची गती प्रचंड आहे त्या बदलाच्या गतीशी जुळवून घेतल्यास व्यक्ती उपयोगी ठरेल. कायम उपयोगी राहणे म्हणजेच कायम सक्षम राहणे होय. कायम सक्षम राहायचे असेल तर कायम शिकत राहावे लागेल आणि कायम शिकत राहायचे असेल तर सतत शिकता आले पाहिजे म्हणून शाळांनी Learning to Learn यावर काम करून मुलांनी कसे शिकायचे हे अवगत करायला हवे. त्यासाठी मुलांची अध्ययन कौशल्य विकसित व्हायला हवीत. भविष्य काय असेल हे कधीच कोणी सांगू शकले नाही. मात्र आमचे शिक्षण हे भविष्य घडवण्यासाठी आहे हे सांगायला कोणीच विसरले नाही. जर भविष्य माहित नसेल तर भविष्य घडणार कसे? या प्रश्नांची उत्तरे आपल्याला शोधावे लागतील.

जगाच्या बदलाची गती :-

पूर्वी एखाद्या क्षेत्रात बदल घडण्यास खूप कालावधी लागत होता. एका पिढीचा व्यवसाय पुढे अनेक पिढ्या करू शकत होते. तो व्यवसाय आणि त्यासाठी लागणारी कौशल्य बदलत नसत परंतु आता व्यवसाय किंवा त्यासाठी आवश्यक कौशल्य वेगाने बदलत आहेत. फक्त कौशल्य बदलत आहेत असेच नाही तर त्यासाठी लागणारी तंत्रे, माहिती आणि व्यवस्थापन बदलत आहे. जगात असणारी माहिती दुप्पट होण्याचा कालावधी हजारो वर्षांचा होता. तो आता अल्पावधीवर आला आहे. जग झपाट्याने बदलत आहे. जगविख्यात तत्ववेत्ता युवल नोवा हरारी यांनी आपल्या 21 व्या शतकासाठी 21 धडे व Homodeus या पुस्तकात ही संकल्पना मांडली आहे. त्यांच्या मते औद्योगिक क्रांती झाली तेव्हा दोन वर्ग अस्तित्वात आले. एक कामगार दुसरा भांडवलदार युवल यांच्या मते संगणक क्रांती जेव्हा परमोच्च स्थानी असेल तेव्हा नव्याने दोन वर्ग अस्तित्वात येतील. एक उपयोगी दुसरा अनुपयोगी जो कामाचा आहे ज्याच्यामध्ये कामासाठी आवश्यक कौशल्य आहेत त्याला ती अवगत आहेत असा उपयोगी आणि जो कामाचा नाही त्याच्यामध्ये कामासाठी आवश्यक असणारी कौशल्य नाही असा अनुपयोगी ठरेल. संगणक क्रांती ज्यावेळेस प्रमोच्च स्थानी असेल तेव्हा सध्याची कौशल्य अस्तित्वात आहेत ती निकामी झालेली दिसतील उदाहरणार्थ आपण जर शेतीचे उदाहरण घेतले तर शेतीची मशागत करताना सर्वात आधी शेतीची नांगरणी करतो. पंधरा वर्षांपूर्वी नांगरणी करण्यासाठी बैलांचा नांगर वापरत होते एक एकर शेत नांगरायला सहा बैलांचा नांगर वापरल्यास दोन दिवसांचा कालावधी व आठ माणसे लागत चार बैलांचा नांगर असेल तर दोन दिवसांच्या कालावधी व सहा माणसे लागत सध्या होणारा शेत नांगरणीचा विचार केला तर एक एकर शेत नांगरणीला एक तर दोन तास लागतात एकच माणूस ते काम करतो मग आता त्या आठ माणसांचे काय झाले असेल? तर याचे उत्तर नाही युवल नोवा हरारी यांच्या भाषेत ते नांगरणी

या कौशल्याच्या बाबतीत अनुपयोगी झाले आहेत. सध्या ट्रॅक्टर ड्रायव्हर उपयोगी आहे म्हणून. पुढील पंधरा वर्षात शेत नांगरणीच्या क्षेत्रात काय बदल होईल? हे आपणास लक्षात येईल शेत नांगरणी करायला ड्रायव्हर लागणार नाही कदाचित रिमोटवर चालणारा ट्रॅक्टर असेल ट्रॅक्टरचा मालक घरीच बसून ट्रॅक्टर चालवेल एका वेळेस अनेक ट्रॅक्टर चालतील आणि शे-पाचशे एकर जमीन नागरून येतील. सध्या असणारा ट्रॅक्टर ड्रायव्हर उद्या अनुपयोगी झालेला असेल.

भविष्य कसे असेल ?

२०३०-२०४० मध्ये भविष्य काय असेल? हे कुणालाही माहित नाही त्यामुळे भविष्यासाठी तयार होता येणार नाही. भविष्य काय असेल हे कुणालाही सांगता येणार नाही. परंतु भविष्याचा दोन-तीन वर्षांचा अंदाज मात्र घेता येतो. जग झपाट्याने बदलत आहे बदलत्या प्रवाहात बदलत्या काळाचा अंदाज घेऊन स्वतःला बदलत राहावे लागणार आहे. बदलत्या काळात स्वतःला बदलवून ठेवणे याला अद्यावत होणे ही परिभाषा आहे. आपल्याला आपले भविष्य घडवायचे असेल तर कायम अद्यावत राहावे लागणार आहे. कायम अद्यावत राहायचे असेल तर आपणास कायम शिकावे लागणार आहे. फक्त शाळा कॉलेजचे शिक्षण पूर्ण केले म्हणजे आपण अद्यावत असू अशा भ्रमात आपणास राहता येणार नाही. आपल्याला कायम शिकत राहावे लागणार आहे त्यासाठी शिकता येणे हे फार महत्त्वाचे आहे. कोणीतरी शिकवणारा असल्यावर मी शिकेल या परंपरागत प्रक्रियेतून बाहेर पडावे लागेल यासाठी मुलांना शालेय जीवनात शिकायचे कसे? हे कौशल्य शिकवावे लागेल. युनेस्कोने सांगितल्याप्रमाणे शिक्षण म्हणजे Learning to Learn कायम शिकत राहणे कायम अद्यावत होणे भविष्याच्या अंदाज घेऊन सतत शिकत राहणारी स्वतःला कायम अद्यावत ठेवणारी मुले हीच भविष्यासाठी तयार झालेली मुले असतील.

100% मुलांच्या शंभर टक्के क्षमतांचा उपयोग करणे.

हार्ड गार्डनर यांच्या मते प्रत्येक व्यक्तीमध्ये दहा प्रकारच्या बुद्धिमत्ता असतात आपल्या शाळेमध्ये केवळ दोन बुद्धिमत्ता वर विशेष भर दिला जातो. त्यामध्ये भाषिक बुद्धिमत्ता आणि तार्किक बुद्धिमत्ता परंतु या पलीकडेही वेगवेगळ्या बुद्धिमत्ता असणारी मुले असतात त्यांच्यावर अन्याय होतो आपल्याला असे शिक्षण देणारी प्रक्रिया हवी ज्यामध्ये 100% मुलांच्या शंभर टक्के क्षमतांचा उपयोग होईल.

हार्ड गार्डनर यांनी दहा बुद्धिमत्ता संदर्भातील सिद्धांत मांडला आहे त्यांच्या मते प्रत्येक व्यक्तीमध्ये दहा प्रकारच्या बुद्धिमत्ता असतात त्यातील काही बुद्धिमत्ता विशेष तर काही सामान्य असतात प्रत्येक मुलाच्या विशेष बुद्धिमत्तेचा आदर करून त्याला संधी दिल्यास त्याची विशेष बुद्धिमत्ता विकसित होतेच पण सामान्य बुद्धिमत्ता देखील विकसित व्हायला मदत होते एखाद्या मुलाची सांकेतिक बुद्धिमत्ता विशेष असेल तर त्या बुद्धिमत्तेपासून सुरुवात करीत त्याची तार्किक बुद्धिमत्ता सामान्य असेल तर सांकेतिक बुद्धिमत्तेचा उपयोग करून गणित विषयाकडे जाऊन त्याची सामान्य असणारी तार्किक बुद्धिमत्ता विकसित करता येते.

वेळ अमूल्य आहे:-

विद्यार्थीदशेत नव्हे तर आयुष्यभर शिकत राहणे आवश्यक आहे. जीवन सत्कर्म लागणे याचा अर्थ सतत शिकत राहणे बऱ्याचदा असे लक्षात येते की मुले थोडा वेळ झाला की अभ्यासाला कंटाळतात कंटाळा करण्याचा कारणांचा शोध घेतला तर असे लक्षात येते की मुलांना केवळ अभ्यास आवडत नाही. कोणत्याही एका कामात त्यांचे जास्त वेळ मन लागत नाही. परंतु काही विशेष प्रयोगशील शाळेची मुले सतत न थकता न

थांबता शिकत राहतात याचे कारण स्वतः शिकण्यातील आनंद ते अनुभवत आहेत त्यामुळे थकवा किंवा कंटाळा न येता ती मुले केव्हाही शिकण्यास तयार असतात आपली मुले पूर्ण वेळ आनंदात शिकत रहावे म्हणजे त्यांच्या शंभर टक्के क्षमतांचा उपयोग होईल.

PISA - (Program for International Student Assessment):-

परिक्षेसाठी मूल तयार करणे. श्रीमंत देशांच्या संघटनेमार्फत PISA परीक्षा घेतली जाते इयत्ता नववीत शिकणारे विद्यार्थी सदर परीक्षा देत असतात 2000 पासून PISA परीक्षा सुरू झाली असून 2009 साली भारत देश या मध्ये सहभागी झाला होता. PISA ही परीक्षा शिक्षणाचा दर्जा ठरविण्याचे सर्वात उपयुक्त असे आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील मानक मानले जाते. जगातील सहभागी देशांच्या शैक्षणिक गुणवत्तेचा तुलनात्मक दर्जा ठरवण्याचे काम पिसा करते. पिसा फक्त परीक्षा नसून शैक्षणिक यंत्रणेकडून 21व्या शतकातील अपेक्षा समजून घेण्याचे माध्यम आहे. पिसामध्ये मुलांकडून 21व्या शतकातील अपेक्षित कौशल्यांची पडताळणी केली जाते. पिसा फक्त परीक्षा घेत नाही तर 21 व्या शतकातील शिक्षण कसे असावे यासाठी मार्गदर्शन करीत असते. 6-C असणारी मुले आपल्याला PISA साठी मुले तयार करायची हे आपले उद्दिष्ट आहे. यासाठी आपण काम करणे अपेक्षित आहे.

सारांश :-

नविन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये अपेक्षित आहे की, जागतीक विचार करणारे आणि जगाला दिशा देणारे नागरीक घडावेत नविन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० हे प्रत्येक व्यक्तीच्या सर्जनशिल क्षमतेच्या विकासावर विशेष जोर देणारे आहेत. शिक्षणाने केवळ संख्यात्मक क्षमता विकसीत करणे आवश्यक नाही तर समीक्षणात्मक विचार सरणी समक्ष्या निराकरण त्या साठी आवश्यक कौ.शल्य विद्यार्थ्यांमध्ये विकसीत करणे गरजेचे आहे.

संदर्भ ग्रंथ :-

- १)अध्ययन प्रक्रीयचे व्यवस्थापन (मुलभूत संकल्पना) :- वाचन साहित्य, राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद महाराष्ट्र, पूणे.
- २)नविन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२

मराठा-कुणबी मराठा सहसंबंधाचे राजकारण : एक अभ्यास

अंकुश रामराव शिंदे

राज्यशास्त्र विभाग, (एम.फिल.) यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय आंबेजोगाई

डॉ. ज्ञानोबा बालासाहेब ढोबळे

प्राध्यापक व संशोधन मार्गदर्शक

राज्यशास्त्र विभाग श्री. छत्रपती शिवाजी महाविद्यालय, उमरगा जि. उस्मानाबाद

प्रस्तावना :

भारताला स्वातंत्र्य मिळून अनेक वर्षे झाली आहेत. आज भारत महासत्ता होण्याची स्वप्न पाहत आहे. तसे पाऊल देखील टाकत असल्याचे आपणास दिसून येते. परंतु महासत्ता होण्यापूर्वी भारतातील मूलभूत प्रश्न सोडवली गेली आहेत का ? यावर विचार करणे महत्वाचे वाटते, गेली ७६ वर्षे झाले आपण स्वातंत्र्य उपभोगत आहोत आपण धर्म निरपेक्ष लोकशाही चा स्वीकार केला आहे जातीचं महत्व कमी करत आहोत परंतु भारतातील जाती व्यवस्था ही मजबूत होत असलेली आज पाहायला मिळते. याला राजकीय नेते जातीधर्माचे राजकारण करून या व्यवस्थेला आधिक्य बळ देत आहेत. आरक्षण हा सामाजिक विषमता दूर करण्याचा मार्ग आहे या संकल्पनेचा विचार करून भारतातील आरक्षण धोरण स्वीकारले आहे परंतु गरिबी हटाव कार्यक्रम म्हणून याकडे आज पाहिले जाते. त्यामुळे या आरक्षणापासून वंचित असणारे समूह आज मोठ्या प्रमाणात आरक्षणाची मागणी करताना दिसून येत आहेत. महाराष्ट्रामध्ये मराठा समाज हा मोठ्या समाज मानला जातो हा समाज अनेक वर्षांपासून आरक्षणाची मागणी करताना दिसून येतो. अनेक मोर्चे, आंदोलन, उपोषण, इत्यादी मार्गाने आपली आरक्षणाची मागणी शासन दारी मांडतो यावर शासनाने आरक्षणाचे आध्यादेश देखील काढले परंतु ते कोर्टांमध्ये टिकू शकले नाही त्यामुळे हा समाज ओबीसी आरक्षणाची मागणी करत आहे. या शोध निबंध मध्ये मागणीचे आधार, करत असलेली मागणी योग्य की अयोग्य यावर विश्लेषण केले जाणार आहे. प्रस्तुत शोध निबंध हा मराठा-कुणबी मराठा सहसंबंधाचे राजकारण : एक अभ्यास असून महाराष्ट्रामध्ये होत असलेल्या आरक्षणाच्या मागणी सदर्भात आहे. आपल्याला सदरील शोधनिबंधामध्ये मराठा व कुणबी मराठा जातीचा असलेला सहसंबंध याकडे लक्ष केंद्रित करायचे आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

- १) मराठा व कुणबी मराठा सहसंबंध समजून घेणे.
- २) घटनेनुसार आरक्षणाचा अर्थ समजून घेणे.

संशोधनाची गृहीतकृत्ये :

- १) मराठा व कुणबी मराठा एक आहेत.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी संशोधनाच्या वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पध्दतीचा आधार घेण्यात आला आहे. तसेच तथ्ये संकलनाच्या द्वितीय सामग्रीचा उपयोग केला आहे. यामध्ये वर्तमान पत्रे, संदर्भग्रंथ, वेबसाईट आणि ब्लॉग वरील निवडक लेखाचा वापर केला आहे.

घटनेनुसार आरक्षणाचा अर्थ :

भारतीय लोकशाहीने कल्याणकारी राज्याची संकल्पना स्वीकारली आहे. समाजातील मागास प्रवर्गासाठी शासकीय नोकरी, शिक्षण, राजकारणामध्ये आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली आहे. भारतामध्ये आरक्षणाची सुरुवात १९०२ साली राजश्री शाहू महाराजांनी केली होती नंतर भारताची घटना लिहित असताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीसाठी घटनात्मक आरक्षणाची तरतूद केली. भारतातील आरक्षण धोरण ठरवत असताना 'सामाजिक भेदभाव' या संकल्पनेचा विचार डोळ्यासमोर ठेवून आरक्षण धोरणाचा अवलंब केला. एखाद्या जातीशी किंवा समाजाशी सामाजिक भेदभाव होत असेल अशा समूह मागास असेल, अशा घटकांना आरक्षण देऊन मुख्य प्रवाहात येण्यासाठीची आरक्षण तरतूद केली आहे. नंतरच्या काळात समाजातील इतर मागास प्रवर्गासाठी आरक्षण अनेक राज्यांमध्ये सुरू केले त्याच आधारे महाराष्ट्रामध्ये मागास प्रवर्गासाठी १९६७ मध्ये आरक्षण लागू करण्यात आले. आरक्षित जाती समूह ठरवण्यासाठी 'मागासलेपणा' हा आधार आयोगाने घेतला व मागासलेपणाच्या आधारे अनेक जातींचा समावेश ओबीसी प्रवर्गामध्ये करण्यात आला.

महाराष्ट्रातील आरक्षण धोरण :

भारतीय राज्यघटनेमध्ये कलम ३४१ आणि कलम ३४२ मध्ये अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीसाठी अनुक्रमे १३ व ७ टक्के याप्रमाणे आरक्षण लागू करण्यात आले आहे. महाराष्ट्रामध्ये देखील SC १३ टक्के ST ०७ टक्के अशी आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली. तर मागासवर्गीयांसाठी कलम ३४० नुसार आयोग गठीत करण्यात आला. १ जानेवारी १९७९ रोजी मंडल आयोग स्थापन करण्यात आला. तत्पूर्वी १९६७ पासून महाराष्ट्रामध्ये मागास प्रवर्गाला आरक्षण लागू होते. १ एप्रिल १९६५ अन्वये शासकीय निमशासकीय सेवेत खालील प्रमाणे आरक्षण विहित करण्यात आले. अनुसूचित जाती १३% , अनुसूचित जमाती ०७%, विमुक्त भटक्या जाती/जमाती ०४% , इतर मागासवर्ग १०% एकूण ३४ टक्के आरक्षण महाराष्ट्रामध्ये होते. देशात मंडल आयोग लागू केल्यानंतर आयोगाच्या शिफारशीनुसार मागासवर्गीयांसाठी वाढीव आरक्षणाचा प्रस्ताव व भटक्या विमुक्त जाती जमाती च्या आरक्षणात वाढ करून नवीन धोरण ठरवण्यात आले. अनुसूचित जाती १३% , अनुसूचित जमाती ०७%, विमुक्त जाती (अ) ३%, भ. ज. (ब) २.५%, भ. ज. (क) ३.५%, भ. ज. (ड) २%, इतर मागासवर्ग १९%, विशेष मागासवर्ग ०२%, एकूण ५२% आरक्षण लागू करण्यात आले परंतु मराठा समाजाचा यामध्ये समावेश नव्हता केंद्र सरकारने आर्थिक दुर्भल घटकासाठी आरक्षणाची मर्यादा वाढून ६२% वर गेली आहे.

मराठा कुणबी मराठा सहसंबंध :

मराठा हा शब्द जातीवाचक नसून समूह वाचक आहे. महाराष्ट्रामध्ये मराठा व कुणबी मराठा हे दोन्ही जाती एक असल्याचे सांगण्यात येत आहे. यासाठी महाराष्ट्रामध्ये मोठा लढा देखील उभा राहिला आहे. अनेक अभ्यासकांच्या मते मराठा व कुणबी मराठा हे एक असल्याचे मत नोंदविले आहे. इतिहासामध्ये देखील मराठा हा पूर्वी कुणबी होता कालांतराने कुणब्याचा मराठा झाला. कुणबी हा शेती करणारा समाज म्हणून ओळखला जातो. मराठा समाजाचा देखील व्यवसाय शेतीचा आहे यामुळे मराठा व कुणबी सारख्याच प्रमाणात आहेत. डॉ.

इरावती कर्वे यांनी मराठा व कुणबी मराठा एक असल्याचे मत व्यक्त केले आहे. मानववंशशास्त्रज्ञांच्या मते मराठा व कुणबी यांचे वंशज एकच आहेत कारण, त्यांच्या चालीरीती, देवधर्म, कुळ, दैवत सारखेच आहेत. राजश्री शाहू महाराजांनी देखील मराठा कुणबी एक असल्याचे स्पष्ट केले आहे. संत तुकाराम महाराजांनी त्यांच्या अभंगांमध्ये ते स्वतः कुणबी असल्याचे प्रमाण दिले गेले आहे. 'मराठवाड्याचा इतिहास' या ग्रंथामध्ये लेखक सोमनाथ रोडे यांनी मराठा म्हणजे कुणबी जात नमूद केली आहे. ते म्हणतात मराठवाड्यात बहुसंख्य मराठा कुणबी जातीचे लोक असून त्यांचा शेती हा प्रमुख व्यवसाय आहे. महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी असे म्हटले आहे की, मराठा व कुणबी यामध्ये फरक करणे फार कठीण आहे. मराठ्यांचे धंदे दोन आहेत एक शेतकरी दुसरा शिपाईगिरी. परंतु कुणबी यांचा शेती हा एकच व्यवसाय आहे. कुणबी मराठा व मराठ्यांचा कुणबी हा उलटा पालटा महाराष्ट्रात चालूच आहे. असे असले तरी वेगवेगळ्या विभागानुसार मराठा व कुणबी मध्ये सामाजिक अंतर थोडेफार प्रमाणात दिसून येते. सद्यस्थितीमध्ये महाराष्ट्रामध्ये मराठा समाजाचे प्रमाण साधारणपणे ३२% आहे या ३२ टक्के मध्ये कुणबी मराठा समाविष्ट आहे. कुणबी मराठा हा ओबीसी प्रवर्गामध्ये आरक्षणाचा लाभ घेत आहे. महाराष्ट्र शासनाने २०२३ साली न्या. शिंदे यांच्या अध्यक्षतेखाली समिती गठित केली. मराठवाड्यात तसेच उर्वरित महाराष्ट्रामध्ये मराठा समाजाच्या कुणबी नोंदी शोधण्याचे काम समितीकडे देण्यात आले आहे. या समितीचा प्रथम अहवाला सादर केला असून ५४ लाख कुणबी मराठा कुणबी नोंदी आढळून आल्या आहेत. यावरून हे सिद्ध होते की महाराष्ट्रातला मराठा समाज हा कुणबी आहे आणि तो पूर्वीपासून ओबीसी आरक्षणासाठी पात्र आहे.

बदल हा निसर्गाचा नियम आहे व्यक्तीच्या वर्तनामध्ये सामाजिक परिस्थितीमध्ये बदल हा होत असतो. आज महाराष्ट्रामध्ये मराठा समाज आरक्षणाची मागणी करत असल्याचे दिसून येत आहे. परंतु ही आरक्षणाची मागणी कशाच्या आधारावर करत आहे हे पहाणे किंवा जाणून घेणे महत्वाचे ठरते. भारतामध्ये आरक्षणाची सुरुवात छत्रपती राजश्री शाहू महाराज यांच्या राज्यकारभार यामध्ये पाहायला मिळते. त्यांनी आपल्या संस्थानांमध्ये पन्नास टक्के जागा या मागास प्रवर्गासाठी राखून ठेवण्यात आल्या होत्या या मध्ये मराठा समाज देखील होता.. भारत स्वातंत्र्य झाल्यानंतर येथील उच्च-नीचतेचा भेदभाव कमी व्हावा यासाठी आरक्षणाचे धोरण अवलंबवले. ज्या समूहाचे किंवा वर्गाचे प्रतिनिधित्व पुरेसे नसेल अशा प्रवर्गाला शासकीय तसेच निमशासकीय सेवेत तसेच राजकारण यामध्ये आरक्षण देण्यात आले. नंतरच्या काळात म्हणजेच १९६७ सालापासून इतर मागासवर्गीय समूहाला आरक्षण देण्यात आले. हे आरक्षण देताना मागासलेपणा हा निकष आयोगाने समोर ठेवून या प्रवर्गामध्ये अनेक जातींना समाविष्ट करण्यात आले हे निकष सर्वच जातीला लागू केले असे नाही परंतु महाराष्ट्रातील मराठा या समूहाचा इतर मागासवर्गीय याच्या यादी पासून दूर ठेवण्यात आले. या जाती समुहाप्रमाणेच अनेक जाती या १९९२ पासून इतर मागासवर्गीयांमध्ये समावेश व्हावा यासाठी मागणी करत आहेत काहींचा समावेश झाला व काही जातीय समूह आजही संघर्ष करत आहेत त्यापैकी महाराष्ट्रातील मराठा ही जात किंवा समाज आहे

मराठा समाजाचे राजकारण :

मराठा समाजाच्या आरक्षणाचा मुद्दा हा सद्यस्थितीला असंवेदनशील होऊन बसला आहे. मागासलेपण सिद्ध जरी झाले तरी या समाजाला कोणत्या प्रवर्गामध्ये टाकायचे हे स्पष्ट होत नाही. स्वतंत्र प्रवर्ग म्हणून आरक्षण द्यावे तर ते कायद्याच्या चौकटी मध्ये बसत नाही कारण इंद्रासाहनी खटल्या यानुसार ५० टक्केपेक्षा

जास्त आरक्षणाची मर्यादा ओलांडता येत नाही. महाराष्ट्रामध्ये आधीचेच ६२ टक्के आरक्षण आहे आता यामध्ये मराठा समाजाचा समावेश केला तर पन्नास टक्के मर्यादा आडवी येत आहे. या मुद्द्यावर संपूर्ण महाराष्ट्रामध्ये मोठ्या प्रमाणात राजकारण केले जात आहे. समाजाची दिशाभूल केली जात आहे कोणत्याच बाबतीत स्पष्टतेचा अभाव शासन व्यवस्थेकडून दिसून येत आहे. निवडणुका जवळ आल्या की मराठा आरक्षणाचा व त्याच्या मागासलेपणा सिद्ध करण्यावर मोठ्या हुशारीने राजकारण केले जात आहे. जाती-जातीमध्ये दुरावा निर्माण केला जात आहे. मराठा विरुद्ध-ओबीसी, मराठा विरुद्ध-एसी अशा प्रकारे जाती-जातीमध्ये तेढ निर्माण केली जात आहे. मराठा समाजाने लाखोंच्या संख्येने आरक्षणासाठी शांततेच्या मार्गाने मोर्चे काढले आहेत. कित्येक तरुणाने आपल्या प्राणाचा त्याग केला आहे. परंतु पदरात निराशा मिळाली आहे. शासन आरक्षणाचा कायदा करत आहे तर सरकार बदलले की तो कायदा मोडीत काढला जात आहे. यामध्ये आरक्षणाचा लाभ तर नाहीच पण समाजातील विद्यार्थ्यांच्या आयुष्याशी खेळले जात आहे.

सारांश:

थोडक्यात मराठा व कुणबी मराठा हे एक असून त्याचे सहसंबंध सिद्ध होण्यासाठी अनेक पुरावे उपलब्ध झालेले आहे. परंतु महाराष्ट्रामध्ये याचे राजकारण केले जात असल्यामुळे आरक्षणाचा उपयोग या समाजाला होत नाही तो होऊ दिला जात नाही. या समाजावर महाराष्ट्रातील राजकारण अवलंबून आहे कारण हा समाज संख्येने मोठा आहे. मताची पेटी या समाजाकडे असली तरी हा समाज वेगवेगळ्या पक्षांमध्ये बांधला गेला आहे.

संदर्भसूची

- १) मराठा ओबीसीकरण , अशोक बिद्धिवंत २०१३
- २) मराठा समाज : वास्तव आणि अपेक्षा ,राम जगताप सुशील धसकटे २०१६
- ३) मराठा आरक्षण लढा सामाजिक न्यायचा , डॉ. बाबासाहेब सराटे २०१५
- ४) मराठा आरक्षण , पुरुषोत्तम खेडेकर जिजाई प्रकाशन पुणे २०१०
- ५) दै. लोकसत्ता ९ डिसेंबर २०२० फारुक नाईकवाडे.
- ६) गायकवाड, प्रवीण. (२०१३) 'आरक्षण' जिजाई प्रकाशन, पुणे.

मूल समजून घेताना

श्री. गजानन कोंडीबा चौधरी

सहशिक्षक

जि.प.प्रा.शा.पार्डी खुर्द ता.वसमत जि.हिंगोली

आजच्या प्रगत समजल्या जाणाऱ्या जगात मानवाने भौतिक प्रगती मोठ्या प्रमाणात साधण्यात यशस्वीता प्राप्त केली आहे. ही जरी बाब सत्य असली तरी आपल्या मुलांना समजून घेताना पाहिजे तेवढे लक्ष देण्यात मनुष्य प्राणी पूर्णपणे यशस्वी झाला असे दिसत नाही. कारण आज शालेय जीवनात विद्यार्थी गळती वाढताना व विद्यार्थी उपस्थिती कमी होताना दिसते, यावर चिंतन होणे ही काळाची गरज आहे.

मुले कुटुंब, शेजारी, परिसर इ. घटकांकडून अनुकरणीय वर्तन करतात. यासंदर्भात जॉन लॉक नावाचे अनुभववादी तत्त्वचिंतक म्हणतात की 'ज्ञानाचे महावस्त्र अनुभवाच्या संवेदनाच्या धाग्याने विणलेले असते' यावरून लक्षात येते की, मूल समजून घेताना पालक, शिक्षक, समाज यांनी आत्मपरीक्षणातून आत्मचिंतन करून मूलाच्या निकोप वाढीसाठी संस्कारमय व आनंददायी वातावरण निर्माण करणे महत्वाचे आहे.

📖 मूल समजून न घेतल्यामुळे येणाऱ्या अडचणी :-

मूल हणजे मातीचा गोळा. या गोळ्याला ज्याप्रमाणे अनुभवाचे थापे पडतात, त्याप्रमाणे आकार धारण होत असतो. पण या मूल असणाऱ्या गोळ्याला योग्य आकार नाही मिळाला तर अनेक अडचणी येतात.

त्या खालीलप्रमाणे आहेत.

1) शालेय उपस्थिती :-

विद्यार्थी म्हणजेच मूल होय. ही मुले त्यांच्या मनाला चार भिंतीच्या आतील बंधिस्त वातावरण आवडत नसेल तर मूळ शाळेत येण्यास टाळाटाळ करतात, किंवा शाळाबाह्य होतात यातूनच शाळेतील विद्यार्थी गळतीचे प्रमाण वाढते.

2) स्वभावात बदल :-

मुलांना त्यांच्या आवडीनुसार पालकांनी वातावरण निर्माण नाही केले तर आपल्या मनाविरुद्ध होत आहे, म्हणून मूल रागीट स्वभावाचे बनतात. कारण पालकांना व शिक्षकांना आपली मुले ही हुशार बनावीत असे मनोमन वाटते. परंतु आपली विचारक्षमता आणि मूलांच्या विचारक्षमता यांच्यात खुपच तफावत असते. मुलांच्या भावनांचाही विचार न केल्यामुळे ही मुले रागीट किंवा चिडचीड स्वभावाची बनतात.

3) संकुचित प्रवृत्ती :-

लहान मुलांना त्यांच्या मनानुसार इतर मुलांसोबत मुक्तपणे न खेळ देता, अभ्यासाचा सततच पुनरुच्चार होऊन घरीच राहावे लागत असेल तर काही मुले संकुचित प्रवृत्तीची बनताना दिसतात. यामुळे अशा प्रवृत्तीची मुले भविष्यात एखादे संकट समोर आल्यास समर्थपणे तोंड देण्यास अपयशी देखील ठरू शकतात.

4) सांघिक भावना :-

मुलांना सांघिक खेळापेक्षा फक्त फक्त अभ्यासाकडे लक्ष केंद्रित करण्याचे वारंवार सक्ती केल्यामुळे मूल एकलकोंडी बनण्याची शक्यता असते. यातून मूल नैराश्य, वैफल्यग्रस्त होऊन शालेय अभ्यासक्रमात अपयशी

ठरण्याची शक्यता असते. या सारख्या अडचणींपासून मुलांना मुक्त करण्यासाठी त्यांच्यामध्ये सांघिक खेळाची आवड निर्माण करणे काळाची गरज आहे.

❖ मूल समजून घेण्यासाठीच्या उपाय योजना :-

मुले ही त्यांच्या कलानुसार वर्तन करीत असतात. यामुळे पालक आणि शिक्षक या दोन घटकांनी मुलांच्या मनात आनंद कशा पद्धतीने निर्माण करता येईल, या दृष्टिकोनातून प्रयत्न करणे अत्यंत आवश्यक आहे. या आवश्यकता म्हणजेच मूल समजून घेण्यासाठीच्या उपाय योजना खालील प्रमाणे आहेत.

1) शालेय अभ्यासक्रमात बदल :-

लहान मुलांना शाळा ही बंदिखाना न वाटता आपल्या मनाला आनंद देणारे ठिकाण आहे, असे जेव्हा मुलांना वाटते, तेव्हा शाळेतील 100% उपस्थितीचे धोरण यशस्वी ठरते. यासाठी शालेय अभ्यासक्रम बनवताना ग्रामीण, शहरी, आदिवासी अशा सर्वच गटातील विद्यार्थ्यांना आपण शिकत असलेला अभ्यासक्रम बोजड न वाटता आनंददायी वाटला पाहिजे. असे जेव्हा विद्यार्थ्यांना वाटते तेव्हा आपण मुलांना समजून घेण्यात काही प्रमाणात यशस्वी झालो असे म्हणता येईल.

2) कृतियुक्त मनोरंजनात्मक शिक्षण:-

मूल समजून घेण्यासाठी पालक व शिक्षकांनी मुले ही एकसारखी कधीच असू शकत नाहीत ही बाब सर्वप्रथम लक्षात घेऊन मुलांच्या आवडी-निवडी, छंद, कला इत्यादींचे परीक्षण करून त्यांना कशात आनंद वाटेल हे सर्वप्रथम शोधले पाहिजे आणि त्यानुसार आपल्या कल्पकतेप्रमाणे शैक्षणिक साहित्य निर्माण करून आनंददायी शिक्षण बनविण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे उदा. गणित या विषयातला 'अंक स्थान' हा घटक जर आपण वेगवेगळ्या रंगांच्या दगडाचा आधार घेऊन प्रत्येक रंगाला एकक, दशक, शतक इत्यादी स्थानदर्शक किंमती देऊन मुलांना अध्यापन केल्यावर निश्चितच मुलांची उत्सुकता वाढेल असे मला वाटते.

3) बोलीभाषेतून शिक्षण:-

लहान मुलांना कुटुंबात, शेजारी, परिसरात बोलली जाणारी भाषा ही सर्वोत्तम भाषा वाटत असते, या भाषेतूनच त्यांच्या संकल्पनाही स्पष्ट होत असतात. त्यामुळे शिक्षकांनी बोली भाषाही आत्मसात करून अध्यापन केले पाहिजे. बोली भाषा शिकण्यासाठी साधारणतः ८०० शब्दांचे अर्थ माहित करून घेणे आवश्यक आहे. यापेक्षा जास्त शब्द आपण हिंदी, इंग्रजी भाषा शिकण्यासाठी आत्मसात केले आहेत. म्हणून विद्यार्थ्यांना बोली भाषेतून किंवा बोलीभाषेच्या जवळपास जाऊन अध्यापन केले तर विद्यार्थ्यांना शिक्षणाविषयी गोडी वाटू लागून आनंददायी शिक्षण बनते.

4) निसर्गाच्या सानिध्यातून अध्ययन:-

लहान मुलांच्या सुप्त कलागुणांना वाव देण्यासाठी अभ्यासक्रमातील नैसर्गिक घटकांचे अध्ययन निसर्ग सहल, वनभोजन, सागरी किनारे, किल्ले इत्यादी घटकांची प्रत्यक्ष भेट करण्याची संधी विद्यार्थ्यांना मिळेल आणि त्यांना त्यांमधून आनंद मिळेल याकडे लक्ष द्यायला हवे. म्हणून शालेय अभ्यासक्रम व शालेय तासिकांचे नियोजन करताना या घटकांचाही समावेश करणे आवश्यक आहे.

थोडक्यात, मूल समजून घेताना मुलांच्या भावनिक, मानसिक व बौद्धिक क्षमता विचारात घेऊनच त्यांच्याशी आचरण करणे अत्यंत महत्वाचे आहे, कारण मुलांना ज्या कृतीतून आनंद मिळतो ती कृती त्यांच्याकडून पूर्ण समर्थन भावाने केली जाते. त्यातून मिळणारा आनंद त्यांच्या चेहऱ्याच्या व कृतीच्या माध्यमातून ओसंडून वाहताना दिसतो, म्हणून पालक, शिक्षक आणि समाजातील इतर घटक यांनी सातत्याने लहान मुलांना समजून घेताना आत्मपरीक्षण व आत्मचिंतन यातूनच कृती केली पाहिजे. जेणे करून लहान मुलांच्या भावनांचा अनादर होणार नाही. आणि त्यांच्यातील सुप्त कलागुणांचा विकास होऊन ती शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक इत्यादी दृष्टीकोनातून सक्षम बनतील पर्यायाने याच सक्षमीकरणातून त्यांच्यात सदाचार, सहानुभूती, नैतिकता इत्यादी मानवतावादी मूल्यांची पायाभरणी होऊन एक सक्षम नागरीक म्हणून तयार होतील, अन यातूनच माणूस आणी माणूसकीची अतूट नाळ वृद्धिंगत होईल, असे मला वाटते.

भारताचा सांस्कृतिक वारसा व भारतातील वारसा स्थळे - एक

अभ्यास

सहाय्यक. प्रा. विकास रमेरा बगाव

प्रा. डॉ शशिकांत साबळे

आर.एन.सी.आर्ट्स, जे.डी.बी.कॉमर्स अँड एन.एस.सी सायन्स महाविद्यालय, नाशिक रोड, नाशिक.

घोषवारा -

'वारसा' या शब्दाची व्याप्ती अधिकच व्यापक आहे. सांस्कृतिक वारसा हा काही पुरातन अवशेष आणि वस्तूसंग्रह सांभाळण्यावर संपत नाही. त्यात परंपरा किंवा जिवंत अभिव्यक्ती जी आपल्या पूर्वजांकडून आपल्या पर्यंत येते आणि आपल्या वारसाकडे जाते. यांचा ही समावेश यात होतो.

वारसा म्हणजे आपल्या भूतकालीन जीवनांचा आरसा आज आपण ज्या आरश्यात बघतो ती आजची आपली प्रतिमा म्हणजे आपल्या चेहऱ्याची ठेवण, आपले केस, आपले डोळे, आपल्या त्वचेचा रंग, हा मागील पिढ्या कडूनच आपल्याला प्राप्त वारसा असतो.

गुरूने दिला आम्हा ज्ञानरूपी वसा

आम्ही चालवू पुढे हा वारसा।

या काव्य पंक्ती नुसार आपण ही आपला वारसा पुढच्या पिढीसाठी सोडून जातो. भौतिक संपत्तीच्या बाबतीत कायदयानुसार वारसा हक्काने काही गोष्टी आपल्याला प्राप्त होत असतात. अभौतिक सांस्कृतिक वारसा म्हणजे रूढी, अभिव्यक्ती, सादरीकरण, ज्ञान, कौशल्य तसेच वादय, कलावस्तू ज्या एखादया समुदायाशी, गटाशी किंवा कधी कधी व्यक्तीशी त्यांच्या सांस्कृतिक वारसाचा भाग म्हणून निगडित आहेत आपल्या देशाला सिंधू संस्कृती हा वारसा लाभलेला असून यातूनच पुढे आपली हिंदू संस्कृती निर्माण झालेली आहे. भारतीय स्थापत्य कला, चित्रकला, संगीत, नृत्यकला, नाटयकला, हस्तकला व साहित्य यांचा ही वारसा प्राप्त झालेला असून या सर्व क्षेत्रात उत्तरोत्तर प्रगती होत आहे. भारतीय संस्कृतीला गंगा-जमना संस्कृती असेही म्हटले जाते. एकीकडून गंगा येते व दुसरी कडून यमुना या दोघींच्या मिलनातून तिसरी नदी तयार होते. भारतीय संस्कृती ही वाहती नदी आहे. विविधता हे भारतीय संस्कृतीचे वैशिष्ट्य राहिले आहे. भारतीय समाज नेहमी परंपरेचा आधार घेत आधुनिकतेला सामोरा जात राहिला आहे. भारतीय संस्कृतीने संघर्ष नव्हे तर सहिष्णुता हे मुल्य जोपासले.

विविधतेचा आदर करणारी आपली परंपरा आहे. आपल्या शालेय प्रतिजेमध्ये म्हटले आहे की, माझ्या देशावर माझे प्रेम आहे, माझ्या देशाला समृद्ध आणि विविधतेने नटलेल्या परंपरांचा मला अभिमान आहे. विद्यार्थ्यांच्या मनात आपल्या भौतिक व सांस्कृतिक वारसाबद्दल अभिमान निर्माण करणे व आपल्या वारसा स्थळांना जतन करण्याची त्यांच्या संरक्षणाची स्वच्छतेची काळजी प्रत्येक भारतीयांच्या मनात निर्माण करणे हाच दृष्टीकोन या शोध निबंधाचे प्रयोजन आहे.

महत्वाचे शब्द - वारसा, परंपरा, रूढी, वारसास्थळे, भौगोलीक निर्देशक, ट्रेडमार्क, भारताचा स्मरण वारसा.

प्रस्तावना –

संयुक्त राष्ट्र संघाच्या संयुक्त राष्ट्रे शैक्षणिक, वैज्ञानिक आणि सांस्कृतिक संघटनेद्वारे १९७२ मध्ये केलेला ठरवा नुसार सांस्कृतिक अथवा निसर्गवारसा यादी निश्चित करण्यास सुरुवात केली. दरवर्षी १८ एप्रिल हा दिवस “जागतिक वारसा दिन” म्हणून साजरा केला जातो. सध्या जगातील १०७३ स्थळे या वारसा यादीत आहे. जागतिक वारसा स्थळांची सर्वाधिक संख्या इटली मध्ये आहे. तिथे एकूण ५३ वारसा स्थळे आहेत. या खालोखल चीनमध्ये ५२, स्पेन मध्ये ४६ तर फ्रान्समध्ये ४३ वारसा स्थळे आहेत. जर्मनी ४२ व मेक्सिको ३४ स्थळांसह अनुक्रमे पाचव्या व सातव्या स्थानावर आहे तर भारत ३६ वारसा स्थळांसह सहाव्या क्रमांकावर आहे.

भारतातील दोन स्थळे १९८३ मध्ये सर्वप्रथम या यादीत समाविष्ट केली गेली. ती म्हणजे आग्र्याचा किल्ला व अंजिठा गुंफा या शिवाय अजून ४२ स्थळांचा प्रस्ताव भारताने युनेस्कोकडे पाठविला आहे. भारतातील वारसा स्थळांपैकी सर्वाधिक म्हणजे पाच स्थळे महाराष्ट्रात आहेत. ती म्हणजे अंजिठा गुंफा, वेरुळची लेणी, घारापुरीची लेणी, छत्रपती शिवाजी महाराज रेल्वे स्थानक मुंबई, दक्षिण मुंबईतील व्हिक्टोरियन गॉथिक व कलावस्तू.

युनेस्कोने २०१० पासून या कार्यक्रमाची दोन यादीत विभागणी केली आहे.

- (१) मानवतेला प्रतिनिधीक अशी अभौतिक सांस्कृतिक वारश्यांची यादी.
- (२) अशा वारसाची यादी ज्याला जतन करून ठेवायची निकडीची गरज आहे.

उद्दिष्टे –

- (१) भारतातील वारसा स्थळांची माहिती करून घेणे.
- (२) विद्यार्थ्यांच्या मनात वारसा स्थळाबाबत अभिमान निर्माण करणे.
- (३) वारसा स्थळांचे संरक्षण व जतन करण्याची जाणीव निर्माण करणे.
- (४) अभौतिक सांस्कृतिक वारशाची वैशिष्ट्ये जाणून घेणे.
- (५) नवीन वारसा स्थळे शोधून काढणे.

विषयाचे महत्व -

- (१) नैसर्गिक व सांस्कृतिक वारसा यातील फरक लक्षात घेणे.
- (२) वारसास्थळे निश्चित करण्याचे निकष कोणते ते समाजावून घेणे.
- (३) पर्यटनाच्या दृष्टीने वारसा स्थळांचा उपयोग करून भारतातील पर्यटन व्यवसायाला चालना देणे.

सदरच्या शोधनिबंध हा भारतापुरता असून दुय्यम साधन सामुग्रीवर आधारीत पुस्तके विविध मासिके, लेख, प्रवास वर्णने, व शासकिय संकेत स्थळांच्या सहाय्याने मांडणी केली आहे.

गृहितके –

- (१) भारताच्या स्मरण वारसाची जगाच्या स्मरण नोंदवहीत नोंद झालेली आहे.
- (२) भौगोलिक निर्देशक (जी.आय.टॅग) व ट्रेड मार्कची माहिती जात आहे.

विषय विस्तार –

अहमदाबाद : २०१७ मध्ये युनेस्कोने अहमदाबादला जागतिक वारसा शहर घोषित केले आहे. प्राचीन काळी कर्णावती नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या या शहरावर सुलतान अहमदशहा या शासकाने अनेक वर्षे राज्य केले. कालांतराने हे शहर अहमदाबाद या नावाने ओळखले जाऊ लागले. अहमदाबाद मध्ये राणीसिपरी मशीद,

हाथीसिंह जैन मंदिर या सारखी अनेक प्रेक्षणीय स्थळे आहेत. मुस्लीम स्थापत्याचा उत्कृष्ट नमुना झुलता मिनार, अहमदशहाने बांधलेली भद्रकिल्ला तसेच गांधीजींनी स्थापन केलेला साबरमती आश्रम ही याच शहरात आहे.

वारसा स्थळे निश्चित करण्याचे निकष -

एखाद्या स्थळास वारसा स्थळ म्हणून निश्चित करण्यासाठी युनेस्कोने काही निकष ठेवले आहेत. संबंधित स्थळांची "जागतिक बहुमूल्यता" हा या पैकी प्रमुख निकष आहे. या शिवाय या स्थळास खाली दिलेल्या दहा निकषांपैकी किमान एक तरी निकष लागू होणे गरजेचे आहे ते पुढील प्रमाणे :

(अ) सांस्कृतिक स्थळा बाबतचे निकष :

संबंधित स्थळ

- (1) हे मानवी सर्जनशीलतेचा उत्तम नमुना असावे.
- (2) काळाच्या ओघात किंवा जगाच्या सांस्कृतिक विश्वात बदलेली महत्वाची मानवी मूल्ये अथवा कला, स्थापत्य, तंत्रज्ञान, शहर नियोजन, बाग-बगीच्यांची आखणी यातील महत्वाच्या बदलांचे निदर्शक असावे.
- (3) कुठल्यातरी अद्वितीय सांस्कृतिक परंपरेचे किंवा सध्या अस्तित्वात असलेल्या किंवा अतसंगत झालेल्या मानवी सभ्यतेची साक्ष असावे.
- (4) मानवी इतिहासात महत्वपूर्ण मानल्या गेलेली एखादी इमारत, स्थापत्य किंवा तांत्रिक विकास यांच्याशी संबंधित असावे.
- (5) पर्यावरण व मानव यांचा संबंध दर्शवणारी, जमिनीचा किंवा समुद्राचा वापर करून बनवलेली वसाहत किंवा एखादी पारंपारिक मानवी वसाहत याचे निदर्शक असावे.
- (६) जागतिक दृष्ट्या बहुमूल्य अशा घटना, परंपरा, कल्पना, श्रद्धा कला व साहित्य निर्मिती यांच्याशी संबंधित असावे.

(ब) निसर्ग स्थळा बाबत निकष :

संबंधित स्थळ

- (1) हे एखादी अद्भूत नैसर्गिक घटना किंवा अद्वितीय अशा निसर्ग सौंदर्याने नटलेले असावे.
- (2) पृथ्वीच्या इतिहासातील महत्वपूर्ण टप्प्यांचे, ज्यात मानवी जीवन विकासाची नोंद भूभागाच्या निर्मिती संबंधित महत्वाची भौगोलिक घटना किंवा भुरूपीय बदल झाले आहेत या बाबतचे निदर्शक असावे.
- (3) सध्या घडत असलेल्या महत्वाच्या परिस्थितिकीचे किंवा जैविक उत्क्रांतीचे किंवा जमिनीवरील, पाण्यातील, समुद्रकिनाऱ्यावरील किंवा समुद्रातील परिसंस्थेचा, वनस्पतींचा, प्राण्यांचा किंवा समूहाचा विकास यांच्याशी संबंधित असावे.
- (4) जैवविविधतेचे नैसर्गिक रक्षण करण्यासाठी सर्वात महत्वाचा आणि लक्षणीय आवास असावा. ज्या जैवविविधतेमध्ये वैज्ञानिक किंवा रक्षण करण्याच्या दृष्टीने आवश्यक अशा किंवा नष्ट होण्याची भीती असलेल्या वैश्विक दृष्ट्या बहुमूल्य अशा प्रजातींचा समावेश आहे.

नियुक्त केलेल्या स्थळांचा कायदेशीर दर्जा -

जर एखादे स्थळ जागतिक वारसा म्हणून घोषित केले गेले. तर ते सांस्कृतिक दृष्ट्या संवेदनशील आहे. असे प्रथम दर्शनी मानले जाते. आणि त्याला जिनिव्हा अधिवेशनांतर्गत असलेल्या लॉ ऑफ वॉरच्या

अनुषंगाने येणारी सर्व कलमे आचारसंहिता व प्रथा लागू होतात. यासोबतच या स्थळांना हेग अधिवेशनातील लष्करी संघर्ष व आंतरराष्ट्रीय कायदा या दरम्यान सांस्कृतिक मालमतेचे रक्षण हा करार ही लागू होतो.

सांस्कृतिक वारसा –

बोली परंपरा, सादरीकरणाची कला, सामाजिक रिवाज, विधी, सण, समारंभ, निसर्गाशी संबंधित ज्ञान आणि पारंपारिक कारागिरी या यादीतून सांस्कृतिक वैविध्य आणि सर्जनात्मक अभिव्यक्ती दिसून येते हीच गोष्ट लक्षात घेऊन युनेस्कोने 2008 पासून जगातील अभौतिक सांस्कृतिक घटकांची यादी करायला घेतली आहे. ज्या मुळे हा वारसा जतन करणे व त्यांचे संवर्धन करणे शक्य होईल. सर्व जगातील 364 अशा घटकांपैकी भारतातील 13 घटकांना त्यात स्थान मिळाले आहे.

अभौतिक सांस्कृतिकवारसा यादीत भारतातील तेरा उदाहरणे समाविष्ट झाली आहेत ती खालील प्रमाणे -

(1) **कुडीयाट्टम (संस्कृत रंगभूमी)** – हे केरळ मधील नृत्य नाट्य आहे. यातील पुरुषांची भूमिका चक्कीयार जातीचे लोक करतात व स्त्रीयांची भूमिका नांगियार जातीच्या महिला करतात. या नाट्याचे सादरीकरण 6 ते 20 दिवस इतका काळ चालते. ते प्रामुख्याने मंदिरात व पौराणिक कथेवर आधारित केले जाते. नाटकातील विदुषक सोप्या भाषेत कथेची पूर्वपिठिका मांडतो. नाटकातील सर्व पात्रे संस्कृत मध्ये बोलतात.

(2) **रामलीला** – दसऱ्याच्या आधी नवरात्रात सादर होणारे रामलीला हे संपूर्ण उत्तरभारतीय लोकप्रिय लोकनाट्य आहे. रामायणाची कथा सर्वानाच माहित असली तरी रामलीलेचे सादरीकरण बहारदार असते सीतेसह सर्व पात्रांच्या भूमिका सहसा पुरुषच करतात.

(3) **वैदिक पठणाची परंपरा** - भारतामध्ये वेदपठणाची परंपरा विविध पाठकांनी शतकानुशतके जागृत ठेवली. या पठणातील उच्चार, हावभाव हे सर्व जसेच्या तसे पुढच्या पिढ्यांपर्यंत पोहोचवले गेले. मौखिक परंपरेचे अशा प्रकारचे जगातील हे सर्वात जुने उदाहरण आहे.

(4) **राम्मन** - हा गढवाल भागातील एक धार्मिक सण आणि विधिनाट्य आहे उत्तराखंडच्या चमोली जिल्हयातील पैनखांडा सालूर डुंग्रा गावातील लोक हा सण साजरा करतात. ग्रामदेवता भूमियाल देवतेला प्रसाद अर्पण करून या उत्सवाची सुरुवात होते. उत्सवा दरम्यान मजागर नावाची पोवाड्या सारखी गाणी गायली जातात संपूर्ण हिमालयात हा उत्सव फक्त इथेच होतो.

(5) **मुडियेट्टू** - हे केरळ मधील एक पारंपारिक विधिनाट्य असून त्यात बरोबर एक लोक नृत्य ही आहे. ते भगवती पंथाचा भाग आहे. यातून कालीमाता व दारिका राक्षस यांच्या युद्धाची पौराणिक कथा साकारली जाते. भगवती कावूस या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या गावातील मंदिरां मध्ये कापणी नंतरच्या हंगामात ते सादर केले जाते. यातील कलावंत भरपूर रंगभूषा करून भलामोठा पेहराव अंगावर चढवता. संपूर्ण सादरीकरणासाठी 16 कलाकार आवश्यक असतात. कलाकारांचा चेहऱ्यावरील रंगकाम व डोक्यावरील मुकूट लक्षविधी असतो त्यातून अमानवी शक्तीचा भास निर्माण होतो. मुडियेट्टूचे संगीतकार सोपान संगीताचे जाणकार असतात जे कर्नाटक संगीताची जननी मानली जाते.

(6) **कालबेलिया** - राजस्थान मधील कालबेलिया या जमाती कडून सादर केले जाणारे हे एक सर्प नृत्य आहे. सापाला पकडणे व सर्प विषाचा जागोजागी फिरून व्यापार करणे हे या जमातीचे वैशिष्ट्य आहे. नृत्यातील काळ्या रंगाच्या घागरी चोली परिधान केलेल्या नर्तकी नृत्य सादर करतात.

(7) **छाऊ** - हे ओडिशा, झारखंड व पश्चिम बंगाल राज्यात केले जाणारे एक समर नृत्य आहे. यालाच पायकू नृत्य असेही म्हणतात, किंबहुना छाऊ, हा शब्दच छावणी या शब्दापासून आला आहे. नृत्याचा प्रारंभ व विकास यावरून या नृत्याचे पुरुठिया छाऊ (पश्चिम बंगाल) सेराई किल्ला छाऊ (झारखंड) आणि मयूर भंज छाऊ (ओडिशा) असे तीन उपप्रकार पडतात. हे नृत्य प्रामुख्याने वसंत ऋतूत केले जाते आणि ते 13 दिवस चालते. पुरुष नर्तक रात्रीच्या वेळी मोकळ्या जागेत हे नृत्य सादर करतात ज्यात युद्ध व नृत्य हालचाली यांचे मिश्रण असते. नृत्याच्या माध्यमातून युद्ध सराव ही केला जातो.

(8) **लडाख मधील बौद्धांचे मंत्रपठण** - हिमालयातील लडाख भागात मोक्षाच्या उद्दिष्टाने बौद्ध भिक्कू (लामा) जे सामुदायिक मंत्रपठण करतात तो ही जगाचा एक अभौतिक वारसा आहे. या पठणासाठी खास पेहराव केला जातो आणि प्रत्येक स्तवणानंतर त्याला पूरक अशा हातांच्या हालचाली केल्या जातात काही वेळस त्या सोबत नृत्य ही केले जाते.

(9) **संकीर्तन** - मणिपूर मधील धार्मिक गायन, वादन व नृत्य कला म्हणजे संकीर्तन मणिपूर मधील वैष्णव त्यांच्या आयुष्यातील महत्वाच्या समारंभाच्या वेळी संकीर्तन आयोजित करतात. मोक्षप्राप्ती मिळवण्यासाठी हाच मार्ग आहे असा विश्वास त्या मागे असतो. मंदिरा मध्ये केल्या जाणाऱ्या या नृत्यात कृष्णाच्या जीवनातील कथा, गीत व नृत्य यांच्या माध्यमातून त्या काळातील घटना सादर केल्या जातात. घराच्या अंगणात भक्तांच्या गराड्यात दोन मृदंग वादक आणि गायक नर्तक असा समूह असतो. गायन वादन करतांना विविध प्रकारचे 100 ताल वापरले जातात. पांढरे शुभ्र धोतर पांढरे उत्तरीय व पांढरी पगडी घालून हे नृत्य कोले जाते.

(10) **पंजाब मधील जस्ताची व तांब्याची भांडी बनवायची कला** - पंजाब मधील जानडिमिया गुरु येथील तांतैरस लोकसमूह (शब्दशः अर्थ तांब्या) जिवंत ठेवलेली ही एक पारंपारिक कारागिरी आहे. या भांड्याचे महत्त्व उपयुक्तता या दृष्टीने व धार्मिक दृष्टीने आहे.

(11) **नवरोझ** - हे पारशी लोकांचे नववर्ष असून त्यातून निसर्गाविषयी कृतज्ञता व्यक्त केली आहे प्रथेनुसार एका टेबलावर मगाथा चे पुस्तक मेणबती गहू असलेला कटोरा, चांदीची नाणी असलेला छोटा कटोरा, फूले, रंगवलेली अंडी, मिठाई आणि एका पाणी असलेल्या भांड्यामध्ये गोल्ड फिश अशा सर्व गोष्टी ठेवल्या जातात. या सर्वातून संपत्ती, रंग, गोडवा व आनंद प्रतित केला जातो 21 मार्च हा दिवस युनोने आंतरराष्ट्रीय नवरोज दिवस म्हणून घोषित केला आहे.

(12) **योग/योगाभ्यास** - योग ही प्राचीन भारतीय परंपरा असू तिचा संबंध आरोग्य, औषधी शिक्षण व कला यांच्याशी आहे. शारीरिक व मानसिक व आत्मिक उन्नतीसाठी योगाभ्यास केला जातो. यात आसने प्राणायाम मंत्रोच्चारण व ध्यानधारणा यांचा समावेश होतो. योगाभ्यासासाठी धर्म, जात, पंथ, वय, लिंग या कशाचेही बंधन नसते. भारताची प्राचीन परंपरा असलेले योगाभ्यास आज जगात अनेक भागात लोकप्रिय आहे. दर वर्षी 21 जून हा "आंतरराष्ट्रीय योगदिन" म्हणून साजरा केला जातो.

(13) **कुंभमेळा** - पृथ्वीतलावर शांततापूर्ण पध्दतीने कुठलेही आमंत्रण न देता शतकानुशतके होणारे हे मानवाचे सर्वात मोठे संमेलन आहे. कुंभमेळ्यामध्ये लाखो लोक नदीत स्नान करून जन्म-मृत्यूच्या फेऱ्यातून मुक्त होण्याची कल्पना करतात. प्रयाग, हरिद्वार, उज्जैन आणि नाशिक येथे कुंभ मेळा भरतो. हा एक सांस्कृतिक मोहोत्सव असतो.

दक्षिण मुंबईतील मरीन ड्राईव्ह व केर्ट परिसरात एकोणीसाव्या शतकातील, व्हिक्टोरियन वास्तुशैलीच्या इमारती व विसाव्या शतकातील आर्टडेको शैलीच्या इमारती आहेत. 2018 मध्ये यांचा समावेश युनोस्कोच्या वारसा स्थळाच्या यादीत केला आहे. या मध्ये मुंबई- उच्च न्यायालय, मुंबई विद्यापिठ, जुने सचिवालय, राष्ट्रीय आधुनिक कला संग्रहालय, एल्फिनस्टन महाविद्यालय डेविड, ससून ग्रंथालय, छत्रपती शिवाजी महाराज वास्तु संग्रहालय, पश्चिम रेल्वे मुख्यालय, महाराष्ट्र पोलीस मुख्यालय, ओव्हल मैदान क्रिकेट क्लब ऑफ इंडिया, दिनशांवांछा रोड वरील राममहल, इराँस व रिअड सिनेमा हॉल मरीन ड्राईव्ह येथील पहिल्या रांगेतील इमारती.

भारताचा स्मरण वारसा –

भारतातील नऊ हस्तलिखितांची जगाच्या स्मरण नोंदवहीत नोंद झाली आहे.

- (1) **डच ईस्ट इंडिया कंपनीची कागदपत्रे** - 1602 ते 1795 या कार्यकाळातील कंपनीची निरीक्षणे सुमारे अडीच कोटी पाने भरतील एवढी निरीक्षणे आहेत.
- (2) **लघु कालचक्र तंत्र रजतिका किंवा विमलप्रभा** - हे खगोल व ज्योतिष या वरील दुर्मिळ हस्तलिखिते कोलकत्याच्या एशियाटिक सोसायटीत जतन केले आहे या बौद्ध हस्तलिखितात अनेक तत्व ज्ञानातील संकल्पनाची सखोल चर्चा आहे.
- (3) **ऋग्वेद**- भारतातील उपलब्ध असा सर्वात जुना ग्रंथ, ऋग्वेद मौखिक परंपरेने जपला गेला त्यातून आर्यांचा संस्कृतीवर प्रकाश पडतो पुण्याच्या भांडारकर प्राच्यविद्या संशोधन संस्थेने ऋग्वेदाचे सर्वात जुने हस्तलिखित जतन करून ठेवले आहे.
- (4) **पुदुचेरी येथील शैव हस्तलिखित** - शैव सिद्धांताशी संबंधित अशा सुमारे 11000 हस्त लिखितांचा त्यात समावेश आहे. या संग्रहात सहाव्या शतकापासून ते वसाहत काळापर्यंत लेखन संग्रहित केलेले आहे हा हस्तलिखितांचा संग्रह पुदुचेरी येथील फ्रेंच संशोधन संस्थेत जतन करून ठेवला आहे.
- (5) **शांतीनाथ चरित्र** – देवनागरी लिपित लिहिलेले हे संस्कृत पुस्तक आहे. सोळावे जैन तीर्थंकर शांतीनाथ यांचे आयुष्य व काळ याचे वर्णन यात आहे.
- (6) **तारिख-ए-खानदान-ए-तैमुरी** - भारत व इराण मधील तैमूर व त्याच्या वंशजाचा इतिहास यात ग्रथित केला आहे. अबकबराच्या काळात हे चित्रांनी हस्तलिखित तयार केले गेले. यालाच तैमुरनामा असेही म्हणतात. यातील चित्रे हा मुघल शैलीचा अद्वितीय नमुना मानला जातो हे हस्तलिखित पटना येथील खुदाबक्ष प्राच्य ग्रंथालयात जतन करून ठेवले आहे.
- (7) **तमिळ आरोग्य विषयी हस्तलिखिते** - प्राचीन काळातील योगी अवलंब करीत असलेल्या आरोग्य पध्दतीचा तमिळ हस्तलिखितांचा संग्रह आशियाई अभ्यास संस्थेने जतन करून ठेवला आहे. त्यात झाडे मुळे पाला फुले साल फळे यातून औषधी प्राप्ती कशी करावी यावर चर्चा असून किती प्रमाणात मिश्रण करायचे याची प्रक्रिया सविस्तर दिली आहे.
- (8) **गिलगिट पांडु लिपी** – भोजवृक्षाच्या सालीवर लिहिलेल्या पांडुलिपी हा टिकून राहिलेला या प्रकारचा सर्वात जुना पुरावा आहे. पंडित नेहरूंनी स्वतः ही हस्तलिखिते काश्मीर मधून दिल्ली येथे आणली. या बौद्ध साहित्यातून संस्कृत, चीनी, कोरियन, जपानी, मंगोलियन आणि तिबेटियन धर्म तत्वज्ञानावर प्रकाश पाडतो. कालगणनेने पांडुलिपी पाचव्या व सहाव्या शतकातील आहे.

(9) **मैत्रेय व्याकरण** – दहाव्या शतकातील बंगाल मधील पाल काळात कुटील व रंजना लिपीत तालपत्रापर लिहिलेले हे एक छोटे पुस्तक आहे. येथे व्याकरण म्हणजे येणाऱ्या बुध्दाबद्दलचे (मैत्रेय) भाकित. सध्या ही तालपत्रे कोलकाता एशियाटिक सोसायटीच्या संग्रहात आहे.

भारतातील वारसा स्थळे

राज्य /केंद्रशासित प्रदेश/प्रदेश	वारसा स्थळे
आसाम	1) काङ्गी रंगा अभयारण्य 2) मानस वन्यजीव अभयारण्य
बिहार	1) महाबोधी मंदिर 2) नालंदा
दिल्ली	1) हुमायुनची कबर 2) कुतूबमिनार 3) लाल किल्ला
गोवा	गोव्यातील विविध चर्च व कॉन्व्हेंट्स
गुजरात	1) चंपारण-पावागढ 2) रानी की बाव 3) अहमदाबाद
कर्नाटक	1) हम्पी मंदिरे 2) पट्टदकल मंदिरे
मध्यप्रदेश	1) सांची स्तूप 2) भीमबेटका गुंफा 3) खजुराहो
महाराष्ट्र	1) अंजिठा लेण्या 2) वेरूळ लेण्या 3) ऐलिफंटा लेण्या 4) छत्रपती शिवाजी महाराज टर्मिनस 5) मुंबईतील व्होक्टोरियन व आर्ट डेको शैलीची इमारत
ओडिशा	कोणार्क (सूर्य मंदिर)
राजस्थान	1) केवलादेव अभयारण्य 2) जंतरमंतर 3) राजस्थानातील किल्ले
तामिळनाडू	1) चोल मंदिरे 2) महाबलिपूरम
उत्तर प्रदेश	1) आग्याचा किल्ला 2) फतेहपूर सिक्री

	3) ताजमहाल
पश्चिम बंगाल, तामिळनाडू, हिमाचल प्रदेश	माउंटन रेल्वे दार्जिलिंग – हिमालय, निलगिरी, काष्का – शिमला
उत्तराखंड	नंदा देवी व्हॅली ऑफ फ्लॉवर्स
पश्चिम बंगाल	सुंदरबन राष्ट्रीय उद्दयान
वेस्टर्न घाट	अगस्था मलाई, पेरियार, अन्नामलाई, निलगिरी तल कावेरी, कुद्रेमुख सहयाद्री.
हिमाचल प्रदेश	ग्रेट हिमालयन राष्ट्रीय उद्दयान
सिक्कीम	कांचनदोगा राष्ट्रीय उद्दयान
चंडीगढ	कॉरबुसियर यांचे स्थापत्य.

भौगोलिक निर्देशक (Geographical Indicators)

व्याख्या व व्याप्ती –

जी.आय टॅग एखादया उत्पादनाची ओळख दर्शवतो (मग ते शेती मधील असो, नैसर्गिक असो किंवा उत्पादित असो) जे आपल्या मूळच्या प्रदेशाचा दर्जा व प्रतिष्ठा याकडे निर्देश करते. उदा. सोलापूरी चादरी, असा प्रदेश, शहर, प्रांत किंवा देश ही असू शकतो भारत जागतिक व्यापार संघटनेचा (WTO) संस्थापक सदस्य आहे. बौद्धिक संपदा हा त्याचाच एक भाग आहे. बौद्धिक संपदेच्या प्रकारापैकी उदा. पॅटट, ट्रेडमार्क एक म्हणजे जी.आय. आहे. भारताने ही पध्दत 2023 पासून लागू केली आहे.

ट्रेड मार्क मध्ये एका उदयोगाच्या वस्तू व सेवा दुसऱ्या पासून वेगळ्या काढून दाखविल्या जातात. तर जी.आय. मध्ये एका भौगोलिक प्रदेशापासून दुसऱ्याची विशेष वैशिष्ट्ये वेगळी काढली जातात.

फायदे :

एकदा जी.आय टॅग मिळाला की, तो भाग सोडून ते नाव इतर कोणीही वापरू शकत नाही जी. आय टॅग मूळे त्या त्या भागाची विशेष ओळख जी शतकानुशतकांच्या कौशल्याने व दर्जाने प्राप्त केली असते. ती कायम राहते आणि तिला संरक्षण प्राप्त होते, जी.आय टॅग मुळे मालाची विक्री करणे, मालाला चांगला भाव मिळवणे सोपे जाते. सदस्य नसलेल्या देशात संरक्षण मिळत नाही. झारखंड हे एकमेव राज्य आहे ज्याच्या कडे एक ही जी. आय नाही.

निष्कर्ष –

नियुक्त केलेल्या वारसा स्थळानां आंतरराष्ट्रीय कायदयाद्वारे संरक्षण प्राप्त झालेले आहे. अशी नवीन वारसा स्थळे शोधून त्यास युनेस्कोची मान्यता मिळावी या कामी प्रयत्न केले पाहिजेत. भारताने अशा 42 स्थळाचा प्रस्ताव युनेस्कोकडे पाठवला आहे. भारताचा हा अमोल सांस्कृतिक वारसा सर्व भारतीयांनी जपला पाहिजे.

संदर्भ –

- (1) भारतीय कला उद्भव और विकास - हरिपाल त्यागी.
- (2) प्राचीन भारताचा सांस्कृतिक इतिहास- र.ना. गायधनी व राहुरकर.
- (3) भारतीय कला आणि संस्कृती – प्रा. भूषण देशमुख व निखिल दाते.
- (4) Indian Art and culture - Nitin Singhania.

भारतातील ग्रामीण भागातील स्त्रियांच्या समस्या आणि उपायोजना

प्रा. डॉ. मीना बोर्डे-सूर्यवंशी

जालना समाजकार्य महाविद्यालय, रामनगर, जालना

प्रस्तावना :

कोणत्याही समाजाची वास्तविक परिस्थिती जाणून घ्यावयाची ठरल्यास एक महत्वाचे माध्यम म्हणजे त्या समाजातील महिला व विशेष करून ग्रामीण महिलांची परिस्थिती काय आहे ते जाणून घेणे, त्यांना काय अधिकार आहेत त्यांच्या जीवनामधील अनेक मुलभूत समस्यांचा आढावा घेणे क्रमप्राप्त ठरते. त्याचबरोबर समाजाच्या व शासनाच्या वतीने त्यांना दिली जाणारी वागणूक व त्यांच्या विकासाकरिता केले जाणारे प्रयत्न इत्यादी निकषांच्या आधारे समाजाचे स्थान निश्चित करता येऊ शकते. भारतीय इतिहासाचा आढावा घेतला असता वरवर पाहता स्त्रियांचा गौरव करण्यात आलेला आहे. परंतु प्राचीन काळापासून ते आजपर्यंत महिलांच्या वाटळाला दुय्यम स्थान आले आहे. त्यातल्या त्यात भारतीय ग्रामीण महिलांची स्थिती संतोषजनक नाही. ग्रामीण महिलांचे सामाजिक शारीरिक, मानसिक व बौद्धिक दृष्टीकोनातून पुरुषांच्या तुलनेत अधिक शोषण झालेले दिसते. यामुळे समाज व राष्ट्र उभारणीच्या प्रक्रियेपासून ग्रामीण महिलांचा एक मोठा वर्ग उपेक्षित राहिला आहे. त्यामुळे विकास प्रक्रियेत बाधा येते. संयुक्त राष्ट्र संघाच्या आमसभेने सन २००७ मध्ये दरवर्षी ऑक्टोबर हा आंतरराष्ट्रीय ग्रामीण महिला दिवस म्हणून साजरा करण्यासंबंधी ठराव संमत केला. ही कल्पना सर्वप्रथम सन १९९५ च्या बीजिंग येथील जागतिक महिला परिषदेमध्ये मांडली गेली होती. दरवर्षी १६ ऑक्टोबर हा जागतिक अन्न दिवस म्हणून साजरा करण्यात येतो व त्याचे औचित्य साधून १५ ऑक्टोबरला ग्रामीण महिला ज्या खज्या अर्थाने अन्नदात्या आहेत त्यांच्या नावाने साजरा करावा असे आव्हान आंतरराष्ट्रीय महिला संघटनांनी केले होते. त्यामुळे काही देशांमध्ये १९१० पासून हा दिवस साजरा केला जातो. संयुक्त राष्ट्र संघाने २००७ साली एका महत्वाच्या ठरावाद्वारे औपचारिक मान्यता दिली व २००८ पासून तो अनेक देशांना अमलात आणण्यास सुरुवात केली. या ठरावामध्ये ग्रामीण विकास, अन्नसुरक्षा आणि गरिबीचे निवारण यामधील ग्रामीण महिलांचे योगदान असल्याचे नमुद केले आहे. तसेच ग्रामीण महिलांची स्थिती सुधारल्याच्या दृष्टीने पोषक वातावरण निर्माण करणे, लिंगभाव जात-धर्म-वर्गसारख्या विषमतेमुळे निर्माण झालेले अडथळे दूर करून त्यांचा संपूर्ण सहभाग वाढवण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न करणे योजनांचे नियोजन, अमलबजावणी व मुल्यांकन यामध्ये त्यांचा पूर्ण सहभाग घडवणे, कायदे व धोरणे यामध्ये आवश्यक त्या सुधारणा करून ग्रामीण लोकांच्या जीवनामध्ये वर्षानुवर्षे चालत आलेल्या समस्यांचा अभ्यास करणे व त्यावर उपाययोजना करणे अत्यंत महत्वाचे आहे.

सामाजिक समस्येचा अर्थ :

सामाजिक समस्यांचे अध्ययन करित असताना सर्वप्रथम सामाजिक समस्या म्हणजे काय? हे समाजावून घेणे आवश्यक आहे. सामाजिक समस्या म्हणजे एखाद्या समाजातील लक्षणीय संख्येच्या व्यक्तीच्या सामाजिक वर्तनातील बिघाड किंवा पथभ्रष्टता, जी त्या समाजातील इतर अनेक सदस्यांना गंभीर परिणाम भोगावयास लावते. मुलतः सामाजिक समस्या या नैतिक होत. एखाद्या समाजातील बहुसंख्य सदस्य

जेव्हा व्यवहाराच्या पध्दतीला किंवा परिस्थितीला आपत्तीकारक अथवा अयोग्य मानतात तेव्हा त्या सामाजिक समस्या निर्माण होतात . तसेच त्या समस्येचे निराकरण करण्यासाठी आणि त्यांची व्याप्ती कमी करण्यासाठी सुधारात्मक धोरणे, योजना व प्रत्यक्ष सेवाकार्याची आवश्यकता आहे.

उद्दिष्टे :

- १) ग्रामीण भागातील स्त्रियांच्या समस्या जाणून घेणे.
- २) ग्रामीण स्त्रियांच्या विविध मुलभूत समस्या समस्यांच्या कारणांचा अभ्यास करणे.
- ३) स्त्रियांच्या विविध समस्यावरील उपाययोजना सुचविणे.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी ग्रामीण स्त्रियांच्या मुलभूत समस्या व उपाययोजना या शीर्षकांतर्गत अभ्यास करण्यात आला आहे. यामध्ये दुय्यम स्त्रोत यांचा म्हणजेच संशोधन निबंध पुस्तके, नियतकालिके, मासिके व विविध संकेतस्थळ यांच्या माध्यमातून अभ्यास करण्यात आला आहे.

ग्रामीण स्त्रियांच्या मुलभूत समस्या :

जगातील सर्व समाजात स्त्रोचे अस्तित्व महत्वाचे आहे. तिच्याशिवाय पर्याय नाही असे उर्दूतील प्रसिध्द कवी अलामा इकबाल यांनी म्हटले आहे. परंतु तरीही जगभरात आपल्याला स्त्री-पुरुष समानता आढळत नाही. त्यामुळे स्त्रीयांच्या जीवनामध्ये अनेक मुलभूत समस्या निर्माण झालेल्या आहेत.

१) विवाहविषयक समस्या :

भारतीय समाजामध्ये मुलींचा लवकर विवाह करण्याची मानसिकता निर्माण झालेली आहे. लवकर विवाह झाल्यामुळे स्त्रीच्या जीवनामध्ये अनेक समस्या निर्माण होतात अल्प वयात लग्न आणि त्यानंतर येणारे गरोदरपण यामुळे अनेक स्त्रीयांचा शारीरिक समस्या निर्माण होतात तर काही स्त्रियांचा मृत्यू होतो. ग्रामीण कुटुंबामध्ये आजही मुलगा आणि मुलगी यांच्यामध्ये फरक केला जातो, शिक्षण आरोग्य अशा घटकामध्ये असमान वागणूक दिली जाते. आजही भारतामध्ये स्त्रियांचे शिक्षण ही समस्या आहे. २०११ सालच्या जनगणनेनुसार पुरुषांचे शिक्षणाचे प्रमाण ८० .९० टक्के असून स्त्रीचे प्रमाण ६४.६३ टक्के इतके आहे.

२) श्रम विभाजन :

आज सर्व समाजातील स्त्रिया घरातून बाहेर पडून अर्थार्जन करीत असून आपल्या कुटुंबाला आर्थिक हातभार लावीत आहेत. याला कोणतेही कुटुंब अपवाद नसेल. महत्वाचा फरक म्हणजे स्त्री अर्थार्जन करीत असताना कौटुंबिक जबाबदारी देखील पार पाडत असते. त्यापासून तिची सुटका नसते. यामुळे कुटुंबातील पुरुषांपेक्षा तिला मानसिक आणि शारीरिक थकवा येणे शरीरातील रक्त कमी होणे पाठ व कंबर दुखणे अशा अनेक शारीरिक व्याधी निर्माण होतात.

३) मालमत्ता :

स्त्रिया कमवू लागल्या तरीही त्यांच्या स्वतः च्या कमाईवर त्यांची मालकी असतेच असे नाही. अनेकवेळा त्यांची कमाई ही पतीच्या किंवा वडिलाच्या हवाली करावी लागते. बऱ्याच कुटुंबात तिच्या उत्पन्नातून घेतलेले घर वा इतर वस्तूवर सुद्धा तिचा हक्क असतोच असे नाही मालमतेच्या हक्कमध्ये मध्ये सुद्धा तिच्यावर अन्याय झालेला आहे, असे समाजातील बऱ्याच ठिकाणी या काळातही आढळून येते.

4) हुंडा पध्दत :

भारतामध्ये पूर्वापार हुंडा पध्दत अस्तित्वात आहे. भारतातील प्रत्येक प्रांतात आजदेखील ही प्रथा मुळ धरून आहे. या प्रथेचे रूपांतर सामाजिक जीवनामध्ये एका भयंकर समस्येत रूपांतर झाले आहे. या समस्येला प्रामुख्याने स्त्रीयाच बळी पडतात.

६) वौवाहिक जीवन :

आज स्त्रिया प्रत्येक क्षेत्रात आपला ठसा उमटवीत आहेत. आपल्या दैनंदिन कामकाजाबरोबरच कौटुंबिक जबाबदाऱ्या देखील समर्थपणे पार पाडत आहेत. स्त्रिया घराबाहेर यशस्वी ठरत असतील तर त्यांचे ते यश मोठा आनंदाने मान्य करायला येवजी त्यांच्या बददल काही ठिकाणी संशय बळावतो व त्यातून घरगुती कलह निर्माण होतो व या कलहाची पहिली बळी ही स्त्री ठरते .

७) पुरुषांची व्यवसनाधिनता :

अनेक कुटुंबातील पुरुष हे व्यवसनाच्या आहारी गेलेले असतात. परंतु त्यांना कोणी काहीही जाब विचारत नाही. कारण कुटुंबप्रमुख हा पुरुष असतो. पण त्यांच्या व्यवसनामुळे कुटुंब उध्वस्त होते. त्याचा परिणाम त्या कुटुंबातील स्त्रीला अनेक शारीरिक व मानसिक जाचाला सामोरे जावे लागते. कालांतराने त्याच स्त्रीला कुटुंबाची जबाबदारी घ्यावी लागते. कुटुंबामध्ये निर्माण झालेल्या प्रश्नांना पुरुषाला जबाबदार न मानता स्त्रीलाच त्याच दोष दिला जातो.

८) अपत्य न होणे :

वैवाहिक जीवनात दाम्पत्याला अपत्य न होणे यामध्ये पती-पत्नी यापैकी कुणामध्ये तरी दोष असू शकतो. मात्र आजपण काही ठिकाणी स्त्रीलाच जबाबदार धरले जाते. वौद्यकीयदृष्ट्या स्त्री जबाबदार नसली तरीही कुटुंबात समाजात तिच्याकडे दोषी म्हणून पाहिले जाते याचा परिणाम त्या स्त्रीच्या शारीरिक व मानसिक आरोग्यावर होतो.

९) आरोग्यविषयक समस्या :

आधुनिक भारतात परिवर्तनाचे वारे जोमाने वाहात असले तरीही ग्रामीण भागातील स्त्रियांच्या आरोग्यविषयक प्रश्नांकडे दुर्लक्ष झालेले दिसते. स्त्रियांच्या आरोग्याचा संबंध केवळ स्त्रियांशी निगडित आहे असे नाहीतर, स्त्रियांच्या आरोग्याचा संबंध हा संपूर्ण कुटुंब तसेच नवीन जन्माला येणाऱ्या आपत्याच्या आरोग्याशी आहे. ग्रामीण भागातील स्त्रियांच्या आरोग्याचा प्रश्नांची सुरुवात कुपोषण, अस्वच्छता, शिक्षणाचा अभाव, अनेक प्रकारच्या अंधश्रद्धा, आरोग्याविषयी असणारे अद्यान, आरोग्यविषयक सुविधांचा अभाव व मानसिक ताणतणाव होतो व त्यामधून स्त्री ला अनेक गंभीर आजारांला स्त्रिया ह्या बळी पडतात त्यातून काही स्त्रियांचा मृत देखील पावतात.

ग्रामीण भागातील स्त्रियांच्या समस्येवरील उपाययोजना :

1. कौटुंबिक हिंसाचारातून महिलांचे संरक्षण अधिनियम २००५ हा कायदा २६ ऑक्टोबर २००६ लागू करण्यात आला.
2. कलम ४९८ (अ) नुसार हुंडा किंवा अन्य हिंसाचार करणाऱ्या व्यक्तीवर कारवाई करण्याची तरतूद करण्यात आलेली आहे.
3. महिला संघटनांची स्थापना करून स्त्री शक्तीद्वारे पीडित महिलांना मदत केली पाहिजे.

4. ग्रामीण महिलांच्या विविध समस्यावर उपाययोजना म्हणून जनजागृती सरकार अशासकीय संघटना, सामाजिक कार्यकर्ते आदींच्या माध्यमातून महिलांच्या समस्याविषयी जनजागृती केली पाहिजे.
5. हुंडा पध्दतीविषयी मोठ्या प्रमाणात जणीवजागृती होणे आवश्यक आहे.
6. मुलींचे शिक्षणातील गळतीचे वाढते प्रमाण कमी करण्यासाठी स्त्री-पुरुष असा भेदभाव न करता दोघांना पण शिक्षण प्रवाहात समान संधी दिली पाहिजे.
7. स्त्रियांना आर्थिकदृष्टा सक्षम करण्याकरीता त्यांना उच्च शिक्षणात संधी व कौशल्य विकास करून संधि उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे.
8. भारतात सद्यस्थितीमध्ये शहरापेक्षा ग्रामीण स्त्रियांचे साक्षरतेचे प्रमाण कमी आहे. त्यामुळे सामुदायिक आरोग्याच्या संदर्भात त्यांना जाणीव नसते ती जाणीव निर्माण करून देण्यासाठी व स्त्रीयांचे आर्थिक सबलिकरण करण्यासाठी साक्षरता वाढविणे आवश्यक आहे.
9. आजही समाजात पतीच्या व्यसनाधिनतेमुळे ग्रामीण महिला मोठा प्रमाणात कुटुंबातील विविध समस्येला बळी पडत आहेत, त्यावर उपाय म्हणून शासनाने व्यसनमुक्तीचे कडक कायदे करून त्याची कठोर अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे.

सारांश :

सारांशरूपाने ग्रामीण महिलांच्या मुलभूत समस्या व उपाययोजना या शोधनिबंधावर प्रकाश टाकला असता ग्रामीण महिलांच्या वेगवेगळ्या समस्या आहेत. त्यामध्ये कौटुंबिक समस्या, विवाहविषयक समस्या, श्रम-विभाजन मालमत्ता, हुंडा पध्दत, वौवाहिक जीवन पुरुषांची व्यसनाधिनता, अपत्य न होणे आरोग्यविषयक समस्या या गंभीर स्वरूपाच्या समस्या आहेत यांचे कायमस्वरूपी उच्चाटन करण्यासाठी समाजातील सर्व घटकांनी पुढे येवून सांगितलेल्या उपाययोजनांची अंमलबजावणी करण्यात यावी.

संदर्भ ग्रंथ :

१) कर्णी सुधा नीलम गोज्हे बीजिंगचा जाहिरनामा आणि कृती रूपरेखा स्त्री आधार पुणे १९९५.

२) तिवारी, दुबे भारतीय महिलाओंके वर्तमान समस्यांचे एवम् भावी समाधान प्रकाशन ए. पी.एच. पब्लिशिंग दिल्ली-१९९९

३) संजीवनी खरे बालिका वधू.

४) दैनिक लोकसत्ता, १४ ऑक्टोबर २०१८.

५) अहुवालिया हरजित स्त्रियांचे सबलीकरण आर्थिक सुची ऑगस्ट २०००,

६) प्रा. अशोक गोरे भारतीय सामाजिक समस्या विद्या बुक्स औरंगाबाद जून २०००.

७) रानडे प्रतिभा स्त्री प्रश्नाची चर्चा पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई-१९९८

८) हाटे चंद्रकला, स्वातंत्र्योत्तर भारतीय स्त्री. महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि सांस्कृतिक मंडळ, मुंबई-१९८५

९) तोरडमल विश्वास, देशातील सामाजिक समस्या एक दृष्टीक्षेप योजना मे २०००,

बागलाण स्वातंत्र्य चळवळीचा स्फूर्तीदाता - डॉ. भूतेकर

प्रा. डॉ. संदीप भामरे

(इतिहास विभाग) के. टी. एच. एम. महाविद्यालय, नाशिक

ज्याप्रमाणे भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीला लोकमान्य टिळक, लालालजपतराय, बिपिनचंद्र पाल, दादाभाई नौरोजी, महात्मा गांधी, सरदार वल्लभभाई पटेल इ. चे नेतृत्व मिळाले. त्याचप्रमाणे बागलाण स्वातंत्र्य चळवळीला डॉ. गंगाधर बाळकृष्ण भूतेकर, दादासाहेब बीडकर, दादासाहेब पोतनीस, नरहर गोपाळशेठ, नारायण अग्निहोत्री, नानासाहेब दीक्षित, अजबा पाटील यासारखे प्रभावी नेतृत्व मिळाले. बागलाण स्वातंत्र्य चळवळीला या नेत्यांनी दिशा प्राप्त करून दिली. या स्वातंत्र्य वीरंमध्ये महत्वपूर्ण नेतृत्व म्हणजे डॉ.गंगाधर बाळकृष्ण भूतेकर. त्यांच्या योगदानाचे सविस्तर विवरण या शोध निबंधात केले आहे .

बागलाण स्वातंत्र्य चळवळीला डॉ.गंगाधर बाळकृष्ण भूतेकर यांच्या कल्पक नेतृत्व मिळाल्यामुळे भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामात बागलाण सारख्या दुर्गम प्रदेशाचे भरीव योगदान लाभले.

डॉ.गंगाधर बाळकृष्ण भूतेकर यांचा जन्म ९ ऑगस्ट १९८३ रोजी झाला.त्यांचे मुळगाव सावळे ता.चिखली जि.बुलढाणा होते . त्यांना आपल्या कुटुंबाची आर्थिक संपन्नता लाभली होती.त्यांनी कलकत्ता येथे नशनल कॉलेजमध्ये शिक्षण घेऊन एल.सी.पी.आय पदवी मिळवली . शिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर समाजसेवेच्या व्रताने त्यांनी मानवतावादी डॉक्टर म्हणून उल्लेखनीय कार्य केले !

महात्मा गांधीच्या विचारांचा त्यांच्यावर प्रभाव पडला .कायदेभंग चळवळीच्या दरम्यान नाशिक जिल्ह्यातील नांदगाव व बागलाण तालुक्यात आले .बागलाणमध्ये सरावाढीची चळवळ जोर धरत होती. डॉ.गंगाधर बाळकृष्ण भूतेकर यांनी आपली डॉक्टरकी सोडली ,आणि चवळीचे प्रचारक झाले . हातात थाटी किंवा पिटळी घेऊन ती वाजवून ते खेड्यापाड्यात दवंडी देत आणि म्हणत ...

“ दरोडा पडला ,दरोडा पडला ..

देशाच्या स्वातंत्र्यावर पडला

आग लागली ,आग लागली

देशाच्या स्वातंत्र्याला आग लागली.

चला चला विझवण्याला .”ⁱⁱ

२ मार्च १९२९ रोजी डॉ.भूतेकर यांच्या अध्यक्षतेखाली नामपूर येथे जाहीर सभा झाली . स्वातंत्र्य चळवळी संदर्भात त्यांनी बागलाण हीच आपली कर्मभूमी मानली .सरावाढ विरोधात नामपूर येथे पहिली परिषद मोसम नदीच्या जवळ भरली होती. या परिषदेनंतर बागलाणात अनेक ठिकाणी परिषदा झाल्या . या सर्व परिषदांसाठी डॉ.गंगाधर बाळकृष्ण भूतेकर यांचे मौलिक मार्गदर्शन लाभलेले होते. या परिषदांत डॉ.भूतेकर यांच्या प्रभावी भाषणामुळे श्रोते भारावून जात. डॉ.भूतेकर यांनी आपल्या अमोघ वकृत्वशैलीतून बागलाणवासियांना क्रांतिप्रवण केले. त्यांनी शिवराम महादेव परांजपे,सेनापती बापट यांना स्वातंत्र्य चळवळीच्या निमित्ताने बागलाणात आणले. वयाच्या ३२ व्या वर्षी त्यांनी ब्रह्मचर्यची दीक्षा घेतली . ती त्यांनी आयुष्यभर पाळली.शेवटी डॉ.भूतेकर रक्तक्षयाने आजारी पडले. दि.२५ डिसेंबर १९५३ रोजी नांदगाव तालुक्यातील साकोरे या ठिकाणी त्यांचे निधन झाले ⁱⁱⁱ.

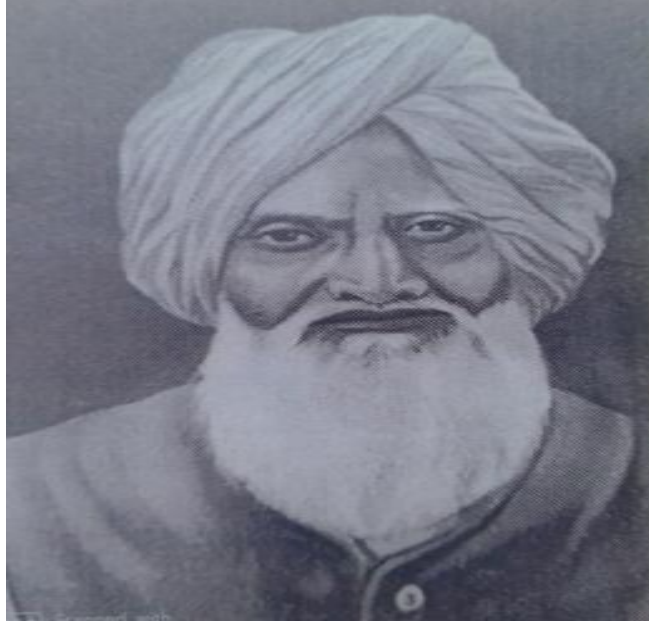
डॉ.भूतेकर नावाचा क्रांतीदीप मालवला ,पण त्यांच्या कार्याची किरणे बागलाणात सर्वदूर व्यापून राहिली . या किरणांनी अनेकांना स्फुर्ती दिली. सटाणा येथे त्यांच्या स्मृतीप्रित्यर्थ त्यांचा पुतळा १ मे १९७९ रोजी सन्मानपूर्वक बसवण्यात आला ^{iv}.

निष्कर्ष -

बागलाणातील स्वातंत्र्य चळवळीत डॉ.भूतेकर यांचे योगदान संस्मरणीय स्वरूपाचे राहिले. त्यांची तपस्वीता, कर्मनिष्ठा, सेवाभाव यामुळे या चळवळीचे ते आधारस्रोत होते.

समारोप -

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत बागलाणच्या प्रदेशाचे योगदान महत्वपूर्ण होते. राष्ट्रीय आंदोलनातील अनेक घटनांचे पडसाद बागलाणात उमटले ,कारण डॉ.भूतेकर यांच्यासारखे प्रभावी नेतृत्व बागलाणच्या प्रदेशाला मिळाले होते. म्हणूनच डॉ.गंगाधर बाळकृष्ण भूतेकर हे ' बागलाण स्वातंत्र्य चळवळीला स्फुर्तीदाता ठरले '.

(स्वातंत्र्ययोद्धा डॉ.गंगाधर बाळकृष्ण भूतेकर)

संदर्भ सूची

- ⁱ . कापडणीस शं.क.' बागलाण इतिहास दर्शन ' पृ.क्र.१५३ परफेक्ट प्रकाशन ,सटाणा ,फेब्रुवारी १९९९ .
- ⁱⁱ . Extract from the Confidential official letter from the Govt. of India 14/01/1919
- ⁱⁱⁱ . Extract forth the Bombay Presidency Weekly letter 05/05/1929
- ^{iv} . Confidential Report the District Magistrate Nashik 24 Aug. 1929

दलित नाटक आणि सद्यस्थिती

श्री. कैलास गोविंदा वाघ

(सहशिक्षक)

जि.प.शाळा खलाणे, ता. शिंदखेडा जि. धुळे

प्रस्तावना :

मराठी रंगभूमीला फार जुनी (कालीदासापासून) परंपरा आहे. तशी वेगळ्या दलित रंगभूमीच्या संदर्भात दलित नाटक व दलित रंगभूमी म्हणावी अशी स्वतंत्र परंपरा वाङ्.मयीन इतिहासात आढळत नाही. 20 व्या शतकातच दलित काव्यकथेप्रमाणे दलित नाटयही काही प्रमाणात अभिव्यक्त होते. तमाशा, वागनाटय,फार्स,जलसे, प्रहसने इ.ही दलित नाटकाची त्यावेळची रूपे मानावी लागतील.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर दडपलेले, दबलेले स्तर जागे होत आहेत. नव्यानेच जाग्या होणा-या स्तरातून दलित लेखक पुढे येत आहेत. अमेरिकन निग्रो लेखकांनी जे जगलेख जे भोगले त्याचे चित्र निर्भयपणे, धीटपणे कुणाची पर्वा न करता रंगभूमीवर मांडले आणि आज **black** थिअटर प्रतिष्ठा पावले आहे. काळ्या गो-याचा संघर्ष हाच **black** नाटककारांचा प्रिय विषय होता.

1960 नंतरचे दलित नाटक :

दलित नाटकाच्या संदर्भात जर आपण विचार केला तर आज रंगभूमीवर स्वतंत्र नाटक म्हणून मान्य पावले आहे. पण मात्र या नाटयसृष्टीचा आवाका वाढतच जात आहे. आणि एकंदरीतच दलित नाटकाने मराठी साहित्य प्रवाहात स्वतःचा वेगळा ठसा उमटवला आहे.

शोषित, पिढीतांचा व वंचितांचा आवाज ज्या रंगभूमीवर येतो ती रंगभूमी म्हणून मान्यता पावलेली आहे. या सर्वांमागे गौतमबुध्दपासून ते डॉ. आंबेडकर पर्यंतच्या तत्वज्ञानाचा महान मानवतावादी वारसा आहे. आतापर्यंत लिहलेल्या दलित नाटकांकडे नजर टाकली तर ही नाटके सामाजिक पारिवर्तन व सामाजिक बांधिलकीचा केंद्रबिंदू असलेली दिसतात. दलित नाटके हे सामाजिक जडणघडणीत व सामाजिक बांधिलकीचा केंद्रबिंदू आहे. म्हणून दलित नाटके इतिहासाचे गोडवे गात नाही इतिहासाचा अन्वयार्थ लावून ते वर्तमानाचे मूल्यमापन तपासून असते आणि भविष्याचा वेध घेते (उदा. काळोखाच्या गर्भात) यामुळे अराजकतेविषयीची चीड आणि मानवाची सुप्रतिष्ठा याविषयी दलित नाटक आग्रही डॉ. मोकाशी यांचे हे निरिक्षण महत्त्वाचे आहे. प्रस्थापिताला छेद देत मानवी मनाला निर्भय करून सडेतोड भाषा बोलत हे नाटक मनोरंजनापेक्षा प्रबोधनाला महत्त्व देते.

शिक्षण, समाजसुधारणा, धर्मसुधारणा हे मुख्य उद्दिष्टे ठेऊन किसन फागुजींनी उपहास, विनोद व विडंबनाच्या पध्दतीने असे तमाशे,वागनाटय व प्रहसने लिहिली त्यातून जागृतीचे कार्य घडले. किसन फागुनंतर काही काळ दलित नाटयलेखनाच्या बाबतीत शुकशुकाटच आढळतो. 1940 नंतर 'अस्पृश्य सत्यार्थ प्रकाशक जलसा' स्थापून केरुबुवा गायकवाड यांनी दलित जागृतीसाठी अनेक कार्यक्रम आणले. स्वातंत्र्यानंतर एकूण दलित साहित्यालाच ललिताकार प्राप्त झाला. नाटयक्षेत्रातही उमेदीची पावले उमटू लागली. सुरुवातीस दलित नाटकाची एकांगिक प्राथमिक अवस्था असते.पण हळुहळु याही अविष्काराचे क्षेत्र काही प्रमाणात भरत गेले. दलित नाटय व रंगभूमीला पारंपारिक रंगभूमीपेक्षा एक निराळे स्वरूप प्राप्त होत गेले.

प्रा.म. भि. चिटणीस यांचे 'युगयात्रा' हे नाटक त्यावेळी बरेच प्रभाव सोडून गेले.गावकुसाबाहेरचे लोकांचे जीवन आणि गावातील लोकांचे जीवन यात जमीन अस्मानाच अंतर होतं. 'युगयात्रा' नाटकात अनेक वेगवेगळी ऐतिहासिक प्रसंगाची दृश्ये परिणमकारकपणे चित्रित केलेली आहेत. दलित शुद्र माणसाला माणुसकीच्या हक्कापासून मनुने कसे वंचित ठेवले, याचे हृदयविदारक चित्रण त्यांनी केले आहे.

दलित रंगभूमीवर हा जिवंतपणा आंबेडकरी तत्वज्ञानातून आणि त्यांच्या चळवळीतून आलेला आहे. दलित नाटकात मूळ संकेतांचे भंजन केलेले आढळते. दलित नाटकाच्या संदर्भात विचार करत असतांना दलितांच्या समस्या व दलित जीवन वेगळे काढता येत नाही.

दलित नाटकाच्या विकासाच्या दिशा :

आधुनिक दलित नाटकाचा विचार करता या पुर्वपरंपरेची परंपरा नाटकांना आहे. तमाशा एका बाजूला फुलत असतांना फुले यांचे विचार तळागाळातील लोकांपर्यंत पोहोचविण्यासाठी सत्यशोधकी जलसे निर्माण झाले.

1) सत्यशोधकी जलसे – दलित नाटकाचा आढावा घेतांना डॉ. प्रभाकर गणवीर सांगतात – “सत्यशोधक जलशांनी घराघरातून नवा क्रांतीचा विचार पसरविला. या जलशात बरीचशी प्रहसने किसन फागुजी बनसोडे यांनी रचलेली असत. त्यात सामाजिक जाणीवा होत्या. त्या काळात प्रसिध्दीला आलेले भट आणि भटजींचा संवाद हे किसन फागु. रचित उपहासात्मक प्रहसन सामाजिक व्यंगावर प्रकाश टाकण्यात अग्रेसर ठरले.

2) आंबेडकरी जलसे – सत्यशोधकी जलशानंतरच आंबेडकरी जलशांनी दलितांची अस्मिता जागृत करण्याचे काम केले. त्यामुळे आंबेडकरी जलसा हा आधुनिक दलित रंगभूमीचा पाया ठरतो. मानसिक परिवर्तनाला सामोरे जाऊन माणसातील सृजन क्षमतेलाच या जलशाने आवाहन केले.

दलित नाटक हे प्रामुख्याने आंबेडकरांच्या विचारांनी प्रभावित झालेल्या जीवनाचा कलाविष्कार आहे. अविनाश डोळस म्हणतात – “आंबेडकरी अनुयायी व त्यांच्या विचारातून तयार झालेल्या समूहमनाचा जीवनविषयक दृष्टीकोन त्या समूहाच्या स्वतःच्या जीवनाच्या संकल्पना, त्यांचा कलेमध्ये होणारा अविष्कार ही साहजिकच पारंपारिक अविष्कारापेक्षा वेगळा आहे. प्रामुख्याने दलित नाटक हे सामाजिक अन्यायाला ते नेहमीच विरोध करते. भि.शि. शिंदे म्हणतात” दलित नाटय सामाजिक दुखाःतून जन्माला येते. त्यातूनच आकार घेते. यामुळे सामाजिक अन्याय, अत्याचार याचा ते विरोध करते. मधुसुदन गायकवाड –“आमच्या नाटकाचा प्रेक्षक केवळ नाटयाचा साक्षीदार असत नाही. तर या संबंदात आम्हाला नाटक आणि प्रेक्षक यांची एकमेकांवरील जिवंत क्रीया प्रतिक्रीया अपेक्षित आहे. दलित नाटक हे सार्वभौमत्वाला घेऊन येते हे सार्वभौमत्व जपण्याचे काम मात्र आजच्या दलित रंगभूमीला प्रामुख्याने करावे लागेल.

आजच्या दलित लेखकाला रंगभूमीच्या माध्यमातून त्यांनी जे भोगले, अनुभवले तेच त्यांनी मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्याच्यामागचे फलित म्हणजे आंबेडकरांचे विचार, दलित रंगभूमी ही विचारांनी तयार झालेली साखळी आहे व मानवाच्या वृध्दीसाठी व मानवी मूल्य रुजविण्यासाठी तयार झाली आहे. मानवाच्या रक्षणासाठी तिची सर्व धडपड सुरू आहे. दलित नाटक हे वर्षानुवर्ष वर्णव्यवस्थेने लादलेल्या दुःखः केलेले अत्याचार यांच्यावर भाष्य करते.

आजची ही दलित रंगभूमी वेगळा आशय विषय व अभिव्यक्ति घेऊन उभी आहे. कारण यातून दलितांचे जीवनाचे अनुभव त्यातून अभिव्यक्त झाले आहेत. आजची दलित रंगभूमी नेमकी कोणत्या स्थितीत आहे हे आज पाहण्याची गरज आहे.

दलित रंगभूमी आणि सद्यस्थिती :

गेल्या दोन दशकात स्वानुभव जोरकसपणा, सर्जनशीलता, नाविन्य अशा गोष्टी या दलित नाटकातून दिसत होत्या. त्याप्रमाणात आज दिसत नाही. या गोष्टींना काही प्रमाणात मर्यादा दिसतात. त्यामुळे मनात काही शंका उत्पन्न होत आहे की, दलित रंगभूमीला नवीन आव्हाने पेलणे शक्य आहे का कारण गेल्या दशकभरात दलित नाटकाचे जे विषय हाताळलेत तसे नवे विषय नव्या दमाच्या लेखकांना हाताळायला हवेत. बामनवाडा , किरवंत यासारखी नाटक रंगभूमीवर आलीत मात्र आज तसे दिसत नाहीत.

दलित रंगभूमी व नाटक चळवळीला प्रभावी जनसंपर्काचे माध्यम बनविण्यासाठी सद्य स्थितीतील घटना घडामोडींवर लक्ष केंद्रित करून सामाजिक संघर्षावर मोठ्या प्रमाणावर भर द्यायला हवा. भविष्यात दलित रंगभूमीचे अस्तित्व टिकवायचे असेल तर तंत्र, रूप, मांडणी, आशय, विषय यात नाविन्यपूर्ण परिवर्तन करायला हवे.

दलित रंगभूमी आणि नवे प्रवाह :

दलित रंगभूमीच्या परिवर्तनशीलतेचा विचार करतांना तिचा कस परिवर्तनाच्या संबंधात जोडतांना नव्या विषयाचे, आशयाचे, शैलीचे आणि मांडणीचे आव्हान पेलत साचलेपणाच्या आक्षेपाकडे लक्ष न देता सामाजिक बांधिलकीचे भान स्वीकारून आजची दलित रंगभूमी परिवर्तनाच्या दिशेने वाटचाल करतांना दिसते.

डॉ. प्रभाकर गणवीर यांचे 'नोकरीच्या जाळयात' (1954) हे स्वतंत्र सामाजिक नाटक व चिटणीस यांचे 'युगयात्रा' हे नाटक म्हणजे आजच्या दलित नाटयाची डोळस जाणीवपूर्वक केलेली नांदीच होय, असे म्हटले पाहिजे.

इ.स. 1955 च्या नंतरच्या काळात गंगाधर पानतावणे यांचे 'माणुसकीचे बंड', सुरेश वंजारी यांनी लिहिलेले 'मृत्युपत्र' प्रा. दत्ता भगत यांनी लिहिलेल्या 'पिंज-यातील पोपट' अशोक अहिरे –समतेचा विजय (वगनाटय) खुशाल कांबळे – 'ग्रामरक्षक' हे नाटय लेखन दलित रंगभूमीची आवश्यकता प्रतिपादन करित होतेच अशी नाटयलेखनाची उर्मी दलितांमध्ये वाढतच होती. नामदेव व्हटकर यांचे 'डाग' हे नाटक त्यात तमाशात नाचणा-या एका पोरीच्या जीवनाशी कशी वाताहत होते याचे प्रत्ययकारी चित्रण आले. डॉ. मधुकर आष्टीकर यांनीही अस्पृश्यतेचा प्रश्नावर 'घाट वाजते तिथे पहाट' हे प्रत्ययकारी नाटक लिहिले आहे.

साधारणपणे 1970 पासून दलित नाटयाचे स्वरूप पालटू लागल्याचे दृश्य दिसू लागते, असा प्रत्यय करणा-यात प्रा. गंगाधर पानतावणे, प्रा. दत्ता भगत आणि यांच्यानंतर पुढे आलेल्या नाटय लेखनाविषयी डॉ. गणवीर सांगतात – 'दलित नाटय निर्मितीच्या दृष्टीने प्रामुख्याने दलित नाटयलेखन आणि नाटयप्रयोग यादृष्टीने औरंगाबादच्या नागसेन वनात 1970 पासून जे प्रयत्न झालेत ते विशेष जोरकस वाटतात. प्रा. गंगाधर पानतावणे यांची प्रसिध्द झालेली एकांकिका 'मृत्यूशाला' व त्यानंतरची 'मुखवहन' या एकांकिका दलित नवनाटयाची प्रथम चाहूल देतात.

कमलाकर डहाट हे आजचे एक उमेदीचे उत्साही नाटककार त्यांनी दलित सामाजिक स्वरूपाच्या एकेक ज्वलंत समस्या घेउन जाणीवपूर्वक नाटयलेखन केलेले आहे. प्रभाकर दुपारे दलित नाटयाचे एक वैशिष्ट्ये हे की केवळ अस्पृश्य दलितांच्या जातीभेद अस्पृश्यता वैगरे मांडत नाही तर गोर-गरीब मजुरांच्या शोषण पिळवणूकीचे व त्यांच्यावर होणा-या अन्यायाविरुध्द संघर्षाचे चित्रण ते करते. श्री. दुपारे यांच्या 'जयकांती' व अदृश्य नाटक हयाही एकांकिका वाचनीय तथा प्रायोगिक ठरणा-या आहेत.

दशकाच्या अंतिम वर्षात झालेल्या आणखी काही नाटयकृती आपल्या वैशिष्ट्यासह दलित रंगभूमीला अधिकच उजाळा देउन जातात. 'दत्ता भगत – चक्रव्यूह, ठिणगी, दया पवार यांची 'मुंबई नगरी', योगीराज वाघमारे यांची 'तमाशा' प्रेमानंद गज्वी 'घोटभर पाणी', रत्नाकर मतकरी यांचे नाटक 'लोककथा 78' इ. नाटक या सर्वातून दलित जीवन वास्तवाच्या आविष्काराबरोबरच त्यांच्या आकांक्षा स्वप्ने आशावाद व्यक्त झाला असून त्यातून विद्रोहाची जाणीव प्रखरतेने प्रत्ययाला येते.

दलित नाटय : एक आव्हान आणि दलित रंगभूमीचे भवितव्य

जीवनाच्या व्यापक आणि सूक्ष्म साक्षात्कार घडविणा-या भावगंधाने दलित नाटय मोहरलेले नाही. प्रा. भालचंद्र फडके दलित नाटयामागील उद्दिष्ट्ये विचार मांडतात – की दुःखदायी गतकाळाच्या भेदक चित्रणाप्रमाणेच दलित लेखकाला वर्तमानालाही सामोरे जाणे कमप्रप्त आहे, कारण हा वर्तमान

गुंतागुंतीचा आहे तो अनेक समस्या घेउन पुढे उभा आहे. दलितांच्या जीवनात एक नित्य संघर्ष आहे, त्या संघर्षाचे त्याला सोसाव्या लागणा-या मानसिक ताणाचे दर्शन घडवायलाच हवे. आत्मस्थितीचे भान निर्माण करणे व संघर्षाला उद्युक्त करणे हीच दलित रंगभूमीला उद्युष्टी देवावे लागतील.

नाट्य प्रयोगाची पारंपारिक गुणसामुग्री नाट्य कुशलता व कलात्मकता दलित प्रतिभेजवळ असली तरी या वर्तमान स्पर्धा युगात आपली स्वतंत्र रंगभूमी सिद्धविणे सोपे नाही, त्यासाठी प्रथम 'ओपन ' वा 'इंटीमेंट' थिएटरचा आधार आर्थिक तुटवडा असलेल्या दलितांना घ्यावा लागेल. दलित रंगभूमीने आता सांस्कृतिक क्षयाचा विनाश करणारे, मुल्यांची प्रतिष्ठापना करणारे नाटक सिद्ध केले पाहिजे. हे खरे आहे. श्वेतवर्णीयांच्या रंगभूमीप्रमाणे येथील मराठीच्या पारंपारिक रंगभूमीच्या संदर्भात दलित जीवनाचे वेगळेपण लक्षात घेतले की दलित नाट्य प्रतिभेला आपल्या नाट्यनिर्मितीची हवी ती कला योग्य दिशेने फुलविता येईल. दलित शोकांतिका हे दलित नाट्य प्रतिभेपुढील सर्वात मोठे आव्हान आहे. दलित शोकात्म नाट्य जेव्हा प्रकटेल तेव्हा भारतीय साहित्य निश्चितच संपन्न होईल, असा विश्वास वाटतो.

निष्कर्ष :

1. दलित रंगभूमीचे वेगळेपण सिद्धवित असणा-या दलित नाट्य प्रतिभेचे आत्मभान जागृत असल्याची जाणीव आजच्या दलित नाटयावरून येते.
2. दलित नाट्य जीवनातली, वैफल्यग्रस्तता, अपयश वा निराशा गाउन सांगत नाही, ते पूर्ण आशावाद मांडते.
3. दलितांच्या मुक्तीलढा हा संघर्षाचा वणव्यातून जात आहे. तो संघर्ष मानवी आहे. तथापि व्यापक मानव्याचे अधिष्ठान देउन नाटयातून तो चित्रित व्हायला पाहिजे.
4. नवे जीवनमूल्य सामाजिक जाणीवमूल्य, जीवनदृष्टी व जीवनानुभूतीच्या आविष्काराचे आधुनिक नाटयतंत्र, अभिव्यक्तीची स्वतंत्रशैली व तिची कलात्मकता या सर्वांमुळे प्रस्थापित मराठी रंगभूमीचा जुना तोंडवळा बदलण्याचे सामर्थ्य आजच्या दलित नाटयात सामावलेले दिसते.

समारोप :

मानव्यनिष्ठेचे व मानव प्रतिष्ठेचे महत्तम मूल्य लाभल्यामुळे जीवनाचा मूल्यगर्भ घेउन वाढणा-या आजच्या दलित नाटयाच्या रोपटयाला पुष्पमो हराने लदलदणा-या विशाल वृक्षाचे एक सफल भवितव्य आहे. अशी अपेक्षा आहे.

संदर्भसूची

1. भगत दत्ता - 'अध्यक्षीय भाषण ' तिसरे अ.भा. दलित नाट्य संमेलने अंबेजागाई मे 1986
2. ठाकूर भगवान - ' दलित रंगभूमी -' अपेक्षा आणि मुल्यांकन ' लेख साप्ताहिक आमचे मत -धुळे , धुळे 1993
3. डॉ. मेश्राम योगेंद्र - ' दलित साहित्य उदम आणि विकास' , श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, 1998
4. भालचंद्र फडके - ' दलित साहित्य वेदना व विद्रोह, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, 1979

